

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "N. IORGA"

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, Tomul XVI, 2005

Nr. 3-4

mai - august

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA“

COLEGIUL DE REDACȚIE

CORNELIA BODEA (*redactor șef*), IOAN SCURTU (*redactor șef adjunct*),
NAGY PIENARU (*redactor responsabil*), VENERA ACHIM (*redactor*)

„REVISTA ISTORICĂ“ apare de 6 ori pe an.

La revue „REVISTA ISTORICĂ“ paraît 6 fois l'an.

„REVISTA ISTORICĂ“ is published in six issues per year.

REDACȚIA:

NAGY PIENARU (*redactor responsabil*)
VENERA ACHIM (*redactor*)
ALEXANDRU CIOCÎLTAN (*redactor*)
IOANA VOIA (*traducător*)
DOINA-RODICA ORGHIDAN (*tehnoredactor*)

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice
correspondență se vor trimite pe adresa redacției revistei:

„REVISTA ISTORICĂ“,
B-dul Aviatorilor, nr. 1, 011851 - București,
Tel. 212.88.90
E-mail: revistaistorica@hotmail.com

www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XVI, NR. 3 – 4
Mai – August 2005

S U M A R

IDENTITĂȚI ETNICE – TRECUT ȘI PREZENT

PAUL CERNOVODEANU, O minoritate dinamică în Moldova secolului al XVIII-lea: evreii așkenazi	5-32
GELCU MAKSUTOVICI, Albanzii din România.....	33-40
STOICA LASCU, Aromânii în România. Repere istorice.....	41-64
RODICA SVETLICINĂI, Minorități naționale din Basarabia (1918-1925)	65-82
NICOLAE ENCIU, Minoritatea evreiască în Basarabia interbelică	83-96
VENERA ACHIM, Statistica țiganilor în Principatele Române în perioada 1830-1860	97-122
ALEXANDRU CIOCÎLTAN, Dispariția comunității germane din Câmpulung-Muscel.....	123-144

ISTORICI ȘI ISTORIOGRAFIE – STUDII DOCUMENTARE

ANDREI PIPPIDI, Minoritățile naționale ale României în concepția lui N. Iorga.....	145-154
FLORIAN ROATIȘ, Vasile Pârvan, portret spiritual	155-160

IZVOARE – ANALIZE ȘI METODE

ȘTEFAN ANDREESCU, Despre un fragment din <i>Letopisețul Cantacuzinesc</i>	161-162
KINGA TÚDÓS, Testamente transilvănene (1540-1600)	163-166
OVIDIU CRISTEA, Etnonime medievale și dezbateri istoriografice. Studiu de caz: „Bulgarii” din cronica lui Guillaume de Tyr	167-174
IRINA GAVRILĂ, Cercetarea istorică asistată de calculator. Baze de date istorice	175-182

„Revista istorică”, tom XVI, 2005, nr. 3 – 4, p. 1 – 199

NOTE ȘI RECENZII

- **
Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar – publicistic ilustrat, vol. I (A-Bez); II (Bi-Buz); III (C-Ch); IV (Ci-Cor), Chișinău, 1999-2002, 472 + 592 + 648 + 660 p. (Alexandru Ciocîltan); VALENTIN CIORBEA, *Evoluția Dobrogei între 1918-1944. Contribuții la cunoașterea problemelor geopolitice, economice, demografice, sociale și ale vieții politice și militare*, Edit. Ex Ponto, Constanța, 2005, 558 p. (Doru Neagu); LIDIA COLESNIC-CODREANCA, *Limba română în Basarabia (1812-1918). Studiu sociolingvistic pe baza materialelor de arhivă*, Edit. Museum, Chișinău, 2003, 152 p. (Svetlana Ciocîltan); RŪSZ-FOGARASI ENIKŐ, *Privilegiile și îndatoririle orașelor din Transilvania voievodală*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, 280 p. (Alexandru Ciocîltan); ION GH. HÎNCU, *Străvechi monumente din Republica Moldova*, Edit. Arc, Chișinău, 2004, 144 p. (Alexandru Ciocîltan); MAGDA JÁSZAY, *Venezia e Ungheria. La storia travagliata di una vicinanza*, Udine, 2004, 443 p. (Ovidiu Cristea); GEORGE F. JEWSBURY, *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studii asupra expansiunii imperiale*, Edit. Polirom, Iași, 2003, 200p. (Ștefan Aftodor); N. PAVLENKO, O. DROZDOVA, I. KOLKINA, *Soratniki Piotra*, Molodaia Gvardiia, Moskva, 2001, 496 p. (Adrian Tertecel); MIHAI DIM. STURDZA, *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, Abaza-Bogdan, Edit. Simetria, București, 2004, 670p.+ il.+ pl.+ tabele (Paul Cernovodeanu); SEADIN XHAFERI, MUSTAFA IBRAHIMI, BAKI ZMERI, *Emigracioni nga Maqedonia Perëndimore në Rumani*, Edit. Interlingua, Skopjje, 2004, 162 p.+il (Gelcu Sefedin Maksutovici) 183-194

IN MEMORIAM

- †GRIGORE CHIRIȚĂ (1933-2005) (*N. Adăniloie*) 195-195
†CONSTANTIN BĂLAN (1928-2005) (*Constantin Rezachevici, Mariana Mihăilescu*) 196-199

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES

TOMUL XVI, NOS. 3 – 4

May – August 2005

SUMMARY

ETHNICAL IDENTITIES – PAST AND PRESENT

PAUL CERNOVODEANU, A Dynamic Minority in Eighteenth-Century Moldavia: The Ashkenazi Jews	5-32
GELCU MAKSUTOVICI, The Albanese Living in Romania	33-40
STOICA LASCU, The Aromanians Living in Romania. Historical Landmarks	41-64
RODICA SVETLICINĂI, National Minorities Living in Bessarabia (1918-1925).....	65-82
NICOLAE ENCIU, The Jewish Minority Living in Bessarabia in the Interwar Period	83-96
VENERA ACHIM, Gypsy Statistics in the Romanian Principalities in 1830-1860	97-122
ALEXANDRU CIOCÎLTAN, The End of the German Community of Câmpulung-Muscel ...	123-144

HISTORIANS AND HISTORIOGRAPHY – DOCUMENTARY STUDIES

ANDREI PIPPIDI, The National Minorities Living in Romania in the Approach of N. Iorga	145-154
FLORIAN ROATIȘ, Vasile Pârvan. A Spiritual Portrait	155-160

SOURCES – ANALYSES AND METHODS

ȘTEFAN ANDREESCU, On an Excerpt From the <i>Cantacuzino Chronicle</i>	161-162
KINGA TÚDÓS, Transylvanian Wills (1540-1600)	163-166
OVIDIU CRISTEA, Medieval Ethnonyms and Historiographic Debate. Case Study: The “Bulgarians” Mentioned in the Chronicle of Guillaume de Tyr	167-174
IRINA GAVRILĂ, Computer Assisted Research in History. Historical Database	175-182

„Revista istorică”, tom XVI, 2005, nr. 3 – 4, p. 1 – 199

NOTES AND REVIEWS

- *** *Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar – publicistic ilustrat* (Localities in the Republic of Moldova. An Illustrated Documentary-Publicist Itinerary), vol. I (*A-Bez*); II (*Bi-Buz*); III (*C-Ch*); IV (*Ci-Cor*), Chișinău, 1999-2002, 472 + 592 + 648 + 660 pp. (*Alexandru Ciocîltan*); VALENTIN CIORBEA, *Evoluția Dobrogei între 1918-1944. Contribuții la cunoașterea problemelor geopolitice, economice, demografice, sociale și ale vieții politice și militare*, Constanța (Evolution of Dobroudja in 1918-1944. Contributions to a Better Knowledge of the Geopolitical, Demographic, Social, Political and Military Issues), Edit. Ex Ponto, 2005, 558 pp. (*Doru Neagu*); LIDIA COLESNIC-CODREANCA, *Limba română în Basarabia (1812-1918). Studiu sociolingvistic pe baza materialelor de arhivă* (The Romanian Language in Bessarabia, 1812-1918. A Sociolinguistic Study Based on Archive Materials), Edit. Museum, Chișinău, 2003, 152 pp. (*Svetlana Ciocîltan*); RÛSZ-FOGARASI ENIKÖ, *Privilegiile și îndatoririle orașelor din Transilvania voievodală* (Privileges and Duties of Towns in Voivodal Transylvania), Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, 280 pp. (*Alexandru Ciocîltan*); ION GH. HÎNCU, *Străvechi monumente din Republica Moldova* (Old Monuments in the Republic of Moldova), Edit. Arc, Chișinău, 2004, 144 pp. (*Alexandru Ciocîltan*); MAGDA JÁSZAY, *Venezia e Ungheria. La storia travagliata di una vicinanza*, Udine, 2004, 443 pp. (*Ovidiu Cristea*); GEORGE F. JEWSEBURY, *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studii asupra expansiunii imperiale* (Annexation of Bessarabia to Russia: 1774-1828. Studies on Imperial Expansion), Edit. Polirom, Iași, 2003, 200 pp. (*Ștefan Aftodor*); N. PAVLENKO, O. DROZDOVA, I. KOLKINA, *Soratiniki Piotra, Molodaia Gvardiia, Moskva*, 2001, 496 pp. (*Adrian Tertecel*); MIHAI DIM. STURDZA, *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică* (Boyar Families in Moldavia and Wallachia. A Historical, Genealogical and Biographical Encyclopaedia), vol. I, *Abaza-Bogdan*, Edit. Simetria, Bucharest, 2004, 670 pp.+ ill.+ drawings + tables (*Paul Cernovodeanu*); SEADIN XHAFERI, MUSTAFA IBRAHIMI, BAKI ZMERI, *Emigracioni nga Maqedonia Perëndimore në Rumani*, Edit. Interlingua, Skopje, 2004, 162 pp. + ill (*Gelcu Seferdin Maksutovici*) 183-194

IN MEMORIAM

- †GRIGORE CHIRIȚĂ (1933 – 2005) (*N. Adăniloie*) 195-195
 †CONSTANTIN BĂLAN (1928 – 2005) (*Constantin Rezachevici, Mariana Mihăilescu*) 196-199

IDENTITĂȚI ETNICE – TRECUT ȘI PREZENT

O MINORITATE DINAMICĂ ÎN MOLDOVA SECOLULUI AL XVIII-LEA: EVREII AȘKHENAZI

PAUL CERNOVODEANU

Așezarea primelor comunități evreiești stabile pe teritoriul Moldovei datează din a doua jumătate a secolului al XVII-lea datorită puternicului val emigraționist al așkhenazilor originari din Polonia și Rusia, în special Rutenia și Galiția, provocat de pogromurile și persecuțiile cazacilor zaporojeni ortodocși ai hatmanului Bogdan Hmelnitki. Cei oropsiți și-au găsit refugiul pe pământul ospitalier al provinciei românești de la răsărit de Carpați, datorită toleranței manifestată de domni, dregători și populație, în genere, așezându-se între 1652-1657 la Dorohoi, Iași, Soroca și Ștefănești întemeind sinagogi, case de rugăciune, cimitire și având drept conducători ai obștii rabini și hahami¹.

Neputând să dețină proprietăți în mediul rural și neavând nici bani să le cumpere, membrii comunităților și-au găsit rostul în viața urbană, slujind în orașe ca negustori, meșteșugari, medici sau slujitori ai coreligionarilor lor, plătind dările cuvenite vistieriei.

Odată cu instaurarea regimului fanariot în Moldova după 1711 viața comunităților israelite așkhenaze din Moldova a trecut printr-o serie de prefaceri corespunzătoare caracteristicilor epocii. În această perioadă, după modelul otoman al *isnaf*-urilor, în mod similar cu armenii, evreii au fost organizați într-o breaslă cu caracter mixt, etnic și economic, anume „breasla jidovilor” prin care erau reglementate raporturile dintre obștea evreiască din Moldova și autoritatea domnească. În schimbul obligațiilor fiscale asumate față de puterea centrală, „breasla jidovilor” moldavi beneficia de posibilitatea de a face comerț, de a se organiza și administra după o jurisdicție proprie, ce-și avea viața religioasă potrivit legii ei, incluzând dreptul de a ridica sinagogă și în general de a beneficia de o anumită autonomie internă, apărută până la un punct de imixtiunile stăpânirii centrale². Conducerea breslei a fost asigurată, la început, de un staroste („manhig”), iar cea religioasă de un rabin („mire horua”), ambii confirmați de domnie. Prin plata dărilor obștea evreiască din Principate era cuprinsă în complexul breslelor de negustori și meseriași neortodocși, dar supuși ai țării, pământeni nu străini. Ea plătea o dare fixă și se afla sub oblăduirea vistieriei sau a marelui cămăraș (dregător

¹ Privitor la viața spirituală a evreilor așkhenazi din Moldova la 1673 vezi revelatorul studiu al acad. Cornelia Bodca, *Treasures of Jewish Art: The 1673 Illuminated Scroll of Esther Offered to a Romanian Hierarch*, în „Historical Yearbook”. vol. I, 2004, p. 7-26.

² Dr. M.A. Halevy, *Comunitățile evreiești din Iași și București până la Zaveră (1821)* în „Sinai”, Anuar de studii iudaice, t. III, 1931, p. 57-58; Hary Kuller, *Opt studii despre istoria evreilor din România*, București, 1997, p. 56-57. Evreii au avut, deci, situația „unei bresle, după datina turcească, introdusă de fanarioți”, cf. N. Iorga, *Istoria evreilor în țările noastre*, București, 1913, p. 16.

domnesc care administra „cămara” adică averea personală a domnului). Din venitul taxei instituite pe carnea cașer, pe tăierea rituală a vitelor și a păsărilor („curupca”/„gabela”), se plătea trimestrial, prin stărostie, către cămara domnească, cota dărilor, proporțional cu numărul membrilor permanenți ai breslei. Restul banilor servea la întreținerea așezămintelor obștei – sinagoga, școala gratuită de Talmud-Tora, rabinatul, azilul pentru săracii suferinzi, cimitirul, fondul de răscumpărare al robilor, cel destinat nevoiașilor din Palestina³ etc.

Când obștile evreiești s-au înmulțit, breasla din Iași devenind reprezentanta tuturor comunităților, numărul staroștilor a sporit la doi sau trei, conducătorul lor devenind „baș staroste” („roș-medina”), iar rabinul conducător a fost recunoscut, la rândul său, după modelul constantinopolitan, ca „hahambașa” adică marele rabin al tuturor evreilor din Moldova, ulterior încorporându-i sub jurisdicția sa și pe coreligionarii din Țara Românească⁴. Atribuțiile hahambășiei s-au extins cu timpul, marele rabin judecând pe lângă cauzele de drept civil sau religios și toate procesele de natură comercială. Apel se putea face – pentru acestea din urmă – și la marele cămăraș sau chiar în fața Divanului domnesc. Titlul de mare rabin sau hahambașa a constituit mai bine de o sută de ani apanajul scoborătorilor lui rabi Naftali hacohen (scoborător din tribul biblic Levi) din Ostrog (1649-1719), mare erudit și cabalist, autor al lucrării asupra exegezei Talmudului Smichat Hanumim, emigrat la Constantinopol unde a ajuns medic și favorit al marelui vizir otoman Damad Ibrahim pașa; acesta l-a desemnat în 1719 drept hahambașa în Moldova, dar Naftali a murit fără să-și ia funcția în primire⁵. Cel care i-a succedat în acest principat, având demnitatea de mare rabin (sau „președintele Tribunalului rabinic”), a fost Bețall („Bețâl” hahamul), fiul lui Ishayahu hacohen, nepotul lui Naftali⁶ ce a păstorit între 1724-1743. Despre activitatea sa deținem foarte puține date⁷, nefiind încă bine cristalizate instituțional atribuțiile și privilegiile hahambășiei. Urmașul și fiul lui Bețall, Ițhac, a ocupat funcția de hahambașa la Iași (potrivit confirmării domnului Constantin Racoviță din aprilie 1756)⁸, având sub jurisdicția sa și

³ Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 59.

⁴ Sergiu Stanciu, *Structure et organization des communautés juives depuis leur première forme jusqu'à l'autonomie interne* în „Schvut. Jewish Problems in Eastern Europe”, t. 16, 1993, p. 129; H. Kuller, *op. cit.*, p. 59; I. Kara, *Contribuții la istoria obștii evreilor din Iași*, București, 1997, p. 22-23.

⁵ Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 60 și n. 3, p. 61; H. Kuller, *op. cit.*, p. 56; I. Kara, *Din viața cotidiană a evreilor în Moldova și Țara Românească în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea* în „Studia et Acta Historica iudaeorum Romaniae” (în continuare SAHIR), t. III, 1998, p. 56.

⁶ Vezi inscripția pietrei sale funerare din 25 Cheșvan 5504 (Noiembrie) 1743 în vechiul cimitir evreiesc din Curchi la Iași, cf. I. Kara, Stela Cheptea, *Inscripții ebraice*, Iași, 1994, nr. 23, p. 69 (*Inscripții medievale și din epoca modernă a României, Orașul Iași*, Fascicula I).

⁷ Astfel el este unui dintre fruntașii în fața cărora s-a judecat la 25 ianuarie 1742 pricina dintre Estera, văduva lui Iosif din Bitișani și nepotul acestuia, Marco, pentru o casă cu locul ei din acel oraș, cf. *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România* (în continuare IMER), ed. Mihai Spielmann, vol. II, partea I, București, 1988, doc. 140, p. 123-126; întrucât Bețall s-a făcut vinovat de cereri bănești necuvenite din partea obștei evreiești, în urma plângerilor comunității din Orhei, domnul Constantin Mavrocordat l-a mustrat cu asprime la 17 decembrie 1742 poruncindu-i a se feri de acum înainte să mai ia vreun ban, altfel nu va fi bine de el (*Ibidem*, doc. 188, p. 156).

⁸ IMER, II/2, ed. L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu; București, 1990, doc. 18, p. 19-20; Victor Neumann, *Istoria evreilor din România*, Timișoara, 1996, p. 34.

principatul Țării Românești (prin întărirea lui Ștefan Racoviță vodă din mai 1764)⁹, unde avea voie să pună vechil. În calitate de conducător spiritual al obștii evreiești, Ițhac hahambașa iscălește în ziua de „marți 5 Av (5) 528” (1768) pe pinkasul (catastiful comunității) din Vijnița (ținutul Cernăuți) întărind dispoziția ca cei 15 membri fondatori al „Hevrei Kedoșa” (Societatea sacră ocupându-se de înmormântări prin respectarea prescripțiilor religiei mozaice) din târg să plătească câte 4 lei pentru zidirea unei sinagogi¹⁰. După moartea lui Ițhac, comunitatea a încercat să desființeze principiul eredității moștenit de scoborătorii lui Naftali hacoheh, alegându-l ca hahambașa pe eruditul rabin și kabalist Mordechai (Marcu hahamul), fiul învățatului Moșe Chaim, a cărui pricepere și înțelepciune cântăreau mai mult decât dreptul strămoșesc al familiei amintite¹¹. El a fost confirmat în această demnitate de domnul Grigore al III-lea Ghica, în martie 1777, întărindu-i-se și vechile privilegii, precum și dreptul de a încasa taxa de la logodne, cununii și despărțiri, un impozit unitar de 1 leu pe cap de fiecare evreu al comunității și vechiul drept al „crupcăi” și anume patruzeci și cinci bani de vită cașer. Prin acest hrisov domnul își mai întărea și privilegiul de a judeca ca „hahambașa” pricinile dintre evrei „după orânduiala și obiceiul legii lor”, iar litigiile mai importante să fie aduse la cunoștința marelui cămăraș și chiar a Divanului¹². Totuși hahambășia lui Mordechai a fost contestată de o parte a obștii evreiești susținătoare a vechii „dinastii”, care a recunoscut ca șef al lor spiritual pe Naftali, fiul fostului conducător Ițhac. Astfel până la moartea lui Mordechai, survenită la 22 Sivan 5551 (24 iunie 1791)¹³, hahambășia a fost împărțită cu Naftali; a fost, însă, contestată nu numai de partizanii lui Mordechai dar și de alți numeroși evrei, provenind prin emigrare din Bucovina, Galiția, Ucraina și Rusia, puși sub protecția consulatelor străine, rus și austriac, îndeosebi, după 1782, care fiind socotiți „sudiți”, adică supuși străini, provenind din alt mediu cultural și obișnuiți cu altfel de organizare comunitară, se împăcau greu cu tipul tradițional existent în Principate. „Sudiții” beneficiari, de altfel, de anumite privilegii condiționate de calitatea lor de supuși ai unor puteri străine de care nu se bucurau evreii pământeni („hrisovuliți”, adică având un statut fixat prin hrisoave domnești) au fost foarte nemulțumiți fiindcă au fost puși cu toții laolaltă sub autoritatea spirituală supremă a hahambășiei¹⁴. De aceea simțindu-și amenințate privilegiile din pricina nesupunerii evreilor „sudiți”, fricțiunile accentuându-se în timpul ocupației principatelor ca urmare a războiului austro-ruso-turc (1787-1791), Naftali a cerut și-a obținut un ukaz din partea țarinei

⁹ Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 89-90; IMER II/2, doc. 46. p. 52-53. Ițhac a succedat fratelui său, Ishayahu, fiul marelui rabin Bețall, care a funcționat – după opinia autorizată a Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 90 ca vechil de hahambașa în Țara Românească până la decesul său survenit la 14 Tamuz 523 după era mică (25 iunie 1763) în București, cf. Al. Elian și colab, *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București, I, 1395-1800*, București, 1965, nr. 532, p. 457.

¹⁰ I. Kara, *Catastiful Hevrei Kadosa din Vijnița, anul 5528 (1768)* în „Jivo bleter”, 1939, nr. 14, p. 425-435 *apud* IMER, II/2, nr.1, doc. 34, p. 38.

¹¹ Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 62; Mihai-Răzvan Ungureanu, *Elite alogene la Iași (secolul XVIII). Considerații asupra dinamicii comunității evreiești*, în „Arhiva genealogică”, t. I(IV), 1994, nr. 1-2, p. 118; I. Kara, *Contribuții la istoria*, p. 23.

¹² Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 62; IMER, II/2, doc. 106, p. 177-179.

¹³ I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, nr. 93, p. 32-33.

¹⁴ I. Kara, *Contribuții la istoria*, p. 20.

Ecaterina a II-a la 18 septembrie 1788 prin care era interzis orice act ostil și samavolnic al trupelor ruse împotriva sa și a coreligionarilor pământeni¹⁵. Deoarece autoritatea sa de hahambașa a continuat să fie contestată de evreii străini, Naftali a cerut Divanului Țării Moldovei ca aceștia „și starostele lor să fie aduși sub ascultarea lui, întocmai ca și evreii localnici”; prin anaforaua dată la 18 septembrie 1790 este admisă cererea – socotită îndreptățită – a lui Naftali de a avea sub ascultarea sa pe toți evreii, atât „hrisovuliși” cât și „sudiși”, iar dacă aceștia din urmă dădeau dovezi de nesupunere, trebuiau să fie pedepsiți¹⁶. Nemulțumit de scăderea veniturilor sale, pe vreme de criză și război, zisul hahambașa reclamă și i se acordă prin cartea administrației militare ruse de ocupație din 14 iulie 1791 să mai obțină și câte o para de ocaua de carne cașer de la coreligionarii săi din „toate târgurile de pe afară”¹⁷, nu numai din orașul Iași.

După încheierea păcii de la Iași (29 dec. 1791/9 ian. 1792) și sfârșitul ocupației străine, odată cu venirea în scaunul Moldovei a lui Mihai Suțu, Naftali a fost întărit în funcția de hahambașa în mai 1793, prilej cu care i se enumeră toate privilegiile, mereu sporite, dar pentru prima oară și pe cele ale altor membri ai familiei sale.

Sfârșitul secolului al XVIII-lea adâncește contradicțiile dintre evreii „sudiși” și hahambașa nemulțumit de încasarea veniturilor cuvenite și aruncând asupra lor blestem (probabil excomunicare „Herem”). La 18 iulie 1796 Divanul primea prin intermediul consulului imperial la Iași, Ludowig Timoni, un memoriu din partea „sudișilor care se plâneau” de acest procedeu samavolnic al hahambașei și cereau numirea unui rabin străin care să-i aibă în grijă doar pe ei. Prilejul de confruntare s-a datorat și faptului că reprezentanții lui Naftali administrau măcelăria comunității, de unde s-a ivit și caracterul delicat al problemei monopolului asupra tăierii rituale a cărnii¹⁸.

Impozitarea în mod egal a evreilor pământeni și a celor „sudiși” a fost păstrată și la începutul secolului al XIX-lea și confirmată și sub administrația militară de ocupație din timpul noului război ruso-turc (1806-1812). Pretextul clasic al disputelor intercomunitare a rămas perceperea taxei pe carnea cașer (tăiere și vânzare), evreii pământeni arogându-și mereu arenda măcelăriilor, sprijiniți de hahambașa ce-și avea astfel veniturile asigurate¹⁹.

Din neconținutele hărțuieli, persoana hahambașei – părtinitor pentru evreii pământeni – a ieșit micșorată și discreditată iar autoritatea sa a început să fie, în mod constant, criticată sau nerespectată, „sudișii” încercând, permanent, să iasă de sub tutela lui. În această perioadă de decădere a hahambașei, după stingerea din viață a lui Naftali la 15 Adar 5569 (3 martie 1809)²⁰, i-a urmat în funcție fratele său mai tânăr Yshayahu. Acesta din urmă a obținut cuvenitele întăriri ale privilegiilor de la domnii: Scarlat Callimachi în 1814, Mihai Grigore Șutu în 1814, la 18 iunie

¹⁵ IMER, II/2, doc. 217, p. 326.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 234, p. 351.

¹⁷ *Ibidem*, doc. 241, p. 358.

¹⁸ E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor: Rapoarte diplomatice austriace 1782-1797*, ed. I. Nistor, *XLX*, București, 1923, doc. DCCX; p. 783, IMER, II/2, doc. 303, p. 436-437 și n.1, p. 437.

¹⁹ Mihai - Răzvan Ungureanu, *Dispariția unei instituții: hahambașa (I)*, în SAHIR, t. II, 1997, p. 72-73.

²⁰ I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, nr.131, p. 46.

1820 și chiar de la Ioniță Sandu Sturza în 1823²¹, dar zilele acestei instituții, devenită perimată, erau numărate. La aceasta a contribuit și totala nepregătire a lui Yshayahu care prin numeroasele sale greșeli a compromis instituția, alienându-și chiar simpatia evreilor pământeni, frustrați în așteptările lor. I se imputau samavolnicia în strângerea birurilor, veniturile ilegale obținute prin mită și trafic de influență, incapacitatea sa de a corespunde înaltei funcții de mare rabin, neavând calitățile necesare unei înțelepte căpetenii religioase și ale unui judecător drept și imparțial. Considerată complet anacronică, relicvă a regimului fanariot, instituția este desființată prin hotărârea Divanului Împlinitor al Moldovei la 10 decembrie 1831 în urma jalbei dată de „deputații nației jidovești cu o săptămână mai înainte, la 3 decembrie”²². Hotărârea Divanului n-a fost aplicată imediat, intrând, însă efectiv în vigoare prin anafroua statului din 4 septembrie 1834 și rezoluția domnească a lui Mihail Sturza din 11 septembrie a aceluși an: „veniturile lui hahambașa și numirea rămân de desființate, având nația a-și alege un rabin pentru ale legii, pe care prin Sfat se va supune la întărirea Domnului”²³.

Instituția hahambășiei ca autoritate supremă pe plan spiritual a fost completată în perioada fanariotă și prin aceea a stărostiei, conducătoare a breslelor evreiești din cele două principate pe plan laic; în ceea ce privește Moldova, atât în orașul Iași cât și în celelalte așezări din provincie puterea laică s-a concentrat în mâna staroștilor aleși de obște dar cu consimțământul hahambașei. Căpetenia staroștilor din Iași, baș-statostele, a avut drept auxiliari încă doi subalterni și și-a impus, cu timpul, autoritatea și asupra celorlalți din orașele moldovene. Staroștii breslei din Iași răspundeau de dările evreilor, de îndeplinirea poruncilor domnești și ale autorităților în general, birul fiind plătit global pe întreaga populație evreiască iar „cisla” aplicată după avere și venituri²⁴. „Breasla jidovilor” avea ca instanță de apel în litigiile de ordin juridic pe marele cămăraș, dregător domnesc²⁵ care încasa un venit de la breaslă și căpeteniile ei. În cazurile de restriște și persecuții, marii staroști interveneau pe lângă domn și boierii de Divan pentru apărarea coreligionarilor²⁶. Beneficiarii acestei funcții s-au bucurat de unele privilegii fiscale și drepturi civile dar nu s-au succedat ereditar din sânul aceleiași familii, precum hahambașii, fiind totuși aleși dintre fruntașii comunității²⁷. În atribuțiile marilor staroști intrau strângerea crupcăi „ce au vândut-ei de la toți jidovii”, după scrisoarea lor „pe ajverişul lor” fiind crupca „pentru folosul și ajutorul și chiverniseala a breslei a tuturor, pe obiceiul lor”; aşadar ei urmau să colecteze crupca „de la toți jidovii de aici din Iași, după scrisoarea lor, cum s-au așezat și nimeni scutelnic să nu fie”²⁸. Dat fiind că s-au produs, probabil, unele abuzuri în funcționarea și

²¹ M. - R. Ungureanu, *Dispariția*, p. 74-76 și p. 100-101, anexa I.

²² *Ibidem*, p. 81-82.

²³ *Ibidem*, (II), în SAHIR, t. III, 1998, p. 94-111. Ultimul hahambașa, Yshayahu, a încetat din viață la 8 Iar 5 600 (11 mai 1840), fiind înmormântat în vechiul cimitir Ciurchi din Iași, cf. I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, nr. 245, p. 89.

²⁴ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ed. Cornelia Istrati, II, Iași, 1986, nr. 126, p. 54 și I. Kara, *Din viața...*, p. 56.

²⁵ Dr. M.A. Halevy, *op. cit.*, p. 59.

²⁶ W. Schwarzföld, *Cercetări epigrafice I Staroști mari în Iași...*, în „Anuar pentru israeliți ... pe anul 5656 (1895-1896)”, anul XVII, 1895, p. 52.

²⁷ *Ibidem*, p. 54.

²⁸ Dr. M.A. Halevy, *op. cit.*, p. 59; IMER, II/1, doc. 117, p. 103.

alegerea marilor staroști, obștea evreilor din Iași a dat un înscris la 24 septembrie 1741 – contrasemnat atât de marele staroste în funcție, Isachar Ber (românizat Ursul), cât și de ceilalți trei staroști adjuncți, Minas, Leiba și Iosif, fiul lui Ursul, înscris și recunoscut de autorități și trecut în „condica domnească”, prin care baștarostele și auxiliarii săi urmau să fie aleși doar pentru an, fiind interzisă influențarea alegerii prin „arcalele” (protecția) unor boieri „precum și scutirea de biru; iar cine ar încălca legământul va fi supus la „mare gloabă” (amendă), să dea la Vistierie Măriei Sale la Vodă 50 ughi (galbeni) ungurești și la școală (de fapt sinagogă) 50 lei și să petreacă mare urgie”²⁹.

Din rândul marilor staroști de Iași din prima jumătate a secolului al XVIII-lea a căror activitatea ne este prea puțin cunoscută, fiind identificați mai mult după pietrele lor funerare din vechiul cimitir Ciurchi, amintim pe „sfântul, frunzașul, căpetenia, conducătorul țării ... Mordechai, fiul domnului Iehuda”, decedat la 10 Kislev 5476 (6 decembrie 1715)³⁰; pe lângă acesta au funcționat ca staroști la 18 septembrie 1714 Isachar Ber (Ursul), Solomon (Solomon) fratele acestuia și Iosef (Iusip) pentru întărirea dreptului de proprietate al obștii asupra întregii suprafețe cuprinse din curtea Sinagogii și până la podul Chervăsăriei din Iași³¹. Un alt mare staroste a fost și Gabriel (Gavril) amintit în recensământul populației efectuat de administrația militară rusă în mai – iunie 1774, având o dugheană în mahalaua Hagioaiei din Iași și socotit birnic (liude)³²; același Gabriel este semnalat la 7 decembrie 1792 într-un raport al lui Leopold von Schilling, consulul habsburgic la Iași, ca slujind ca agent confidențial al domnului Moldovei, Alexandru Moruzi³³.

Odată cu înmulțirea evreilor „sudiți” veniți de peste hotare și beneficiind de protecție consulară străină, instituția stărostiei evreilor pământeni („hrisovuliți”), în conflict aproape permanent cu reglementările noilor veniți³⁴, începe să decadă, iar autoritatea marelui staroste – ca și a hahambașei – devine tot mereu mai diminuată și mai contestată. Ca și hahambășia, instituția stărostiei devenită anacronică și perimată, ca rămășiță a rânduielilor epocii fanariote, este desființată la 1832 odată

²⁹ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, nr. 244, p.102-103; Dr. M. A. Halevy, *op.cit.*, p. 67-68; IMER, II/1, doc. 121, p. 108-109. Mai vezi și Lucian Herșcovici și Irina Heinic, *Staroștii evrei din Moldova în lumina Condicii lui Constantin Mavrocordat*, în „Revista Culturii Mozaic”, t. XV 1970, nr. 240 (1 noiembrie), p. 6. Este interesant că printre semnatarii înscrisului, frunzași ai obștii făceau parte și rudele marelui staroste și ale staroștilor adjuncți ca de pildă Leiba ginerele lui Ursul (Isacher Ber), Leiba, fiul lui Minas staroste, Minas ginerele lui Leiba staroste, care se obligau astfel – cu asentimentul hahambașei, desigur – să nu se mai practice abuzuri și să nu mai facă apel la protecția unor boieri moldoveni intruși față de obște.

³⁰ I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, nr. 58, p. 19.

³¹ Dr. M. A. Halevy, *O mărturie de acum trei sute de ani*, în „Curierul israelit”, 18 iulie 1934, p. 7; IMER, II/1, doc. 34, p. 23-25.

³² IMER, II/2, doc. 84 (nr.27).

³³ E. de Hurmuzaki, *Documente*, XIX/1. doc. DXXIII. p. 628; IMER, II/2, doc. 261, p. 383. Sub autoritatea marilor staroști, au mai funcționat la Iași al doilea și al treilea staroste în calitate de auxiliari ai săi, câteodată din familiile celor dintâi dar oricum făcând parte din frunzașii obștii și având în general atribuții fiscale (strângerea dărilor, întocmirea catastifelor de dajnici ș.a: Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 66-67; I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, nr. 74 și 75, p. 25; nr. 79, p. 27; nr. 87, p. 30 și nr. 91, p. 31-32.

³⁴ E. de Hurmuzaki, *Documente*, XIX/1, doc. DCCX, p. 783; XIX/2, *Rapoarte diplomatice austriece 1798-1812* ed. I. Nistor, Cernăuți, 1938, doc. LXXXIX, p. 53; IMER, II/2, doc. 303, p. 436-437; doc. 325, p. 464.

cu intrarea în vigoare a noilor dispoziții prevăzute de Regulamentul Organic. Atributele marelui staroste și ale adjuncților săi trec acum asupra epitropilor și kahalilor³⁵.

Din elita comunitară evreiască în Moldova au mai făcut parte în epoca fanariotă, în afara hahambașilor și staroștilor și alți fruntași ai obștii din rândul cărora s-au numărat rabinii învățați, *daiunim* sau *daianim* (judecători asesori) și hahami *șochtim* (tăietori rituali ai cărnii de vită sau de păsări). Rabinii erau aleși de comunitate, de staroști și de efori (*gabaim*) ai fiecărei sinagogi, cu consimțământul familiilor înstărite și confirmarea hahambașei; ei aveau jurisdicție asupra coreligionarilor din Comunitate, judecau procese civile și penale, pronunțând sentințe și sancțiuni aplicate de staroști și obște, sprijinite de autoritățile de stat locale. În competența rabinilor intrau celebrarea logodnelor, căsătoriilor sau pronunțarea despărțirilor, cu încasarea cuvenitelor taxe datorate hahambașei. Judecățile se efectuau potrivit legii mozaice³⁶; în marile comunități, de pildă la Iași, rabinii erau asistați de judecători, asesori (*daianim*) cu care se sfătuiau în materie iar în orașele de provincie, mai puțin însemnate, se slujeau de hahami *șochtim* sau de alte persoane instruite în legea mozaică. Hahamii în calitatea lor de tăietori rituali ai cărnii *cașer*, făceau parte din cler, beneficiind de o diplomă specială *hazuca*; printre atributele lor figurau ținerea contabilității animalelor sacrificate, precum și perceperea taxei *cunița* pentru hahambașa³⁷. Diferitele pietre funerare rămase din vechiul cimitir Ciurchi din Iași ilustrează prin însemnările lor calitățile acestor reprezentanți ai elitei evreiești din capitala Moldovei³⁸.

În ceea ce privește obștea evreilor trăind în comunitățile din Moldova, izvoarele indică o creștere a numărului indivizilor în secolul al XVIII-lea, nu numai prin spor natural, ci, mai ales, prin colonizări. Domnia, boierimea și înaltul cler erau interesate – în special pentru împopularea așezămintelor urbane – să facă apel la alogeni, meseriași pricepuți și negustori, în rândul cărora evreii dețineau o pondere aparte, spre a-și spori veniturile și a asigura prosperitatea economică a orașelor și târgurilor din principat. Un exemplu tipic l-a constituit hrisovul dat de domnul Constantin Mavrocordat, la 2 aprilie 1742, pentru chemarea „oamenilor străini” în țară, asigurându-le imunități fiscale, în afara plății unui bir anual modic de 5 ½ lei de cap de familie³⁹. Aducerea evreilor în țară s-a efectuat și prin înființarea sloboziiilor, scutite pe un interval de timp de bir apoi încheind unele socoteli speciale cu Vistieria; evreii se aflau astfel – alături de localnici – în

³⁵ Dr. E. Schwarzfild, *Așezămintele evreilor din Moldova în veacul al XVIII-lea...*, în „Anuar pentru istraeiți...pe anul 5646 (1885-1886)”, anul VIII, 1885, p. 9.

³⁶ Vezi, de pildă, depoziția lui Iacov, cumnatul marelui hahambașa Bețall, făcută la 25 ianuarie 1742, „la școala jidovească (sinagoga), la baș hahamul și cu toată adunare breslii jidovilor” fiind „strămtorat” cu blestemul „legiilor” (IMER, II/1, doc. 140, p. 124-125). Procedura și formula jurământului la care au fost supuși evreii în fața instanțelor judiciare au fost legiferate de Divanul Moldovei la 18 noiembrie 1786 (IMER, II/2, doc. 204, p. 308-309), constând din „forme grele și absurde, născocite de răutatea și fanatismul Evului Mediu și poreclite în derădere: *more judaico*, adică jurământ după obiceiul legiurii evreiești” cf. M<oses> Schwarzfild, *Ochire asupra istoriei evreilor din România din cele mai vechi timpuri până la jumătatea veacului al XIX-lea* în „Anuar pentru israeliți...pe anul 5648 (1887-1888)”, anul X, 1887, p. 56.

³⁷ Dr. E. Schwarzfild, *Așezămintele evreilo.*, p. 11-12.

³⁸ Vezi I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, nr. 72, p. 24; nr. 73, p. 24-25; nr. 76, p. 25-26; nr. 90, p.31; nr. 107, p. 37-38; nr.119, p. 42.

³⁹ IMER, II/1, doc. 153, p. 134-135.

mijlocul coloniștilor poloni, unguri și ruși⁴⁰. Un alt procedeu de colonizare a constat din chemarea unor evrei de către boierii moldoveni în calitate de *liuzi* adică „oameni numai pentru slujba și ajutorul casei lor”, angajament ce nu era circumscris sau limitat; astfel de liuzi erau folosiți pe moșiile boierești și mănăstirești; în acest din urmă caz ei purtau numele de *poslušnici* sau slujbași. Cu toții erau scutiți de bir în mod permanent, fiind îndatorați să lucreze doar în profitul casei boierului sau mănăstirii ce-i chemaseră⁴¹.

În perioada fanariotă întâlnim așezări evreiești – în afara comunităților mai vechi, stabilite la Iași, Suceava, Piatra Neamț, Botoșani, Bacău, Siret, Bârlad, Roman, Dorohoi, Chișinău și Soroca, asupra cărora vom stăruii mai jos – și în alte locuri; în târgurile Ștefănești (ținutul Dorohoi) (1720)⁴², Lăpușna (ținutul Orhei) (1735)⁴³, Orhei (ținutul Orhei) (1742)⁴⁴, Tg. Ocna (ținutul Bacău) (1742)⁴⁵, Hârlău (ținutul Hârlău) (1742)⁴⁶, Bălți (ținutul Soroca) (1792)⁴⁷ etc.; de asemenea unii domni au emis hrisoave prin care evreeii, alături de alți alogeni, au fost chemați să înființeze târguri și așezări noi, cum ar fi, de pildă la Șoldănești (1780) sau Șomuz (1795), numit ulterior Fălticeni (ținutul Suceava)⁴⁸, Vlădeni, numit

⁴⁰ M<oses> Schwarzfeld, *Excursiuni critice asupra istoriei evreilor în România de la început până la mijlocul acestui veac*, București, 1888, p. 13. Evreeii (în special *așkenazi*) stabiliți în Moldova proveneau, mai ales din Europa răsăriteană: Polonia, Ucraina și Rusia, dar unii dintre ei, puțini la număr emigrau și din partea centrală a continentului (Austria, Ungaria, Boemia sau chiar Germania), cf. Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 59.

⁴¹ M. Schwarzfeld, *Excursiuni critice*, p. 14.

⁴² I. Kara, *Inscripții funerare ebraice din județul Botoșani*, în „Memoria Antiquitatis”, Muzeul de Arheologie din Piatra Neamț, t. II, 1970, p. 529-531 unde se publică inscripțiile funerare ale unor notabili din vechiul cimitir din Ștefănești între 1720-1797. După afirmațiile cercetătorilor Manașcu Cotter și Mane Leib, *6 secole de conviețuire. Pagini din trecutul comunităților evreiești din România*, fără loc, 1997, p. 65-68, așezarea evreilor la Ștefănești datează de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Amănunte privind populația evreiască din așezare la I. Caproșu și Gh. Pungă, *Două catagrafii ale evreilor din târgul Ștefănești*, în SAHIR, t. II, 1997, p. 108-114, unde se arată că la 6 octombrie 1809 locuiau aici 131 capi de familie evrei, dintre care 71 aveau dugheni, 49 nu și 11 erau orândari ai crășmelor satelor din împrejurimi; la 1803 „Condică liuzilor” indică 136 de familii iar în 1820 erau înregistrați 70 capi de familie de evrei „hrisoviți” (pământeni).

⁴³ IMER, II/1, doc. 89, p. 67-68, indicând la 30 ianuarie 1735 existența unei mahalale locuite de evrei în târgul Lăpușna.

⁴⁴ La 8 martie 1742 Constantin Vodă Mavrocordat trimite un slujitor la târgul Orhei spre a încasa camăna datorată pentru mai multe căldări de rachiu (câte 2 galbeni și 6 potronici) de la niște evrei de acolo IMER, II/1, doc. 147, p. 131.

⁴⁵ La 5 aprilie 1742 se menționează un evreu Iancul birnic din Tg. Ocna (IMER, II/1, doc. 155, p. 135-136).

⁴⁶ La 18 august 1742 este amintită pricina pentru împărțirea „cislei” (cota-parte din birul personal) unor evrei din târgul Hârlău (IMER, II/1, doc. 173, p. 146).

⁴⁷ În fața boierilor de Divan se judecă la 24 iulie 1792 pricina dintre stolnicul Iordache Panaite, și evreeii așezați acolo care l-au dat în judecată pentru abuzuri în încasarea veniturilor ce i se cuveneau (IMER, II/2, doc. 256 p. 376-380 și 257).

⁴⁸ După cedarea Bucovinei, Constantin Vodă Moruzi ajustă noile hotare ale ținutului Șucevii hotărând ca târgul Șoldănești întemeiat pe moșia boierului Ioniță Bașotă, să devină reședința sa. La 18 august 1780 domnul aprobă ca evreeii chemați acolo „Șă-și ție o casă pentru închinăciune” și „să li să dea...un loc afară...pentru mormânturi” (adică sinagogă și cimitir) (Dr. E. Schwarzfeld, *Din istoria evreilor. Impopulară, reîmpopulară și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor în Moldova*, București, 1914, p. 24-25; Artur Gorovei, *Folticeni. Cercetări istorice asupra orașului*, Fălticeni, 1938, p. 48-50; IMER, II/2, doc. 131, p. 21-212). La 5 iulie 1795 evreeii din Târgul Șomuz „de pe moșia cinstului banului Ștefanache Bașotă” iau în arendă un teren spre a-și clădi o casă de rugăciune (IMER, II/2, doc. 295, p. 426-427). Din secolul al XIX-lea târgul s-a numit Fălticeni, nume păstrat până astăzi.

ulterior Mihăileni (ținutul Suceava) (1792)⁴⁹, Burdujeni (ținutul Suceava) (1792)⁵⁰, Telenești (ținutul Orhei) (1794)⁵¹, Pânzăreni (ținutul Iași) (1805-1806)⁵², Sulița (ținutul Botoșani) (1806)⁵³, Podu Iloaiei (ținutul Iași) (1810)⁵⁴, Săveni (ținutul Dorohoi) (1818)⁵⁵ ș.a., în afara reîmpopulării altor așezări mai vechi, ca de pildă cea de la Târgul Frumos (ținutul Cărligătura)⁵⁶. În total s-au înființat în Moldova la sfârșitul secolului al

⁴⁹ La 30 mai 1792 mai mulți negustori evrei străini din familiile Aizicovici și Moscovicici au încheiat o convenție cu proprietarul Constantin Mareș al moșiei Vlădeni să înființeze târg acolo cu loc pentru „școală” (sinagogă) și „feredeu” (baie rituală) și „țintirim” (cimitir) fără a plăti „bezmân” (chirie), aceasta urmând a fi achitată doar pentru „dugheni” (prăvălii), crâșme și „casele” (locuințele meșterilor; sunt fixate și alte reglementări privind „căsăpiile” (măcelăriile), păscutul vitelor ș.a. (Dr. E. Schwarzfeld, *Din istoria*, p. 27-32; IMER, II/2, doc. 251, p. 368-369); la 12 iunie 1792 domnul Alexandru Moruzi încuviințează întemeierea târgului și întărește învoiala între proprietar și negustorii evrei (Dr. E. Schwarzfeld, *Din istoria*, doc. I, p. 101-103; IMER, II/2, p. 370-371, doc. 252; M. Cotter și M. Leib, *op. cit.*, p. 291. După ce localitatea a adoptat apoi denumirea de Târgul Nou, la 1837 o capătă definitiv pe cea de Mihăileni, printr-un hrisov de la domnitorul Mihai Sturdza.

⁵⁰ La 20 iulie 1792 Alexandru Vodă Moruzi întărește învoiala dintre târgoveții din Burdujeni și mănăstirea Tudoreni, proprietara așezării, încheiată încă de la 25 iunie 1786, referitoare la obligațiile financiare reciproce și stabilirea zilelor de târg și iarmaroace. În privința târgoveșilor evrei „pentru casa ce va fi de rugă jidovească, și pentru un feredeu ce vor avea, pentru locul îngropărilor, să nu se supere a plăti bezmân”. cf. Elena Costache Găinariu, *Monografia comunei Burdujeni, plasa Boșancea, județul Suceava*, București, 1936, p. 15; IMER, II/2, doc. 255, p. 375-376; M. Cotter și M. Leib, *op. cit.*, p. 58-60.

⁵¹ S-a păstrat condica breslei cioclilor din Telenești, cu statutul Confreierii sacre din 5554 (1794) cf. Eugen Pavelescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939, p. 559-567; IMER, II/2, doc. 291, p. 419-424. La 25 octombrie 1796 s-a alcătuit actul de învoială între postelnicul Gheorghe Roman, reprezentantul domniței Ralu Mavrocordat, proprietara așezării și târgoveții străini, printre care și evrei, privind condițiile de stabilire și model de funcționare al târgului din Telenești, hrisovul de întemeiere fiind aprobat și întărit de Alexandru Vodă Calimachi la 30 decembrie 1796, cf. IMER, II/2, p. 437-438, doc. 304. În decembrie 1798 evreii din Telenești plăteau 192 lei pentru darea ajutorinței de iarnă (IMER, II/2, doc. 318, p. 458-459).

⁵² Așezarea, proprietate a vistierului Balș, a fost populată cu evrei străini (de peste Nistru) în 1805-1806, la început vreo 70-80 capi de familie birnici (deci cca. 450-500 de suflete) plătind o dare de 780 lei, cf. Dr. E. Schwarzfeld, *Din istoria*, p. 39.

⁵³ Târgușorul a fost întemeiat pe moșia Drăcșani, proprietatea marelui vornic Costache Mavrocordat printr-un hrisov al lui Scarlat Vodă Callimachi (aug. - oct. 1806) și o învoială încheiată la 23 aprilie 1819 între amintitul boier și locuitorii din Telenești printre care și evrei; ei aveau dreptul „să-și fie un scaun sau două de căsăpii, măcelarii, plătind, avaeatul (venitul moșiei); învoiala a fost întărită la 26 mai 1819 de domnul Scarlat Callimachi și în 1820 de Mihai Vodă Șuțu, cf. M. Cotter și M. Leib, *op. cit.*, p. 99-102.

⁵⁴ În 1810 au fost aduși primii coloniști evrei de către hatmanul Constantin Palade pe moșia sa Totoești pentru înființarea târgului Podu Iloaiei; învoiala între proprietari și locuitorii târgului a fost aprobată în 1818 de către Scarlat Vodă Callimachi și întărită la 1823 de către domnul Ioniță Sandu Sturdza; prevederile învoielii erau cele cunoscute; plata bezmânului pentru locurile de case și dugheni, taxe pentru vânzarea rachiei și a vinului, dreptul de a poseda 2 case pentru hahami, precum și „lângă școli <Sinagogi>, feredeu și țintirim”, scutite de bir. Vezi Dr. E. Schwarzfeld, *Din istoria*, p. 47 și cu alte amănunte I. Kara, *Obștea evreiască din Podu Iloaiei. File din istoria unui „stetl” moldovenesc*, București, 1990, p. 9-10.

⁵⁵ La 4 august 1818 domnul Scarlat Callimachi a întărit învoiala încheiată între domnița Eufrosina Mavrogheni și locuitorii așezați pe moșia sa – printre care și evrei – spre a înființa un târg. Ocupațiile acestora s-au înscris pe linia comerțului și a meșteșugurilor, activând în fabricarea pâinii și posedând scaune de măcelărie, velnițe (instalații rudimentare pentru fabricat rachiu), ateliere de cojocărie, cizmărie, croitorie și chiar spițerii, cf. M. Cotter și M. Leib, *op. cit.*, p. 71-72.

⁵⁶ Un negustor evreu de horilcă este înregistrat la Târgul Frumos în catastrul vămilor din Movilău (21 noiembrie 1765) și alți 15 (printre care un dascăl, adică învățat, și un croitor), în catagrafia populației Moldovei alcătuită de administrația militară rusă de ocupație între mai-iunie 1774; cf. IMER, II/2, doc. 49, p. 59 și doc. 84, p. 113. La 18 decembrie 1815 domnul Scarlat Callimachi îngăduia reîmpopularea localității cu străini, printre care și evrei, cf. M. Schwarzfeld, *Excursiuni critice*, p. 19.

XVIII-lea – început de secol XIX, 11 aşezări ca mici centre de achiziție a materiei prime, piețe de prelucrare a produselor regionale și de desfacere a produselor manufacturate în orașe și peste hotare. Între 1780-1803 au apărut 4 târguri (în medie anuală, 0,17) iar între 1803-1820 alte 7 (în medie anuală 0,33)⁵⁷.

După cum arăta, în 1914, și cercetătorul dr. Elias Schwarzfeld „evreii erau considerați în orașe ca târgoveți (bourgeois, Bürger), un titlu de care nu se bucurau în nici o țară occidentală din Europa și grație acestei calități erau puși pe un picior de egalitate cu toți locuitorii târgului, bucurându-se de aceleași drepturi și îndatoriri, de aceleași favoruri, imunități și scutiri, luând parte și la administrarea lui”⁵⁸.

În ceea ce privește așezarea comunităților evreiești în Moldova, în special în târguri și orașe, nu existau restricții legale – exceptând mediul rural, unde li s-a interzis, în principiu, să se instaleze⁵⁹, mai cu seamă din teama de a nu achiziționa proprietăți funciare⁶⁰ și nu puteau depune în pricini de judecată ca martori împotriva creștinilor⁶¹. În schimb, după cum observa istoricul M.A. Halevy, „Ghetto”, „Judensteuer” sau „Leibzoll” n-au existat în țările române⁶². Renegaților convertiți la creștinism li se sigurau favoruri considerabile: erau scutiți de bir, pe lângă că li se iertau toate „păcatele” - considerate ca atare după vechea legiuire a pravilelor – comise înainte de convertire⁶³.

În privința dinamicii populației evreiești din Moldova, până într-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea nu dispunem de cifre statistice. Catastihul Iașilor din 1755 – alcătuit la 21 ianuarie și parvenit nouă incomplet – reprezintă un recensământ fiscal care specifică prezența în oraș, pe cartiere și ulițe, doar a 65 de proprietari evrei din totalul de 1353, la care se adaugă trei botezați și, probabil, doi români căsătoriți însă cu evreice⁶⁴. Cea mai mare parte a locuitorilor evrei era

⁵⁷ Ecaterina Negruți, *Rolul evreilor în formarea târgurilor din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în SAHIR, t. I, 1996, p. 144.

⁵⁸ Dr. E. Schwarzfeld, *Din istoria*, p. 22.

⁵⁹ În 1764 domnul Grigore al III-lea Ghica interzice evreilor a mai locui prin sate, dispoziție întărită la 1777 și de succesorul său Constantin Moruzi (Matei M. Fotino, *Condițiunea juridică a străinilor în Principate*, București, 1902, p. 35); totodată Grigore al III-lea Ghica a dat dispoziții în 1766 pitarului Petrachi, numit vornic la Câmpulungul Moldovenesc, de a izgoni pe evrei din sate, desființând cărciumile lor (*Din tezaurul documentelor sucevene. Catalog de documente 1393-1849*, București, 1983, doc. 1112 p. 368), dar respectarea hotărârilor domnești a lăsat de dorit întrucât venea în contradicție cu interesele boierilor proprietari ce aveau nevoie de coloniști străini, pricepuți în negoț și măreșuguri și care prin plata dărilor convenite le sporeau, îndubitabil, veniturile (vezi observațiile lui M. Schwarzfeld, *Ochire asupra istorie.*, p. 51-52).

⁶⁰ Potrivit normelor vechiului drept românesc, în țară nu puteau deține proprietăți decât locuitorii creștini ortodocși, cf. *Istoria dreptului românesc*, II/1 ed. D. Firoiu și L. P. Marcu, București, 1984, p. 236.

⁶¹ Și în epoca fanariotă au rămas în vigoare prevederile juridice privitoare la evrei incluse în *Cartea românească de învățătură* (1646) pentru Moldova și *Îndreptarea legii* (1652) pentru Țara Românească (cf. IMER, I, ed. Victor Eskenazy, 1986, doc. 134, p. 97-98, și doc. 142, p. 103); ele sunt întărite și de *Pravilniceasca condică* (1780) a lui Alexandru Ipsilanti, domnul Țării Românești (*Pravilniceasca condică*, 1780, ed. crit. a Acad. R.P.R., București, 1957, titlul XXVIII, art. 1, p. 12).

⁶² Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, n. 4, p. 79.

⁶³ *Ibidem*, p. 79. Există mai multe hrisoave domnești de scutiri de bir pentru evreii botezați atât din Moldova cât și Țara Românească cf. IMER, II/2, doc. 197, p. 135-136. Există însă și cazul contrariu de pedepsire a celui ce urmărea să convertească pe un evreu împotriva voinței sale (vezi porunca domnului Alexandru Moruzi din 4 iulie 1795, cf. IMER, II/2, doc. 294, p. 426).

⁶⁴ IMER, II/2, doc. 15, p. 15-17; *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, (ed. Ioan Caproșu și Mihai - Răzvan Ungureanu), I (1755-1820), Iași, 1997, doc.1 p. 16; 18, 20-27, 41, 42, 44-50, 67-69; I. Kara, *Contribuții la istoria*, p. 18.

concentrată pe două din arterele principale ale orașului; 23 pe ulița Rusească și 28 pe ulița Hagioaiei; numărul total al indivizilor trebuie să se fi ridicat în jurul cifrei de 400⁶⁵, Sama Vistieriei Moldovei, din anii 1761-1764, alcătuită în vremea domniei lui Grigore Callimachi, nu se pretează la aprecieri statistice, indicându-se, sporadic și imposibil de cuantificat, numai birurile plătite de diverși meseriași evrei (argintari, ceasornicari, cuiungii (bijutieri) din Suceava, Iași, Bârlad, Galați, fără a se putea determina numărul persoanelor⁶⁶. Date mai sigure le oferă primul recensământ al populației Moldovei, efectuat de autoritățile militare de ocupație ruse, în mai – iunie 1774 din care rezultă – adunați pe târguri, ocoale și ținuturi – 1323 capi de familie evreiești dintre care 843 în mediul urban (63% din totalul populației evreiești) și 480 în cel rural (adică 37%), desemnați ca „rufetași”, adică breslași beneficiind de un regim fiscal privilegiat față de restul birnicilor, totalizând cca 4000 de suflete de orașe și târguri și 2000 la sate. Deci densitatea populației evreiești era mai mare în mediul urban, demonstrând prezența ei mai mult în orașe și târguri și aceasta invers proporțional cu procesul constatat pentru ansamblul populației din principatul Moldovei, din care din cei 85.624 capi de familie recenzați doar 9419 (adică 11%) erau înregistrați în mediul urban și 76.205 în cel rural (adică 89%); evreii constituiau astfel 8,8% din totalul populației orașelor și târgurilor din Moldova și 0,6% din cel al locuitorilor de la sate⁶⁷. Pe orașe capii de familie erau astfel repartizați: cei mai numeroși, 171, la Iași⁶⁸, în creștere față de cei 65 înregistrați la 1755, 165 la Hotin, 163 la Cernăuți, 147 la Sorocea, 105 la Suceava și în împrejurimi, 41 la Botoșani și în număr mai mic (între 15 și 6 familii) la Tg. Ocna, Tg. Frumos, Piatra Neamț, Tg. Neamț, Roman și Bârlad⁶⁹.

Anexarea Bucovinei de către Imperiul habsburgic la 7 mai 1775, ca o compensație pentru câștigurile Rusiei obținute în dauna Imperiului otoman, la încheierea păcii de la Kuciuc Kainargi (11/21 iulie 1774), a provocat o bulversare și a elementului evreiesc ce trăia în provincia din nordul Moldovei. În timpul ocupației militare ruse (1768-1774) în urma anexării Galiției – cu prilejul primei împărțiri a Poloniei în 1772 între vecinii ei hrăpăreți, austrieci, ruși și prusieni – ținut pe care evreii îl populau în număr masiv, s-a produs o puternică emigrare a lor spre sud și mai ales în Bucovina. Astfel dacă înainte de 1768 trăiau în Bucovina 206 familii de evrei (adică 986 suflete), între 1768-1774 li s-au adăugat prin venirea celor din Galița și alte părți încă 298 familii cu 1346 suflete și, până la instaurarea autorităților de la Viena, între 1774-1776 un ultim lot de 146 familii adică 574 de suflete; astfel că la venirea austrieților provincia număra 650 de familii cu 2906 de

⁶⁵ Dumitru Ivănescu, *Populația evreiască a orașului Iași în perioada 1755-1860*, în SAHJR, t. I, 1996, p. 29.

⁶⁶ IMER, II/2, doc. 42, p. 45-50.

⁶⁷ *Ibidem*, II/3, doc. 84, p. 104-132; *Documente statistice*, p. 76, 77, 81, 84, 85, 90-93, 96-101, 113, 118-121, 124, 125, 127-130, doc.2; lipsesc ținuturile Bacău, Câmpulung-Suceava și Putna. Calculele efectuate de D. Brunfeld, au fost transpuse de Mihai Spielmann și Lya Benjamin în *Studiu introductiv* la IMER, II/2, p. XXXVIII-XXXIX.

⁶⁸ Vezi amănunte pentru distribuția lor pe ulițe și mahalele, posedând 13 case și 144 dughene (prăvălii) dar nici o crâsmă, la Dumitru Ivănescu, *op. cit.*, p. 30. Nu sunt amintiți în afara „hrisoviților” și evreii străini, ci doar armenii.

⁶⁹ Vezi Dumitru Ivănescu, *Populația evreiască din orașele și târgurile moldovene între 1774-1832*, în SAHIR, t. II, 1997, p. 60.

suflete⁷⁰. Numărul relativ ridicat al membrilor comunității evreiești din Bucovina, mai numeros proporțional față de întreaga populație decât în celelalte provincii ereditare habsburgice, a determinat autoritățile austriece la aplicarea unei politici restrictive față de evrei în spiritul mult doritei soluții de „Judenrein”. Comandanții administratori austrieci ai provinciei, generalul maior Gabriel von Splény, între 1774-1778 și apoi generalul maior baron Karl von Enzenberg, între 1778-1786, au adoptat o serie de măsuri discriminatorii împotriva evreilor în vederea diminuării numărului lor prin creșterea fiscalității și a altor mijloace de oprinare națională și socială, fără a mai socoti și abuzurile înfăptuite prin expulzarea lor⁷¹. Astfel, s-a hotărât să fie tolerați doar evreii instalați în provincie înainte de 1769 adică 206 de familii totalizând 986 de suflete; deși prin spor natural și alte imigrări admise, reflectând o anumită inconsecvență a politicii habsburgice, constatăm, din conscripțiile oficiale, că în 1780 se aflau în Bucovina 1069 familii evreiești (adică 4,10% din numărul total al familiilor de 26.062) în 1785, prin emigrări și expulzări, s-a ajuns la cifra extrem de scăzută de 175 de familii evreiești trăind în provincie (adică 0,60% din totalul de 29.102 familii)⁷². Această scădere dramatică a fost provocată și de ordonanța din 2 aprilie 1783 a generalului Enzeberg prin care a somat 392 de familii evreiești să se strămute în satele desemnate de dânsul spre a se consacra exclusiv activităților agricole. La refuzul a 255 de familii (adică a 65,06 din totalul celor desemnați) de a se transforma în lucrători ai pământului, pentru care nu aveau nici competența necesară și nici vocație, comandantul austriac a procedat cu brutalitate la expulzarea lor, ei stabilindu-se în Moldova și în raiaua turcească a Hotinului⁷³. Noul război austro-ruso-turc din 1787-1791, în decursul căruia Imperiul habsburgic a izbutit să ocupe, temporar, Moldova de Vest până la sud de Roman, iar apoi Țara Românească și Oltenia, a încurajat din nou emigrația evreiască din Galiția în Moldova, cu atât mai mult cu cât însăși Bucovina, fiind alipită administrativ în 1790 la Galiția, a înțeles să-și deschidă mai larg porțile imigrației⁷⁴. După moartea împăratului Iosif al II-lea în 1790 reglementările atât de stricte privind populația evreiască din Bucovina au început a cădea în desuetudine, administrația civilă din provincie începând să manifeste mai multă îngăduință pentru imigrarea evreilor din Galiția, mai ales după cea de-a doua (1793) și a treia împărțire (1795) a Poloniei, ce a și dus la desființarea acestui stat. Astfel, ca urmare a noii stări de lucruri, populația evreiască din Bucovina a ajuns să numere la

⁷⁰ Eugen Glück, *Evreii din Bucovina în perioada 1774-1786 (I)*, în „Analele Bucovinei”, 1996, anul III, nr.1, p. 124; Ecaterina Negruți, *Imigrarea evreilor în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Itinerarii istoriografice. Profesorului Leonid Boicu la împlinirea vârstei de 65 de ani*, Iași, 1996, p. 386.

⁷¹ Vezi măsurile preconizate la 4 aprilie 1780 de Comisia imperială numită de Consiliul Aulic de Război pentru studierea statutului administrativ al Bucovinei, cf. IMER, II/2, doc. 12, p. 201-203. Alte amănunte la E. Glück, *op. cit.*, p. 124-126.

⁷² E. Glück, *op. cit.*, în special p. 125; de pildă până la începutul anului 1782 au fost expulzate 372 de familii evreiești sărace, cf. Mihai Ștefan Ceaușu, *Populația evreiască din Bucovina. Statut juridic, evoluție demografică și economico-socială la cumpăna de veacuri (XVIII-XIX)*, în SAHIR, t. II, 1997, p. 119.

⁷³ E. Glück, *op. cit.*, (II), în „Analele Bucovinei”, t. III, 1996, nr. 2, p. 372-373.

⁷⁴ Ecaterina Negruți, *Imigrarea evreilor*, p. 387.

începutul secolului al XIX-lea 2300 de suflete, dublându-se în același timp și numărul locuitorilor evrei din orașe, la Suceava, de pildă, consemnându-se, la 1813, 403 de suflete la o populație de 4133 locuitori. Ocupându-se activ cu împrumuturile de capital evreii au practicat în orașe cu predilecție comerțul, dezvoltat pe mai multe ramuri, ca unii ce aveau în proprietate prăvălii, dughene sau cârciumi, contribuind totodată și la o anumită dezvoltare economică a Bucovinei în industria alcoolului, a exploatării forestiere sau a fabricării sticlei⁷⁵.

Revenind acum la principatul Moldovei pentru primele două decade ale secolului al XIX-lea, cel dintâi recensământ fiscal efectuat în întregul principat, atestând creșterea numărului populației evreiești, incluzând alături de „hrisovuliții” pământeni și pe „sudiții” străini, îl reprezintă așa numita „Condică a liuzilor” din octombrie 1803. Indicând „liudele” (unitatea contribuabilă înglobând 1-12 birnici pe județe, plăși și comune), condica prezintă un total de 4233 capi de familie evrei (1674 la țară și 2559 în târgușoare și orașe)⁷⁶. Calculele estimative ale economistului Eugen Țatomir – transformând capii de familie în număr de locuitori, de unde rezultă un anumit coeficient de aproximație – indică următoarele cifre: ținutul Iași (înglobând județele Iași și Cărligătura) deținea cea mai mare pondere cu 2972 de evrei, urmat de ținuturile Botoșani (jud. Botoșani și Hârlău) cu 2608, Dorohoi (jud. Dorohoi și Herța) cu 2136 și Suceava cu 2104; în restul Moldovei, populația evreiască era mult mai rarefiată, cifrându-se între 540 de locuitori (ținutul Neamț) și 20 (ținutul Putna)⁷⁷. Aglomerarea urbană cea mai numeroasă pentru populația evreiască o constituia orașul Iași, unde din totalul locuitorilor de 3199 capi de familie (aproximativ 15.995 de persoane), 367 erau evrei (cca 1835 persoane), la care se adăugau „sudiții”, 57 capi de familie supuși ruși și 141 capi de familie supuși austrieci (adică 198 capi de familie „sudiți”), totalizând evreii pământeni și străini 565 capi de familie (cca. 2825 persoane)⁷⁸. În acest fel familiile evreiești reprezentau o șesime din numărul familiilor ce locuiau în capitala Moldovei.

Numai pentru orașul Iași ni s-a mai păstrat *Condica scriirii sufletilor și a familiilor a stării de gios din târgul Ieșii 1808 iulie 15* unde pentru prima oară este inserat și numărul total al locuitorilor și nu numai al capilor de familie plătitori de bir. Prin prelucrarea statistică a datelor s-a ajuns la cifra totală de 3307 familii ce înglobau 16.410 persoane, locuind în capitala Moldovei, în timp ce populația evreiască cuprindea 652 familii cu 2869 persoane, adică aproximativ 20% din

⁷⁵ M. Șt. Ceaușu, *op. cit.*, p. 121-122.

⁷⁶ Teodor Codrescu, *Condica liuzilor*, în „Uricariul”, t. VII, 1886, p. 241-377 și t. VIII, p. 241-368; M. Schwarzfeld, *Excursiuni critice*, p. 16.

⁷⁷ Dr. Eugen Țatomir, *Contribuțiuni la studiul evreilor ca element producător în economia națională. Fenomenul distribuției topografice a populației evreiești în România*, București, 1937, p. 22. La p. 25 se aproximează numărul locuitorilor evrei din satele Moldovei.

⁷⁸ *Documente statistice*, I, doc.3, p. 135 și 137; Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iași, 1985, p. 106; D. Ivănescu, *Populația evreiască a orașului Iași*, p. 31-32 și *Populația evreiască din orașele și târgurile Moldovei*, p. 61. E. Țatomir oferă, după calculele sale, o cifră mai scăzută a populației evreiești a orașului Iași de 2420 locuitori (*op. cit.*, p. 22), cifră înșușită și de I. Kara, *Contribuții la istoria*, p. 18. După E. Țatomir, alte orașe din Moldova, după cronica liuzilor din 1803, ar fi numărât: Botoșani 1400 de locuitori evrei, Fălțiceni 828, Dorohoi 660, Roman 288, Bacău 232, Huși 168, Piatra Neamț și Bârlad câte 120, Galați 72 și Tecuci 44 (*Ibidem*).

total⁷⁹. Creșterea populației evreiești din Iași față de recensământul din 1803 s-a datorat atât sporului natural, cât, mai ales, pentru sudiți, emigrărilor continue din Galiția și Podolia. Repartizarea era următoarea: au fost înregistrați la „raiali” adică pământeni (hrisovuliți) plătitori de bir, 452 familii totalizând 1926 suflete. Apoi „sudiții” aflați sub protecția rusă 53 de familii cu 261 suflete și în sfârșit „sudiții” sub protecția austriacă 147 de familii cu 682 de suflete. În rândul pământenilor hrisovuliți se găseau 80 de negustori (precepeți, liptcani), 71 de meșteri (printre care argintari, giuvaergii, alămari, tinichigii, croitori, pânzari, işlicari, ceaprazari, cizmari, sticlari ș.a.), 20 de calfe, 4 ucenici, 104 slugi și 22 de persoane ce practicau alte profesii (doftori, spițeri, dascăli, hahami ș.a.); dintre evreii sudiți ruși se mai remarcă – printre alții – câte un postăvar și un săbier, iar dintre cei austrieci un ceasornicar și un vutcar⁸⁰.

După anexarea Basarabiei la Rusia prin pacea de la București (18/28 mai 1812) s-a declanșat din nou un flux migrator al evreilor din provincia ocupată de Imperiul rus înspre Moldova. Dovada creșterii numărului de locuitori evrei ai principatului rezultă și din datele unui nou recensământ al Moldovei, alcătuit în martie 1820 din porunca domnului Mihail Șuțu. Catagrafia este făcută pe capi de familie birnici înregistrați în sate, târguri și orașe din toate ținuturile țării, exceptând Covurlui, Tecuci și Tutova, a căror evidență nu s-a mai păstrat. Situația pe ținuturi era următoarea: Bacău (115 familii evreiești); Botoșani (65), Cărligătura (97 hrisovuliți și 2 sudiți), Fălciu (45), Iași (70); pentru ținuturile Hârlău, Neamț și Putna nu sunt înregistrați evrei. În ceea ce privește marile orașe și târguri relevăm că orașul Bacău avea 108 familii de evrei (47 „hrisovuliți”, 8 cerșetori (!), 45 sudiți austrieci și 8 sudiți ruși); Tg. Ocna, 7 familii de „sudiți” (6 de austrieci și 1 de englezi); Roman, 162 de familii (104 hrisovuliți, 42 de sudiți prusieni și englezi, 16 de sudiți ruși și francezi); Vaslui, 30 familii de „hrisovuliți”; Huși, 40 de familii sudiți ruși și austrieci; Fălciu, 5 familii; Herța, 339 familii; Suceava, 183 familii; Fălticeni, 331 familii (319 „hrisovuliți”, 12 „sudiți” adică 10 de sudiți austrieci și 2 de ruși)⁸¹. Familiile evreiești din Iași – înlăuntrul cărora figurau negustori, meșteri, calfe sau se îndeletniceau cu alte profesii – s-au ridicat la un număr de 664 pământeni și 489 de sudiți străini, adică un total de 1153 familii, reprezentând mai mult de un sfert din întreaga populație a orașului (4166 de familii)⁸².

Un extras general privind populația Moldovei din anul 1821, dată la care a încetat regimul fanariot din Principate în urma „Zaveriei” eteriste și a mișcării revoluționare conduse de Tudor Vladimirescu, relevă date aproximativ similare celor rezultate din recensământul fiscal din 1820.

⁷⁹ D. Ivănescu, *Populația evreiască a orașului Iași*, p. 32; I. Kara, *Contribuții la istoria*, p. 18.

⁸⁰ *Documente statistice*, doc. 4, p. 243-263.

⁸¹ D. Ivănescu, *Populația evreiască din orașele și târgurile Moldovei*, p. 62-63. La E. Țațomir, *op. cit.*, p. 22-25, cifra familiilor de evrei este din nou transformată în număr de locuitori, indicându-se astfel un total de 18.912 evrei în întreg principatul, 10.504 locuind în reședințele de județ, 2592 în alte orașe, 1829 în târguri și 3570 la sate (Totalul de 18.312 este eronat în loc de 18.499). În privința ponderei obștei evreiești față de restul populației, ea reprezenta atunci 8% din populația Moldovei (D. Fotino, *Istoria Vechii Dacii, a Transilvaniei, a Valahiei și a Moldovei*, vol. III, București, 1859, p. 340; Constantin C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei până la 1848*, București, 1972, p. 59).

⁸² D. Ivănescu, *Populația evreiască din orașele și târgurile Moldovei*, p. 63. Alte cifre diferite la Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 108 și anexa I.

Astfel din cele 3645 familii evreiești, ale căror dări se ridicau la 10.700 de lei anual, cea mai mare concentrare figura desigur în mediul urban, orașul Iași însumând 1050 de familii, urmat în ordine de localitățile: Botoșani (573 de familii), Suceava (502), Dorohoi (399), Herța (339), Neamț (223), Hârlău (105), Roman (104), Cârlișu (97), Bacău (92) și Putna (24); numărul familiilor evreilor sudiți apărea mai mic, doar 1557 din care orașul Iași număra aproape jumătate, cealaltă jumătate regăsindu-se, mai cu seamă, în așezările de la Roman (107 familii), Galați (169) și Huși (126)⁸³.

În privința rosturilor economice, majoritatea evreilor din Moldova activau în perioada fanariotă în comerț, arendășie, meșteșugărie și manufacturi. Negustorii mari, avuți, în special străini, concurându-i cu succes pe cei aflați sub protecția Porții – ceea ce a provocat în prima săptămână a anului 1751 protestul sultanului Mahmud I⁸⁴ (reînnoit în ultima decadă a lunii iunie 1764) prin firman de către sultanul Mustafa al III-lea la adresa domnilor români⁸⁵ –, își desfășurau îndeletnicirile în capitală și în centrele urbane mai dezvoltate, desfăcând în prăvăliile lor postavuri, articole de manufactură și galanterie, aduse în special de la Lipsca (Leipzig), atlase, taftale leșești, ceasornice, giuvaericele din Veneția, Constantinopol și Polonia, pânză, postav și ceai chinezesc din Rusia, monopolizând, de asemenea, în mare măsură, negoțul de grâne, miere, vite (mai mult pentru export), lână și brânzeturi⁸⁶. Mărchitanii sau negustorii de mărunțișuri umpleau micile lor dughene din târguri și chiar din sate cu tutun, bumbac, orez, sare, fier, frânhii, dohot (lichid uleios de origine vegetală, folosit la ungerea osiilor carelor și căruțelor), aramă, ciubote și oale, mult căutate și folosite în gospodăriile țărănești⁸⁷.

Evreii au contribuit, așadar, la dezvoltarea comerțului intern și extern al Moldovei, lărgind piața – așa cum au făcut-o și în alte părți – care piață, la rândul ei, a jucat un rol benefic în direcționarea evoluției preponderent urbane a populației evreiești.

Concomitent cu negoțul, întreprinzătorii evrei s-au ocupat și cu arendășia, achiziționând ceea ce le putea aduce un câștig rapid și rambursarea investiției imediate (prețul arenzii): cârciumi, pivnițe de vin, velnițe de rachiu, mori, vaduri, vămi, poduri, prăvălii, ateliere⁸⁸. Sumele câștigate prin arendășie au dus la acumularea primitivă a capitalului, investit apoi de beneficiari în „întreprinderi” comerciale sau manufacturiere mai importante. În afara velnițelor de rachiu „jidovești” luate în arendă și amintite ulterior, un întreprinzător ca Hețel Marcovici

⁸³ I. Kara, *Contribuții la istoria*, p. 19 dă o cifră exagerată de 4654 a dajnicilor evrei din capitala Moldovei.

⁸⁴ Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711-1821). Documente turcești*, București, 1984, doc. 122, p. 318, 319; IMER, I/2, doc. 213, p. 175-176.

⁸⁵ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455-1774, București, 1976, p. 278-280, doc. 265; IMER, II/2, p. 54-57, doc. 48.

⁸⁶ N. Iorga, *Istoria evreilor*, p. 15, 16; Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 76; E. Țatomir, *op. cit.*, p. 92. Numeroase documente din IMER II/1 și 2 atestă intensul comerț practicat de evrei, în care mărfurile de lux importate de peste hotare sau cele uzuale pentru oamenii de rând confecționate în țară, evidențiază volumul, cantitatea și calitatea lor.

⁸⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 14, 17, Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 76-77; E. Țatomir, *op. cit.*, A se vedea și IMER, II/1, doc. 119, p. 107-108; doc. 126, p. 114-115; doc. 168, p. 143-144; doc. 178, p. 149-150; IMER, II/2, indice de subiecte: *negoț*, p. 508.

⁸⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 13-14, 16-17, 27-28; Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 75.

(„Marco jidov”) capătă învoire de la domnul Grigore Callimachi la 30 martie 1768 pentru a întemeia la Vitejeni, lângă târgul Hârlău „două fabrice cu toată cheltuiala sa, una pentru hârtii”, fiind scutit de bir dar având obligația să dea o sticlă din 20 și un top de hârtie din 20 Curții domnești; cei 3 epistați evrei și 60 oameni „străini” ce trebuiau să lucreze în aceste manufacturi urmau, de asemenea, să fie scutiți de bir⁸⁹.

Mai aflăm apoi de existența altei sticlării pe moșia Miclăușeni din ținutul Roman, proprietate a familiei Sturdza, dintr-o condică de cheltuieli efectuate între 20 aprilie 1798 – 22 iunie 1802, unde apare singurul meșter calificat Avram sin (fiul lui) Iacob iar cârciumarul Herșil meșter procura materia primă, cenușa de potasă, transportată din satele mai îndepărtate Verășani și Tătăruși⁹⁰. Dintr-un raport al consulului habsburgic la Iași, Leopold von Schilling, din 7 decembrie 1792 aflăm de un proiect al baș starostelui de evrei din Iași, Gabriel, de a achiziționa din Polonia „câteva căldări de cupru și niște scule necesare producerii silitrei” care au și fost aduse la Soroca „unde se va instala o silitrărie; de asemenea, se vor căuta evrei care să fie trimiși acolo pentru a produce praf de pușcă”⁹¹. Nu avem cunoștință dacă acest proiect s-a realizat sau nu. În sfârșit un document din 1 august 1800 amintește de „fabrică” de căruțe (trăsuri) a lui Aron Suhăr la Iași⁹².

În ceea ce privește practicarea meșteșugurilor de către evrei, ea este deosebit de variată, aceștia manifestându-se în domeniul agroalimentar (casapi, covrigari, halvagii), al textilelor (ceaprazari, croitori, ișlicari, postăvari, potcăpari, țesători), al pielăriei (ciubotari, cojocari, tăbăcari), al blănăriei (blănari, căciulari, ișlicari), al lemnului (butnari, cocieri, tâmplari), al sticlei (geamgii, fanaragii sau lampagii, sticlari), al metalelor (alămari, tinichigii), al unor instrumente (ceasornicari), inclusiv al celor prețioase (argintari, tipsieri, zlătari sau aurari), al pietrelor prețioase (ciungii sau bijutieri, giuvaergii)⁹³. În domeniul profesiunilor liberale întâlnim, în ramura medico-sanitară băieși, ciocli, săpunari, precum și trei medici („doftori”); de asemenea, un dascăl, un tâlmaci, un cântăreț din țambal (țimbelar), un cantor și un caligraf⁹⁴.

Activitatea meșteșugarilor evrei nu era apărută de concurență, deoarece nu aveau voie să intre în breslele alcătuite din meseriași creștini. Datorită creșterii numărului de meșteșugari evrei din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ei au fost siliți să se organizeze în bresle meșteșugărești care au purtat numele de *poale fedek* (= lucrători cinstiți, făcători de bine), conduse de staroști puși sub ocrotirea hahambășiei⁹⁵. Breslașii nu aveau voie să angajeze calfe creștine și erau obligați să

⁸⁹ IMER, II/2, doc. 60, p. 73-74; o mențione la Dr. E. Schwarzfeld, *Din istoria evreilor*, p. 21 și la N. Iorga, *op. cit.*, p. 22. vezi și Paul Cernovodeanu, *Elemente incipiente ale burgheziei în societatea românească sub fanarioși*, în „Revista de istorie”, t. 40, 1987, nr.5, p. 487.

⁹⁰ C. Șerban, *O sticlărie în ținutul Romanului la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, t. I, 1956, p. 353-356; IMER, II/2, doc. 310, p. 445-447.

⁹¹ E. de Hurmuzaki, *Documente*, XIX/2, doc., p. 628; IMER, II/2, doc. 261, p. 383.

⁹² M. Schwarzfeld, *Excursiuni critice*, p. 85.

⁹³ Vezi pentru toți aceștia diferitele documente publicate în IMER, II/1 (meșteri argintari, blănari, ciocli, croitori, ciungii, tipsieri, doc. 34, 82, 95, 121 și 144, p. 24, 59, 76, 109, 129 și IMER, II/2 (vezi indice meserii practicate de evrei, p. 507-508).

⁹⁴ IMER, II/1, doc. 132, p. 118, II/2, doc. 84, p. 123, doc. 84, p. 124, doc. 153, doc. 258, p. 381; I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, nr. 112, p. 39 și nr. 136, p. 48.

⁹⁵ E. Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, p. 320.

respecte prevederile eticii și religiei iudaice; pentru privilegiile lor, aceste bresle plăteau anumite taxe comunitare. Breslele se apărau de concurența meseriașilor coreligionari care lucrau pe cont propriu; în pricinile ivite între membri se apela la o jurisdicție proprie; membrilor li se asigurau credite și îngrijire în caz de îmbolnăviri. Printre breslele meșteșugărești evreiești mai cunoscute, amintim la Iași pe aceea a meșterilor ceaprazari (1796-1797), unită apoi cu cea a croitorilor, precum și breasla meșterilor potcăpări și căciulari (1797)⁹⁶; în 1817 lucrul breslei tălpălarilor evrei era ocrotit de Scarlat Vodă Callimachi împotriva opreliștilor lucrătorilor creștini și tot în această perioadă s-au constituit și breslele casapilor, telalilor, stolerilor și zidarilor, fiecare cu sinagoga sa și aprobarea prealabilă a unui rabin⁹⁷. La Botoșani în breasla blănarilor localnici se primeau, ca o excepție, oameni evrei, și tot în acest oraș mai exista și o breaslă a făclierilor din care făcea parte în 1794 un Lupul „jidov”⁹⁸. Tot în 1794 mai figura la Roman o breaslă meșteșugărească, probabil o asociație „pestriță de felurite meserii” iar în târgul Vlădeni (ulterior Târgul Nou apoi Mihăileni) funcționa o breaslă a croitorilor care și-au adoptat statutul în toamna anului 1800⁹⁹.

În sfârșit, o categorie aparte o constituiau cămătarii și zarafii, recrutați și din alți alogeni – greci, armeni și turci – întâlniți la Iași, Roman, Botoșani, Târgu-Trotuș, Soroca și în alte așezări¹⁰⁰, care compensau prin credit lipsa de capital rulant și asigurau circulația banilor, resimțită ca o cerință stringentă într-o țară care nu avea monedă proprie. Este de subliniat faptul că și autohtonii români practicau camăta, nu numai negustorii dar chiar și marii boieri; este renumit cazul marelui logofăt Costache Balș care s-a îndeletnicit timp de aproape patru decenii cu camăta între 1783 – 1820, având în rândul debitorilor săi și mulți evrei¹⁰¹ (Leiba, starostele de „jidovi” din Roman, la 1787, Bercu, orândar din Trifești, la 1789, și alți numeroși evrei din Roman, Piatra Neamț, Dărăbani, Moghilău și Fălticeni).

În ceea ce privește viața citadină a evreilor din Moldova în epoca fanariotă, acolo unde comunitățile erau mai compacte și normele de conviețuire mai bine organizate, cităm pe primul loc orașul Iași, capitala țării. După cum arăta Dr. M. A. Halevy „evreii își aveau aici, din vechime, cartierul lor, așa-numita „mahala jidovească”, care se întindea de-a lungul văii răsăritene a colinei centrale (o porțiune cuprinsă între capetele fostelor străzi Aron Vodă și Apeduct). Alții mai locuiau și în „mahalaua nemțească”, iar cei bogați (cămătarii, zarafii, negustorii de țesături străine, cârciumarii ș.a.) ocupau case și prăvălii pe Ulița Mare¹⁰²; un puternic incendiu din 1779 le-a afectat locuințele. O anumită concentrare evreiască este detectabilă încă din 1724, „pe podul Hagioaiei”, adică pe ulița Hagioaiei, iar

⁹⁶ IMER, II/2, doc. 305, p. 438-439; doc. 308, p. 441-445.

⁹⁷ Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 77.

⁹⁸ Ibidem, n. 4, p. 77; I. Kara, *Inscripții funerare ebraice*, p. 525.

⁹⁹ IMER, II/2, n. 1, p. 439-440.

¹⁰⁰ I. Caproșu, *Cămăta și cămătari în Moldova în epoca fanariotă*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol»”, t. VIII, 1971, p.31-42; idem, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 126, 127, 159, 162.

¹⁰¹ C.C. Giurescu, *Contribuții la studiul*, p. 174-175; Dan Răpă-Buicliu și Nicolae Capsali-Vasilescu, *Un document cămătăresc inedit de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol»”, t. XIV, 1977, p. 567-581; IMER, II/2, doc. 232, p. 348-350; P. Cernovodeanu, *Elemente incipiente ale burgheziei*, p. 484-485.

¹⁰² Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 78.

alta, din 1729, pe „ulița făinii”; Catastihul Iașilor din 1755 ne arată pe evrei trăind și în alte mahalale și ulițe ca de pildă, Podul Vechi, Bărboiul și Broșteni, iar catagrafia întocmită de autoritățile militare ruse de ocupație în mai-iunie 1774, indică extinderea lor și în „mahalaua Rosască”, a „Chirvăsăriei”, „Măjile”, „Strâmbă și Săracă”, „Feredeile”, „Frecăuți Trepizănească, Rufenii”, „Căcaina”, „Muntenimii de Jos, de mijloc și de Sus”¹⁰³. La 1811 „Registrul măsurării ulițelor orașului Iași” întocmit tot de administrația militară rusă din timpul războiului ruso-turc (1806-1812) indică pe evrei trăind și având dughene și pe „Ulița Cizmarului”, pe „Podul Roșu”, și pe „Ulița de la porțile Panaiotovei”, iar spre sfârșitul epocii fanariote, în martie 1820, evreii din Iași mai locuiau pe „Podul Vechiu” și în mahalalele „Târgul de Gios”, „Ciurchii” și „Tătărași”¹⁰⁴.

Pentru deservirea cultului mozaic au existat de timpuriu sinagogi la Iași. Cea mai veche, Sinagoga Mare din Târgul Cucului, construită între 1657-1682 pe un loc al mănăstirii Aron Vodă, este amintită într-un hrisov domnesc al lui Nicolae Mavrocordat din 18 septembrie 1714, fiind situată în apropierea fânăriei orașului (1726) și a fost reclădită în 1762, având vreo 50 de enoriași, stăpânitori de jețuri. Clădirea, incendiată în 1822, a fost restaurată; astăzi, o aripă edificiului este destinată adăpostirii Muzeului Obștii evreiești ieșene¹⁰⁵. În vecinătatea imediată a Sinagogei Mari din Iași a existat și un cimitir deși vechiul lor cimitir de înhumare din localitate – dezafectat din 1880 – se afla pe latura vestică a vechiului târg medieval, peste pârâul Căcainei, la marginea fostului sat Tătărași pe dealul Ciurchi, unde au fost identificate pietre de mormânt chiar din secolul al XVII-lea¹⁰⁶. Odată cu creșterea populației evreiești din Iași s-au înmulțit și sinagogile. Astfel în 1798 este amintită cea a Croitorilor, distrusă în incendiul din 1822 și refăcută în 1824, apoi Sărata, zidită în 1816 alături de baia evreiască sau Sinagoga din Podu Roșu (azi demolată) înființată de Rabi Joshua Heschel ce a păstorit între anii 1803-1811 și a fost renovată în 1844¹⁰⁷. La Iași, ca și în celelalte localități din Moldova, a funcționat de timpuriu, fiind atestată la 17 iunie 1729, „frăția de înmormântare” sau „Confreria sacră” (*Hevra Kedosa*), o societate benevolă de oameni de vază, care îndeplinea gratuit sau pe o sumă simbolică înmormântarea rituală obligatorie (*Kever Israel*) față de coreligionari¹⁰⁸. În documentele românești ea apare sub denumirea improprie de „breasla ciocilor jidovești”, fiind condusă de un „staroste” (prim-epitrop); în realitatea avea atribuții mult mai largi. După cum se precizează într-o recentă sinteză, „Hevra Kedoșa” sprijinea și controla uneori școlile confesionale, apăra interesele ucenicilor și ale calfelor, verifica măsurile și greutățile din prăvălii și ateliere... „Sacra îi ajuta pe bolnavii săraci, pe cerșetorii itineranți etc. Pe alocuri Sacra încasa subvenții de la breslele meșteșugărești ale evreilor”¹⁰⁹.

¹⁰³ IMER, II/2, doc. 15, p. 15-16; doc. 84. p. 123-128.

¹⁰⁴ *Documente statistice*, doc. 5, p. 287, 298-299, 303-304; doc. 7, p. 365, 379, 382-383.

¹⁰⁵ Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, nr. 1, p. 79; Dan Bădărău și I. Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, 1974, p. 411-414; I. Kara, *Contribuții la istoria*, p. 74-78.

¹⁰⁶ I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. XIV-XV.

¹⁰⁷ I. Kara, *Contribuții la istoria*, p. 72-73.

¹⁰⁸ IMER, II/1, doc. 82, p. 59-60.

¹⁰⁹ I. Kara și dr. Hary Kuller, *Cultul mozaic, în Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*. Coord. generală: acad. Nicolae Cajal, dr. Hary Kuller, București, 1996, p. 495.

Instrucția evreilor se făcea în instituții școlare purtând denumirile – în funcție de specificul procesului de învățământ – de *Heder*, *Talmud – Tora*, *Ieșivot* și *Bet Hamidraș* sau *Schül*. În școlile elementare - *heder* - aflate pe orice uliță cu concentrare mai mare de populație evreiască și frecventate în special de evreii așkenazi emigrați din Polonia și Rusia – se învață silabisirea și citirea cărții de rugăciune. Predarea era făcută de un învățător (*melaned*) asistat de un belfer, ce învăța pe copii rugăciunile. Mai funcționau apoi la Iași școlile gratuite numite *Talmud-Tora*, susținute de obștea comunitară sau de patroni înstăriți, elevii săraci ce le frecventau fiind întreținuți cu hainele și cărțile trebuincioase. Atât în *heder* cât și în *Talmud-Tora* instrucția se făcea numai în limba ebraică începându-se cu silabisirea și citirea și ajungându-se treptat până la traducerea și tălmăcirea Pentateuhului și a Talmudului. Studiile superioare în literatura ebraică și în Talmud se făceau în școlile *Ieșivot* și *Bet Hamidraș*. Nu se știe de când există școlile *Ieșivot* la Iași, ale căror capi erau rabini sau *daianim*. Se cunoaște doar că la începutul secolului al XIX-lea ființa aici o școală *Ieșivot* întemeiată de învățatul Iosif David Cohen din Zvolevi (Polonia) (m. 1828), emigrat la Iași pe la 1800. În sfârșit *Bet Hamidraș* sau *Schül*, funcționând ca un fel de institut superior, accesibil atât tinerilor cât și oamenilor mai în vârstă, urmărea perfecționarea în științele iudaice, prin aprofundarea Talmudului și lectura operelor rabinice și chiar a celor poetice, filozofice și științifice ce se aflau în bibliotecile accesibile studiosilor. Din elita intelectuală evreiască care deservea instituțiile de cultură din capitala Moldovei, provenind și din emigrație, s-au evidențiat câteva figuri luminate ce au contribuit la educația religioasă și filozofică a obștii, printre care Josef Uhrmann (1770-1822), mare învățat din Adverne (Polonia), filozof și om al progresului, Mendel Goldschmidt (m. 1825) din Tizminița (Polonia), stabilit la Iași pe la 1780, de profesiune mare giuvaergiu dar totodată un distins învățat în Talmud, știința Cabalei și literatură ebraică, sau Elie Tisminițen (1770-1825), emigrat la Iași către sfârșitul secolului al XVIII-lea, bărbat cultivat, cunoscând Talmudul și limba ebraică, ales de mai multe ori *Roșhakal* (epitrop prim) al comunității, *Gabai* (președinte) al *Hevrei-Kedoșa* și staroste, restaurator al sinagogei de pe ulița Cucului distrusă de un incendiu¹¹⁰.

Aruncând acum o scurtă privire și asupra vieții comunitare a evreilor din alte orașe ale Moldovei, remarcăm că în fiecare din aceste așezări s-au respectat conducerea bicefală religioasă și laică, a unui rabin și a unui staroste, subordonați, respectiv, hahambașei și baș-starostelui din Iași, precum și crearea instituțiilor tradițiilor: sinagoga, cimitirul, baia rituală (feredeu, *mikvā*, *tukh*) și o școală, fie ea și primitivă la început¹¹¹. Astfel întâlnim documentar exercitându-și autoritatea diverși rabini din provincie ca și staroști de evrei din Suceava, Botoșani, Dorohoi, Roman sau Cernăuți¹¹².

¹¹⁰ W. Schwarzfeld, *Învățați și scriitori evrei în Iași din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre. Schiță istorico-culturală*, în „Anuarul pentru izraeliți...pe anul 5651 (1890-1891), anul XIII, 1890, p. 58-59; vezi alte nume *ibidem*, p. 47-48. 50-55: I. Kara, Stela Cheptea, *op. cit.*, nr. 89 și 90, p. 31; nr. 92, p. 32; nr. 95 p. 33; nr. 128, p. 45; nr. 133, p. 47; nr. 148, p. 53; nr. 152, p. 54; nr. 157, p. 156, etc.

¹¹¹ Itic Șvarț <Kara>, *Mărturii din veacuri. Din istoria evreilor în România*, Bacău, 1947, p. 11.

¹¹² IMER, II/1, doc. 75, p. 54-55; doc. 106, p. 90; doc. 187, p. 155-156; II/2, doc. 76, p. 97; doc. 84, p. 130; doc. 157, p. 245, etc.; M. Cotter, M. Leib, *op. cit.* p. 44-45.

Privitor la sinagogi, aceste însemnate lăcașe de cult ale obștii evreiești, dintre care am amintit pe cele de la Târgu Neamț, Huși și Bacău, izvoarele ne mai precizează și existența altora în secolul al XVIII-lea: la Bârlad sinagoga (școala jidovească) plătea Vistieriei, împreună cu negustorii proprietari a 30 de dughene de acolo, un bir de 952 lei în 1764; tot așa la 19 iulie 1766 Grigore al III-lea Ghica a aprobat cererea comunității din Piatra Neamț de a-și ridica o sinagogă în locul celei vechi, dărâmată de cutremur; un alt document relevă că hahambașa Ițhac din Iași reclama câte 4 lei de la 15 fondatori evrei pentru ridicarea sinagogii, din Vijnița (ținutului Cernăuți) la 1768; despre sinagoga din Cernăuți aflăm că evreii de acolo căpătau învoire de la Divanul Moldovei la 13 mai 1774 s-o refacă în urma distrugerilor provocate de trupele ruse de ocupație, lăcașul ridicat aflându-se la 1 septembrie 1778 peste drum de „Frăția evreiască” (Jüdisches Bruderschaft), asociația de binefacere care împrumuta pe amaneturi fără dobândă; sinagoga din Cernăuți figura în recensământul imobilelor din localitate efectuat de austrieci la 1785 ca situată în Râpa de la Fântâna Doamnei lângă „Baia evreiască”; în sfârșit la 20 aprilie 1800 mai este amintită și sinagoga de la Focșani cu prilejul unui schimb de terenuri în oraș¹¹³.

În privința diferitelor „Confreii sacre” (*Hevra Kedoșa*), organizații mutuale cu rol special în asigurarea ritualului înmormântărilor și de asistență filantropică, ale căror statute sunt înregistrate în *pinkasimi* (catastifele comunităților scrise în ebraică), ele se întâlnesc în aproape toate așezările cu populație evreiască din Moldova, incluzând bineînțeles și Iașii și anume la Bacău (1740, 17 Nisam 5521, 10 aprilie 1761), Vijnița (1768), Piatra Neamț (5531-1771), Roman (1774), Huși (1775), Târgu Neamț (1776), Telenești (ținutul Orhei) (5554-1794)¹¹⁴, etc. În sfârșit, cimitire vechi sunt întâlnite la Bacău (cu cea mai veche piatră funerară datând din 1703), Cernăuți (1718), Botoșani (1719), Bârlad (1728), Roman (1745), Huși (1747), Siret (1770), Hârlău (1775) și Fălticeni (1787)¹¹⁵. La Roman a mai funcționat o școală înaltă de *Talmud-Tora*, fondată în 1817 și un spital (*hekdes* sau *Bikur Holim*, fiindând de la 1810) lângă cimitirul vechi¹¹⁶.

Majoritatea locuitorilor evrei din orașele Moldovei erau meșteșugari, negustori sau orândari de vămi, vaduri și crășme; mulți erau proprietari de case și dughene.

Descrieri de ordin general privind viața comunităților evreiești din acest principat – inclusiv din reședința de scaun Iași – se datorează mărturiilor călătorilor străini din epocă¹¹⁷.

Din punct de vedere al vieții religioase, atât de importantă în traiul obștei evreiești din Moldova secolului al XVIII-lea semnalăm apariția unor încercări de

¹¹³ IMER, II/2, doc. 34, n. 1, p. 38; doc. 42, p. 47; doc. 52, p. 62-63; doc. 83, p. 103; doc. 114, p. 187; doc. 189, p. 286; doc. 327, p. 467.

¹¹⁴ I. Kara, *Obștea evreiască din Bacău*, București, 1995, p. 14-15, p. 203-205, și anexa I; M. Cotter, M. Leib, *op. cit.*, p. 110-111; IMER, II/2, doc. 34 și nr. 1, p. 37-38; doc. 76, p. 96-97; doc. 104, p. 175-176; doc. 291, p. 419-424.

¹¹⁵ *Ibidem*, II/1, doc. 11, p. 10; doc. 50, p. 34; doc. 205, p. 170; II/2, doc. 89, p. 135; doc. 206, p. 311; doc. 211, n. 1, p. 322; doc. XIV, p. 525.

¹¹⁶ M. Cotter și M. Leib, *op. cit.*, p. 110-111.

¹¹⁷ *Călători străini despre țările române*, IX, București, 1997, p. 193, 469, 487, 510, 512 etc. Scarlat Callimachi și S. Cris-Cristian, *Călători și scriitori străini despre evreii din Principatele Românești*, Iași, 1935, *passim*.

revizuire a doctrinei tradiționale talmudice prin diseminarea unor noi curente de gândire. Cel mai răspândit din punct de vedere al renașterii spirituale a fost hasidismul, întemeiat de Rabi Istrael Baal-Șem-Tov (1699-1760), predicator ce ar fi ajuns în peregrinările sale și în Carpații Moldovei. În opoziție cu rabinismul erudit el aducea în prim plan afectivitatea, evlavia, extazul; adepții hasidismului alcătuiau o „curte”, adunându-se în jurul unui *țadik*, bărbat înțelept, ales, sfânt, cu care participau la rugăciuni extatice comune, înfrățindu-se în trăire mistică comună. Învățătura lui Israel Baal-Șem-Tov întruchipa o operă de bună credință; de aceea a și cucerit într-un interval scurt sufletele mulțimilor avidе de lumini noi. Emigranții din Polonia și Rusia de la 1775-1790 răspândiră mai întâi în Moldova apoi și în Țara Românească legea revelată dincolo de Nistru cu entuziasmul inerent al unor neofiți. În 1810 a avut la Iași chiar o consfătuire hasidică în prezența unor *tadikini* de renume. Au înflorit de asemenea până la mijlocul secolului al XIX-lea și alte „curți” hasidice la Cernăuți, Vijnița, Ștefănești, Buhuși, Pașcani, Vaslui, Podu Iloaiei etc. Boierii moldoveni au sprijinit mișcarea din motive economice, datorită prosperității târgurilor ce găzduiau „curți” hasidice¹¹⁸.

Din hasidism s-a desprins un curent erudit *Habad*¹¹⁹, ai cărui adepți datorită rigorismului lor religios s-au numit *habotnici*, termen intrat peiorativ și în limba română spre a defini un bigot, împătimit al stricteții regulilor bisericești.

În sfârșit în secolul al XVIII-lea a fost combătută în Moldova mișcarea eretică a impostorului Iacob Leibovici Frank (1726-1791), evreu din Galiția, care, după o călătorie la Salonic, s-a considerat pe sine Mesia, urmaș al regelui David, al profetului Ilie, al lui Isus și Mahomed; el împărtășea de fapt sincretismul cabalistic fantasmagoric al altui eretic înșelător Sabbatai Sevi (1626-1676)¹²⁰. Frankiștilor li s-au alăturat apoi abrahamiții, care făceau parte dintr-o sectă deistă emigrată din Galiția și care slujeau lui Abraham, unicului Dumnezeu, acceptând din Vechiul Testament doar cele 10 porunci și rugăciunea Tatăl Nostru din Evanghelie¹²¹. Propaganda sectei lui Frank a fost combătută cu toată vigoarea încă din anii 1757-1758 de hahambașa Ișhac din Iași¹²². Către sfârșitul secolului al XVIII-lea frankiștii au fost alungați din Moldova de evreii pământeni; vreo 50 de familii s-au așezat pe moșia fondului bisericesc Cuciurul Mare din Bucovina austriacă având în fruntea

¹¹⁸ Pentru toate acestea vezi J. B. Brociner, *Chasidismul în România*, București, 1910, p. 3-4; Dr. J. Niemirower, *Considerațiuni istorico-culturale despre judaismul român în „Sinai”*, t. II, 1929, p. 84; Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 71-75; Hary Kuller, *Op. studii*, p. 66-68.

¹¹⁹ Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 74; Hary Kuller, *op. cit.*, p. 68. Termenul *Habad* reprezintă inițialele cuvintelor *Hochma, Bina, Daat*, sinonime ale înțelepciunii din rugăciunea celor 18 binecuvântări (Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 74, nr. 3).

¹²⁰ J. B. Brociner, *Comunitățile evreiești*, p. 3-4; Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 73. Pentru Sabbatai Savi vezi ampla monografie a lui Gershom Sholem, *Sabbatai Sevi The Mystical Messiah 1626-1676*, Princeton, 1975, 1000 p. iar despre Frank vezi idem, *Jacob Frank and the Frankists*, în *Encyclopediia Judaica*, 7, Jerusalem, 1978, col. 55-72.

¹²¹ Dr. Salomon Kassner, *Origina evreilor bucovineni în „Sinai”*, t. I, 1928, p. 34. În afara frankiștilor și abrahamiților, naturalistul Balthasar Hacquet întâlnește în Moldova între 1788-1790 în ținutul Fălciu și pe *karaiti*. Aceștia erau „cei mai buni și cei mai folositori din tot neamul izraeliților”. Religia lor este una dintre cele mai simple. Ei se conduc numai după cărțile lui Moise pe care le numesc „kara”, de unde și-au luat numele; această sectă recunoștea doar cărțile lui Moise, repudiind Talmudul și învățătura orală, cf. IMER, II/2, doc. 219, p. 327.

¹²² Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 72-73.

lor pe Mihalache Cernievski, dar în 1804 numărul familiilor s-a redus la șapte, iar din acestea numai una singură și-a păstrat specificul, restul fiind dependente de Biserica romano-catolică¹²³.

În ceea ce privește integrarea comunității evreiești în sânul obștii autohtone românești, ea a fost, în general, pașnică, coabitarea dovedindu-se benefică mai ales în desfășurarea activităților economice. Totuși, prejudecățile, superstițiile și obscurantismul, dominând pături sociale destul de însemnate, insuficient maturizate, ale societății majoritarilor, au dus și la reprobabile acte de fanatism și intoleranță din partea acestora.

Pe primul loc au stat acuzele împotriva așa-zisului „omor ritual”, una dintre cele mai sfruntate minciuni zămislite încă din Evul Mediu de miștile întunecate de fanatism și de ură ale unor ființe primitive, animate de porniri sălbatice împotriva evreilor. Din acest punct de vedere Moldova a deținut un trist record față de Țara Românească în epoca fanariotă, manifestându-se mult mai multă violență. Calomnii pretindeau că evreii omorau copii sau adulți creștini pentru a le folosi sângele în prepararea azimei pascale. Deși era știut faptul că prin cele scrise în Vechiul Testament și mai cu seamă în Cărțile lui Moise, evreilor li se interzicea sub grea pedeapsă să guste sânge omenesc sau de animal, totuși astfel de învinuiri absurde au dus la întemnițări și procese improvizate contra lor, la jafuri și prădăciuni în bunurile agonisite, sau chiar la pogromuri nimicitoare în timpul cărora au fost uciși mulți oameni fără vină.

Dacă prima acuză de omor ritual în Moldova datează dinaintea epocii fanariote și anume din vremea domniei lui Dimitrie Cantemir, când acesta judecă și anulează învinuirea adusă pe nedrept evreilor din Târgu Neamț la 1710 pentru o atare culpă¹²⁴, al doilea caz s-a produs chiar în perioada de timp analizată și cu urmări mult mai grave. În 1726 evreii din Onișcani (ținutul Orhei) au fost victimele unei înscenări prin care erau acuzați de a fi sacrificat un copil creștin luându-i sângele pentru pretinse ceremonii pascale, fapt ce a dezlănțuit persecuții pe atât de crude, pe cât de nejustificate din partea autorităților în frunte cu domnul Mihai Racoviță. Datorită răsunetului negativ al acestui incident la Poartă, provocat prin comportamentul venal și inabil al lui Mihai Racoviță care a încercat să stoarcă însemnate sume de bani spre a elibera din temniță pe evreii învinuiți pe nedrept, la plângerile lui Rafail bașarghian-bașa (mare negustor, furnizor al Seraiului imperial), coreligionar al lor, pe lângă marii dregători otomani, s-a hotărât mazilirea nevrednicului domn la 25 septembrie 1726; și așa cum conchide *Cronica Ghiculeștilor* „toate acestea Mihai Vodă le-a pățit din pricina lăcomiei sale de bani, căci n-a arătat răvna pentru legile dumnezeiești și n-a chibzuit bine sfârșitul faptei sale”¹²⁵. În același principat Ioan vodă Mavrocordat, la instigațiile secretarului său, căminarul Constantin Dapontes, un grec cultivat dar orbit de fanatism, a condamnat

¹²³ Dr. Salomon Kassner, *op. cit.*, p. 34-35.

¹²⁴ IMER, II/2, doc. X, p. 522-524; Lya Benjamin, *O pagină puțin cunoscută din istoria Țărilor Române (Studiu de caz – acuzația de omor ritual)*, în „Buletinul Centrului, Muzeului și Arhivei istorice a evreilor din România”, t. III, 1999, p. 27.

¹²⁵ IMER, II/2, doc. 74, p. 52-54. Acest fapt a fost relatat și de Ioan Neculce, *Opere* ed. Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 690-691; cf. și Mitu Grosu, *O mențiune unică despre evrei în cronica lui Ioan Neculce în „Toladot”*, t. I, 1972, nr. 1, p. 20-21. Mai vezi și Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 83-84; Lya Benjamin, *O pagină*, p. 27.

la moarte prin spânzurătoare la Iași pe un orândar evreu dintr-un sat al marelui spătar Iordache Cantacuzino de lângă Rădăuți, fugit la Constantinopol și pe care l-a acuzat de uneltiri la Poartă împotriva sa, la instigațiile adversarilor domnului din partida adversă a Ghiculeștilor, aflați în capitala Imperiului otoman. Trimis în țară spre a fi judecat, orândarul evreu a fost judecat și, găsit vinovat, a fost executat¹²⁶. Tot printre manifestările antisemite semnalăm și pe aceea din 1765 când comunitatea evreilor din Roman a fost pe nedrept acuzată de prădarea unei biserici, suferind jafuri și bătăi, până la descoperirea făptașilor, niște răufăcători greci. În același an, 1765, niște răufăcători dosind în urna sinagogii vechi din Tg. Neamț o sticlă cu sânge de rămător și un pahar, spre a-i acuza pe evrei de ceremonii nelegiuite cu sânge de creștin, au eșuat în tentativa lor deoarece rabinul și dascălul, descoperind ticăloșia la timp, aruncară sângele din sticlă și-l înlocuiră cu vin; încât la ancheta instituită, evreii n-au fost găsiți vinovați iar pârâșii calomniatori au fost pedepsiți¹²⁷.

Masele superstițioase ale creștinilor localnici au fost grosolan manipulate împotriva evreilor și prin difuzarea unor cărți tipărite cu violent caracter antisemit. În rândul acestora s-a numărat, de pildă, *Alcătuire înnaurită a lui Samuil Rovvi jidovului, muștrând rătăcirea jidovilor*, atribuită renegatului evreu marocan Samuel Ibn-Abbas din secolul al XII-lea, tradusă din arabă în latină de călugărul dominican spaniol Alfonso și tipărită la Anvers în 1486. A cunoscut numeroase ediții latine în Occident, fiind tradusă în greacă la Leipzig în 1769 de ieromonahul grec Teotochios, după care a tălmăcit-o, în sfârșit, în românește, Toma al doilea, logofăt, la îndemnul marelui vistier Iordache Cantacuzino și tipărită la 22 decembrie 1771 în tipografia mitropoliei din Iași cu blagoslovenia mitropolitul Gavril Callimachi¹²⁸. În lucrare este aspru criticat și blamat iudaismul, făcându-se o adevărată apologie a credinței creștine și o pledoarie la necesitatea convertirii evreilor la creștinism. Rezultatele răspândirii unei asemenea literaturi n-au putut fi decât nefaste pentru locuitorii evrei din Moldova, priviți cu ură și neîncredere de către o parte a majoritarilor. Incidentele rasiale s-au înțetit. Astfel în 1783 – conform celor scrise în Pinkas-ul obștii din Botoșani la 5543 -, găsindu-se un copil de armean ucis în acel târg după Paște, evreii au fost acuzați că l-au ucis luându-i sânge spre a-l amesteca cu Pasca, hrana lor rituală. Fruntașii obștii și predicatorii au fost închiși, reușind după multe cazne și însemnate cheltuieli să se disculpe la judecată în fața dregătorilor boieri și a domniei și să fi eliberați din temniță. Tot așa la Galați s-a pornit o prigoană în 1798, evreii fiind acuzați din nou de luarea sângelui, locuitorii greci din urbe dezlănțuindu-se împotriva lor în prima zi de Paște, cu bătăi și jafuri, ucigând patru din ei, iar pe alții aruncându-i în Dunăre, dând foc la sinagogă și distrugând cărțile sfinte. O parte din evrei au scăpat de urgie, fiind luați sub protecția preotului român Ignatie ce i-a scăpat de furia grecilor, adăpostindu-i în biserica parohiei sale; peste câțiva ani violențele s-au repetat, dar au fost curmate atunci prin intervenția autorităților¹²⁹.

¹²⁶ IMER, II/1, doc. 204, p. 169-170; mai vezi și Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 85. Privitor la instigațiile căminarului Dapondes vezi și Lazăr Rosenbaum, *Evreii în scrierile lui Constantin Dapontes*, în „Balcania”, V, partea I, 1942, p. 425 și 427.

¹²⁷ I. Kaufmann, *Cronica comunităților israelite din jud. Neamț*, II, Piatra Neamț, 1929, p. 137-138.

¹²⁸ Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 86.

¹²⁹ IMER, II/2, doc. 47, p. 47.

Răbufniri violente se reîntâlnesc și în 1803 la Iași și la Târgul Neamț, datorită apariției unei cărți extrem de nocive în care evreii erau acuzate fățiș de practicarea omorului ritual. Lucrarea intitulată *Infruntarea jidovilor asupra legii și obiceiurilor lor*, având ca autor pe un evreu renegat, pretins rabin, Noih Belfer, trecut la creștinism și călugărit sub numele de Neofit, a fost tipărită la Mitropolia din Iași în 1803 de către Macarie duhovnicul Mitropoliei și Gherasim ierodiaconul tipografiei, cu cheltuiala și binecuvântarea mitropolitului Iacov Stamati, răposat chiar în luna martie a aceluși an. Autorul apostat, „lipsit de cel mai elementar simț de pudoare” se dezlănțuia în cuprinsul cărții sale împotriva evreilor, acuzându-i că luau sânge de la creștini, că făceau vrăji cu el, dezvăluind totodată „taina” prevalării sângelui de la un creștin torturat și alte aberații de acest gen, inventate de un creier bolnav și vindicativ¹³⁰. Incitate la violență, masele fanatizate ale plebei din Iași au încercat să se dedea unor răfuieli sângeroase împotriva comunității evreiești de acolo; membrii acesteia și-au găsit, însă, refugiul la Mitropolie, pe lângă luminata și înțelegătoarea persoană a noului mitropolit Veniamin Costache, care a potolit spiritele ațâțate și a condamnat pornirile sălbatice ale mulțimii, împiedicând o tragică vărsare de sânge¹³¹. În același timp, domnul Alexandru Moruzi a dat poruncă ca exemplarele din cartea tipărită de renegatul Neofit să fie confiscate, iar mitropolitul Veniamin a poruncit arestarea și anchetarea tuturor călugărilor implicați în cazul acestuia¹³². Tot în 1803 în urma dispariției unui copil creștin, a mai avut loc o acuză de „omor ritual” lansată împotriva casapului Ițic din satul Grumăzești (ținutul Neamț) cum că l-ar fi jupuit spre a-i lua sânge; în urma unui denunț arbitrar, măcelarul evreu și doi cumnați ai săi au fost ridicăți, întemnițați la Piatra Neamț și torturați spre a-și mărturisii vina. În urma descoperirii rămășițelor copilului din Grumăzești, răpus de fiare sălbatice, evreii arestați au fost eliberați și absolviți de orice culpă¹³³.

În același ținut s-a reînnoit în 1816 această absurdă încredințare împotriva creditorului evreu Michel care găzduia în casa sa un cerșetor creștin bolnav; aceasta făcând abuz de băutură, a decedat acolo. Transportându-i cadavrul la Agie, câțiva mișei localnici au străpuns cadavrul cu obiecte ascuțite și au declarat că evreii i-ar fi luat sânge pentru sărbătorirea Paștelui. Ispravnicul ținutului a arestat pe capii comunității, expediindu-i la Piatra, unde au fost supuși caznelor spre a spune adevărul. După ce au fost chinuți în fel și chip, nefăcând nici o mărturisire și plătind sume însemnate domnului Scarlat Callimachi au fost eliberați¹³⁴.

¹³⁰ Dr. M. A. Halevy, *op. cit.*, p. 86.

¹³¹ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, VIII, București, 1987, p. 21; Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 86-87.

¹³² După cum atestă consulul austriac la Iași, Ludwig von Timoni, în 1803 cf. Bela Vago, *Österreichische Konsularische Interventionen in der Walachei und in der Moldau gegen antijüdische Ausschreitungen (1801-1802)*, în „Mitteilungen des österreichischer Staatsarchivs”, t. 21, 1968, p. 450-453; Lya Benjamin, *op. cit.*, p. 29-30.

¹³³ I. Kaufmann, *op. cit.*, p. 138-139.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 139-141. Este curios faptul că acest incident a avut loc în timpul domniei lui Scarlat Callimachi în Moldova (1812-1819) care a promulgat un cod cu prevederi mai liberale pentru evrei, inspirate probabil de codul lui Napoleoan. În afara drepturilor civile recunoscute lor fără restricții, toate așezămintele de binefacere și religioase, sinagogile, spitalele, cimitirele erau considerate ca instituții de utilitate publică și ca avere a comunității israelite din principat, bucurându-se

În sfârșit un ultim exces de antisemitism a fost din nou provocat în capitala Moldovei de către niște greci exaltați, în 1819, în preajma dezlănțuirii răscoalei Eteriste, ca urmare a tipăririi traducerii grecești a cărții injurioase la adresa evreilor, a renegatului Neofit *Înfruntarea jidovilor...* sub titlul de *Răsturnarea religiei evreilor*, apărută la Iași în 1818¹³⁵.

Cazurile de persecuții împotriva evreilor din Moldova în epoca fanariotă au fost, totuși, izolate și, în general, repudiate de autoritatea centrală. Ba dimpotrivă domni ca Grigore al II-lea Ghica, Constantin Mavrocordat, Grigore al III-lea Ghica sau Alexandru Moruzi s-au manifestat de multe ori favorabil față de comunitățile evreiești din Iași sau alte orașe și târguri, constituind o populație harnică și aducătoare de venituri; astfel ei au acordat scutiri individuale de bir pentru meșteri pricepuți în slujba Curții¹³⁶, au pus să se restituie birul acolo, unde a fost greșit sau samavolnic încasat¹³⁷; de asemenea, în cazuri de omorârea unor evrei s-au poruncit anchete, iar în litigiile judiciare s-au dat câștig de cauză evreilor atunci când s-a dovedit că dreptatea era de partea lor; au fost apărați de vexațiuni și s-au plătit despăgubiri pentru demolarea unor dugheni¹³⁸; la hotărniciiile din orașe participau în mod egal „târgoveți bătrâni, moldoveni, armeni și jidovi” ca și la plata cislei sau a bezmănului¹³⁹; în sfârșit, evreii aveau dreptul să aibă pe lângă comunitățile lor lăcașurile de rugă (sinagogile și școlile aferente), băile, instituțiile de binefacere, cimitirele etc. sau să și le ridice acolo unde nu existau în așezările nou înființate. De altfel regimul de toleranță existent în limite destul de largi în Principate, în speță în Moldova, explică atragerea maselor de coloniști evrei așkenazi din Polonia, Galiția, Ucraina, Rusia sau chiar din Europa centrală, unde erau supuși unor persecuții sistematice și chiar pogromurilor, precum și a emigranților sefarzi din Imperiul otoman, putându-și asigura o existență mai favorabilă la nord de Dunăre.

Oricum așezările evreiești din Moldova cunosc în secolul al XVIII-lea o permanentă dezvoltare, atât prin sporul natural al „hrisovuliților” pământeni cât și a colonizărilor cu „sudiți” străini, contribuind în mod însemnat la propășirea economică a țării, prin înflorirea comerțului, meșteșugurilor și manufacturilor, menținându-și în același timp specificul vieții religioase care le asigura individualitatea, înregistrându-se în epocă destul de puține convertiri și slabe încercări de asimilare. În pragul modernizării, instituții depășite ca hahambășia sau stăroștia sunt desființate iar „obștea evreiască” este acum înlocuită prin „nația evreiască”.

---

de protecția legii; este drept că era încurajată dorința de convertire la creștinism și această dispoziție ar putea explica unele răbufniri de ură rasială.

¹³⁵ Dr. M. A. Halevy, *Comunitățile evreiești*, p. 87.

¹³⁶ Vezi de pildă hrisoave din 1741, 1742 în IMER, II/1, doc. 95, p. 76; doc. 98, p. 82; doc. 16, p. 140; doc. 189, p. 156-157.

¹³⁷ Mai multe documente din 1742, cf. IMER, II/1, doc. 155, p. 135-136; doc. 174, p. 146-147.

¹³⁸ Vezi documente din 1741, 1742; 1756, 1759 și 1796 în IMER, II/1, doc. 130, p. 117; doc. 162, p. 140; II/2, doc. 16, p. 18; doc. 26, p. 28-29; doc. 30, p. 433-434.

¹³⁹ Vezi documente din 1758, 1739, 1741, 1761, 1776 și 1780 în IMER, II/1, doc. 104, p. 88; doc. 105, p. 89, doc. 126, p. 114-115; II/2, doc. 33, p. 36-37; doc. 92, p. 137; doc. 133, p. 214-215.

A DYNAMIC MINORITY IN EIGHTEENTH-CENTURY MOLDAVIA: THE ASHKENAZI JEWS

Abstract

With the establishment of the Phanariot regime in Moldavia after 1711, the life of the Ashkenazi Israelite communities living in Moldavia underwent a series of transformations in agreement with the developments taking place at the time. In this period, after the Ottoman pattern of the *isnaf* and in a similar way with the Armenians, the Jews were organized in a guild of a mixed, both ethnic and economic type, called the “guild of the Jews”, which provided the framework for the relations between the Jewish community living in Moldavia and the princely authorities. In exchange for the fiscal obligations assumed in relation to the central power, the guild of the Moldavian Jews enjoyed liberty of trade, organization and administration by its specific rules, as well as liberty of religion, including the right of building synagogues. Thus, one may say that the guild enjoyed some internal autonomy in relation to the central power. The leadership of the guild was assumed at the beginning by a *staroste*, and the religious leadership by a *rabbi*, both undergoing confirmation by the Prince. When the Jewish communities became more numerous, the guild of Jassy became the representative of all these communities, and the number of *staroști* increased to two or three, their leader assuming the position of “*baş staroste*”. The chief *rabbi* was acknowledged in his turn “*hahambașa*”, after the custom in use in Constantinople, namely chief *rabbi* of all the Jews living in Moldavia, and subsequently assumed the leadership of the Jews living in Wallachia.

In the Phanariot time, to the *hahambășie* added the laic institution of *stărostie*, which assumed the leadership of the Jewish guilds in both Principalities. The *stărostie* and *hahambășie*, as a *rămășiță* of the Phanariot times, become obsolete and ceased to operate in 1832, with the coming in use of the new stipulations of the Organic Regulations. The attributes of the chief *staroste* and of his deputies would be taken over by *epitropi* and *kahali*.

As to the Jewish communities living in Moldavia, documents indicate an increase in the number of individuals in the eighteenth century, not only due to natural growth but mainly to colonization. The Prince, the boyars and the higher clergy, in an effort to determine a growth of the population living in towns, were willing to resort to foreign craftsmen and tradesmen, among whom the Jews held preponderance, so as to increase their revenue and promote the economic development of towns and market towns in the Principality.

In the Phanariot time, new Jewish settlements are attested at Dorohoi, Orhei, Bacău, Hârlău, Soroca, Suceava, Jassy, and Botoșani, and older settlements are repopulated, such as Târgul Frumos, in Cârligătura County. At the end of the eighteenth century – beginning of the nineteenth century, a total of eleven

settlements were created in Moldavia, as small centers for acquisition of raw material, manufacturing of regional products, and distribution of goods manufactured in the Principality and abroad.

In the Phanariot time, most of the Jews living in Moldavia were tradesmen, leaseholders, craftsmen and manufacturers, and had a contribution to the progress of the Moldavian internal and foreign trade. The Jewish entrepreneurs focused on what could earn them quick revenue and immediate reimbursement of the investment (the price paid for the lease): inns, wine cellars, mills, fords, customs points, bridges, stores, and workshops. The sums earned though lease holding led to a primitive accumulation of capital, which was subsequently invested in trading and manufacturing companies. The Jewish craftsmen were specialized in food products, textiles, leather products, furs, wood, various implements, and the processing of precious metals and gems. The Jews embracing liberal professions included physicians, teachers, psalm readers, and calligraphers. A special category included the usurers and lenders, who ensured the circulation of funds and compensated through credit the lack of working capital, felt as an urgent need in a country without its own currency.

The Mosaic cult had synagogues in Jassy and in other Moldavian towns, to which added the “burial brotherhood” or the “holy brotherhood” (*Hevra Kedosa*), a voluntary society gathering prominent personalities performing, free of charge, or in exchange for a minimal charge, the compulsory ritual burial (*Kever Israel*) for their brethren. The Jewish community had elementary schools (*Heder* and *Talmud Tora*) and institutions of higher education (*Ieşivot* and *Bet Hamidias*), where Hebrew was the language employed, and where learned rabbi interpreted the Pentateuch and Talmud.

In general, the integration of the Jewish community into the Romanian society was made in a peaceful way, cohabitation proving profitable especially in the economic field. However, prejudice, superstitions and obscurantism which dominated rather important and insufficiently mature social categories of the Romanian majority led to acts of fanaticism and intolerance. The accusations included the so termed “ritual slaughtering”, one of the most ridiculous lies put about in the Middle Ages by the dark minds of fanatic and primitive beings, consumed by a savage hatred against the Jews. According to these slanderers, the Jews killed Christian children or adults to use their blood in preparing the Pascal azym. Such absurd accusations led to jailing and mock trials, looting and robbery, even to devastating pogroms during which many innocent people were killed. One should nevertheless note that in Moldavia, during the Phanariot time, there were only isolate cases of persecution against the Jews, disavowed by the central authority as a rule. Moreover, princes like Grigore II Ghica, Constantin Mavrocordat, Grigore III Ghica, and Alexandru Moruzi had a favorable attitude towards the Jewish communities living in Jassy or in other towns and market towns, seeing the Jews as hardworking people, with a contribution to the development of economy, and, in general, protecting them. This regime of tolerance can explain the attraction of masses of Ashkenazi Jewish colonists from Poland, Galicia, Ukraine, Russia and even Central Europe, where the Jews were the

victims of systematic persecution and even pogroms. In the eighteenth century, the Jewish settlements in Moldavia developed continually, both owing to the natural growth of the autochthonous Jews who had settled there long before and to colonization with foreign subjects, and contributed in a considerable way to the economic progress of the country, through the flourishing of trade, crafts and manufacturing, after 1821, with the “Jewish community” slowly turning into the “Jewish nation”.

ALBANEZII DIN ROMÂNIA

GELCU MAKSUTOVICI

Într-o scriere mai puțin cunoscută, un „cuvânt înainte” la o carte de folclor albanez „Cetatea Rozafat”, scriitorul Victor Eftimiu, bun cunoscător al anticității sud-est europene, referitor la vechimea albanezilor scria: „Primii locuitori ai Albaniei au fost pelasgii. Marii istoriografi și scriitori ai lumii antice ca Herodot, Strabon, Hesiod, Eschil și Euripide afirmă că pelasgii au locuit Grecia, Italia, Asia Minoră, Insulele Egeii, Spania, fiind deci răspândiți în tot bazinul Mediteranei ...” și, pentru a fi mai convingător, argumenta: „Înșiși filologii găsesc elemente ale acestei limbi în albaneză. Renumiți albanologi demonstrează ca verosimilă originea pelasgică a poporului care are legături cu anticii macedoneni, traci, iliri și daci, la care includem și o mare familie tireno-pelasgică, ca și pe etrusci, care s-au contopit în poporul Italiei”¹. Poate ne-am fi oprit aici, dar Victor Eftimiu atenționează mai departe, că: „Originea albanezilor care locuiesc azi regiunea corespunzătoare a unei mari părți din Iliria și Epirul celor antici, cu puternice și dovedite răspândiri spre Macedonia și Thesalia, este atestată de documente ... Pentru noi este foarte important că (limba albaneză putând coborî tot atât de bine din tracă cât și din iliră) puținele cuvinte dacice cunoscute au caractere comune cu fondul indo-european al albanezei. Urmele păstrate din cele două limbi rezolvă teza că traco-ilirii formau originar o grupă ca și cea balto-slavă”².

Academicianul Al. Rosetti arăta că: „În privința raportului dintre limbile vorbite odinioară în Peninsula Balcanică și limbile vorbite în zilele noastre, se știe astăzi că ilira, ca și latina, e o limbă «centum», iar traca și albaneza limbi «satem». Asemănările dintre albaneză și română sunt fundate, așadar, pe o înrudire originară, elementul trac care stă la baza limbii albaneze fiind în stare să explice unele cuvinte din limba română, comune cu albaneza”³, mergând mai departe cu constatarea, afirmând că: „... sunt motive să credem că teritoriul lingvistic al strămoșilor albanezilor se întindea și la nordul teritoriului lor actual și că, prin urmare, strămoșii albanezilor erau vecini cu strămoșii noștri”⁴.

În cercetările efectuate în ultimii 50 de ani, am subliniat în repetate rânduri apropierea dintre români și albanezi din cele mai vechi timpuri și până astăzi, bazată pe o mulțime de mărturii documentare, dar și pe unele considerații de ordin personal reieșite din cunoașterea *din interior* a istoriei, obiceiurilor, tradițiilor, specificității celor două popoare în conviețuirea lor comună, a românilor cu

¹ Victor Eftimiu, *Cuvânt înainte*, în *Cetatea Rozafat, folclor albanez*, ed. Focioni Miciacio, București, 1974, p. VI.

² *Ibidem*.

³ Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului XVII-lea*, București, 1986, p. 547.

⁴ *Ibidem*, p. 259.

albanezii la sud de Dunăre în teritoriile Albaniei, ale Greciei și Serbiei, în actuala Republică Macedonia, precum și a albanezilor ce au găsit adăpost și ocrotire în teritoriile române, cu românii și alte etnii existente aici, în decursul veacurilor, dar mai ales în prezența indiferent de vitregiile vremurilor, trecute sau mai apropiate, nimic n-a putut rupe sau întrerupe relațiile afective dintre români și albanezi. De aici și dificultatea de a fi relevate acele aspecte legate de unele evenimente mai semnificative sau aniversative. Momentul actual, unic al generației noastre, când am aniversat 400 de ani de atestare documentară a albanezilor pe teritoriul României, în sensul că avem cunoștință de așezarea aici a unui grup mai numeros, compact, capabil să constituie o Comunitate etnică distinctă, semnalat în martie 1595, dar regăsit și într-un uric al lui Simion Movilă din 1602 privind așezarea unora dintre aceștia în satul Călinești din județul Prahova, ne obligă la o reconsiderare a rolului albanezilor din România în cadrul diasporei albaneze, precum și a contribuției acestora la dezvoltarea civilizației române, a integrării lor definitive în societatea românească, bineînțeles cu păstrarea unor specificități legate de originea etnică în ceea ce privește afirmarea identității culturale, a unor obiceiuri ancestrale, de multe ori foarte asemănătoare cu cele ale românilor.

A scrie istorie „sine ira et studio” este nu numai dificil dar cred că este aproape imposibil, oamenii având slăbiciuni ce greu pot fi depășite, de unde și realitatea proverbului latin pus în circulație de Cicero „errare humanum est”. Tot ce putem face este apropierea de adevăr printr-o corelare cât mai atentă a tuturor factorilor ce au determinat evenimentele. Încercând să prezentăm o suită de momente din istoria sud-estului european, al motivației pentru care un grup destul de numeros de albanezi vin să-și găsească ocrotire în Țara Românească.

Albanezii sunt urmașii legitimi ai vechilor iliri care, împreună cu tracii, formau acea mare familie traco-iliră cu o civilizație înfloritoare ilustrată în numeroase materiale provenite din săpăturile arheologice de pe întreg teritoriul Peninsulei Balcanice. Legăturile dintre traci și iliri au fost intense și permanente în antichitate, continuate, în mod normal, și de urmașii acestora. În ceea ce privește românii și albanezi, în acest sens, amintim că după cucerirea Daciei de către romani în urma războiului din anii 105-106 și începerea procesului de romanizare, împăratul Traian aduce lucrători din rândul ilirilor piruști pentru a munci la exploatarea minelor de aur din Munții Apuseni care, desigur, în majoritatea lor au rămas definitiv pe aceste meleaguri, neavând nici un drept și nici motiv ca să se retragă cu administrația romană după anul 271, când a avut loc părăsirea Daciei de către romani. Ei au rămas aici, alături de populația autohtonă, incluzându-se în marele proces de formare a limbii și poporului român⁵.

Din acel mileniu așa-zis „întunecat” din punct de vedere al documentării istorice, încă puțin cunoscut, dintre anii 270 până în secolul al XIII-lea și referirile la contactele dintre popoarele noastre sunt puține și sporadice. Românii și albanezii se vor întâlni în secolul următor, în marea bătălie a popoarelor creștine împotriva

---

⁵ Gelcu Maksutovici, *Istoria Comunității Albaneze din România*, București, 1992, p. 7-16.

înașterii turcești în Europa, pe platoul de la Kossovopolje, în anul 1389. Istoricul albanez Stefanaq Pollo vorbind despre această bătălie în care au fost angajate „... forțele unite ale Sârbilor, Albanezilor, Bosniecilor, Bulgarilor și Valahilor”, împotriva otomanilor, a făcut „onoare istoriei popoarelor Peninsulei noastre, colaborarea între popoarele balcanice continuând a se manifesta în timp față de dominația otomană”⁶. Poate că detașamentul de oșteni români trimis de voievodul Țării Românești Mircea cel Bătrân a fost fost simbolic. Creștinii au fost înfrânți în acea crâncenă înclăștare din Kosovo cu urmări tragice pentru întreaga Peninsulă Balcanică, dar voievodul român Mircea cel Bătrân, ca și voievozii români următori vor continua rezistența antiotomană. Secolul al XV-lea va fi dominat de câteva figuri ilustre: Gheorghe Castriotul-Skanderbeg în Albania, voievozii români Ioan de Hunedoara în Transilvania și Ștefan cel Mare în Moldova. Astăzi știm că între Skanderbeg și Ioan de Hunedoara a existat o înțelegere, dorința unei joncțiuni între armatele lor pentru a lupta împotriva pericolului otoman, dar Ioan de Hunedoara după strălucita victorie de la Belgrad asupra sultanului Mahomed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, va muri în august 1456, răpus de ciumă în tabăra militară de la Zemun de lângă Belgrad.

Dar, pentru tema în discuție, principalul eveniment se petrece la sfârșitul secolului al XVI-lea, mai exact la 14/24 martie 1595, când trimisul împăratului habsburg Rudolf II în Țările Române, Giovanni de Marini Poli expediază din Alba Iulia lui Bartolomeu Pezzen, sftinic imperial la Curtea lui Rudolf II, un interesant raport, în limba italiană, în care, printre alte informații, scria: „... Albanezii din Cervena Voda și alte sate învecinate locuite de albanezi, trimețând la acel voievod al Țării Românești, ca să-i ceară voie să se mute cu familiile și averile lor în Țara Românească și să-și părăsească locuințele lor din țara turcilor, acel voievod de îndată le-a fâgăduit aceasta și curând după aceea au venit și au trecut Dunărea în jur de – 15.000 – de suflete, cu femei și copii, cu toată averea lor și cu vitele, ca să locuiască într-acea Țară Românească. Din care alegând vreo 1.500 și cu 500 de inși din oastea muntenească și cu unguri, au trecut Dunărea și au ucis pe locuitorii turci din Cervena Voda, la trei leghe și mai bine depărtare de Rusciuc și de Dunăre, în lăuntruț țării, spre paguba turcilor, ce stăpâneau acele locuri, pătrunzând până la Razgrad, arzând orașele, cu mare tăiere a turcilor, prădând satele de averile lor și întorcându-se cu prada în Țara Românească. Ci strângându-se turcii laolaltă, s-au îndreptat asupra albanezilor și alor noștri, socotind să-i găsească nepregătiți și bucuroși de pradă, dar ai noștri s-au înturnat asupra lor, omorându-i și urmărindu-i până la munți ...”⁷.

⁶ Stefanaq Pollo, *Les albanais et la bataille du plateau de Kosove de 1389*, în „Albanie aujourd'hui”, 1989, nr. 3 (106), p. 43.

⁷ Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani*, București, 1986, doc. 25, 1595 martie 14/24, Alba Iulia. Raportul agentului Giovanni de Marini Poli către consilierul imperial Pezzen, prin care relatează că Mihai Viteazul a îngăduit unui număr de 15.000 albanezi să se așeze în Țara Românească și a alcătuit o oaste cu care a făcut expediții în sudul Dunării, lovindu-i pe turci, p. 159-160.

Aici trebuie să ne oprim puțin, să vedem ce nevoie avea voievodul Mihai Viteazul de acești albanezi și de ce i-a primit să se așeze definitiv în Țara Românească? Desigur că ar trebui să facem investigații și asupra albanezilor. De unde au venit ei, când și de ce s-au stabilit la Cervena Vodă și mai ales ce motive au stat la baza hotărârii lor de a pleca de acolo în Țara Românească, la nord de Dunăre? Ne vom limita doar la câteva considerații privitoare la prima întrebare.

Mihai Viteazul devine domn al Țării Românești în septembrie 1593. Ca pentru orice copil certitudinea o avem pe linie maternă. Mama lui era Tudora din Târgul de Floci, o localitate apropiată Dunării. Era o femeie frumoasă, destoinică, de unde, probabil, și legătura ei sentimentală cu Pătrașcu cel Bun, deoarece Mihai se declara „fiul marelui și preabunului Petrașcu Voievod”. În tinerețe Mihai se ocupase cu negoțul câștigând bani, după care va începe cariera de boier urcând în diferite dregătorii: ispravnic, bănișor de Mehedinți, mare stolnic, postelnic, agă și mare ban al Craiovei. În 1591 zidește Mănăstirea Mihai Vodă din București pentru a se apropia de capitala Țării Românești. Urcă în scaunul domniei în condiții extrem de critice când pretențiile turcilor erau din ce în ce mai mari. În 1594 albanezul Sinan Pașa ajunge în fruntea armatelor turcești până în apropierea Vienei solicitând de la români susținerea prin noi dări, cai, oameni etc., chiar trecerea lor în Transilvania. Mihai cunoștea bine starea critică a țării și se ridică la luptă. Execută cămătarii și distruge corpul de ieniceri din București. Atacă Rusciukul și are unele victorii atât împotriva turcilor, cât și a tătarilor în iarna lui 1594-1595, dar își dă seama că adevărata răfuială va interveni în vara anului 1595 când va trebui să înfrunte represaliile Constantinopolului stupefiat de aceste acțiuni îndrăznețe. Mihai se dovedește a fi un strălucit strateg militar, om de acțiune, diplomat și patriot, cunoscând bine durerea țării, conjunctura externă în care se afla, dorința de eliberare a popoarelor din Balcani de a se ridica la luptă și, chiar dacă ar fi avut o obârșie modestă nu i-ar umbri personalitatea, ci din contră, ilustrând ideea lui Napoleon că nu descendența justifică geniul, ci opera acestuia, Mihai trebuie privit ca omul epocii sale⁸.

Pentru albanezii din România, el este binefăcătorul albanezilor oprimați, poate chiar salvatorul celor aflați sub presiunea islamizării, obligați să-și părăsească țara, el poate fi considerat a fi întemeietorul, ctitorul Comunității Albaneze de aici, pentru că chiar dacă ni se pare exagerată cifra dată de Giovanni Marini Poli, este vorba de un grup masiv de oameni, compact, care-și păstrează limba, obiceiurile, credința, constituind o comunitate cu specificitățile sale, cu toate că ulterior se va încadra perfect în realitățile existente în Țara Românească. Ei vor fi un sprijin eficient și dorit de Mihai Viteazul, având în vedere fidelitatea, demnitatea, cuvântul de onoare al albanezului, pe care se putea conta în orice situație, atunci când el era dat.

Demn de semnalat este și faptul că și după moartea lui Mihai Viteazul albanezii veniți în vremea lui vor fi ocrotiți și de urmașii săi. În 1602, domnitorul

⁸ Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, Craiova, 1976, p. 15-18.

Simion Movilă dă un uric din Târgoviște, în care spune: „Dă domnia mea această poruncă a domniei mele acestor arbănași din Cerveni Voda, care s-au strămutat din țara turcească în țara domniei mele, în satul Călinești din județul Prahova, ca să fie în pace și slobozi de boi și de găleți și de fân și de dijma de albine și de gorștina de oi și de porci, de toate mâncărurile care se cuvin domnești, zeciuială din casă și din averile lor și pentru cai de olac să nu li se ia, nici vinărici. Și banii din județ să nu se amestece în acel sat și din toate slugile domnești și boierești și pentru judecată (să nu se amestece). Care om va fi vinovat, fără teamă să aibă judecată la bătrânii satului, pe care îi vor alege sătenii ...”⁹.

Albanezii au venit la nord de Dunăre pe tot întinsul evului mediu așezându-se fie ca țărani ocupându-se cu munca câmpului, ca în cazul celor menționați în documentul domnitorului Simion Movilă, fie ca arnăuți, făcând servicii de pază¹⁰, fie ca negustori¹¹, dintre care unii vor reuși să se ridice la demnități înalte, alții vor deveni oșteni iscusiți, iar în epoca modernă se va naște o adevărată burghezie și în etnia albaneză, asemănătoare întru totul cu cea românească, dar la vremea aceea extrem de receptivă în sprijinirea ideii naționale în locurile de baștină sau ajutând pe noii veniți, în a-și găsi un rost în Țările Române pentru a-și câștiga cinstiți și demn existența. Este adevărat că nu vom mai găsi în documente venirea unui grup atât de numeros ca cel din martie 1595, dar îi vom avea semnalați individual sau în mici grupulețe în toate timpurile până către sfârșitul perioadei interbelice (anii 1938-1939).

În multe lucrări de istorie domnitorul Moldovei Vasile Lupu (1634-1653) mare iubitor de cultură, ctitor de biserici, cel care a întemeiat Academia Vasiliană, este numit Vasile Albanezul. Nu vom încerca acum fundamentarea originii sale etnice, limitându-ne doar la un citat din opera istorică a lui A.D. Xenopol care ni se pare a reda mai succint și care lasă loc și altor interpretări.

Familia lui Vasile Lupu va veni în Muntenia la începutul secolului 17, între anii 1600-1610 unde probabil părinții săi au ajuns la o situație înfloritoare pentru a putea da fiului său o educație așa de înaltă de a primi unele demnități până la aceea de a fi ales în scaunul Moldovei. „*Vasile Lupu trecea drept Albanez în ochii contemporanilor* (sublinierea noastră, G.M.). Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului ne spune însă în precuvântarea la cartea în contra Calvinilor scrisă de Meletie Serigos și tipărită la București cu cheltuiala lui Brâncoveanu în 1680, că Vasile Lupu se trăgea din arnăuțescul sat Misia, așezat pe Târnova, fiind și începutul neamului său fiind Macedonia. Subt numele de arnăuțescul sat din Misia pe

⁹ *Poporul român și lupta de eliberare*, doc. 39, 1602, mai, 1/11, Târgoviște. Uricul domnului Țării Românești Simion Movilă, prin care scutește de dare pe timp de 10 ani pe arbănașii din Cervena Voda, veniți din „țara turcească”, p. 180-181.

¹⁰ N. Iorga, *Histoire des Etats balcaniques à l'époque moderne*, Bucarest, 1914; Th. Capidan, *Raporturile albano-române*, în „Dacoromania”, t. II, 1922.

¹¹ Valeriu Papahagi, *Les Roumains et l'Albanie et le commerce venetien aux XVII-e et XVIII-e siècle*, în „Mélanges de l'école roumaine en France”, Paris, 1931.

Târnova nu poate fi înțales decât Arbănașul sat locuit de Macedo-români veniți aici din orașul Elbasan (Arbănaș) din Albania”¹².

Cele mai multe știri le avem despre familia domnitoare a Ghiculeștilor datorate în primul rând scriitoarei române de origine albaneză Elena Ghica (Dora d’Istria) din excepționala sa lucrare *Gli albanesi in Rumenia*, tipărită în limba italiană la Firenze, în anul 1873, încă puțin cunoscută, dar după părerea noastră poate fi considerată ca prima încercare de a face o istorie a comunității albaneze. În continuare vom cita dintr-o valoroasă carte a istoricului Anastasie Iordache, care prezintă noi documente într-o viziune științifică de remarcă. El scrie: „Primul Ghica cunoscut în istorie este Gheorghe, având și diminutivul Ghica, devenit ulterior nume de familie, originar din Albania, dar sosit în Principatele Române de la Constantinopol ... Cei mai mulți, inclusiv Dora d’Istria (Elena Ghica), o descendentă de seamă a familiei, susțin originea albaneză a Ghiculeștilor ...”¹³. Această familie de origine albaneză, care timp de două secole (17-19) a dat zece domnitori Principatelor Române (Moldova și Țara Românească) s-au identificat întru totul cu destinele acestei țări, fiind buni români, unii sacrificându-și viața pentru apărarea integrității ei, cum a fost cazul lui Grigore Ghica învinuit de sultan de înaltă trădare, că s-a opus răpirii Bucovinei.

Acest proces de identificare cu destinele patriei de adopție va fi o permanență pentru albanezii stabiliți în România deși ei vor aduce contribuții însemnate și la Mișcarea de Renaștere Națională Albaneză, încheiată cu actul proclamării Independenței de stat a Albaniei de la 28 Noiembrie 1912. Un document referitor la participarea albanezilor de aici la Revoluția din 1821 este edificator pentru faptul că ei aveau conștiința că aduc indirect servicii și patriei lor de origine prin susținerea luptei de eliberare națională a popoarelor din Balcani. Într-un tabel cu eteriștii reținuți sub arest de autoritățile țariste în orașul Orhei din Basarabia, care reușiseră să se salveze de trupele otomane venite să înăbușe revoluția condusă de Tudor Vladimirescu cât și mișcarea insurecțională în fruntea căreia se afla Alexandru Ipsilanti, întocmit la 14 iulie 1821, cuprinzând în primul rând naționalitatea celor reținuți, găsim 7 albanezi care și-au declarat această naționalitate. Amintim doar în treacăt că în Revoluția de sub conducerea lui Tudor Vladimirescu participase și Naum Panaiot Veqilnargi, albanez din Brăila, creatorul primului alfabet și abecedar al limbii albaneze, considerat a fi printre promotorii Mișcării de Renaștere Națională Albaneză (Rilindia Kombetare Sqiptare) de la mijlocul secolului XIX. Albanezii din Țările Române care cunoscuseră marea ridicare a țaranilor români din Transilvania condusă de Horia, Cloșca și Crișan de la 1784 ce avusese și obiective legate de lupta de eliberare națională, desfășurată cu cinci ani înainte de Marea Revoluție Franceză, influențase și pe unii albanezi, care erau conștienți că participând la Revoluție din 1821 vor contribui și la renașterea

¹² A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. 7, *De la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Constantin Brâncoveanu 1633-1689*, Iași, 1896, p. 7.

¹³ Anastasie Iordache, *Principii Ghica o familie domnitoare în istoria României*, București, 1991, p. 9.

națională a lor, fapt ce ne determină să considerăm începuturile acestei Renașteri cel puțin odată cu evenimentele anului 1821. O altă dovadă o constituie și faptul că în Manifestul Eteriei dat la Iași în 1821, în prima frază se scria: „Greci! Viteji vlaho-moldoveni! Viteji și statornici bulgari, și voi, renumiți albanezi! A sosit, în sfârșit, acel strălucit timp pe care îl doreați de atâția ani. Vestiți și prin faptele voastre, întregii lumi luminate, vrednicia și vitejia minunaților voștri strămoși! Faptele vitejești ale acelora să nu rămână moarte în cărțile de istorie! Să le reînvie spada voastră, ce urăște tirania și iubește dreptatea”¹⁴.

Pentru jumătatea secolului al XIX-lea (anii 1846-1850) de o însemnătate deosebită este documentul intitulat „Condica din Boboștița”, întocmit de învățătorul Dimitrie Canco, ce ne relevă activitatea remarcabilă a unor patrioți albanezi din zona orașului Korcea, care au venit în Țara Românească pentru a strânge fondul de la compatrioții lor ce locuiau aici în vederea susținerii școlii și a „eliberării din Emlași” a satului Boboștița, veche vatră de cultură albaneză, dornică de a se elibera de orice obligație față de feudalii turci, în vederea organizării unei vieți libere și independente. Acțiunea este încununată de succes, găsind un sprijin substanțial în rândul albanezilor din Țara Românească, din București și alte orașe, care au subscris cu bani aur (napoleoni) la această colectă. Printre donatori este amintit și doctorul Ioan Mihailide, medic la spitalul Colțea din București, decedat în 1850, care a lăsat 300 de florini austrieci pentru școala din Boboștița¹⁵.

Din punct de vedere organizatoric fructuoasa activitate a albanezilor din România s-a desfășurat între anii 1880-1953 când au avut societăți culturale proprii. Între anii 1887-1938 au editat peste 35 de ziare și reviste, în majoritatea lor bilingve (în română și albaneză), numeroase publicații de istorie, literatură, știință, au avut propria lor Tipografie „Albania Nouă” la Constanța, pe lângă care funcționa și o librărie, filiale în mai multe orașe importante ale țării etc. Este greu, aproape imposibil să relevăm acum această imensă activitate a strămoșilor noștri care, păstrându-și identitatea, obiceiurile, tradițiile au adus însemnate contribuții nu numai la civilizația românească, dar și la cea albaneză, albanezii din România constituind una din cele mai active colonii ale diasporei albaneze.

Din păcate, așa cum s-a întâmplat și cu organizații ale altor minorități naționale, în anul 1953 a fost desființată abuziv și Uniunea Populară a Albanezilor.

Istoria, de peste patru secole, a albanezilor pe pământ românesc, atestată ca o Comunitate etnică din anul 1595, demonstrează loialitatea permanentă a acestora față de patria de adopție, integrarea lor deplină în societatea românească, având contribuții meritorii la dezvoltarea acesteia pe multiple planuri și în toate timpurile.

¹⁴ Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Poporul român*, doc. 76 și 77, din 1821 referitoare la eteriști de naționalitate română reținuți sub arest de autoritățile țariste și la Proclamația Eteriei prin care grecii, românii, bulgarii și albanezii erau chemați să scuture jugul otoman luptând pentru libertatea țărilor lor, p. 264-281.

¹⁵ Vezi capitolul *Albania* de Gelcu Maksutovici în *Afirmarea statelor naționale independente unitare din centrul și sud-estul Europei (1821-1923)*, București, 1979, p. 129-144.

THE ALBANESE LIVING IN ROMANIA

Abstract

The history of the Albanese living in Romania as a distinct community is attested to begin with 1595, when the Wallachian Voivode Michael the Brave allowed approximately 15,000 Albanese to settle down in various areas north of the Danube, the best known such settlement being recorded at Călinești, Prahova County.

Active in all fields, hirelings and tradesmen for their most, but also princes, such as the members of the Ghica family and Vasile Lupu, the Albanese had in the nineteenth century an important contribution to the National Movement for Albanese Revival, which resulted in the State Independence of Albania, obtained on 28 November 1912. In 1880 – 1953, there were several Albanian cultural organizations in Romania, keeping alive the traditions and national awareness of the Albanian community. Books and journals were published and put into circulation throughout the Albanian Diaspora. In the years of socialist totalitarianism, when they no longer had an organization to represent them, the Albanians continued to keep friendship and family relations, also organizing public events, especially on the National Day of Albania.

AROMÂNII ÎN ROMÂNIA. REPERE ISTORICE

STOICA LASCU

Pentru generațiile de astăzi, cu puține ori deformate cunoștințe – din motive obiective/subiective, asupra cărora nu stăruim acum – asupra existenței în sudul Dunării, în întregul Peninsulei Balcanice, a unei mari populații romanizate¹, luarea de contact cu istoria complexă a romanității orientale², cu trecutul glorios și frământat al fraților noștri, de neam și limbă, din Balcani³ – ni se pare de o preeminență evidentă în umplerea unei gol informațional atât de păgubitor. Și nu este vorba doar despre o simplă recuperare de cunoștințe, la acest început de veac și mileniu stresant informațional; pentru noi, românii, recuperarea de informații istorice poate însemna, în multe cazuri, încă un pas, al fiecăruia în parte, în recuperarea propriei istorii; este o urgență care se impune atât din punct de vedere național, cât și din perspectiva remodelărilor geopolitice și etnoistorice europene – mai ales balcanice –, la care suntem martori de un deceniu și jumătate. Iată de ce, înlăturând un anume vâl al prejudecăților noi – ce tind să ia locul altora, dezavuate de istorie –, trebuie să tindem spre a ne cunoaște întreaga istorie, cu toate încrengăturile și ramificațiile sale, o istorie adesea generoasă, deseori tragică...

Ilustrează complexitatea, tragismul și măreția istoriei naționale a românilor, evoluția istorică a *aromânilor*⁴, frații din Balcani socotiți a fi, de savantul Ioan Simionescu, drept „*cea mai chinuită ramură a românismului*”.

---

¹ Th. Capidan, *Romanitatea balcanică* (Discurs de recepție la Academia Română, rostit la 26 mai 1936), în *Discursuri de recepție la Academia Română*, București, 1980, p. 221-237.

² H. Mihăescu, *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993.

³ N. Iorga, *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balcans (Albanie, Macédoine, Épire, Thessalie, etc.)*, Bucarest, 1919.

⁴ Potrivit aprecierilor, profund politizate și neștiințifice ale istoricilor și filologilor eleni, aromânii nu sunt decât urmașii latinizați ai anticilor greci (A.G. Lazarou, *L'Aroumain et ses rapports avec le Grec*, Thessaloniki, 1986, p. 101-114); un alt confrate al acestuia, și el de origine aromână, Socr. N. Liakou, îi consideră pe coetnicii săi ca fiind cei mai curați dintre elini (într-o amplă monografie, din 1965, dedicată originii lor), respectiv că „sunt urmașii macedonodorienilor latinizați lingvistic” (apud C. Papanace, *Geneza și evoluția conștiinței naționale la macedo-români*, Timișoara, 1995, p. 274); sunt aserțiuni ce datează, în fapt, de la jumătatea secolului al XIX-lea, propaganda grecească considerându-i pe vlahii din Balcani, în perioada de până la primul război mondial – viziune ce persistă și astăzi –, ca fiind greci care vorbeau un idiom latin. presa aromânească din Vechiul Regat relevând deseori mediilor românești perniciozitatea unei atari identificări: „N-am crezut și n-am voit să credem că grecii când vorbesc de înțelegere cu românii, nu vor ține seama de cele câteva sute de mii de români din Macedonia și că vor continua, ca și în trecut, tactica lor de elinizare față de noi. Or, ce vedem că se întâmplă? Ei ne vorbesc de o alianță față de pericolul slav, dar nu înțeleg nicidecum a recunoaște individualitatea etnică a macedoromânilor. Elinovlahi (greco-români), vlahofoni (greci care vorbesc românește), iată ce suntem noi românii din Macedonia pentru ei și deci ideea că trebuie să ne aducă la matcă, nu-i slăbește” (Omega, *Suntem greci sau români?*, în „Peninsula Balcanică”, II, 1 octombrie 1900, nr. 37, p. 1-2); Elvino, *Se pot numi elino-vlahi românii din Macedonia? Ce însemnează cuvântul „Elino-vlah” și de când datează el.-Incontestabila latinitate a dialectului macedo-român.-Grecii necontestând nici origina nici numărul aromânilor.-Redeșteptarea aromânilor și pericolul ce ea prezintă pentru planurile politice ale grecilor*, în „Românul de la Pind”, IV, 30 aprilie 1906, nr. 17 (159), p. 2.

O privire sintetică a lucrărilor științifice de specialitate⁵ relevă o componentă ce se regăsește aproape în fiecare dintre ele – anume, *originea comună a urmașilor romanității răsăritene* (aromânii sau românii balcanici și dacoromânii)⁶, respectiv a poporului român trăitor pe o întinsă arie sud-est europeană și balcanică, reiterându-se cunoscuta aserțiune a savantului român de sorginte aromână Tache Papahagi: „O fatalitate istorică a vrut ca astăzi – scria el în 1928 –, în loc ca *tot nordul Peninsulei Balcanice să fie și el tot fără țară românească cu neam românesc* (subl.n.) întins până pe coastele nord-estice ale Mării Adriatice și până pe plaiurile Tesaliei, să vedem în acest sud al Dunării cum viața românească sângerează cumplit mergând spre stingere. Din tot ce a pulsat și a domnit în această peninsulă, astăzi doar mai rămân insulele răzlețe cum ar fi: românii timoceni, românii din Istria, a căror dispariție nu va întârzia mult, românii din Meglenia, cari au început să emigreze în Țara mumă, și aromânii sau macedo-românii”⁷.

„*Vlahos, adecăte rumân*”. Reprezentanți ai romanității balcanice⁸, aromânii (*ar/w/mâni, rumăni/rămăni*, cum își spun ei, respectiv *vlahi, belivlasi, rēmēri, cōbani, cuțovlahi, țințari*, cum îi designează neamurile balcanice în mijlocul cărora trăiesc)⁹ și meglenoromânii (*vlași*, cum își spun ei înșiși, respectiv

⁵ St. Brezeanu, Gh. Zbucnea (coord.), *Românii de la Sud de Dunăre. Documente* (Arhivele Naționale ale României), București, 1997; Gh. Zbucnea, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică. Secolul XVIII-XX*, București, 1999. *Studiul introductiv – fundamental pentru abordarea științifică, prima după al doilea război mondial, a problematicii istoriei românilor balcanici –*, la G. Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ed. Nicolae-Șerban Tanașoca, București, 1984, p. 7-64.

⁶ Th. Capidan, *Originea macedoromânilor. Răspuns D-lui Keramopulos dela Academia greacă din Atena, referitor la originea greacă a macedoromânilor* (Discurs rostit în Ședința dela 10 februarie 1939 a Academiei Române), în „Memoriile Secțiunii Literare”. S. III, T. IX, 1939.

⁷ Unele dintre cele mai importante lucrări monografice, apărute în prima jumătate a secolului trecut, au fost, în ultimii ani, reeditate – V. Diamandi-Aminceanu, *Românii din Peninsula Balcanică*, București, 1999; G. Murnu, *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare 980-1259*, București, 1999; I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, vol. I, București, 2000; Idem, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică. Publicare postumă însoțită de o notă biografică de Pericle Papahagi*, vol. II, București, 2002; Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiul lingvistic de...* profesor universitar, membru corespondent al Academiei Române. Operă premiată de Academia Română cu Premiul Statului „Eliade Rădulescu”. Ed. Justina Burci și Camelia Zăbavă, Craiova, 2001; A.N. Hâciu (Profesor. Premiat cu „Marele Premiu Năsturel” 1937 al Academiei Române), *Aromânii. Comerț. Industrie. Arte. Expansiune. Civilizație*. Cu, „O mărturisire” de Simion Mehedinți, ed. Dumitru Stere Garofil, Constanța, 2003.

⁸ St. Brezeanu, *Romanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală*, București, 1999; N.-Ș. Tanașoca, *Aperçus of the History of Balkan Romanity*, în vol. *Politics and Culture in Southeastern Europe*, R. Teodorescu and L.C. Barrows (eds.), Bucharest, 2001, p. 97-174.

⁹ N. Djuvara (coord.), *Aromânii. Istorie. Limbă. Destin*, (col. Argumente), București, 1996; A. Berciu-Drăghicescu, *Românii din Balcani. Cultură și spiritualitate. Sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului al XX-lea*, 1996; Gh. Carageani, *Studii aromâne*, Cuvânt înainte de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, 1999; N. Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța, 2003 + *Harta graiurilor aromâne și meglenoromâne din Peninsula Balcanică*; E. Țărcomnicu, Wisogenschi, *Românii de la sud de Dunăre. Obiceiuri tradiționale de nuntă. Studiu istoric și etnologic*, București, 2003; C. Beda, *Aromânii în imagini până la jumătatea secolului XX. Les Aroumains dans images jusqu'a la moitié du XX-ème siècle. The Aromanians an Illustrated Life in the First Half of the Twentieth Century*, București, 2004; Din aceeași categorie a *albumelor ilustrate*, face parte și cel care reproduce fotografiile realizate de frații Manakia, aromâni din Macedonia începutului de veac XX – vezi I. Popescu, *Privește! Frații Manakia*, Imagine: Alice Ionescu, Documentare: Ana Vinea, Supliment al revistei *Martor* VI-2001.

vlași și megleniși, cum sunt denumiți de populațiile învecinate)¹⁰ –, constituie ramura sudică a romanității orientale, care se întindea de la extremitatea nordică a Daciei Traiane (până la venirea popoarelor migratoare), până înspre nordul muntos al Greciei, de la Marea Neagră până la Marea Adriatică. Unitatea acesteia, rezultată prin romanizarea tracilor, începând din secolul al II-lea î.Hr., a fost spartă odată cu așezarea slavilor la sud de Dunăre, în veacul al VII-lea, astfel încât la nord de Munții Balcani s-a dezvoltat, în continuare, poporul român – prin componenta sa nord-balcanică (dacoromânii), iar la sudul lor, prin ramura sud-balcanică (aromânii și meglenoromânii); reprezentanții acesteia din urmă au fost împinși, treptat, tot mai mult în josul Peninsulei (unde au întâlnit, poate, la sud de linia Jireček, unele insulițe romanizate) (istroromânii¹¹ sunt descendenți târzii ai dacoromânilor).

Idiomul dacoromânilor s-a dezvoltat și îmbogățit continuu, fiind baza pentru constituirea limbii literare române, în secolul al XIX-lea, în timp ce idiomul aromân s-a menținut în faza de dialect al trunchiului lingvistic comun, moștenitor al romanității orientale. Primul învățat român care introduce în ecuația etniei noastre și componenta sa sud-dunăreană este Miron Costin: „În Macedonia este de asemenea o colonie romană, cu aceeași limbă cu noi dar cu mult mai apropiată de limba italiană decât vorbirea noastră. Grecii îi numesc *cuțovlahi*, adică *vlahi șchiopi*, pentru că *șchiopii și bolnavii* din oastea romană rămăneau acolo. Este acolo un ținut mare, care se numește *Romania* și acel ținut este o colonie romană”¹² – consemnează, la 1677, într-o sinteză istorică destinată uzului informativ al unor străini (*recte*, polonezii). Și în Țara Românească cărturarii au avut știri tot la acest sfârșit de veac al XVII-lea în privința întinderii romanității orientale, cele mai ilustrative aparținând Stolnicului Constantin Cantacuzino, eruditul umanist atestând chiar contactul direct cu „*cuțovlahii*”, pe care îi consideră urmașii romanilor, având aceeași limbă cu a românilor nord-dunăreni, „numai mai stricată și mai amestecată cu de ceasta proastă grecească și turcească”, iar dacă îi „întrebă pre ei neștine: Ce ești?, *el zice: vlahos, adecăte rumân* (subl.n.); și locurile lor unde lăcuiesc le zic *Vlahia [cea Mare]*. Pare-mi-să, zic, că ei grăind, mai mult îi înțeleg ceștea rumâni decât ceștea grăind ceia să înțeleagă; *însă și unii, și alții cu pușinea vréme într-un loc aflându-se și vorbind adese, pre lesne pot înțelege* (subl.n.)”¹³.

Referirile la vlahii balcanici se regăsesc și în lucrările elaborate de către Dimitrie Cantemir; astfel, în prima lucrare științifică românească, care este *Descriptio Moldaviae* (întocmită la 1715-1716, la îndemnul Academiei din Berlin), în capitolul *Despre graiul moldovenilor*, se fac referiri la limba vorbită de aromâni în următorii termeni: „Un graiu mult mai stricat au *cuțovlahii*, care locuiesc în *Rumelia*, la hotarul *Macedoniei*. Ei amestecă într-un chip de mirare graiul țării lor cu cel grecesc și cu cel albanez”¹⁴, domnitorul moldovean având cunoștință, așadar, și el de aceeași denumire

¹⁰ P. Atanasov, *Meglenoromâna astăzi*, teză de doctorat susținută în 1979, la Skopje (Republica Macedonia); a apărut, inițial, în limba franceză, în 1990; ediția de față este augmentată, București, 2002; E. Țârcomnic, *Meglenoromânii: destin istoric și cultural*, București, 2004.

¹¹ Elena Scărlătoiu, *Istroromânii și istroromâna. Relații lingvistice cu slavii de sud: cuvinte de origine slavă*, București, 1998.

¹² M. Costin, *Cronica polonă*, în vol. *Opere*, București, 1958, p. 208.

¹³ Stolnicul C. Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, vol. I, București, 1984, p. 42-44.

¹⁴ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1986, p. 167-168.

peiorativă atribuită aromânilor (din modul explicit în care vorbește de caracteristici ale limbii acestora și raporturilor ei cu greaca și albaneza, nu este exclus ca el să fi întâlnit și conversat cu aromâni), pentru ca într-o altă lucrare, marele umanist să scrie și despre „populația românească, cea care locuiește încă și astăzi în tot Epirul și în jurul Ianinei, căci graiul însuși ne este martor (subl.n.), dat fiind că și aceia vorbesc românește, dar au stricat limba latină nu cu cea slavonă sau ungurească, cum <a făcut> româna noastră, ci cu cea grecească și albaneză, astfel că abia dacă noi îi putem înțelege pe ei și ei pe noi, de aceea îi și numesc grecii Κοινοβλαχοί”, adică – *precizează D. Cantemir* – „vlahii șchiopi”, pentru că și în obiceiuri și în graiul lor parcă șchioapătă. Dar ei sunt oameni foarte tari în vârtute și mult răbdători la trudă și, ceea ce este de mai mare minunare, deși locuiesc de atâtea veacuri între greci și albanezi, totuși ei păstrează portul propriu, cel vechi roman și al nostru, lucru pe care îl vei vedea, <Cititorule>, când vom vorbi despre portul nostru”¹⁵. Într-o altă lucrare comandată de academia berlineză, redactată în 1717 – care poate fi socotită ca o primă sinteză a istoriei românilor pentru uzul străinilor –, relatările privind unitatea ramurilor neamului românesc rămân, credem, o realitate a cărei actualitate ar trebui, astăzi, conștientizată și mediatizată ca atare: „Astfel, astăzi moldovenii, muntenii, vlahii transalpini, mysienii, basarabeni și epiroții se numesc pe sine cu toții un nume cuprinzător nu «vlahi», ci «români» (subl.n.), iar limbii lor neaoșe îi spun «limba română»; iar dacă un moldovean, un muntean, un mysian ș.a.m.d. l-ar întreba pe un străin sau venetic dacă știe limba lor, l-ar întreba așa: «Știi românește?», <adică> *Scis romanice?*”¹⁶.

„*Românii care locuiesc în Machedoniia*”. Și reprezentanții Școlii Ardelene au avut, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, percepția unității etnolingvistice românești carpato-dunăreano-balcanice¹⁷. Într-o lucrare a lui *Samuil Micu*, redactată în perioada 1792-1796 (rămasă, însă, zeci de ani în manuscris), denumită convențional *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, autorul specifică: „Afară de locurile acestea, mai sunt români cari lăcuiesc în Machedoniia (subl.n.) și să chiiamă vlahi”, iar aceștia „nici cu limba, nici cu neamul, nici cu obiceiurile nu se osibesc de românii cei din Dachiiia. Noi, românii cei din Dachiiia, prea acestea îi chiiamă țințari (subl.n.), pentru că ei în loc de *ci*, *zic ț*, așa, în loc de cincisprăzece, ei *zic* țințisprăzețe. Însă acum câtva să osibesc cu limba de noi, că noi am băgat cuvinte slovenești multe, ei au băgat grecești, și dintru aceasta și oarece osibire vine în limbă”.

Este prima știre din literatura română modernă, istorică, care atestă că românii nord-dunăreni îi designau pe frații lor din sud cu termenul de *țințari*, însoțit și de explicații ale semnificației acestuia. Nu este vorba, prin urmare, de asocierea cu binecunoscuta insectă din ordinul dipterele, eroare pe care o comit, frecvent, diferiți publiciști¹⁸ (dar și, *nota bene*, ediția academică de astăzi a DEX-ului:

¹⁵ Idem, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, ed. de Dan Slușanschi, în Idem, *Opere complete*, vol. IX, t. I. București, 1983, p. 113 (de menționat că despre portul „vlahilor șchiopi” n-a mai apucat să scrie, redactarea unui asemenea capitol în *Descrierea Moldovei* nemăfiind realizată).

¹⁶ Idem, *Historia Moldo-Vlachica*, în *Opere complete*, vol. IX, T. I, p. 415.

¹⁷ St. Lascu, *Comuniunea etnolingvistică a românității nord și sud-dunărene în viziunea corifeilor Școlii Ardelene*, în „Analele Universității din Oradea”, Seria Istorie-Arheologie, t. VI-VII, 1996-1997, p. 75-99.

¹⁸ vezi, nr. 2/2004 al revistei „Dosarele Historia”, în care apar și alte inadvertențe privitoare la istoria tulpinilor neamului românesc; cea mai gravă este confundarea românilor timoceni – care nu sunt decât dacoromâni din zona adiacentă Dunării – cu aromânii.

„Nume dat populației aromâne din Macedonia de populația slavă localnică”); în fapt, sârbii folosesc exclusiv termenul de *țințari*, un autor din perioada interbelică publicând, de altfel, la Belgrad, în anii '30 ai secolului al XX-lea, o foarte documentată și obiectivă monografie cu titlul *O Țințarima* (respectiv, *Despre aromâni*), aducând și precizările semantice respective: „*Toți țințarii se numesc între ei aromâni* (subl.n.). Numele de țințari li s-a dat probabil în deriziune – *scrie dr. Dușan I. Popovici* –, pentru felul cum pronunță cifra 5, pe care în dialectul lor o pronunță «ținți», în loc de «cinci», cum o pronunță ceilalți români”¹⁹.

În lucrările sale, Petru Maior inserează, la rândul-i, dense comentarii, blamând procesul de deznaționalizare a aromânilor, în favoarea identificării cu etnia greacă; autorul transilvănean este ferm în a combate aserțiunile grecești: „Din cele mai sus zise – concluzionează la un moment dat Petru Maior, la subcapitolul *Pentru numele cuțovlahi și țințari* din lucrarea sa de căpetenie –, apriat se vede că numele cuțovlahi nu e nume vechiu. Nice pentru altă pricină nu e dat de la grecii cești noi românilor celor din colo de Dunăre, fără că în vremile ceste de pre urmă stârnindu-se pismă întră greci și întră români aceia, *mai vârtos întră negoșitori* (subl.n.), și mulți dintră greci învățând limba românilor acestor din coace de Dunăre, în Țeara Muntenească, luară aminte că limba românilor celor din colo de Dunăre nu se lovește întru toate cu limba românilor cestor din coace de Dunăre, pentru – *explică în cunoștință de cauză Petru Maior, ca unul care, fiind în contact nemijlocit cu aromânii, cunoștea graiul acestora* – mulțimea adecă a cuvintelor celor grecești, care sunt vârate în limba românilor celor din colo de Dunăre, din lungă petrecere cu grecii; pentru aceeaia *neavând cu ce să-i batjocorească cu alta* (subl.n.), le ziseră: *cuțovlahi*²⁰, *adecă români șchiopi*, carea înșămnează că nu au limba întregă cu români”²¹. Relevând existența în vorbirea acestora a „multor cuvinte lătinești, care la români cei dincoace de Dunăre cu totul sunt date uitărei”, cunoscătorul idiomului aromânesc apelează din plin la termenii acestuia pentru îmbogățirea lexicului unei limbi literare române în plină formare, în efortul de creare a unei limbi naționale unitare, purificate, în primul rând, de termeni slavi; așa sunt cuvinte propuse de el, precum *dimându* (pentru poruncesc), *masturi* (meșteri), *amân* (zăbovesc), *custă*, *lipsește* (trebuie), *vrut*, *-ă* (iubit, -ă), *fară* (neam), *înveriga* (înconjura), *păituescu* (tocmesc), *plagă* (rană), *ermu* (pustiu), *fărmecca* (otrăvi), *etă* (veac), *câștigă* (grije), *ma* (dar, pentru conjunctiv nu

¹⁹ D.I. Popovici, *Despre aromâni. O Țințarima. Contribuțiuni cu privire la chestiunea formării negoșului nostru*. În românește de C. Constante, București, 1934, p. 15.

²⁰ În 1880, este publicată, în prima revistă editată de către aromâni la București, o scrisoare din partea unui român macedonean stabilit în Țară (*I. Sterescu*, „*Un abonatu al d-voastră*”), în care este explicitat substratul designațiunii de *cuțovlah*: „turcitli după ce supuseră Macedonia o numiră *Cuciuc-Vlah*, iar grecii o traduseră în *Cuțo-Vlah* ca să lă hibă rușine și partea romanilor de aastă numă și se zică că sunt greci. Muzaverlichile (intrigele) și agonirile din partea grecilor asupra limbiliei române și asupra a totu ce este românesc, amo vă suntu cunoscute. Ma macedoneanili le revdară tute și le părea ca *mai bine se se numiască cuțo-vlah de cătu unu singuru românu se zică că este grecu* (subl.n.)” (scrisoarea, datată *Mizil 8 Iunie 1880*, este publicată în „*Frățilia intru dreptate*”, I, 14 iunie 1880, nr. 9, p. 70). Pentru aromânii stabiliți în Țară, acest apelativ nu era perceput neapărat ca o jignire, deși, cei care îl foloseau, această conotație îi acordau; scriitorul și omul politic N. Bațaria «*Cuțovlahule!*», în „*Apărarea*”, I, 11 ianuarie 1931, nr. 17, p. 2, a explicat situația prin recurgerea la argumente psihosociale.

²¹ P. Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Editura Albatros (col. *Lyceum*), București, vol. II, 1970, p. 30.

substantiv), *escu* (sunt) ș.a. Iată, așadar, că pentru savantul militant Petru Maior aromânismele puteau contribui, prin apelul la utilizarea lor, la crearea unei uzuale și științifice limbi literare române, expresie a unității etnolingvistice a tuturor tulpinilor românismului carpato-balcanic.

Și revoluționarul pașoptist Eftimie Murgu circumstanțiază existența românilor balcanici – în suita argumentelor de ordin istoric și filologic aduse în sprijinul concepției Școlii Ardelene – în cadrul general al romanității orientale, respectiv al românității moderne: „Dacă românii de dincolo sunt necunoscuți domnului Thunmann (*istoric și filolog german din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – n.n.*), atunci eu am cu mult mai multe cunoștințe despre aceștia pentru a nu-i semna ca unul și același popor (subl.n.)” – afirma răspicat, în 1830, tânărul intelectual și patriot român din Banat²².

„*Avantpost al românismului*”. În Principate – interesul conștientizat ca atare, tot mai pregnant și sistematic, pentru istoria și starea cultural-națională a românilor balcanici, va începe să se manifeste, în epoca modernă, în anii '30 ai veacului al XIX-lea, pe măsură ce prima generație de tineri intelectuali moldoveni și munteni (pașoptiști) se va racorda la ideile europene noi, ale timpului, progresiste și revoluționare, al căror corolar era afirmarea principiului naționalităților; pe măsură ce la București și Iași vor începe să apară primele reviste și ziare, cu rol atât de important în vehicularea informațiilor, în modelarea mentalităților moderne și a opiniei publice; pe măsură ce dincoace de Dunăre își vor duce pașii primii aromâni în sufletul cărora se va înfiripa pâlpăirea unei conștiințe exprimată ca atare, consângeni care nu vor dori să se mai numească nici arnăuți, nici greci, ci *români*, atrăgând, astfel interesul pentru această parte, balcanică, a românității, atât cercurilor conducătoare din Principate cât și al opiniei publice; pe măsură ce tânărul stat modern se va întări și-și va defini o politică națională cu articulații strategice tot mai explicite în spectrul mai larg al românismului, al promovării intereselor sale geopolitice și național-statale²³.

Astfel, Mihail Kogălniceanu este primul intelectual român din Principatele Dunărene care, în epoca modernă, va vorbi despre *valahii transdanubieni*, integrându-i istoriei poporului român. Este vorba despre o cunoscută lucrare din tinerețe a marelui patriot și istoric, apărută la Berlin în 1837, în limba franceză; cartea a patra, din prima parte (*Histoire de la Dacie*), se referă la *Histoire des Valaques transdanubiens jusqu'à la destruction de leur royaume par les Turcs, en 1394*²⁴; intenția programatică a defalcării istoriei naționale este explicitată în chiar primul paragraf al capitolului, când autorul precizează: „Nu intră în planul meu de a trata întreaga istorie a acestor valahi până în zilele noastre; nu vreau să vorbesc decât de perioada în care ei au format un stat independent; căci – *își justifică el opțiunea limitativă* –, după ce ei au fost înfrânți de turci în 1394, istoria lor intră în sfera celei a Imperiului Otoman”. Kogălniceanu contestă și el justetea apelativelor date de către greci – „*Cutzovlaques* sau valahi șchiopi”, categorisite ca fiind simple

²² E. Murgu, *Scrieri*, ed. de I.D. Suci, București, 1969, p. 315.

²³ St. Lascu, *Românii balcanici în percepția societății din Principate în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în vol. *Etnie. Națiune. Confesiune-pledoarie pentru o cercetare interdisciplinară*, ed. și coord. S. Sipoș, Oradea, 1996, p. 58-69.

²⁴ M. Kogălniceanu, *Opere*, vol. II. *Scrieri istorice*, ed. Alexandru Zub, București, 1976, p. 67-76.

„porecle în zeflema”, ca și pe cel de țințari (*Cințari*), considerând a avea aceeași tentă depreciativă; adevărata sorginte a acestei ultime designațiuni este, în viziunea lui Kogălniceanu – prin lecturarea lui Petru Maior –, de *Cinciani*, demni descendenți ai ilustrei familii romane Cinciana. Cât privește situația lor după 1394, ei n-au mai putut să rămână independenți, cu un stat aparte, continuându-și însă mai departe existență în cadrul Imperiului Otoman: „astăzi, ei locuiesc în Turcia și în Macedonia, unde se ocupă cu creșterea animalelor ei care altădată nu se ocupau decât cu războiul (*sic!*). Ei și-au conservat, totuși, obiceiurile și limba lor, este vorba de limba latină, cu toate că este amestecată cu o mulțime de cuvinte grecești și turcești. În scrisul lor, ei se servesc de alfabetul grec, pe care, prin mijlocirea câtorva semne, l-au adaptat dialectului lor. Sunt cunoscuți – *precizează Kogălniceanu* – sub numele de valahi, cuțovalahi, morlaci, maurovlahi, țințari /*Çințiares*/ (pron. Tzintziareș); *dar ei, se numesc întotdeauna români* /în textul original, francez = *românil și iau ca o insultă altele denumiri ce li se dau* (subl.n.)”²⁵.

Coincidența face ca tocmai în perioada în care Kogălniceanu atesta atât de clar că valahii „se numesc întotdeauna români”, primul dintre ei care are conștiința neamului său ca atare și exprimă cu tărie apartenența la românism fără nici un fel de complex în Principate – tocmai venea să „respire aerul românesc pe țărmul Dâmboviței”, cum avea să scrie mai târziu, la 1868, Gr.H. Grandea în “Albina Pindului”. Este vorba de Dimitrie Cosacovici (1790-1866), cel care „Într-însul se personifică: *ideea românismului de la Pind* (subl.n.). El a fost propagatorul și apărătorul cel mai neadormit al acestei idei. Și-a consacrat – *lasă mărturie amintitul poet și publicist, care-l cunoscuse personal* – viața întreagă și, în anii bătrâneții, tot crezând ca n’ a făcut îndestul pentru frații săi dela Pind, le-a lăsat și averea”. Într-adevăr, se poate spune, fără dubii, că prin D. Cosacovici societatea înaltă din Țara Românească intra direct în contact cu realitatea existenței românilor balcanici, cu suferințele și nevoile lor naționale, beneficiind de informații nu de la „greci”, ci de la cel care era apelat drept „*macedoneanul* sau *aurelianul*, de care nume el se simțea mândru”²⁶.

A doua jumătate a secolului al XIX-lea va aduce în prim planul opiniei publice și al oficialităților tânărului stat, și dezideratele naționale ale *armânilor*, așa cum s-au designat ei întotdeauna, sau aromâni, macedo-români ori *români macedoneni* –, ultima denumire fiind atribuită de către generația pașoptistă²⁷. Era perioada redescoperirii de către daco-români a fraților lor sud-dunăreni, exilații revoluționari, mai ales, aflându-se printre ei, vorbind cu entuziasm despre virtuțile naționale și calitățile morale ale consângenilor lor – așa cum au făcut D.

²⁵ *Ibidem*, p. 76: „On les connaît sous le nom de Valaques, de Cutzovlaques, de Morlaques, de Maurovlaques, de Țințiares (pron. Tzintziareș); mais eux, ils se nomment toujours Români et regardent comme une insulte autres noms qu’ on leur donne”.

²⁶ Gr.H. Grandea, *Dimitrie Cosacovici*, în „Albina Pindului” /București/, I, 15 iulie 1868, nr. 3, p. 58.

²⁷ Apelativul de *macedonean* este anistoric și complet fals, căci macedonenii contemporani sunt slavii din Macedonia – în fapt, slavo-bulgarii din această zonă a fostei Iugoslavii; filiația cu macedonenii antici nu există ca atare, din perspectivă etnolingvistică și istorică, ea fiind percepția unor autodidacți romantici întârziați, ca și, deopotrivă, a unor sferetodoși având maladive fantasme privind apartenența identitară; cât privește denumirea de *machidon*, des utilizată, din nefericire, în mass-media noastră de astăzi, este și mai improprie, aromânii percepându-o ca o imprecizie și lipsă de considerație.

Bolintineanu, I. Ionescu de la Brad, D. Brătianu, C. Bolliac, I. H. Rădulescu, N. Bălcescu. Acesta din urmă îi scria, de altfel, lui Ion Ghica, în toamna lui 1849, rânduri de o semnificativă însemnătate în planul mai general al întăririi românismului: „Eu aveam hotărârea, viind la Constantinopol, d'a mă așeza între vlahii din Balcani, căci socot de neapărat de a developa naționalitatea într'acest avantpost al românismului (subl.n.)”²⁸.

Remarcabilă este și mărturia, mai puțin cunoscută, a agronomului Ion Ionescu de la Brad, autorul unei scrisori publice, apărute în 1855, sub un titlu cât se poate de explicit²⁹; în cuprinsul acesteia – solicitată de „redactorul răspunzător” al revistei „România literară” V. Alecsandri, care i-a cerut „o relație dreaptă și nepărtinitoare despre românii din Macedonia, Epirul, Albania, Tesalia și alte locuri pe unde se află rățăciți, cu cuprindere asupra naravurilor lor, costumului, limba etc.” –, sunt furnizate informații deosebit de prețioase; autorul surprinde starea de spirit a vlahilor balcanici într-o vreme când nu erau încă conștientizați de propria identitate etnolingvistică, fiind tributari – mai ales păturile înstărite, față de „păstorii” propriu-ziși – elenismului: „Știi bine că iubesc pe românii în genere; dar îmi place mai mult adevărul. Astfelu dacă voi scri într' un felu nepărtinitor lor, ia în băgare de seamă, că zic adevărul și treci cu vederea în favorul adevărului. Începând dela Monastir sau Bitolia, oraș la oare care depărtare de Salonic, îți voi zice că cea mai mare parte din acești români primesc educație grecească, și adoptă obiceiurile și însuși opiniile politice ale grecilor. Toți neguțătorii vorbesc grecește. Dar femeile lor, să le dăm calitatea ce au, nici una nu vor să învețe această limbă. Numai ele mai țin printre acest popor simțămintele de naționalitate (subl.n.). Dacă zici unei femei că este bulgară sau greacă, se crede insultată: bărbații însă, dimpotrivă, se cred batjocoriți, dacă le zici români. Când o femeie învață limba grecească, trebuie să o învețe cu dascăl, și celelalte femei o critică. Cei mai mulți neguțători și notabili români, se duc la Viena, unde așează case de comerț între Macedonia și acea capitală, sub nume – este atestată o realitate deseori eludată, ulterior, chiar de către istorici – de case grecești”.

„Eu sunt român înainte de a fi macedonean”. Beneficiind de înțelegerea arătată la nivelul conducerii Statului, poetul și publicistul D. Bolintineanu, el însuși de origine aromân (pe linie paternă)³⁰, ministru al Instrucțiunii în vremea lui Al.I. Cuza, va exercita un puternic lobby în sprijinul susținerii materiale și morale a nevoilor culturale ale românilor sud-dunăreni, asociind demersului său pe D. Brătianu, Chr. Tell, C.A. Rosetti, I. Ghica, M. Kogălniceanu, V.A. Ureche. În 1863 este lansat un *Manifest* adresat *Fraților români din Macedonia, Epir, Tesalia și Albania*: „Cugetați cât va fi de plăcut, vouă, femeilor și copiilor voștri învățând carte în limba românească (și nu în

²⁸ N. Bălcescu, *Opere*, vol. IV, *Correspondență. Scrisori, memorii, adrese, documente, note și materiale*, ed. E. G. Zane și G. Zane. Cu reproduceri după manuscrise și stampe, București, 1990, p. 174.

²⁹ I. Ionescu de la Brad, *Românii din Macedonia porecliți kofo-vlahi și țințari*, în „România literară”, I, 19 noiembrie 1855, nr. 45, p. 517-519.

³⁰ În vara anului 1854, el întreprinde o călătorie pe meleagurile strămoșilor tatălui său, respectiv la cei din regiunea Salonicului (Săruna), a muntelui Olimp și a Bitoliei (Monastir), de unde – îmbolnăvindu-se de friguri – s-a întors la Constantinopol, fiind nevoit, astfel, să-și întrerupă periplul. Însemnările periegezei sale vor fi așternute pe hârtie, câțiva ani mai târziu (în 1858), apărând în volum în 1863, sub titlul *Călătorii la românii din Macedonia și Muntele Athos sau Santa-Agora*. Ca și celelalte relații de călătorie pe care ni le-a lăsat D. Bolintineanu, și aceasta abundă în divagații pe marginea unor subiecte prilejuite de comentarea celor văzute, în special cu caracter istorico-lingvistic.

limba greacă – n.n.). Ce fericiți ați fi să-i auziți spunându-vă că la școală învață în limba lor maternă să-și iubească pe Dumnezeu, pe părinți și țara!”. Acest *apel* este însoțit și de un *preambul*, în care se arată că „Acești români sunt și voesc să fie români; frații lor din Dacia Traiană, din România liberă, nu se cuvine să le întindă o mână și să amestece cu dânsii sufletul național (subl.n.) spre a retrampa (sic!) inimele celor ce voiesc să lupte acolo pentru naționalitatea lor?”³¹.

Epoca lui Cuza Vodă este, așadar, deosebit de fecundă în procesul de renaștere național-culturală a românilor sud-dunăreni³²; astfel în 1862 apare la București, cu cheltuiala patrioților macedo-români D. Cosacovici și Gh. Goga, cartea *Repede idea de gramateca macedo-românească*, „tipărita tra se împartă gratuitu românilor de dreapta Dunărei”, scrisă de profesorul transilvănean I.C. Massimu, anul următor este retipărită *Gramatica* aromânului M. Boiagi (apărută în 1813), tot acum demarându-se, oficial, inițiativele Statului întru ajutorarea, în mod direct, a românilor balcanici. Implicându-se tot mai eficient și răspunzând imperativului întăririi românismului de pretutindeni, guvernul domnitorului Cuza, sub președinția lui M. Kogălniceanu, hotărăște, în 1863, alocarea unei sume bugetare pentru subvenționarea învățământului românesc în Balcani. Într-adevăr, primul sfetnic al lui Cuza include în bugetul pentru 1864 „un fond de 10 milioane, din care să ajute mânăstirile foste închinat și cultura românească în Peninsula Balcanică”, respectiv pentru școli se rezervase suma de 14.000 lei.

Prima școală românească este deschisă, astfel, la 2 iulie 1864, în comuna sa natală (Târnova, lângă Bitolia), de către croitorul Dimitrie Athanasescu, cel care „și-a scris numele cu litere de aur”, în istoria renașterii naționale din Macedonia, vrednicul nostru antecesor având „meritul de a fi implantat cel dintâiu steagul românismului în Peninsula Balcanică” – cum apreciază, pe bună dreptate, publicistul Sterie Diamandi³³. Este o zi de însemnătate istorică în procesul de renaștere național-culturală a românismului balcanic, receptată ca atare și de către contemporani, lideri de atunci ai Statului Român. „Înainte, prietene, deșteptarea elementului românesc în Macedonia va asigura un factor mai mult întăritor României” – avea să consemneze, în acele zile, primul-ministru Kogălniceanu; „Nu mă pot bucura destul primind știrea înființării primei școli în Macedonia; greutățile ce se întâmpină nu vor întârzia a se înlătura pe îndată ce guvernul turcesc va înțelege folosul său în deșteptarea românilor macedoneni”³⁴ – va releva semnificațiile multiple ale acestei inițiative românești, în sânul comunităților aromânești din Turcia Europeană, Ion Ghica.

În deceniile ce vor urma, firește că numărul școlilor românești în Peninsula Balcanică va spori³⁵, frunțașii politici români fiind capacitați în sensul ajutorării fraților din Balcani: „Românii de dincolo de Dunăre știu că sunt români, voesc să rămâie români și contează pe sprijinul nostru moral pentru conservarea naționalității lor. Este o datorie de inimă și de onoare, este o necesitate națională pentru noi (subl.n.) – se spunea, în 1880, într-un *Apel* semnat de Dumitru Brătianu

³¹ „Buciumul”, I, 5 ianuarie 1863, nr. 3, p. 10.

³² V. Papacostea, *Documente aromânești dintre 1860 și 1870*, în „Revista aromânească”, I, 1929, p. 81-87.

³³ St. Diamandi, *Oameni și aspecte din istoria aromânilor*, București, f.a. /1940/, p. 287.

³⁴ V. Stoicescu, Const. I. Naum, Const. Petrescu-Birina, *Românii din Macedonia (Anii 270-1901)*, București, 1901, p. 74.

³⁵ A. Berciu-Drăghicescu, M. Petre, *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică – Documente (1864-1948)*. București, 2004.

– să dăm ceea ce lipsește fraților noștri din Peninsula Balcanică pentru susținerea vieții lor naționale, să le dăm cărți, preoți și învățători”.

La rândul lor, aromânii stabiliți în Țară (termen folosit uzual, de către românii balcanici) aveau pe deplin conștientizată, *fără excepție*, apartenența la națiunea română; în 1890, profesorul Ștefan Mihăileanu, declara public, în 1890, spre a se înlătura orice echivoc: „Nu scriu ca macedonean, nu. *Eu sunt român înainte de a fi macedonean* (subl.n.)”³⁶. Același vizionar și, totodată, martir al românismului balcanic (va fi asasinat, în plin centrul Capitalei, în 1900, de către un terorist bulgar, care milita pentru alipirea Macedoniei, ce se afla în cadrele Imperiului Otoman, la Principatul Bulgar) își va începe un lung studiu cu următoarea aserțiune: „Chestiunea românismului din Macedonia trebuie să fie importantă pentru oricare român, din două puncte de vedere: din iubirea sau simpatia frățască, și din aceea ce privește folosul reciproc sau comun”³⁷. Peste trei decenii, această simțire românească a vlahilor balcanici avea să fie surprinsă de către profesorul C.I. Istrati, care efectuase un periplu în Macedonia: „Conștiința națională este foarte vie la acest popor. Privirea sa, în ce privește viitorul, *se îndreaptă cu iubire către noi, pe care ne iubeste ca niște frați mai mari* (subl.n.)”³⁸.

Au existat însă, până la Primul Război Mondial, și foarte numeroși aromâni, numiți *grecomanii* (în fapt, majoritatea celor școliiți din partea europeană a Imperiului Otoman, pentru a nu mai vorbi de cei din Grecia), care au fost capacitați de limba și civilizația elenă, lor insuflându-se, de către naționaliștii greci, teza neștiințifică și politizată potrivit căreia ar fi urmașii elenilor latinizați: „Se știe de toată lumea cine sunt acești grecomanii. Sunt și ei frați de ai noștri, mulți dintr’înșii chiar înrudiți cu cei mai însemnați factori ai mișcării românești din Turcia. Între ei, în familie și în afară din casele lor, grecomanii vorbesc românește, simt și știu că sunt români – *se arăta, în 1906, într-un articol publicat în ziarul aromânilor/românilor balcanici stabiliți în Capitală, „Românul de la Pind”* –, ba chiar mulți dintre ei se ofensează când ar fi numiți într-altfel decât români. Însă influența culturală, tradițiunea veche, idei religioase confuze și greșit concepute au dezvoltat într’înșii o manie ciudată, pentru mulți aproape inexplicabilă. Anume ei, tot continuând a vorbi și a se numi români, luptă pentru cauza greacă, contribuie la exterminarea propriului lor neam, dau lovituri – deseori foarte dureroase – ideii și școlilor românești. Grecomanii, de ce să nu o spunem, *formează tăria și sprijinul elenismului în Turcia, unde greci adevărați, nu găsești decât aproape de granițele lor* (subl.n.)”³⁹.

³⁶ Șt. Mihăileanu, *Școlile din Macedonia*, în „România”, VII, 19 octombrie 1890, nr. 230 (1884), p. 1.

³⁷ Idem, *Românismul din Macedonia*, în *Ibidem*. VII, 14 noiembrie 1890, nr. 250 (1.904), p. 2.

³⁸ C.I. Istrati, *Călătorie la românii din Macedonia. Aprilie 1911*, Extras Analele Academiei Române, Seria II, t. XXXIII, Memoriile Secțiunii Științifice, 1911, p. 18.

³⁹ *Noi și grecomanii*, în „Românul de la Pind”, IV, 30 octombrie 1906, nr. 43 (185), p. 1. Cu alt prilej, se arăta: „Grecomanii, în genere sunt acei dintre indivizii aparținând populației ortodoxe din Macedonia, și în special aromâni, care au mania de a se da drept greci, greci neaoși, get-beget, coada-vacii” – Amnar, *Grecomanii*, în „Peninsula Balcanică”, Seria II, nr. 1, IV, 1 aprilie 1912, nr. 10, p. 1.

Aromâni, însă, care nu-și recunoșteau apartenența la românismul balcanic, se aflau chiar și în Regat, presa aromânească găzduind deseori informații care îi blamau: „Este aci vorba de acei români macedoneni care, deși stabiliți în țară, persistă încă în rățacirea lor și în loc să pună umărul ca să scăpăm neamul nostru de peste Dunăre din ghearele anarhicului grecizm, ei se încăpățânează în ideea nenorocită și fatală de a deveni complicitii aprigului nostru vrăjmaș. Această linie de conduită a lor constituie o rușine pentru dânșii și dovedește lipsa celui mai elementar bun simț. Nu cumva n-au și ei o inimă în pieptul lor? Nu cumva glasul conștiinței a amuțit cu desăvârșire întrânsii?” – E.M., *Pentru rățacii frați macedoneni*, în „Românul de la Pind”, III, 19 decembrie 1905, nr. 42 (142), p. 1.

În această cheștiune, susceptibilă de interpretări și evidente *parti-pris*-uri, N. Iorga⁴⁰ sesizează pertinent procesul obiectiv al pierderii conștiinței de neam de sine stătător, a unui însemnat procent din rândurile aromânilor, în decursul veacurilor: „Pacea din București (1913), cu garanțiile sale pentru dezvoltarea culturală și religioasă a românilor, n-a adus totuși un leac la o stare de lucruri deplorabilă pentru românii balcanici, rămași la vetrele lor în prada prigonirilor celor mai înverșunate. «N-avem tată, suntem pierduți», astfel se plâneau aromânii părăsiți la vederea fraților lor mai fericiți din România. Dar greșeala de căpetenie nu este a inspectorilor și a directorilor, a consulilor și a agenților români; ea este mai îndepărtată (subl.n.). În clipa în care bogăția, inteligența «vlahilor» emigrau din Moscopole la Pesta și la Viena, în toată Europa și în America, soarta însăși a acestor din urmă era pecetluită. Acești negustori, acești dascăli *trebuiau să fie desnaționalizați în mediul occidental unde erau răzleșiți* (subl.n.); și, din partea lor, simplii ciobani rămași acasă, umilii meșteri, prăvăliașii săraci nu puteau să progreseze fără o clasă diriguitoare formată și rămasă în țară. Dar acei cari totuși ajungeau cărturari sau muncitori în fabrici au întreprins o nouă și ultimă migrațiune: cei dintâi trecură în România, ceilalți până în America. Nu trebuie să se caute aiurea – *conchide, îndreptățit, N. Iorga* – decât în această perpetuă sciziune între elementele superioare și poporul de jos explicația decăderii – pe care noi o credem trecătoare – care a atins unul din popoarele cele mai vechi și mai bine înzestrate din bătrâna Europă”⁴¹.

În *dialect, dar mai ales în „limba cultă”*. Integrându-se societății românești nord-dunărene, din rândurile aromânilor se vor evidenția numeroase personalități ale vieții economice și cultural-științifice (medici, arhitecți, profesori și învățători, ziariști, comercianți); până la Primul Război Mondial, în România (respectiv – la București, Constanța, Turnu Severin), precum și în partea europeană a Turciei (la Bitolia, Veria și Salonic) vor apare circa 40 de ziare, reviste și almanahuri, calendare, redactate de intelectuali aromâni (învățători, profesori, avocați, medici, studenți, preoți, ingineri)⁴², în dialectul aromân sau în limba literară, mai ales – între care : „*Frățilia intru dreptate*” (1880-1880), „*Macedonia*” (1888-1889), „*Peninsula Balcanică*” (1893-1894, 1900-1901, 1912, 1913), „*Gazeta Macedoniei*” (1897-1898), „*Revista Pindul*” (1898-1899) „*Frățilia*” (1901-1902; 1903) și „*Lumina*” (1903-1908) – redactorii acesteia erau conștienți că aparțin unei „națiuni aparte la vasta împărăție otomană, precum și de rolul la care suntem chemați, *ca scintinelă înaintată a românismului* (subl.n)” – „*Lilicea Pindului*” (1910-1912), „*Flambura*” (1912, 1914), „*Revista Asociației Corpului Didactic și Bisericesc din Macedonia*” (1914), „*Deșteptarea*” (1908-1909)⁴³, „*Dreptatea*” (1911-1912), respectiv „*Lumina*” (1909-1910) (ultimele trei, ziare editate în dialect, la Salonic).

⁴⁰ vezi St. Lascu, *Nicolae Iorga și „cheștiunea aromânească” la începutul secolului al XX-lea*, în „*Revista istorică*”, t. XIII, 2002, nr. 1-2, p. 22-46.

⁴¹ N. Iorga, *Istoria românilor din Peninsula Balcanică*, București, 1919, p. 73.

⁴² Un număr de nouă dintre acestea sunt descrise bibliografic, A. Berciu-Drăghicescu, M. Pariza, *Aromânii în publicațiile culturale 1880-1940 (reviste, almanahuri, calendare)*. Bibliografie analitică, vol. I, București, 2003.

⁴³ St. Lascu, *Contribuții aromânești la spiritualitatea modernă sud-est europeană: primul ziar în dialectul aromân din Balcani (Deșteptarea, Salonic, 1908-1909)*, în *Perenitatea vlahilor în Balcani*, Constanța, 1996, p. 37-43.

Prin abnegația și iscusința institutorului Apostol Mărgărit⁴⁴, care a fost inspectorul școlilor românești din Balcani timp de peste două decenii, după 1878, zeci de așezări aromânești vor beneficia de instrucție și educație național-patriotică românească, întărindu-se, prin intermediul școlii, românismul balcanic, salvăndându-se, în acest chip, comunității întregi de la deznaționalizare, de la grecizare mai ales. „În modul acesta școlile se înmulțeau din an în an, în așa fel încât, după o activitate de 36 de ani, în 1900, macedoromânii aveau în sudul Peninsulei Balcanice 6 școli secundare, 113 școli primare și mai multe biserici, în care serviciul divin se oficia în limba română” – sintetizează eforturile Statului Român savantul Th. Capidan⁴⁵.

Problema oportunității scrierii în *aromână* și, mai ales, „cum să se scrie în acest dialect”, a preocupat pe fruntașii scrisului și publicisticii, originari din Peninsula Balcanică, consensul – în această chestiune – fiind sintetizat de către revista „*Lumina*”, editată, la Bitolia, în primul deceniu al secolului trecut, de către intelectuali români din Macedonia: „Răspunsul nostru este în rândurile următoare: în dialectul macedonean (*sic!*) nu se vor trata lucruri de erudiție, nu se va scrie nici filozofie, nici știință înaltă, așa încât să fie nevoie de întrebuintărea unui așa de bogat material lexic sau de forme și construcțiuni mai mult sau mai puțin clasice. Pentru subiecte de așa natură *întotdeauna și fără excepție ne vom adresa limbei culte* (subl.n.). În dialect vom scrie *povești* și în genere vom alege subiecte cari să provoace, să deștepte un sentiment oarecare și pentru exprimarea noțiunilor și ideilor de felul acestora, dialectul e destul de bogat în cuvinte și în forme și în tot cazul e îndestulător”⁴⁶.

Din aceeași perspectivă, relevând virtuțile graiului matern în menținerea neamului și cultivarea tradițiilor, cunoscutul lider spiritual al aromânilor balcanici, profesorul și publicistul Nicolae Bațaria arăta și el că utilizarea exclusivă a limbii materne, care „este un dialect al limbii române din România”, ca instrument de instrucție, nu este posibilă în mod practic, datorită a trei cauze – existența unui corp profesoral care a fost pregătit în limba română; existența în limba română a numeroase cărți și instrumente, a unui limbaj științific superior; originea comună cu româna nord-dunăreană: „Căci noi, după limbă, după nume și după neamul nostru suntem frați de sânge, de o mamă și de un tată cu românii din România. *Învățătura românească, că iese din România, din Transilvania, din Basarabia sau din Turcia, este a tuturor românilor* (subl.n.), este ca o casă la care toți au parte și pentru care toți se angajează să lucreze pentru a o înfrumuseța și a o întări. De aceea, noi aromânii nu putem să ne despărțim de acea învățătură, noi nu putem să lăsăm casa

⁴⁴ N. Iorga este convins că „chestia macedoneană ar fi dormit multă vreme fără Apostol Mărgărit. Cu însușirile și defectele sale, acest ager și îndrăzneț aromân știu să capete și încrederea Guvernului din București și a cercurilor din Constantinopol, și în ramura învățământului el făcu *ceva*. Pe departe însă nu ceia ce s'ar fi putut face. Avea urile lui, slăbiciunile lui și, de la o bucată de vreme, aplecarea de a fi tot fără a isprăvi nimic” – N. Iorga, *Două greșeli în chestia macedoneană*, în „*Neamul românesc*”, I, 20 august 1906, nr. 30, p. 502; despre personalitatea lui A. Mărgărit, marele istoric emite aprecieri, pertinent circumstanțiate epocii, și într-un articol publicat la moartea atât de contestatului inspector al școlilor românești din Balcani – Idem, *Un „idealist”: Apostol Mărgărit*, în „*Sămănătorul*”, II, , 19 octombrie 1903, nr. 42, p. 659-661.

⁴⁵ Th. Capidan, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București, 1942, p. 232.

⁴⁶ Indrul, *Cum să se scrie în dialect*, în „*Lumina*”, IV, (146), 22 ianuarie 1906, nr. 4, p. 1.

cea mare, frumoasă și bogată și să facem separat noua colibă (subl.n.). Să lucrăm pentru limba aromânească așa cum o vorbim noi, să învățăm și să scriem cu ea, dar pe de altă parte să nu uităm că noi fără învățătura românească a tuturor românilor nu putem să progresăm”.

La începutul secolului al XX-lea, treptat, diplomația română începe să se preocupe, tot mai sistematic, de soarta românilor balcanici⁴⁷, în contextul internațional în care statele din zonă (Grecia, Serbia, Bulgaria – chit că aceasta din urmă va deveni independentă abia în 1908) exhibau, față de Marile Puteri⁴⁸, justificate interese pentru soarta conaționalilor lor aflați în cadrul Turciei Europene – Macedonia, Epir, Tracia, Albania⁴⁹. Fiecare din aceste state balcanice – cu excepția Regatului Român – manifestă acute tendințe, exprimate ca atare, în acapararea, la previzibila împărțire a moștenirii europene a crepuscularului Imperiu Otoman, a unui spațiu cât mai întins; de aceea, este de înțeles cerbicia cu care aceste state se vor bate – nu doar în planul disputelor diplomatice, ci chiar pe câmpurile de luptă, în cursul războaielor balcanice din 1912-1913⁵⁰ – pentru a deveni hegemoni în zonă.

„*Ținem ca naționalitatea românilor din Macedonia să fie păstrată*”. Singură România, neavând nici un fel de pretenții și intenții teritoriale pe seama Turciei Europene, se menținea ca un arbitru al prevenirii unui dezechilibru geostrategic în zonă. „*Acțiunea noastră în Imperiul Otoman este absolut și pur intelectuală* (subl.n.) și consistă în primul loc a întreține școlile și bisericile de limba română cu cunoștința și consimțământul guvernului otoman, și, în al doilea rând, a nu întreține aceste școli pentru ca ele să devină un focar de anarhie în imperiul vecin, care este prietenul nostru, ci pentru ca să fie un focar de ordine utilă și o garanție de existență pentru acel imperiu” – declara primul-ministru D.A. Sturdza, în Parlament, la 10 decembrie 1901. Aceeași clară atitudine, tradițională în politica balcanică a României, o va exprima și liderul conservator Take Ionescu (cu ascendență aromână), care, în 1903, declara cât se poate de explicit: „Nici un om politic român nu aspiră să anexeze Macedonia⁵¹, nici să fondeze acolo un stat român. *Ținem însă ca naționalitatea românilor din Macedonia să fie păstrată* (subl.n.) și ca noul regim, oricare ar fi (*ce se preconiza de către Marile Puteri, a fi dat, pe calea reformelor, în partea europeană a Imperiului Otoman* – n.n.), să dea aromânilor cel puțin ceea ce posedă ei astăzi: garanția că ei vor putea să se cultive în limba lor în toată libertatea”.

⁴⁷ Gh. Zbucea, *Românii și Balcanii în epoca modernă (1804-1918)*, Craiova, 2003; V. Coman, *Meglenoromânii la începutul secolului XX. Evoluții în plan politic*, în „Analele științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași. Istorie”, T. XLVI-XLVII, 2000-2001, p. 149-160.

⁴⁸ M.D. Peyfuss, *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la Pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*. Traducerea autorizată de Nicolae-Șerban, București, 1994; St. Lascu, *Atitudinea Austro-Ungariei și Rusiei față de „chestiunea aromânească” în lumina unui Raport diplomatic (1904)*, în vol. *Structuri politice în secolul XX*, coord. C. Hilhor, București, 2000, p. 89-100.

⁴⁹ K. Kyçyku, *Aromânii în optica albanoromână* (Versiune prescurtată și revăzută a lucrării „Aromânii din Albania în context balcanic”, București, 1999, două ediții), București, 2004 (precizarea din subtitlu este și incompletă, și eronată: lucrarea respectivă n-a apărut în limba română – cum se indică explicit –, ci doar în albaneză, sub titlul *Arumunët e shqipërisë në kontekst ballkanik*).

⁵⁰ Gh. Zbucea, *România și războaiele balcanice 1912-1913*, București, 1999.

⁵¹ Într-o recentă sinteză a Balcanilor în perioada modernă, un cunoscut profesor elvețian relevă legătura de sânge dintre dacoromâni și aromâni, subliniind că oamenii politici români n-au revendicat niciodată Macedonia: „Ils sont tout simplement solidaires de leurs frères de race, les Koutzo-Valaques ou Aromounes” – E. Weibel, *Histoire et géopolitique des Balkans de 1800 à nos jours*, Paris, 2002, p. 226.

Într-adevăr, în pragul veacului al XX-lea, vorbitorii dialectului aromân – cu alte cuvinte românii balcanici, respectiv românii macedoneni (ca și, în egală măsură și vorbitorii dialectului meglenoromân) –, nu se bucurau de recunoașterea ca atare, politică, a naționalității lor, ei putând, cel mult, a avea „libertatea să se cultive în limba lor”. Din păcate însă, nici această libertate nu se putea exercita ca atare – și nu din cauza piedicilor puse de autoritățile otomane, tolerante, în aceste chestiuni instructiv-confesionale, ci a tot felul de impedimente datorate clerului și institutorilor greci. Cum am arătat, deschiderea primelor școli românești în sânul comunităților aromânești din Balcani a fost întâmpinată cu manifestări de ostilitate de grecii din Turcia Europeană – deși se aflau, atunci, într-un număr redus; de aceea, diplomația română a insistat, încă de la început, pe lângă Sublima Poartă, ca aceasta să exprime oficial dreptul românilor (aromânilor) de a înființa școli naționale, ocrotite ca atare de către autorități, iar în chiar anul recunoașterii Independenței, Marele Vizir de atunci, Safvet Pașa, emite, la 12 septembrie 1878, cunoscutul *Ordin Viziral*, în care se spunea, între altele: „Sublima Poartă, fiind informată că românii din Epir, Tesalia, Macedonia, din sangeacul Tricala, din vilaetul Ianina, din vilaetul Școdra, *doresc să învețe în propria lor limbă și să fondeze școli* (subl.n.), nici unul din locuitori să nu se împotrivească, fără pricini, la orice exercițiu al culturii și al învățătorei; iar când ar trebui, să apere și chiar să ajute pe învățătorii români”.

Păstrarea entității naționale din partea aromânilor ca ramură sudică a neamului românesc nu se putea realiza însă doar prin cultivarea idiomului matern, respectiv prin însușirea limbii literare, în condițiile în care propaganda multiplă grecească era în plină ofensivă. De aceea, implicarea mai eficientă a factorilor și componentelor politico-eceziastice se impunea. Din păcate, în ceea ce privește recunoașterea unui mitropolit aromân – respectiv ieșirea aromânilor de sub pulpana episcopilor greci –, Turcia s-a arătat reticentă, condiționând această cerință de evoluția relațiilor cu România (dorea încheierea unei alianțe). La începutul secolului al XX-lea însă, deteriorarea rapidă a liniștei (aparente și până atunci) în Turcia Europeană – va duce la o schimbare în atitudinea Sublimei Porți. După înăbușirea răscoalei antiotomane din Macedonia, din 1903 (de „Sf. Ilie”) – care a culminat cu cele zece zile ale *Republicii Crușevo* (3-13 august 1903), al cărui Consiliu era compus din 60 de reprezentanți ai tuturor etniilor macedonene, inclusiv aromâni –, autoritățile otomane vor fi nevoite să accepte o serie de reforme, sub autoritatea Marilor Puteri, nefinalizate însă.

În cadrul noii evoluții a raporturilor geostrategice, diplomația regelui Carol I⁵² a perseverat, în ceea ce privește situația românilor macedoneni, în a cere Turciei satisfacerea cerințelor naționale ale lor, declarând că România manifestă în continuare aceeași condescendență față de menținerea integrității Imperiului Otoman. „Voim ca să ajutăm dezvoltarea culturală a unui neam cu care *ne găsim în legătură de*

⁵² Capul Statului Român a enunțat în termeni reali conținutul și scopurile mișcării naționale a românilor balcanici, despre care spunea că „sunt un element cu totul pașnic, ei – contrar atitudinii celorlalte naționalități din Macedonia – n-au aspirații politice, nu turbură pacea și sunt supuși leali ai sultanului, și ei nu voiesc nimic altceva decât să-și poată ține slujba bisericească și învăța copiii lor în propria lor limbă (subl.n.)” – *Declarațiile M.S. Regelui Carol I în chestiunea macedoneană*, în „Românul de la Pind”, V, 14 octombrie 1907, nr. 38 (231), p. 1.

simțăminte și de origine (subl.n.), dorim – *declara ministrul de Externe Ion I.C. Brătianu, la 9 decembrie 1903, în Parlament* – ca întreaga populație creștină din Imperiul Otoman să aibă condiții civilizate de viață și relații pașnice cu întregul Orient al Europei”. Erau obiective ce le sesizau și observatorii străini – publicistul german C.A. Bratter releva, în 1907, că „scopurile pe care le urmărește guvernul român cu propaganda sa școlară în Turcia sunt clare. Ele sunt de natură ideal-națională curată. *Interesul și grija pe care o au românii din Regat pentru aromâni se bazează pe înrudirea strânsă de neam și limbă* (subl.n.)”; aceeași constatare venea și din partea omului de știință grec Cl. Nicolaïdes, care recunoștea, în 1903, că „E dorința lesne de înțeles și îndreptățită a românilor să ajute pe frații lor aromâni în menținerea caracterului lor etnic deosebit”.

Recunoașterea, oficială, a naționalității românilor din Turcia Europeană (aromânii) avea să fie, în cele din urmă, concretizată prin *Iradeaua* din 9 mai 1905, prin care Sultanul permitea, practic, constituirea comunităților vlahe în spațiul Imperiului Otoman, fapt ce a constituit o reală izbândă a diplomației române. Era vorba, în fapt, de dreptul aromânilor „ca, pe temeiul drepturilor civile de care ei se bucură ca și ceilalți supuși musulmani, comunitățile lor să-și poată alege *muhtari* (=primari), în conformitate cu regulamentele în vigoare, așa cum e obiceiul pentru celelalte comunități; membrii români să fie primiți în consiliile administrative; autoritățile imperiale să înlesnească profesorilor numiți de aceste comunități inspectarea școalelor lor și îndeplinirea formalităților prevăzute de legile Imperiului pentru deschiderea de noi așezăminte școlare”. A doua zi, la 10/23 mai 1905, un nou act al autorităților otomane, guvernamental de astă dată, atestă – reconfirmând și întărind, în fapt, *Ordinul Viziral* din 1878 – că „fără a schimba nimic din dependența aromânilor față de Patriarhatul Ecumenic, aceștia nu trebuie să mai fie împiedicați de *a-și celebra slujba religioasă prin preoții lor proprii și în limba lor națională* (subl.n.), nici de a se sluji de această limbă în învățământ”.

„*Soarta românilor din Pind este strâns legată de soarta României*”. În anii care vor veni, în ciuda acestei recunoașteri a individualității *naționalității române* pentru aromâni (comunitățile acestora aveau sigilii pe care era inscripționată explicit calitatea de *olah muhtar*, adică *primar român*), câteva sute dintre ei vor suferi prigoana atacurilor naționaliștilor greci⁵³, prilej de reacție energică din partea Statului Român⁵⁴, de solidaritate emoționantă a societății din Vechiul Regat cu

⁵³ În urmă de doi ani a apărut, la București, un roman scris de un autor român (medic) de origine aromână – Ionel Zeana 1912-2003, *Vulturii Pindului*. Roman istoric, București, 2002; este o *reconstituire literară*, cu multe nume de persoane și elemente istorice reale, a vieții național-culturale a românilor macedoneni în primul deceniu al secolului al XX-lea, a luptelor pentru păstrarea propriei individualități etnolingvistice.

⁵⁴ Relațiile diplomatice cu Grecia au fost întrerupte în perioadele 1892-1896 și 1906-1911 (spusele recente ale președintelui Ion Iliescu – prezent la Atena, la deschiderea Jocurilor Olimpice –, potrivit cărora „România și Grecia nu au avut niciodată conflicte”, nu sunt, prin urmare, decât declarații circumstanțiale și binevoitoare, ce vizează viitorul eurocomunitar al celor două țări...); vezi, între altele – *Conflictul greco-românesc*, în „Telegraful român”, LIV, 22 iulie/4 august 1906, nr. 80, p. 345-346; Argus, *Presa ateniană proslăvind atrocitățile antaților*. Ziarele grecești contra diplomației elene.–Asasinatele din Macedonia glorificate.–Grecii susținând că nu trebuie să se ascundă.–Ei reclamă Macedonia ca un teritoriu al lor.–Sfârșitul tragic al ofițerilor greci, în „Românul de la Pind”, IV, 28 mai 1906, nr. 21 (163), p. 3; *Asasinatele din Veria*, în *Ibidem*, V, 27 mai 1907, nr. 20 (213), p. 3; *Atacarea satului românesc Papadia*, în *Ibidem*, V, 21 octombrie 1907, nr. 39 (232), p. 2-3.

frații prigonți și asasinați în Macedonia (terorism ce a culminat, în primăvara anului 1914, cu asasinarea, la Corcea, în Albania, a preotului Haralambie Balamace – și a altor aromâni –, simbol al românismului balcanic, erou-martir al aromânilor și albanezilor deopotrivă⁵⁵): „Avem o datorie de cinste față de aromâni, pe cari *nimeni altul nu-i poate apăra decât România* (subl.n.). Uciderea lor de bandiții greci e un fapt nespus de dureros. Oamenii noștri de stat trebuie să împiedice aceste măceluri – scria N. Iorga, în iunie 1906 – și să dea oamenilor puțința de a trăi în pacea lor de buni gospodari, pe cari nu ne gândim a-i anexa, în același timp, să aducem la noi pe cât mai mulți dintre ei”⁵⁶.

În 1908, pe fondul victoriei *Revoluției Junilor Turci* și a restaurării Constituției din 1876, sunt aleși în primul Parlament al Turciei și doi reprezentanți „ai poporului aromânesc” – senatorul Nicolae Bațaria⁵⁷, respectiv deputatul dr. Filip Mișea –, care vor desfășura un autentic program al impunerii individualității românilor balcanici în rândurile celorlalte neamuri din sudul Dunării.

Din păcate însă, cursul Istoriei a fost divergent față de interesele aromânilor, cele două războaie balcanice (1912-1913; 1913) punând cruce, în fapt, soartei menținerii individualității etnolingvistice a lor, ce nu putea fi viabilă decât în/prin acțiunea național-culturală a românismului balcanic⁵⁸.

Dominanta opiniei publice era ca românii balcanici să nu fie abandonați din motive geostrategice, în contextul internațional dat, relevându-se că este „în interesul României libere de a păstra jur împrejurul ei viu în inima tuturor românilor, oriunde ar fi ei”⁵⁹, sentimentul național, a-i strânge pe toți în jurul ideii naționale românești, a-i solidariza pe toți într-un ideal comun, până ce soarta îi va putea grupa pe toți și sub un steag comun.

Iată de ce – și din acest punct de vedere, *soarta românilor din Pind este strâns legată de soarta României libere și a întregului neam românesc* (subl.n.).

A-i abandona azi pradă grecilor, bulgarilor și sârbilor – *atrăgea atenția profesorul N. Basilescu la începutul anului 1913* –, este a zdruncina noi înșine

⁵⁵ C. Mille, *Măcelul dela Corița*, în „Dimineața”, XXXVII, 3 aprilie 1914, nr. 8.820, p. 1; vezi și, între altele, *Guvernul grec și masacrele dela Corița*, în „Adevărul”, XXXVII, 1 aprilie 1914, nr. 8.818, p. 2.

⁵⁶ N. Iorga, *Paraponurile grecești*, în „Neamul românesc”, I, 18 iunie 1906, nr. 12, p. 162-163.

⁵⁷ vezi, recent, reeditarea uncia dintre lucrările sale memorialistice – N. Bațaria, *Din lumea Islamului*, București, 2003.

⁵⁸ De precizat că la campania armatei române în Bulgaria, din iunie-iulie 1913, au participat și 250 de tineri aromâni, „din toate părțile, ca voluntari spre a ne face datoria către Țară”, repartizați Batalionului 7 Vânători Galați, comandat de colonelul Anastasiu Pefca – așa cum avea să amintească două decenii mai târziu unul dintre acești patrioți, meglenoromânul Chr. Iuffu (I. Dobrogeanu, 1913 – *ipostaze aromânești*, în „Picuraru de la Pind”, I, mai 1994, nr. 1, Supliment al revistei „România de la Mare”, III, 1994, nr. 3-4, p. IX-X).

⁵⁹ Sunt pilduitoare, în acest sens, numeroasele poezii în care se exprimă simțământul apartenenței aromânilor la națiunea și Statul Român; iată, cu titlu de exemplu: „*Peste Balcani, peste Carpați, chiar în Pind și peste Prut/ Multe veacuri în durere pân'acuma au trecut. /Sute mii și milioane de români ce pribegesc/ Despărțiți unii de alții, deși toți la fel gândesc !(...)/ Vom lupta să-i vedem iară lângă sânul țării strănși/ Pe ai noștri frați de sânge ce-s împrăștiți acuma/ Mergând lin fără de grije pe al Gloriei sfânt drum./ Macedonia, o fică demn'a Țării Românești/ Este cotropită astăzi iar de liftele grecești/ Jefuind-o tâlhărește, ei ucide ai săi copii/ Pustiind peste tot locul splaiuri mândre și câmpii./ Dar va triumfa dreptatea, căci soldatul românesc/ Va învinge și distruge ori și ce neam păgânesc!* – Const. St. Thomulescu, *Românilor de pretutindenii!*, în „Tribuna Macedoniei”, II, 10 ianuarie 1907, nr. 2 (12), p. 2.

ideea națională din inima tuturor românilor, căci ce încredere vor mai avea frații noștri în noi, când ei vor vedea cu ce inimă ușoară noi aruncăm la picioarele dușmanilor lor seculari cei mai jurați pe cei mai buni dintre ei?”⁶⁰.

Aceeași premoniție *vis-à-vis* de soarta viitoare – ce se va dovedi tragică – a românilor din Balcani, la capătul conflictului, era exprimată și de presa de partid bucureșteană, oficiosul conservator-democrat arătând răspicat, în octombrie 1912, la începutul Primului Război Balcanic: „își închipuie oricine la ce trebuie să se aștepte aromânii în ipoteza izbândeii statelor balcanice. Până la una, ei vor pierde școalele și bisericile lor, iar dacă cum e sigur că se vor împotrivi jafului și confiscățiunilor, atunci riscă să fie masacrați. Este evident că Turcia, zdrobită fiind, nu va mai putea, ca în trecut, să le dea asistența cuvenită.

În caz de victorie a Coaliției, întreaga problemă etnică a românilor din Peninsula va fi pusă la ordinea zilei. *Procesul de deznaționalizare se va desfășura cu o sălbăticie nemaipomenită* (subl.n.).

Făț de această tristă perspectivă – *enuțată cu atâta tragică premoniție, încă din octombrie 1912* – care amenință pe frații noștri cuțo-vlahi, noi, cei de dincoace de Dunăre, ne găsim stăpâniți de sentimente foarte dureroase. Atențiunea noastră se îndoieste, fiindcă la o chestiune politică care privește poziția României la Dunăre, se mai adaugă o chestie națională, de rasă, care se răsfrânge asupra întregului românism”⁶¹.

După împărțirea, între statele creștine din zonă, a părții europene⁶² a Imperiului Otoman – prin *Tratatul de Pace de la București* (28 iulie/10 august 1913), când diplomația română comite, deliberat, actul antinațional de a accepta designarea, în conținutul acestuia, a aromânilor cu termenul de *cuțovlahi*... –, pentru românii balcanici se deschidea o nouă etapă a istoriei lor moderne⁶³; practic, școlile și bisericile românești din Macedonia sârbească sunt desființate, în Albania și Bulgaria supraviețuiesc câteva, iar în Grecia ceva mai multe. Pentru a se feri de represaliile naționaliștilor din statele amintite (animate, mai ales, de agenți ai panelenismului), câțiva zeci de fruntași ai românilor balcanici se stabilesc, deja în vara și toamna anului 1913, în România (inclusiv în județele din așa-numitul Cadrilater, partea de sud a Dobrogei, recuperată prin tratatul amintit). Era doar începutul unui exod care avea să se finalizeze, în anii '20-'30 ai secolului al XX-lea, prin stabilirea în Țară, a câtorva mii de familii de aromâni.

După Primul Război Mondial, la începutul anilor '20, se înrăutățește apreciabil viața și siguranța social-economică a românilor balcanici din statele amintite – în general oameni cu stare materială mai precară, dar care nu acceptau a se renunța la individualitatea etnolingvistică românească. În plus, împărțirea

⁶⁰ N. Basilescu, *Interesul politic al României în Balcani*, în „Universul”. XXXI, 15 februarie 1913, nr. 44, p. 1.

⁶¹ *Războiul și situația aromânilor*, în „Ordinea”, II, 3 noiembrie 1912, nr. 232, p. 6-7.

⁶² G. Murgoci, *Împărțirea Macedoniei. Peirea aromânilor*, în „Minerva”, V, 15 iulie 1913, nr. 1.645, p. 1.

⁶³ vezi C. Bacalbașa, *Să îngrijim pe aromâni*, în „Conservatorul”, XIII, 27 iulie 1913, nr. 162, p. 1; I. Valaori, *Cum ar trebui să se organizeze aromânii*, în „Aromânul”, I, 15 septembrie 1913, nr. 3, p. 2-3; C. Papacostea, *Situația aromânilor după încheierea păcii*, în „Arhiva”, XXIV, septembrie-octombrie 1913, nr. 7-8, p. 193-196; G. Murnu, *Evenimentele din Balcani și aromânii*, în „Luceafărul”, XII, 1 noiembrie 1913, nr. 21, p. 649-653.

Macedoniei și trasarea noilor granițe vor îngreuna pendularea tradițională a oierilor aromâni, taxele vamale și alte restricții economico-financiare și civile ale statelor balcanice diminuându-le potența productivă, agravând, implicit, situația lor ca etnie distinctă; de pildă, păstorii aromâni din munții Rodopi și Rila, din spațiul Bulgariei, vara sălășluiau cu turmele aici, iar toamna coborau în câmpiile Traciei până la Marea Marmara, plătind taxe de două ori pe an, primăvara și toamna. Apoi, politica de direcționarea în așezările din Macedonia grecească, de către Statul Elen, a sute de mii de greci originari din Asia Mică, va duce și ea, rapid, la marginalizarea social-economică a românilor balcanici. Pentru ei se contura, astfel, o nouă dimensiune a existenței lor⁶⁴ – în cadrul unicului stat cu care aveau afinități național-spirituale, stat în care existau deja, de mai multe generații, sute și sute de familii aromânești sau de origine aromână.

„*Dorim a ne arunca în brațele patriei mume*”. La începutul anului 1923, aromânii din Veria (oraș din partea grecească a Macedoniei) se adresează Guvernului și frunțașilor politici ai timpului, respectiv consăngenilor stabiliți în Țară, printr-un *Apel* detaliat (datat Veria, 31 martie 1923), al cărui final este următorul „Nu vedem ieșirea (din situația economică disperată – n.n.) decât în emigrare. Și dorind a ne arunca în brațele patriei mume (subl.n.), avem onoarea a vă ruga să binevoiiți a interveni pe lângă guvernul român: să ne admită intrarea în România; să se intervină pe lângă guvernul grec pentru ca să ni se asigure ieșirea; să ne împrădierească și să ne înlesnească pe cât îi va sta în putere, transportul și instalarea în țară”⁶⁵.

Inițial, acest *Apel* nu a fost perceput la întreaga lui semnificație, cu profunde conotații naționale și social-economice, de către guvernânți, cei care se arată mai sensibilizați fiind parlamentarii din opoziție. Astfel, ardeleanul Gh. Pop efectuează o interpelare, conducând discuția – în ședința din 24 mai 1923 a Adunării Deputaților – pe făgașul unei rezolvări practice, avansând zona Dobrogei de Sud ca viitor spațiu pentru împrădiere: „Mă adresez deci d-lui ministru de Externe, întrebând dacă nu socotește că este de datoria d-sale, ca respectând bunele raporturi ce avem cu regatul Elen, să atragă toată atențiunea guvernului grec asupra nedreptății ce se face poporului aromân din Grecia, nedreptate care nu poate să rămână fără ecou în inimile românești. Mă adresez, totodată, d-lui ministru al Agriculturii, întrebându-l dacă nu crede că *ar trebui să studieze chestiunea colonizării emigranților aromâni în acele părți ale țării în care s-ar găsi terenuri disponibile ca în Ialomița sau în Cadrilater* (subl.n.), pentru ca să ofere harnicului și mult încercatului popor aromân un azil pe pământul patriei unite”.

⁶⁴ vezi V. Vlasidis, *Consequences of the demographic and social re-arrangements on the Vlach-speaking element in Greek Macedonia (1923-1926)*, în „Revue des études sud-est européennes”, t. XXXV, Nr. 1-4, p. 155-171, 1998; titlul este înșelător, căci nu este vorba, câtuși de puțin, de „consecințele” respective, ci doar de relevarea – din perspectiva istoriografiei și a surselor documentare grecești – a cauzelor și, parțial, a conținutului procesului de stabilire în „New Dobrudja” a celor pe care autorul (care nu este la curent cu literatura de specialitate românească postbelică referitoare la chestiunea respectivă) îi numește „Koutsovlachs immigrants from Macedonia”.

⁶⁵ vezi V.Th. Muși, *Un deceniu de colonizare în Dobrogea-Nouă 1925-1935*, București, 1935; St.T. Hagigogu, *Emigrarea aromânilor și colonizarea Cadrilaterului*, București, 1927; C. Noe, *Colonizarea Cadrilaterului*, în „Sociologie românească”, III, aprilie-iunie 1938, nr. 4-6, p. 119-158.

Nepregătit, cunoscând aproximativ situația acestor aromâni aflați în pericol de deznaționalizare și pauperizare economică, oficialitățile nu aveau, în 1923, la îndemână un răspuns la întrebările puse în legătură cu soarta lor; în anii ce vor urma, însă, se va conceptualiza o politică de împroprietărire în județele din Dobrogea de Sud, de care vor beneficia și românii balcanici.

Pe baza hotărârii Guvernului, din 13 iunie 1925, în acest an circa 1.700 familii de aromâni vin deja și se stabilesc în județele Durostor și Caliacra, ei conștientizând dificultatea întreprinderii la care se înhămau, dar având și *credința că salvagardarea lor națională și materială nu era cu puțință decât prin întărirea românismului în acea parte a Regatului în care acesta era mai puțin dimensionat* – în mijlocul musulmanilor și bulgarilor din Dobrogea de Sud. „Macedoromânii vin în grupuri compacte, aducând din ținutul lor, unde și-au păstrat aproape două mii de ani conștiința latinității, un patriotism cald, o voință de fier și, mai presus de orice, un simț de solidaritate admirabil. Ei vin hotărâți de a lupta cot la cot și a-și face drumul în viață. Oare acestea nu sunt – *scria, pe bună dreptate, în 1925, C. Hențescu, decanul Baroului din Silistra, președintele Societății „Acțiunea Românească*” –, prin excelență, elementele românești ce ne trebuie în Cadrilater?” Este de la sine înțeles că aromânii s-au stabilit în Țară având limpede conștiința apartenenței naționale; veneau, așadar, în calitate de români (așa cum se declarau, de altfel, și în teritoriile pe care le locuiseră până la momentul părăsirii lor), ținând ca această apartenență să fie explicitată ca atare și opiniei publice: „Fiindu-ne imposibil traiul de acolo, din cauza persecuțiilor, am venit aici. Dar, *n-am venit ca străini și nici ca cerșetori* (subl.n.). Nu! N-am venit ca cerșetori. Avem mai multă demnitate decât acei care ne consideră astfel. Am venit *ca români, pe pământ românesc* (subl.n.), pământ întins, larg și mare”⁶⁶.

În atari condițiuni, așezarea în zonă a unei populații călitate în mișcarea de supraviețuire națională, părea să reprezinte una dintre soluțiile întăririi autorității instituțiilor abilitate ale Regatului: „Prin stabilirea lor în Cadrilater se aduce încă de pe acum un folos neprețuit Statului, care prin fericita hotărâre luată își întărește prestigiul și autoritatea cu elemente românești conștiente, de care se simte mare nevoie – *scria, în 1926, profesorul Mihail Pineta, în revista „Tribuna românilor de peste hotare*”. Coloniștii macedoromâni vor aduce cu ei ordine și civilizație. Statul Român se bizuie pe activitatea și cinstea lor tradițională. În schimb, ei *își asumă angajamentul și răspunderea morală de a sluji cu credință și devotament la granița acestui colț de țară tulburat și terorizat de cetele banditești în detrimentul prestigiului autorității românești* (subl.n.)”.

Este pilduitor, în sensul cunoașterii simțămintelor naționale ale acelora dintre aromâni care se vor stabili în Cadrilater, următorul imn:

⁶⁶ De vorbă cu un român macedonean, în „Legionarii”. I, 23 ianuarie 1929, nr. 2, p. 1 (titlul ziarului din Bazargic făcea trimitere la soldații legiunilor romane din Macedonia antică).

Marșul coloniștilor

*Din Pind venit-am oțeliți
 In lupte și amar,
 Din Pind venit-am ca să fim
 De strajă la hotar.
 Avânt și suflet am avut
 Și dragoste de frați
 Și peste țări noi am unit
 Azi Pindul de Carpați.
 Am revenit să re'nălțăm,
 Cu drepturi de stăpân,
 Sfântul drapel ce-a fâlfâit
 Sub Mircea cel Bătrân.
 Și strănși uniți să scrim pe el
 Cu litere de pară,
 Deviza noastră de coloni:
 Un neam, un tron și-o țară⁶⁷.*

După 1925-1926, riposta fermă a celor împrăștiți – aromâni (și regățeni, deopotrivă; din circa 20.000 de capi de familie împrăștiți, circa 6.000 erau aromâni din Macedonia, Albania, Tracia⁶⁸) – va duce la diminuarea atacurilor teroriste, fără ca ele, însă, să înceteze. Moartea unor fruntași ai aromânilor, victime ale intoleranței iredentiste – așa cum a fost cazul cu verianul Zisi Hașotti, în ianuarie 1929, „atacat mișelește în satul Ghiore, de un bulgar turmentat de cuvântările din ultima campanie electorală” –, fortifică și mai mult solidaritatea românească, dezvoltând simțămintele de frățietate în lupta pentru supraviețuire națională: „Te vei duce acum în ceruri, frate Zisi, te vei întâlni acolo cu vechii tăi tovarăși căzuți în luptele din Macedonia, le vei spune că noi – *spunea, la catafalcul celui asasinat, Sterie Hagigogu, vicepreședinte al Congresului de la Veria, delegat al românilor macedoneni* – ne-am mutat din vechii noștri munți și că *acum suntem în Țara mumă, unde luptăm alături de frații noștri de un sânge* (subl.n.). Vei întâlni acolo pe toți frații români căzuți pe meleagurile acestea ale Dobrogei, pe toți funcționarii, toți jandarmii și grănicerii care s-au sacrificat pentru apărarea acestui colț frumos. Le vei spune lor că acolo unde ei au căzut, alți frați veniți din depărtata Macedonia, le-au luat locul de sacrificiu”.

„*O comoară a neamului românesc*”. Adaptarea românilor balcanici la noile realități social-economice și politice a fost remarcabilă, ea întrunind aprecieri aproape unanime din partea autorităților și diriguitorilor opiniei publice. În 1928, primul-ministru Vintilă I.C. Brătianu comunica „membrilor Guvernului foarte îmbucurătoarele impresii cu care s-a înapoiat dintr-o călătorie făcută în Cadrilater și în Dobrogea, unde a revăzut, în gospodăriile lor, pe coloniștii români macedoneni. Domnul prim-ministru a avut cele mai bune cuvinte pentru spiritul de

⁶⁷ *apud* St. Lascu, *Împrăștierea românilor balcanici în Cadrilater*, în „Dosarele istoriei”, t. VII, 2002, nr. 2 (65), p. 37.

⁶⁸ vezi, recent, noi contribuții documentare în volumul (cu titlu, însă, anistoric/derudant/artificial) – N. Cușa, *Macedo-aromânii (sic!) în Dobrogea*. The Macedo-Aromanians in Dobruja, Constanța, 2004.

ordine și pentru dragostea de muncă a elementului macedo-român așezat în cuprinsul Regatului și a subliniat sincera dorință a guvernului de a consolida situația acestor coloniști”; la rândul său, istoricul și fruntașul politic național-liberal Gheorghe I. Brătianu avea să invoce, în 1929, un raport oficial ce releva că românii macedoneni „s-au adaptat cu o infinită suplețe muncii agricole, familiarizându-se într-un timp cu totul scurt cu noua lui îndeletnicire; este (*aromânul* – n.n.) foarte susceptibil de a realiza rapid progresul; este, dacă nu singurul, cel puțin *cel mai indicat element în stare de a româniza rapid regiunea* (subl.n.)”⁶⁹.

Aceleași constatări erau exprimate și prin vocea autorizată a marelui savant și om politic Nicolae Iorga, care, deseori, în anii interbelici, a avut aprecieri dintre cele mai pertinente la adresa efortului civilizator, național și economic, al aromânilor, considerându-i *O comoară a neamului românesc*, cum se intitula chiar un articol, publicat în 1933: „În Frașari, în Aidemir (*așezări în jud. Durostor – n.n.*), unde s-au așezat câteva sute din miile de români macedoneni, curați, neamestecați cu nimeni, păstrând vechiul tip iliro-roman, o curiozitate și o mândrie a etnografiei balcanice, am văzut case mari, frumoase, larg clădite, bine împărțite, cu odăi de oaspeți, mobilate ca la orașe, cu încăperi deosebite pentru copii, pentru bucătărie, cu grădină de flori și cu începuturi de livadă. Dar mai ales i-am văzut pe dânșii și pe dânsese – *în cursul unei scurte vizite efectuate de N. Iorga, cu prilejul desfășurării, la Călărași, a Congresului Ligii Culturale* –, reprezentanții unei rase care n-a fost supusă niciodată, politic și social, care, pe baza privilegiului păstrat de-a lungul secolelor, a stat drept în fața oricui. Oameni de credință și de vitejie, călăuzi, ostași, ctitori de orașe, străbătători de țări și mări, *creatori*. I-am primit ca pe niște pribegi, când ei sunt invitații noștri, și i-am tratat uneori ca pe niște miluiți, când ei nu știu ce înseamnă mila nimănu. E vremea – *conchidea conferențiarul* – să se înțeleagă ce sunt așezările lor: *cetățile noastre la granița cea mai primejduită dinlăuntru chiar* (subl.n.)”⁷⁰.

Pe parcursul vizitei, la Frașari, N. Iorga (marele savant are antecesorii în Balcani, posibil vlahi sau greci, stabiliți în Moldova, în secolul al XVIII-lea) a îndemnat pe aromâni „să păstreze alături de virtuțile neștirbite de viforul vremurilor vitrege, tradițiile străbune”, arătând răspicat: „În țara cealaltă, a strămoșilor d-voastră, n-ați fost robii nimănu. Ați trăit pe temeiul vechilor privilegii de care nu s-a putut atinge nimeni. Ați fost domni în casele voastre, în orașele pe care le-ați știut ridica. *Domni trebuie să vă simțiți și aici* (subl.n.)”⁷¹.

„*Macedoromânii sunt super-români! Români absoluți!*”. Traiectul existențial al celor câteva mii de români balcanici – o părticică din sutele de mii de aromâni ce trăiau/trăiesc în statele din arealul Peninsulei Balcanice – avea să cunoască, însă, noi momente de restriște, de calvar; cedarea Cadrilaterului, în anul de cumpănă 1940, îi va disloca din mijlocul de-abia înfiripatelor așezări ce

⁶⁹ Gh.I. Brătianu, *Ion I.C. Brătianu și colonizarea aromânilor în Dobrogea de Sud*, în „Legionarii”, I, 27 aprilie 1929, nr. 15, p. 1.

⁷⁰ N. Iorga, *O comoară a neamului*, în „Neamul românesc”, XXX, nr. 267, 8 decembrie 1936, p. 1.

⁷¹ *Idei din cuvântările d-lui prof. N. Iorga către coloniștii macedoneni*. La Silistra și la Frașari, în *Ibidem*, XXXVIII, 15 iunie 1933, nr. 128, p. 1.

conturaseră un viguros mediu românesc⁷², pentru a fi strămutați în județele din nordul Dobrogei – județele Constanța și Tulcea (în cadrul schimbului de populație, circa 100.000 de români au părăsit Cadrilaterul – mai puțin de o treime erau aromâni –, iar 67.000 de bulgari, cele două județe menționate)⁷³.

Încă de la începutul așezării lor în județele nord-dobrogene, reprezentanții ai autorităților au arătat, dezmințind unele zvonuri ce se colportau, că „nu există o problemă a macedonenilor (*sic!*) colonizați în Dobrogea”⁷⁴, și își exprimau încrederea în continuarea afirmării calităților lor native de patrioți, de buni gospodari și supraviețuitori ai unei istorii vitrege: „Dacă vrei să cunoașteți părerea mea sinceră despre macedoneni, părere pe care mi-am făcut-o după ce i-am cunoscut bine la ei, acasă, acolo în Dobrogea de Sud, iat-o: macedonenii sunt oameni foarte de treabă, cumsecade și muncitori. În marea lor majoritate – *afirma, într-un interviu, în mai 1941, șeful Comisariatului pentru Colonizare în Dobrogea* –, ei sunt sobri și duc o viață cu obiceiuri patriarhale. Sunt un neam de oameni admirabil și *putem conta pe ei* (subl.n.)”⁷⁵.

După al doilea război mondial, într-adevăr, s-a văzut că, în continuare, s-a putut *conta* și se *contează*, în continuare, pe calitățile morale, gospodărești și național-patriotice ale aromânilor stabiliți în Țară; emoționante sunt, în acest sens, mărturiile unor foști deținuți politici, care, atunci când făceau referiri la comportamentul din sistemul concentraționar, nu aveau decât cuvinte de unanimă apreciere pentru tăria morală a colegilor de suferință de origine aromână, după cum sunt binecunoscute aprecierile exigentului Petre Țuțea, care considera că „macedoromânii nu sunt români! Sunt super-români! Români absoluți – atât de loviți și de goțiți, că au un instinct național de fiare hăituite”.

⁷² O *reconstituire literară*, apărută în 1996, la București, a vieții aromânilor împroprietăriți în Dobrogea de Sud aparține unui cunoscut scriitor (istoric și critic literar, deopotrivă) român contemporan, de origine aromână (născut în jud. Durostor, la Babuc, dar cu antecesori în Macedonia grecească); cele două volume (însușind 896 p.!) se constituie într-o veritabilă epopee a aromânilor balcanici din prima jumătate a veacului al XX-lea, cu binevenite excursuri istorice, derulată pe canavaua amintirilor și vieții lui Iancu Paticina (pseudonimul publicistic, astăzi, al scriitorului): desfășurat pe multiple planuri temporale, firul narativ proiectează personajului central o devenire aproape mitică, dimensiune ce exprimă, condensat, virtuțile tradiționale ale bărbatului aromân (și familiei sale, în egală măsură), căruia timpurile moderne îi conferă și frământări existențiale într-un context social-politic și național dinamic – vezi H. Căndroveanu, *Marea serenității*, vol. I-II, București, 1996, 456 p.

De asemenea, o admirabilă reconstituire-evocare a vieții „coloniștilor” o regăsim, recent, în *însemnările memorialistice* ale unei doctorițe septuagenare (n. 1926), a cărei familie se stabilise în orașelul Cavarna, situat între capul Caliacra și Balcic, la 3 km de mare. „Populația (câteva mii de oameni) era alcătuită din mai multe etnii. Pe lângă aromâni și români autohtoni, erau bulgari, turci, găgăuzi, țigani. Ei locuiau în cartiere în care predomină o anumită etnie. La început coloniștii aromâni au stat în case vechi, cu chirie sau cumpărate, după care o bună parte dintre ei s-au mutat în așa-zisul «cartier nou» (măhălău ațelu noulu). Acesta era în afara orașului (*ca și*, nota bene, *în situația, arătată, a satului Regina Maria, de lângă Balcic – n.n.*) la aproximativ 1,5 km distanță de centru. Aici, în plin câmp, au primit loc și și-au construit case cu un mic ajutor de la stat. Casele erau răzlețe, la distanță de 100-150 m una de alta și arătau după cât de înstăriți erau proprietarii” – vezi M. Bedivan, *Pe urmele unui colonișt*, București, 2003.

⁷³ vezi M. Magiru, *Dobrogea. Studiu etnografic*. vol. II. *Românii balcanici (Aromânii)*. Sibiu, Constanța, 2001.

⁷⁴ Rep., *Nu există o problemă a macedonenilor în Dobrogea*, în „Dobrogea jună”, XXXVII, 29 martie 1941, nr. 36, p. 1.

⁷⁵ I.N. Neicu, *Recolonizarea evacuaților din Dobrogea de Sud*. O interesantă expunere a d-lui Em. Grigorescu, Comisarul general pentru Dobrogea, în *Ibidem*, XXXVII, 23 mai 1941, nr. 75, p. 1.

S-a *contat* și se *contează*, pe calitățile native ale românilor originari din Balcani, în procesul complex de edificare economică, de dezvoltare culturală și devenire spirituală a României în a doua jumătate a secolului trecut, ca și astăzi, profesionalismul și seriozitatea în muncă a mii de specialiști (economiști, medici, ingineri și tehnicieni, cadre didactice, juriști, oameni de artă, înalți funcționari de Stat, cunoscuți sportivi, întreprinzători în condițiile economiei de piață – dar și simpli muncitori ori agricultori), constituindu-se ca o părțică din efortul creator al ansamblului națiunii române (amintim aci doar academicienii Marcu Beza, Theodor Capidan, Dumitru Caracostea, Elie Carafoli, Ioan D. Caragiani, Matilda Caragiu Marioțeanu⁷⁶, Dimitrie N. Ciotori, Dimitrie Cosacovici, Athanase Joja, Apostol Mărgărit, George Murnu, Anton Naum, Mihail Obedenaru, Ion Pacea, Cezar Papacostea, Șerban Papacostea, Pericle Papahagi).

S-a *contat* și se *contează*, mai ales astăzi, pe atributele de competiție profesional-economică, în care efortul individual este conjugat cu cel al grupului respectiv – relațional, economic sau social.

S-a *contat* și se *contează*, pe de altă parte, pe loialitatea filială național-statală a urmașilor celor care, în urmă cu decenii, pentru a-și salva limba maternă și naționalitatea, și-au găsit refugiul la frații din nord, în statul-protector România. Această loialitate s-a regăsit, după 1989, și în conținutul activității mai multor asociații culturale aromânești, care și-au propus revigorarea tradițiilor folclorice specifice, a stimulării cultivării limbii materne (respectiv, a *dialectului aromân* sau *graiurilor aromânești*)⁷⁷ – în consens, firește, cu exprimarea, în spiritul adevărului istoric și științific pentru care au pătimit și au venit în *Țară* bunicii și părinții lor, a calității de *români*, pe lângă cea de *aromâni*, ca parte a poporului și naționalității române.

Urmașii, astăzi, sunt și rămân, aici, în *România*⁷⁸, firește, români – nicidecum minoritari.

⁷⁶ *Carti di vreami trâ Matilda. Carte de iubire pentru Matilda Caragiu Marioțeanu*, București, 2002.

⁷⁷ vezi, în acest sens, despre preocupările, în ultimele două decenii, ale aromânilor din Țară și a celor din afara ei – H. Căndroveanu, *Aromânii ieri și azi. Cultură, literatură, probleme, perspective*, Craiova, 1995; I. Traian, *Un Coresi aromân Tiberiu Cunia*, f.l., 2002; recent – J. Tambozi, I. Caracotta, *Eforturi conjugate. În sprijinul ideilor Raportului și a Recomandării 1333 (1997), formulate de Lluís Maria de Puig președintele Adunării Parlamentare a Consiliului European privind protecția cultural-lingvistică a aromânilor*, București, 2004; St. Lascu, *Aromânii – nu sunt «țânțari» ori «machidoni», și nici «comunitari», ci «doar» români balcanici...*, în „Aldine”, Supliment săptămânal al ziarului „România liberă” IX, nr. 431, 27 august 2004, p. 2-4.

⁷⁸ Despre situația etnogeografică a aromânilor și meglenoromânilor (la îngemănarea secolelor XX-XXI) în statele sud-est europene – vezi Th. Kahl, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa*, Münster, 1999; N. Saramandu, *La carte des parlers aroumains et mégléno-roumains de la Péninsule Balkanique*, în „Revue des études sud-est européennes”, t. XXXIX, 2002, nr. 1-4, p. 105-122; I. Nicolau, *Vagabondages dans les Balkans. Une incursion subjective au pays de Aroumains.*, La Tour d'Aigues, 2003.

THE AROMANIANS LIVING IN ROMANIA. HISTORICAL LANDMARKS

Abstract

The paper addresses the Aromanians living in Romania. A review is made of the various names under which the Balkan Vlachs have been known in history, and their Latin origin is highlighted. The author makes a historiographical review, showing how the Balkan Romanians are featured in the works of Miron Costin, *Stolnic* Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, and the representatives of the Transylvanian School. Mihail Kogălniceanu also showed an interest in the origin of the Aromanians, like all the protagonists of the 1848 revolution, who backed up the efforts of national awakening of their brothers in the Balkans. These efforts took momentum in the second half of the nineteenth century, when the Romanian State gave financial assistance to Romanian schools in the regions south of the Danube. In the same period, a number of Aromanians settled in Romania, declaring they were part of the Romanian nation. An aggressive process of assimilation into the Greek nation was concurrently taking place, with many Aromanians losing their national awareness.

An analysis is made of the integration of the Aromanians into the Romanian society north of the Danube. Prominent economists and scholars are known to have been of Aromanian origin. The large number of newspapers and journals published by the Aromanian in Romania and abroad are proof of their national awareness.

In the first half of the twentieth century the Romanian State colonized in Southern Dobroudja a large number of Aromanians from the Balkans; others remained in the Balkans and suffered persecution. Their tribulations had an echo in Romania, where the Aromanians established in the country made various approaches in an effort to improve the condition of their brothers.

MINORITĂȚILE NAȚIONALE DIN BASARABIA (1918-1925)

RODICA SVETLICINĂI

Studiul, al cărui rezultate sunt prezentate mai jos, a fost menit să reflecte starea minorităților naționale din Basarabia în componența României întregite în perioada anilor 1918-1925. Situația acestora era determinată de particularitățile social-politice de dezvoltare, precum și de normele juridice ale României. Noul cadru legislativ urma a fi în concordanță cu prevederile internaționale orientate spre protecția minorităților naționale, ca o rezultantă a ideilor *wilsoniane* și a principiului naționalităților. El a permis reglementarea problemei minoritare din România și a facilitat procesul de integrare a minorităților naționale în cadrul statului român, acordându-le o stare de siguranță, deoarece aceste prevederi erau fixate sub garanția Ligii Națiunilor. Totodată ele au stat la baza prevederilor legale ulterioare din România. Toate aceste momente reflectă evoluția procesului de integrare a minorităților naționale în cadrul noului stat.

În acest caz, studierea situației minorităților naționale în context istoric, a formelor de adaptare a acestora la statutul de minoritate națională obține o extremă importanță și actualitate practică, având calitatea indiscutabilă de a oferi, pe de o parte, o experiență istorică, în baza căreia ar putea fi elaborată o politică modernă, în domeniul relațiilor interetnice, evitând unele erori comise în trecut, precum și, pe de altă parte, de a indica metodele cele mai adecvate de menținere a identității etnice, lingvistice și culturale a minorităților naționale și, totodată, de integrare a acestora în cadrul comunității din Republica Moldova.

Integrarea minorităților naționale în statul român a constituit o preocupare constantă a autorităților române. Din acest motiv, la nivel legislativ eforturile guvernanților au urmărit cu prioritate făurirea unui cadru optim, care urma să asigure deplina egalitate a tuturor cetățenilor României. Astfel decretul-lege pentru reforma electorală din 16/29 noiembrie 1918 preciza clar egalitatea dintre toți cetățenii țării, indiferent de originea etnică: „Toți cetățenii români majori vor alege prin vot obștesc, obligator, egal, direct și secret și pe baza reprezentării proporționale un număr de deputați proporțional cu populația”.¹

Cu toate că prevederile actelor de unire privind regimul minorităților au fost preluate, în esență, și detaliate în multiple acte normative, totuși baza regimului juridic al minorităților din România a fost pusă de Tratatul pentru protecția

---

¹ Legea electorală privind introducerea votului universal, egal, direct și obligatoriu, Ioan Scurtu, Liviu Boar, *Minoritățile naționale din România 1918-1925. Documente*, București, 1995, p. 110.

minorităților.² Prin semnarea Tratatului de pace de la Paris din octombrie 1920, ce confirma unirea Basarabiei cu România, statul român se obliga să respecte pe teritoriul Basarabiei stipulațiile Tratatului minorităților.

Deși România a recunoscut drepturile cetățenești pentru minoritățile naționale, „Consiliul celor patru” (Franța, Marea Britanie, S.U.A. și Italia) a impus, mai ales la insistența unor cercuri evreiești internaționale, statelor successorale monarhiei habsburgice (Polonia, Cehoslovacia, România, Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor), precum și Greciei să semneze un tratat special cu privire la minorități. Această decizie a provocat aprinse discuții. Șeful delegației române, Ion I. Brătianu, a arătat că țara sa a acordat drepturi egale pentru toți locuitorii, indiferent de naționalitate, astfel încât prin Tratatul minorităților se puteau alimenta tendințele unor cetățeni de a ieși de sub autoritatea statului român și a se adresa unor foruri internaționale, iar ultimele puteau folosi aceste pretexte pentru a interveni în treburile interne ale României. Până la urmă, Tratatul minorităților a fost semnat de reprezentanții statului român la 9 decembrie 1919.

Tratatul cuprindea drepturi privitoare la reglementarea situației minorităților din România, fixând chiar în primul articol că prevederile cuprinse în art. 2-8 să fie recunoscute ca legi fundamentale și că nici o dispoziție internă să nu vină în contradicție cu tratatul. Prevederile tratatului stipulau egalitatea minorităților cu populația majoritară declarând că: „România se obligă să acorde tuturor conlocuitorilor fără deosebire de naștere, de naționalitate, de limbă, de rasă sau de religie, deplină și întreaga protecție a vieții și libertății lor.” (art.2).

Art. 3 continua dispozițiile din articolul anterior, hotărând că: „România recunoaște ca supuși români de plin drept și fără nici o altă formalitate orice persoană domiciliată la data punerii în vigoare a prezentului tratat în cuprinsul întregului teritoriu al României... cu excepția cazului când zisa persoană s-ar putea prevala de altă naționalitate decât cea austriacă, ungară sau bulgară”. Prin art. 7 România recunoștea ca supuși români, de plin drept și fără nici o formalitate, pe evrei de pe întreg cuprinsul țării, care nu se puteau prevala de altă cetățenie.

Tratatul Minorităților definea totalitatea drepturilor de care vor beneficia minoritățile în noul stat. Art.8 prevedea că „toți supușii români vor fi egali înaintea legilor și se vor bucura de aceleași drepturi politice și civile, fără deosebire de rasă, de limbă și de religie.

---

² La 1 mai 1919 în cadrul Conferinței de pace s-a înființat Comisia statelor noi și a minorităților, pusă sub președinția lui Philippe Berthelot și formată din reprezentanții Franței, Marii Britanii, SUA, Italiei și Japoniei. Ea a elaborat așa-numitele Tratatc ale minorităților. Primul a fost semnat de Marile Puteri cu Polonia, la 28 iunie 1919. Ulterior el a constituit modelul și pentru celelalte state.

Prin aceste tratate Marile puteri intenționau să evite în timp declanșarea unor conflicte interstatale, care ar fi avut printre cauze și aspecte minoritare. Ele își bazau opțiunea în primul rând pe aportul hotărâtor în obținerea victoriei finale și în al doilea rând, pe numărul relativ mare al minorităților etnice în statele nou create, care și-au extins suprafața. Cehoslovacia cu 34,6%; Polonia – 31,2%; România – 28,8% erau în această ordine țările în care procentul minorităților era cel mai mare.

Nu se va opune nici o restricție liberei întrebuițări de către vreun cetățean român a unei limbi oarecare, fie în relațiile private sau comerciale, fie în materie de religie, de presă sau publicații de orice natură, fie în întrunirile publice.

Cu toată stabilirea de către Guvernul român a unei limbi oficiale se vor acorda înlesniri convenite supușilor români de altă limbă decât cea română, pentru utilizarea limbilor, în scris sau oral, înaintea tribunalelor.” Art. 9 mergea mai departe și stabilea că: „Supușii români aparținând minorităților etnice, de religie sau de limbă, se vor bucura de aceleași tratament și de același garanții *de iure* și *de facto*, ca și ceilalți supuși români”. Apoi articolul enumera diverse alte drepturi de care se vor bucura minoritățile.

Spre a garanta securitatea fidelă a dispozițiilor stipulate și a exercita un control real, care poate fi declanșat prin plângerea minoritarilor, art. 12 din Tratat prevedea că: „România consimte că stipulațiile articolelor precedente cu privire la persoane aparținând minorităților de rasă, de religie sau de limbă, să constituie obligații de interes internațional și să fie puse sub garanția Societății Națiunilor. Ele nu vor putea fi modificate fără consimțământul majorității membrilor Societății Națiunilor”.

Tratatul nu numai garanta o gamă largă de drepturi și libertăți pentru minorități, ci presupunea și o serie de îndatoriri ce le reveneau. Chamberlain a declarat la o sesiune a Consiliului Societății Națiunilor: „Minoritățile nu trebuie să uite că nu au numai drepturi, dar și obligațiuni. Ele trebuie să știe că la obligațiunile Statelor către ele, corespunde obligațiunea lor de loialitate față de Statele în care trăiesc”.³

Conținutul acestui tratat era orientat spre protecția minorităților naționale, ca o rezultată a ideilor *wilsoniene* și a principiului naționalităților. El a permis reglementarea problemei minoritare din România și a facilitat procesul de integrare a minorităților naționale în cadrul statului român, acordându-le o stare de siguranță, deoarece prevederile din Tratat erau fixate sub garanția Ligii Națiunilor. Ulterior tratatul a servit drept punct de plecare pentru legea fundamentală și a unui șir de legi interne adoptate în România cu privire la minoritățile naționale.

La 29 martie 1923 a fost promulgată o nouă Constituție⁴, care pornind de la concepția politică exprimată în articolul 1 că: „Regatul României este un stat național, unitar și indivizibil”, stabilește drepturi fundamentale și politice în mod unitar și anume după principiul singur echitabil al egalității civice: „Românii *fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie*, se bucură de libertatea conștiinței, de libertatea învățământului, de libertatea presei și de libertatea de asociație și de toate libertățile și drepturile stabilite prin legi” (art. 5); „*Deosebirea de credințe religioase și confesiuni, de origine etnică și de limbă* nu constituie în România o piedică spre a dobândi drepturi civile și politice și a le exercita” (art. 7); „Toți românii, *fără deosebire etnică, de limbă sau de religie*, sunt egali înaintea legii și datori a contribui fără deosebire la dările și sarcinile publice” (art. 8);

³ I. Mateu, *Doctrina de stat a problemei minoritare*, București, 1929, p. 25.

⁴ *Constituția României 1923* în „Monitorul Oficial”, nr. 282, din 29 martie 1923, p. 13315- 13335.

„Statul garantează tuturor *Cultelor* o egală libertate și protecție, întrucât exercițiul lor nu aduce atingerea ordinii publice, bunelor moravuri și legilor de organizare ale statului” (art. 22); „Românii, *fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie*, au dreptul de a se aduna pașnic și fără arme, conformându-se legilor care stipulează exercitarea acestui drept, pentru a trata tot felul de chestiuni; pentru acesta nu e nevoie de autorizare prealabilă” (art. 28); „Românii, *fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie*, au dreptul de a se asocia, conformându-se legilor care stipulează exercitarea acestui drept” (art. 29); „Tot românul, *fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie*, face parte din unul din elementele puterii armate, conform legilor speciale” (art. 119).

Examinând aceste dispoziții constituționale, putem constata că, pe de o parte, legea fundamentală a desființat în mod practic toate barierele juridice între popoarele conlocuitoare din România. Minoritarii au dobândit toate drepturile civile și politice, ceea ce s-a manifestat prin faptul că au fost reprezentați în mod proporțional în toate funcțiile publice și au avut emisari în Parlament. Iar pe de altă parte, prevederile constituționale erau în concordanță deplină cu spiritul și litera Tratatului cu privire la minorități.

În legile ulterioare de organizare s-a păstrat aceeași linie de conduită, cuprinsă în declarațiile de principii ale Constituției, prevăzându-se o dreaptă și egală dezvoltare a lor. Din seria acestor legi, care, într-o formă sau alta, vizează direct situația minorităților, putem menționa: Legea pentru învățământul primar al statului și învățământului normal-primar, promulgată la 24 iulie 1924, Legea pentru unificarea administrativă, promulgată la 14 iunie 1925, Legea învățământului particular, promulgată la 22 decembrie 1925.

Crearea cadrului juridic corespunzător urmărea mai multe obiective, ce aveau ca scop unificarea teritoriului întregit din punct de vedere politic, economic, social și cultural. Basarabia moștenise de la Imperiul țarist o organizare ce se deosebea de cea din Regatul României și pentru o integrare rapidă și eficientă în cadrul noului stat era nevoie de acțiuni concrete orientate spre depășirea acestei situații.

Unul din obiectivele primordiale ale procesului de integrare a Basarabiei în cadrul României viza domeniul învățământului, care în primul rând s-a manifestat prin naționalizarea școlii din Basarabia. Procesul de naționalizare a școlii basarabene, ca modalitate de emancipare națională și de integrare în sistemul învățământului din țară, a cunoscut o largă evoluție după Unire. Scopul naționalizării învățământului, conceput în România ca o chestiune de stat, era de a face din fiecare cetățean un părtaș activ și conștient al muncii obștești spre propășirea neamului.⁵

În conformitate cu Raportul în chestiunea naționalizării școlii medii, elaborat în mai 1918 de Directoratul de instrucție publică, instituție regională însărcinată cu administrarea școlii basarabene, fiecare etnie avea dreptul să-și instruiască copiii în școala sa națională. Numărul instituțiilor de învățământ,

⁵ N. Popovschi, *Problema naționalizării în Basarabia*, Chișinău, 1922, p. 14, apud Gh. Cojocar, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, p. 198.

subvenționate într-o măsură sau alta de stat și chemate să servească unei sau altei etnii, trebuia să corespundă raportului procentual al naționalității față de totalitatea populației din Basarabia. În școala națională, se arată în acest document, majoritatea obiectelor urmau să fie predate în limba naționalității respective. În cazul când naționalitatea nu considera obligatoriu pentru școală limba sa națională, atunci limba de predare putea să fie doar cea de stat, adică româna. Planul didactic al școlii naționale conținea obiecte, care reprezentau interesele statului și cele care corespundeau nemijlocit necesităților naționalităților respective.⁶ În prima categorie de obiecte obligatorii pentru studierea în școală erau limba română, istoria și geografia României și obiectele considerate obligatorii în funcție de specializarea școlii, apoi urmau obiectele obligatorii din punct de vedere al etniei respective.

Principiile de naționalizare elaborate purtau grija soluționării echitabile a problemelor învățământului din Basarabia. Aceste principii au stat la baza Proiectului cu privire la organizarea gimnaziilor din Basarabia din 14 august 1918⁷, care acordau tuturor minorităților din Basarabia dreptul de a avea licee de stat cu limba de predare maternă. Conform prevederilor acestui document, din numărul total de 38 de instituții de învățământ secundar pentru instruirea elevilor români au fost repartizate 27 de instituții:

- 4 - celor de origine ucraineană (școlile reale de băieți din Hotin și Akerman și gimnaziile de fete din Hotin și Tighina);
- 3 – evreilor (gimnaziul nr. 4 din Chișinău și școala reală din Tighina (de băieți) și Institutul de fete Gerasmiko din Tighina);
- 2 – rușilor (gimnaziul nr. 2 din Chișinău (de băieți) și gimnaziul de fete baron Heckiny din Chișinău);
- 2 – bulgarilor (școala reală din Comrat (de băieți) și gimnaziul de fete din Bolgrad);
- 1 – germani (gimnaziul de băieți din Tarutino);

În plus la acesta, în cadrul seminarului teologic din Chișinău urmau să fie deschise clase pentru elevii români, ucraineni și bulgari. Pentru învățământul minorităților mai era repartizat gimnaziul de fete din Comrat, căruia i s-a acordat dreptul de a opta independent pentru limba de instruire.

Pentru a controla și a îmbunătăți procesul de instruire în școlile minoritare din Basarabia pe lângă Directoratul Instrucțiunii Publice din Basarabia au fost înființate Comisii școlare pentru fiecare minoritate: Comisia școlară evreiască, Comisia școlară ucraineană, Comisia școlară pentru școlile rusești etc.⁸ Atribuțiile acestor Comisii erau de a investiga situația școlilor minoritare existente în Basarabia; de a supraveghea evoluția acestor școli; a ajuta la soluționarea diverselor probleme în procesul activității lor; înaintarea propunerilor de deschidere a școlilor minoritare etc. Spre exemplu, la inițiativa Comisiei școlare a școlilor ruse în anul de studii 1918-1919 în Basarabia s-au deschis două gimnazii rusești (pentru fete și pentru băieți).⁹ Comisia școlară ucraineană a înaintat o cerere Consiliului de

⁶ A.N.R.M., fond 2108, inv. 1, dosar 16, f. 1-3, *apud* Gh. Cojocaru, *op. cit.*, p. 198.

⁷ „Sfatul Țării”, 23 august 1918, nr. 178.

⁸ „Bessarabschii crai”, 29 aprilie 1918; „Sfatul Țării”, 26 iulie 1918.

⁹ „Bessarabschii crai”, 29 aprilie 1918.

Directorii al Basarabiei de a deschide în Chișinău gimnaziul moldo-ucrainean (ciclul primar 1-4 clase), dar în lipsă de bani această propunere a rămas nerealizată.¹⁰ Comisia școlară evreiască a organizat examene pentru titlul de învățător în școala evreiască, care s-au desfășurat la Chișinău începând cu data de 18 septembrie 1918.¹¹

Una din dificultățile cu care se ciocneau școlile minoritare era problema personalului didactic, care nu posedea limba maternă a naționalităților la nivelul necesar de predare în școală. În scopul remedierii acestui inconvenient pentru profesorii școlilor minoritare s-au organizat cursuri de limbă ucraineană, bulgară, evreiască, polonă și armeană în toate localitățile Basarabiei. Spre exemplu, pentru profesorii evrei în luna mai 1918 au fost organizate cursuri în orașele Tighina¹² și Chișinău.¹³ Învățătorii înscriși la aceste cursuri au primit subsidii de la stat în sumă de 75 ruble pe lună. Începând cu 1 iunie 1918 la Cetatea Albă au funcționat cursuri de vară pentru învățătorii ucraineni, unde pe lângă limba ucraineană se preda istoria și geografia Ucrainei.¹⁴

În perioada funcționării acestor cursuri au fost cazuri când unele din ele erau interzise pentru motiv că în cadrul lor se făcea agitație politică și nu o pregătire a învățătorilor în vederea procesului didactic în școlile naționale. După o anchetă, condusă de Directorat, dacă se constata că învinuirile erau fără temei, cursurile erau redeschise, cum a fost în cazul cursurilor pentru învățătorii ucraineni din Cetatea Albă.¹⁵ Cursurile organizate, cu toate că au atestat unele rezultate pozitive în perfecționarea cunoștințelor și deprinderilor profesionale ale învățătorilor, nu au putut pregăti un număr suficient de cadre didactice ca să se poată realiza naționalizarea totală a școlilor minoritare. Una din cauze ar fi fost perioada scurtă de instruire (maximum 3 luni), precum și faptul închiderii lor de către autorități din diferite motive.

O altă problemă era lipsa manualelor didactice, scrise în limba maternă a naționalităților respective cu conținut conform programelor adoptate de stat. Dacă pentru ruși și evrei problema era parțial rezolvată: ei au găsit cărți în limba lor maternă pentru școlile primare în Rusia sovietică și Ucraina, cu toate că conținutul lor nu corespundea cerințelor programelor adoptate de stat, atunci celelalte minorități se aflau într-o situație dezastruoasă.

Cu toate măsurile întreprinse unele licee de stat, rezervate minorităților, au fost nevoite, din lipsă de pedagogi, de manuale necesare și din alte motive, să se închidă. Astfel, o situație de acest gen a fost constatată în noiembrie 1920 de subcomisia de anchetă parlamentară în unele școli secundare din orașul Hotin. În liceele minoritare ucrainene, studiile, din lipsă de profesori și material didactic, se

¹⁰ „Sfatul Țării”, 26 iulie 1918.

¹¹ Ibidem. 26 iulie 1918.

¹² „Bessarabschii crai”, 22 aprilie 1918, p. 1.

¹³ Ibidem, p. 4.

¹⁴ „Sfatul Țării”, 29 iunie 1918, nr. 71.

¹⁵ Ibidem.

desfășurau în limba rusă, ceea ce venea în contradicție cu prevederile decretului din 14 august 1918. Ori, decretul arăta clar că în acele școli în care organizarea procesului de studii în limba maternă a etniei respective era imposibilă, instruirea trebuia făcută în limba oficială a statului. Din aceste considerente, Ștefan Ciobanu, secretar general al instrucției publice, a cerut ministerului de resort transformarea treptată a acestor licee în instituții cu predare în limba maternă.¹⁶

De această situație erau alarmați și învățătorii minoritari. În cadrul Congresului învățătorilor din Basarabia din 2-7 iulie 1921 s-a pus în discuție problema școlilor minoritare din regiune. Învățătorii Bețianu și Cernăuțeanu au prezentat situația școlilor ucrainene din județul Hotin. Situația era deplorabilă: lipseau manualele în limba ucraineană, cadrele didactice nu cunoșteau limba maternă, din aceste motive, timp de trei ani după unire, instruirea copiilor de naționalitate ucraineană se desfășura în limba rusă; grădinițele de copii nu puteau activa din lipsă de localuri și personal instruit.¹⁷ Raportorul Ioan Macovei a constatat conform dărilor de seamă ale școlilor minoritare, că ele duc o viață artificială: „aici nu se face o educație și cultură, ci numai o stâlcire a sufletelor și limbii. Necunoscându-și limba maternă, minoritățile recurg la limba rusă, care și ea în Basarabia este stâlcită. Dacă cu toate eforturile depuse, minoritățile nu pot să-și capete cultură în limba maternă, atunci trebuie să recurgă la limba majorității – limba românească.”¹⁸ Însă nu toți participanții aveau păreri atât de radicale, spre exemplu D. Boga, în cuvântarea rostită, susținea că nu crede că s-ar putea ca în vremurile acestea democratice, să mai existe școli care să deznaționalizeze alte naționalități. Dacă corpul didactic nu cunoaște limba maternă, trebuie s-o învețe și pentru aceasta trebuie create condițiile necesare.¹⁹

Din cele menționate anterior observăm că naționalizarea școlilor în Basarabia a fost un proces dificil și complicat, chiar dacă s-a desfășurat în baza unor prevederi legislative adoptate de stat. Printre cauzele ce au tergiversat acest proces au fost și atitudinea neloyală a reprezentanților populației minoritare din ținut și, acțiunile excesive din partea autorităților române. Aceasta s-a observat în cazul populației bulgare din sudul Basarabiei.

După revoluția din 1917 din Rusia, bulgarii din Basarabia ca și alte popoare, s-au încadrat în lupta pentru drepturile lor naționale, solicitând în primul rând dreptul de a studia în școli în limba maternă. Pe parcursul anilor 1917 - 1918, această revendicare a fost transpusă în practică. Astfel în liceul din Bolgrad profesorii H. Mitanov, preotul V. Stoianovici și alții predau elevilor cursurile de literatură, istorie etc. în limba bulgară după cărți călugărești aduse din Bulgaria. Aceiași situație era întâlnită și în școlile primare din comunele cu populație bulgară.²⁰ Imediat după unire, în contextul noilor circumstanțe, reprezentanții

¹⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, direcția școlară și extrașcolară din țările române-surori, dosar 30/1920, f.1, *apud* Gh. Cojocaru, *op. cit.*, p. 201-202.

¹⁷ „Dreptatea”, 16 iulie 1921, nr. 197.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Arhiva Națională a Republicii Moldova (în continuare: A.N.R.M.), fond 680, inv. 1, dosar 3192, p. 134.

bulgarilor au făcut propagandă printre locuitorii de origine bulgară din comunele din sudul Basarabiei, îndemnându-i să nu-și trimită copii la școlile românești, ci să-i înscrie la școlile bulgare²¹. În asemenea condiții, în decembrie 1918 toate școlile bulgare au fost desființate și trecute sub directa conducere a autorităților române. Acest fapt a produs o nemulțumire populației bulgare. În urma unei adunări a bulgarilor a fost desemnat un comitet, în frunte cu H. Mitanov, care a înaintat o petiție noilor autorități în care cereau respectarea cultului și dreptului la instruire în limba bulgară. Au mai fost făcute demersuri pe lângă Directoratul de Interne din Chișinău și Ministerul Cultelor, cerând a li se admite înființarea unei Universități bulgare la Bolgrad, a unei Judecătoriai, licee și școli primare bulgare. Cererea, însă, a rămas fără nici un rezultat. În situația, creată la 16 septembrie 1919, H. Mitanov și S. Iurchevici au plecat în Dobrogea și au adus cărți bulgărești, pe care le-au procurat prin concursul unui librar bulgar de origine (Petre Cojocaru din Siliștra). Aceste cărți au fost distribuite populației din Basarabia și au fost înființate chiar școli bulgare clandestine, sub conducerea lui I. A. Constantinov. Școlile fiind descoperite de organele Brigăzii de Siguranță Bolgrad, au fost închise, iar Constantinov a fost trimis în judecată în fața Curții Marțiale din Chișinău, care l-a achitat în urma unor stăruințe ale oamenilor politici basarabeni. După eliberare, I. Constantinov a fugit în Bulgaria.²²

Pe lângă instituțiile de învățământ de stat în Basarabia funcționau și școli minoritare particulare de orice grad. Imediat după 1918 ele funcționau conform vechilor regulamente rusești pentru, ca treptat activitatea lor să fie conformată legilor românești. În anul 1922 a fost înființată Direcțiunea învățământului particular din România. Necesitatea creării era motivată prin faptul că Ministerul nu avea cunoștință, în mod amănunțit, de ceea ce se petrecea la școlile minoritare, care se supuneau direct Directoratului de învățământ din Chișinău, în cazul Basarabiei. O schimbare radicală în politica de guvernare, respectiv și față de școlile minorităților naționale, s-a profilat odată cu venirea la putere a Partidului Liberal condus de Ion Brătianu. Noua concepție, care s-a impus, a fost considerarea școlilor minorităților naționale ca școli profesionale, legate de diferite biserici și comunități. Aceasta excludea posibilitatea pentru elevii minoritari de a învăța în școli de altă credință religioasă decât a lor.

În septembrie 1923 Ministerul Instrucțiunii publice a emis două circulare nr. 100088 și nr. 100090, prin care se indica regimul de învățământ și de administrare în școlile particulare. Prin aceste circulare se dispunea:

1. Învățarea limbii române în școlile minoritare. În aceste circulare se prevedea că în toate școlile particulare, de orice grad, cu limbă de predare străină, să se învețe limba română:
- a) În școlile primare: o oră pe zi în clasa I și a II-a (citire, exerciții de intuiție și compunere) și 2 ore pe zi în clasa a III-a și a IV-a (citire, exerciții gramaticale, exerciții de intuiție și compunere, istoria și geografia țării). Celelalte materii se predau în restul orelor, în limba maternă.

---

²¹ Ibidem, p. 19.

²² Ibidem.

b) În școlile secundare, trebuia să se predea în românește: limba și literatura română, istoria românilor, geografia țării și constituția, în numărul de ore prevăzut de programa analitică a școlilor secundare publice.²³

Necesitatea dispozițiilor ministeriale era argumentată de către autorități prin grija față de minorități și că această acțiune ar ușura procesul de integrare a minorităților în cadrul statului: „Aceste dispozițiuni sunt absolut necesare, pentru că statul român are dreptul să ceară tuturor cetățenilor săi să cunoască limba statului. Este în interesul tuturor locuitorilor acestei țări să cunoască limba oficială, căci numai astfel se pot încheia legături sufletești între toți locuitorii unei țări, care trebuie să aibă aceleași interese generale și aceleași năzuințe.

Neînvățând limba statului, naționalitățile se pun într-o stare de inferioritate. Copiii lor, care au aceleași drepturi ca și ai românilor de baștină, nu vor putea merge cu folos mai departe în învățământul secundar sau superior și concura cu elevii români. Statul are, deci, obligația morală, de a înlesni învățarea limbii oficiale.”²⁴

Însă o serie de ordonanțe editate în 1923-1924 de către C. Angheliescu, Ministrul Instrucțiunii Publice, au plasat instituțiile școlare ale minorităților într-o situație particulară. Nici o școală confesională nu putea funcționa fără o autorizație ministerială, condiționată de faptul de a fi fost creată înainte de unire și de a fi îndeplinit formalitățile legate de funcționare pe lângă Consiliul dirigent. Programul trebuia să cuprindă un număr obligatoriu al materiilor predate în școlile de stat. Examenele de sfârșit de an trebuiau să fie susținute în fața unei comisii numite de inspectoratul din Basarabia, în limba română pentru materiile predate în românește și în limba minorităților pentru materiile predate în limba respectivă. Directorul și profesorii trebuiau să fie cetățeni români, să fi depus jurământul față de rege și să fi trecut un examen de limbă, istorie, geografie și de drept constituțional român. În sfârșit, școlile confesionale nu erau autorizate să primească copii de altă confesiune sau vorbind o altă limbă. Treptat școlile particulare ale minorităților naționale au fost lipsite de dreptul de publicitate, care trecuse în atribuțiile școlilor de stat minoritare.

Aceste dispozițiuni restrictive, dublate de măsurile luate în cursul anului școlar 1923-1924 au avut următoarele consecințe: închiderea unor liceelor de stat ale minorităților naționale, suprimarea cursurilor de pregătire ale învățătorilor pentru școlile minoritare, aplicarea unei circulare din 23 ianuarie 1923, ce ordona ca elevii să fie examinați la toate materiile exclusiv în limba română etc.

Ca urmare a acestor ordine minoritățile naționale din Basarabia au întreprins împotriva lor acțiuni de protest. Minoritatea bulgară din Cetatea Albă a făcut noi demersuri autorităților române să i se admită să-și instruiască copiii în limba maternă, să fie redeschise școlile bulgare din ținut și să fie suspendate restricțiile referitor la școlile minoritare. Concomitent cu acestea, prin intermediul presei din Bulgaria ei cereau guvernului bulgar să insiste pe lângă statul român pentru satisfacerea revendicărilor populației bulgare din Basarabia.²⁵

²³ *Activitatea corpurilor legiuitoare și a guvernului de la ianuarie 1922 până la 27 martie 1926*, București, 1926, p. 69-70.

²⁴ *Ibidem*, p. 70.

²⁵ A.N.R.M., fond 680, dosar 4534, f. 78-100.

La 1-4 septembrie 1924 a avut loc un congres cu participarea delegațiilor comitetelor școlare de părinți ale elevilor, ale consiliilor pedagogice ale școlilor, reprezentanți ai comunității evreiești din Basarabia. Participanții în numele a 50 de școli primare și licee evreiești în care învățau 6000 de elevi, au votat următoarea moțiune: „Protestăm cu cea mai mare energie împotriva restricțiilor ilegale și contra tuturor încercărilor de distrugere a instituțiilor noastre școlare evreiești, având ca obiectiv să pregătească cetățeni devotați României Mari nu poate renunța la limba noastră, factor important al întregii educații evreiești normale. ... Cerem aplicarea exactă a decretului regal din 14 august 1918, anularea tuturor circularilor și ordonanțelor referitoare la limba de învățământ cerută la examene, toate în contradicție cu decretul și legea referitoare la școlile minorităților.”²⁶

Această moțiune a fost introdusă ca o concluzie la un lung memorandum intitulat „Dezastrul școlilor noastre: ce se petrece în Basarabia” și transmis ministrului de Interne, Tătărescu, în timpul vizitei sale la Chișinău. Acesta a promis să-l studieze și să-l prezinte guvernului, fără însă vreo urmare.

Ca răspuns la ansamblul criticilor pe care le-a solicitat politica sa, ministrul Anghelescu a anunțat o nouă lege asupra învățământului particular, care a fost promulgată abia în 1925. În schimb el a obținut promulgarea în 1924 a legii asupra învățământului primar public.

Procesul naționalizării școlilor minoritare din Basarabia a fost o parte integrantă din restructurarea școlii basarabene în general. În ținut a fost introdus învățământul primar obligatoriu, fiind deschise noi școli primare și secundare, acordându-se drepturi largi în domeniul școlarizării și grupurilor minoritare. În anul 1921 în ținut funcționau deja 1787 școli primare, în comparație cu 1558 din anul 1920, dintre care 1321 – românești; 212 – ucrainene; 89 – rusești; 65 – bulgărești; 50 – germane; 45 – evreiești; 4 – poloneze și una armenească.²⁷ Pe lângă instituțiile de învățământ de stat, minoritățile beneficiau de dreptul de a înființa și școli particulare cu predare în limba maternă. Primind subvenții din partea statului, minoritățile naționale aveau posibilitatea de a-și pregăti cadre didactice pentru școlile minoritare. În pofida legislației, ce conținea unele restricții în domeniul învățământului și unor acțiuni abuzive din partea autorităților, populația minoritară din Basarabia, grație unor eforturi cu totul excepționale, a reușit să constituie și să mențină o rețea școlară relativ importantă. Conform unor date statistice, în general, se poate constata un nivel înalt de încadrare a elevilor minoritari din Basarabia în procesul de instruire. În anii de studii 1922-1923 în liceele și școlile profesionale din ținut învățau 39% români și 61% reprezentanți ai minorităților etnice; în instituțiile secundare mixte - 25% români și 75% minoritari; în școlile normale și medii – 60% reprezentanți ai populației majoritate și 40% ai etniilor conlocuitoare.²⁸

---

²⁶ „Renașterea națională”, 21 septembrie 1924, *apud*. C. Iancu, *Evreii din România (1919-1938)*, București, 2000, p. 128.

²⁷ „Bessarabia”, t. IV, nr. 199 din 8 septembrie 1922.

²⁸ „Viața românească”, t. XV, 1923, nr. 5, p. 225, *apud* Gh. Cojocaru, *Integrarea Basarabiei*, p. 202.

Un alt domeniu în care s-au manifestat reprezentanții populației minoritare a fost cel teatral. O instituție teatrală notorie în Basarabia a fost teatrul de expresie rusă „A. S. Pușchin” din Chișinău. Aria pieselor montate era vastă, printre ele fiind mai multe piese traduse din limba română, ce aveau ca scop familiarizarea publicului vorbitor de limbă rusă cu cultura românească. Dintre actori se distingeau prin arta interpretativă V. Vronschi, M. Cosmacevski și Balaban.²⁹ Printre propagatorii artei și literaturii românești în mediul populației alogene din Basarabia era profesorul I. Peretz și scriitorul Donici-Dobronravov. I. Peretz, conducătorul societății culturale Mărăști, a montat în colaborare cu teatrul rus „A. S. Pușchin” din Chișinău mai multe spectacole de autori români.³⁰

Tot în această perioadă au apărut și au activat trupe teatrale, cu un caracter sezonier, ale minorităților ruse, evreiești, ucrainene și germane, care se declarau „teatre” și purtau uneori nume destul de neașteptate: „Teatrul vesel” și „Copii voioși” conduse de V. Vronschi și M. Cernov; „Pinguinii” – conducător M. Muratov; „Păsările călătoare” – conducător A. Verner; „Surâsul” – conducător L. Lipcovscaia; așa zisa „Trupa ucraineană” condusă de L. Leoinidov; „Liliacul” condusă de N. Dubrovin etc.³¹

La Chișinău spectacolele erau montate în diverse localuri: Sala Pușchin, Casa eparhială, sălile clădirii Blagorodnogo sobrania, Clubul de jochei, Clubul polonez, în pavilionul de vară al teatrului Național, pe scenele cinematografelor: „Expres”, „Odeon”, „Orfeu” și „Colizeum”. În situația când aceste trupe plecau în turneu în alte localități ale Basarabiei, spectacolele erau prezentate în sălile cinematografelor orășenești (cinematograful „Record” din orașul Tighina) sau în incinta altor localuri adaptate pentru aceasta (spre exemplu primăriile).

Spectacolele trupelor minoritarilor erau o expresie a culturii lor naționale și erau montate în limba maternă. Inițial, în prezentarea acestor spectacole nu era nici o restricție, dar cu trecerea timpului piesele lor erau cenzurate și unele din ele erau interzise, din motive de propagandă. Ministerul Artelor a stabilit anumite norme de funcționare a teatrelor minoritare, ale căror prevederi urmăreau supravegherea lor din partea statului. Aceasta presupunea nu numai realizarea unei cenzurări a spectacolelor, dar și acordarea unor subvenții bănești în scopul îmbunătățirii situației lor materiale.

Numeroase asociații culturale, cu caracter literar, artistic, muzical, științific etc. au funcționat nestingherit în Basarabia. Multe din cele minoritare au fost organizate de culte. La 1918 în Chișinău exista Liga culturii ruse, prezidată de pedagogul și redactorul ziarului „Svobodnaia Bessarabia”, B. F. Faresov. O filială a Ligii a fost deschisă în orașul Tighina.³² Activiștii acestei Ligi au inițiat organizarea Comisiei școlare a școlilor rusești în cadrul Directoratului Instrucțiunii Publice din Basarabia. La Chișinău funcționa și Universitatea populară a Ligii culturii ruse, cu două facultăți: științele umanitare și științele naturii. Liga avea și clubul său literar-artistic, unde se organizau serate literare și muzicale.³³

²⁹ „Bessarabscaia pocita”, III, nr. 533 din 23 ianuarie 1924; nr. 534 din 24 ianuarie 1924. *apud.* Gh. Cojocaru, *op. cit.*, p. 218.

³⁰ *Ibidem.*

³¹ S. C. Briseachin, *Cultura v Bessarabii 1918-1940*, p. 172.

³² „Bessarabschii crai”, 29 aprilie 1918.

³³ *Ibidem.*

O altă asociație de acest gen era Societatea „Tarbut”. Înființată în 1918, „Tarbut” era o societate culturală și educativă evreiască, ce avea ca scop răspândirea și încurajarea limbii ebraice și, în același timp, veghea să se aplice un program unitar în școlile cu limba de predare ebraică, îngrijind recrutarea unui bun corp didactic evreiesc și alcătuirea manualelor didactice ebraice. Societatea era recunoscută ca persoană morală, conform legilor în vigoare și prin stăruința ei s-au deschis multe școli primare, grădinițe de copii, licee, școli medii, toate sub denumirea de „Tarbut” (educație). Școlile „Tarbut” au fost primele școli din Basarabia din care s-a îndepărtat cu totul învățământul rusesc, introducându-se limba ebraică și cea română.³⁴

Reprezentanții minorităților naționale din Basarabia activau și în cadrul asociațiilor ce desfășurau o activitate cu caracter social și de binefacere. Prin intermediul acestor comunități ei încercau să soluționeze problemele cu care se ciocneau conaționali lor în viața cotidiană. În Chișinău o activitate vastă a desfășurat Asociația polonezilor. Pe data de 18 iulie 1918 au avut loc alegerile membrilor în consiliul Asociației polonezilor. Ca urmare au fost desemnați 30 de membri. În ședința de la 22 iulie 1918 au fost aleși membrii organului de conducere: președintele (voitul) V. F. Țivinskii, membrii (Iovnicații): A. Merjvițkii și Bortkevici, secretar – V.V. Coșco.³⁵ Adunările generale ale consiliului urmau a fi convocate de două ori pe lună, miercuri. Domeniul de activitate al Asociației polonezilor era destul de variat. Președintele asociației, V.F. Țivinskii a plecat la Iași pentru a duce tratative cu reprezentantul guvernului elvețian în privința prizonierilor de război de origine polonă. El a cerut intervenția Crucii Roșii din Elveția în apărarea intereselor ofițerilor și soldaților din corpul doi polon, ce fuseseră luați prizonieri în bătălia de la Dunăre la 11 mai 1918. În procesul de negocieri s-a constatat că Elveția nu poate trimite ajutor alimentar în Germania pentru prizonierii poloni, deoarece trece printr-o perioadă de criză economică. Comandamentul german a menționat că ar putea accepta un ajutor pentru prizonierii poloni, dar trebuia așteptată o confirmare din Berlin. În acest scop, comunitatea polonă din Chișinău a adunat o sumă de 4000 lei, ce urmau a fi transmiși prizonierilor poloni din Germania.³⁶ Tot la inițiativa *Asociației polonezilor din Chișinău*, în persoana lui V.F. Țivinskii, s-au dus tratative cu trimisul Poloniei la București, D. Linde, pentru a deschide un Consulat al Poloniei în Chișinău, motivând această decizie prin prezența unui număr impunător de polonezi în Basarabia. Ca rezultat, la 1 ianuarie 1919 s-a deschis Consutul Poloniei la Chișinău și în calitate de consul a fost desemnat V.F. Țivinskii.³⁷

Altă organizație ce a desfășurat o activitate diversă după Unire a fost *Comitetul național al armenilor din Basarabia „Nacoba”*, înființat la 3 decembrie 1917 și prezidat de M. Muratov. Noile autorități au recunoscut persoana juridică a Comitetului, deja existent, și prin urmare acesta și-a putut continua acțiunile. Domeniul de activitate al organizației era vast, cuprinzând multiple direcții:

³⁴ *Parlamentarii evrei în forul legislativ al României (1918-1940)*, București, 1998, p. 78.

³⁵ „Sfătul Țării”, 26 iulie 1918.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, 29 noiembrie 1918, nr. 260.

militară, medico-sanitară, culturală, juridică, de ajutorare a refugiaților, financiară etc. În special acțiunile întreprinse în ajutorarea refugiaților, care veniseră în număr mare de peste Nistru și din Turcia, s-au înscris ca o pagină de neuitat în anele activității Comitetului.³⁸ La inițiativa Comitetului „Nacoba” în noiembrie 1918 s-a deschis în Chișinău un gimnaziu armean particular. Primul director al gimnaziului a fost A. A. Zaharianov. Inițial gimnaziul se afla în incinta clădirii Colegiului Comercial din Chișinău, iar lecțiile aveau loc după masă. Din 1919 gimnaziul a obținut o clădire separată. Pentru elevii din alte localități a fost organizat un cămin-internat, ce se afla sub supravegherea administrației gimnaziului.³⁹ În cadrul gimnaziului activa și un Consiliu de tutelă, prezidat de I.G. Chirco, care conlucrea intens, în ceea ce privește organizarea activității gimnaziului, cu Comitetul „Nacoba”. Pe lângă aceste asociații, au mai activat: un Patronat de doamne armenice, s-a înființat și o cooperativă etc.

În aria de activitate a organizațiilor de binefacere din Basarabia un loc important îl ocupau asociațiile populației evreiești. Spre deosebire de celelalte organizații minoritare ponderea lor numerică era impunătoare, filialele lor fiind deschise în majoritatea localităților din regiune. Cele mai cunoscute organizații erau „Ezras-Holim”, *Societatea pentru paza sănătății populației evreiești din Basarabia*, *Societatea pentru ajutorarea evreilor săraci*, „Ezras Anim” etc. Unele din aceste organizații au apărut înainte de 1918 și fiind înregistrate în noile condiții după Unire, și-au continuat activitatea sa rodnică. Spre exemplu societatea „Ezras Holim” a fost înființată în 1909, însă în anul 1920 în orașul Soroca și localitatea Mărculești sunt atestate filialele acestei organizații, ce a fost reînregistrată de noile autorități.⁴⁰ Din răvașul delegatului responsabil pentru asigurarea socială din județul Soroca, S. Pătrașcu, către Ministerul sănătății, muncii și asigurării sociale din România de la 9 noiembrie 1922 reiese că timp de 10 luni ale anului curent, societatea a acordat 37444 de servicii. Bugetul organizației, ce se forma din cotizațiile de membru, donații și banii obținuți în urma organizării seratelor de binefacere, era de 70000 lei, iar cheltuielile – 72570 lei.⁴¹

Societatea pentru paza sănătății populației evreiești din Basarabia (OSE – Organizația sanitară evreiască), fondată în 1912, a fost oficial înregistrată de organele românești la 23 iunie 1923. Filialele acestei organizații au fost deschise în orașele: Akerman, Bălți, Tighina, Ismail, Orhei, Soroca și în localitățile: Lipcani, Briceni, Rezina, Fălești, Telenești etc. În statutul organizației scopul era formulat astfel: „Societatea are ca scop paza sănătății populației evreiești din Basarabia și îngrijirea de dezvoltarea fizică a generației în creștere, acordă tot felul de ajutor la cei bolnavi, contribuie la realizarea diferitor măsuri sanitaro-igienice”.⁴² Pentru realizarea scopurilor sale membrii organizației studiau starea sanitară a populației evreiești din Basarabia, editau și distribuiau reviste de igienă, deschideau spitale,

³⁸ „Din trecutul nostru”, ianuarie 1934, nr. 3-4, p. 33.

³⁹ „Bessarabia” 29 mai 1919, nr. 45.

⁴⁰ „Bessarabscoe slovo”, 30 iulie, 1936, nr. 2011, *apud.* I. M. Copanschi, *Blagotvoritelinie organizații evreev v Bessarabii v mejoenii period (1918-1940)*, Chișinău, 2002, p. 99.

⁴¹ A.N.R.M., fond 2071, inv. 1, dosar 36, p. 5, *apud.* I. M. Copanschi, *op. cit.*, p. 127.

⁴² A.N.R.M., fond 171, inv. 2, dosar 3395, p. 3.

sanatorii, farmacia, ambulatorii, concomitent pregătind personal medical pentru deservirea lor. OSE-ului îi aparține inițiativa de a lansa diferite programe: „O picătură de lapte”, „Medicina școlară” etc. Programa „O picătură de lapte” a fost lansată la Chișinău la 5 decembrie 1924 și consta în ajutorul acordat, în formă de lapte pasteurizat și vitaminizat, familiilor evreilor săraci.⁴³ Realizarea acestui program a fost posibilă datorită ajutorului bănesc de 100000 mii lei, dat de văduva medicului Șteinberg și ajutoarelor de peste hotare.

În scopul realizării obiectivelor propuse, organizații de binefacere evreiești, cu acordul administrației, înființau și deschideau ospătării sociale, ceainării, aziluri, spitale, cămine etc. În ospătăriile organizațiilor se putea lua masa cu un preț redus, iar în zilele de sărbătoare ele organizau prânzuri sau cine gratuite, cu bucate tradiționale ale evreilor. În zilele sărbătorilor de Paști din 1923, ospătăria, finanțată de *Societatea pentru ajutorarea evreilor săraci*, a pregătit bucate de sărbătoare pentru 550 de refugiați, 200 soldați - evrei, 25 de bolnavi din spitalul din Costiujeni și pentru 60 deținuți.⁴⁴

Minoritățile naționale din Basarabia tindeau și spre integrarea în viața politică din România. Până la unirea Basarabiei cu România, pe teritoriul dintre Prut și Nistru nu existau partide politice propriu zise. În Sfatul Țării acționau numai grupări (*Blocul Moldovenesc*, *Fracțiunea Țărănească*, *Fracțiunea Minorităților*), care au avut rolul de apărare a intereselor unor grupuri fie sociale, fie etnice, dar care în condițiile unirii nu-și mai găseau locul. Aceasta s-ar explica atât prin lipsa de tradiție în acest sens și prin lipsa unei coeziuni puternice între minoritari, cât și prin lipsa unor lideri politici, ce ar fi putut organiza un partid politic.

După unire în arena politică a Basarabiei au apărut noi formațiuni politice, în care s-au încadrat și reprezentanții minorităților naționale. Preferințele lor politice nu variau în funcție de naționalitate. Spre exemplu, minoritarii ruși din orașul Tighina au intrat în mișcările politice, în special în Partidul Național Liberal și Partidul Național Țărănesc, și mai puțin la „Georgiști” și „Averescani”. În baza politicii duse, încep a ocupa diferite funcții importante ca: subprefect, prefect, primar, adjunct de primar și membri în consiliile județene și comunale.⁴⁵ Ucrainenii din orașul și județul Cetatea Albă „erau încadrați în Partidul Național Țărănesc, iar cei înstăriți activau în Partidul Național Liberal și în cel Averescan. O parte din ei, mai ales cei complet pauperi activau clandestin în mișcarea comunistă, fie că înlesneau răspândirea manifestelor comuniste, fie că activau în organizațiile de spionaj.”⁴⁶ Minoritatea evreiască din orașul Tighina „în număr destul de mare s-au înscris în Partidul Național Liberal și Partidul Național Țărănesc. În Partidul Național Liberal erau înscrși în majoritate evrei cu stare materială, iar în Partidul Național Țărănesc numai din clasa de jos.”⁴⁷

Populația evreiască din Basarabia avea o mare importanță, prin numărul și influența sa, în perioada preelectorală. Acesta fapt era menționat și de generalul

⁴³ „Nașa reci”, 5 decembrie 1924.

⁴⁴ „Bessarabia”, 6 aprilie 1923 apud. I. M. Copanschi, *op. cit.*, p. 183-184.

⁴⁵ A.N.R.M., fond 680, inv. 1, dosar. 4534, f. 72-73.

⁴⁶ Ibidem, p. 119-121.

⁴⁷ Ibidem.

Petin, atașat militar în România, în raportul său privind situația din Basarabia la 1919: „În apropierea alegerilor, persoanele oficiale: prefectii, subprefectii, agenți electorali de toate categoriile, sunt trimiși pe lângă evreii importanți pentru a-i decide să participe în mod activ la alegeri în favoarea partidului „Țărănesc” (partid țărănesc român, susținut de către guvernul basarabean), dar evreii sunt rezervați. Ei continuă plângerile împotriva administrației române; se plâng îndelung insistând asupra detaliilor cererilor fără plată, a bacșișurilor, a necazurilor ale căror obiecte sunt și a brutalității poliției. Dar dacă evreii se îndepărtează de România, ei nu doresc să fie supuși nici regimului rus. Rusia reconstituită le trezește suspiciuni, ba și mai mult. Nemulțumiți de administrația română, dar comparând viața actuală liniștită a populației basarabene cu situația din Rusia, evreii recunosc posibilitatea de a trăi și munci în pace. Fără a face o opoziție completă politicii românești, ei mențin o rezervă în fața viitorului și deci ei se vor prezenta la alegeri pentru a nu atrage reaua voință a Puterilor Publice.”⁴⁸

Un număr impunător de evrei erau adepți ai mișcării comuniste din Basarabia. Ei erau membri ai diferitor uniuni revoluționare, comitete muncitorești, ale sindicatelor. Printre membrii cei mai activi ai mișcării au fost – Iacob Radiuleonski, Iacov M. Bernștein Kogan, Iacob Lambert.⁴⁹ În luna februarie 1920 toate organizațiile evreiești din Basarabia ca: „Poalei Sion”, „Bund”, „Tarbut”, „Societatea culturală” etc. s-au unit și au constituit conferbundul afiliat la Partidul Comunist din Basarabia.

Între anii 1921-1923 la mișcarea comunistă, propagată în acel timp în Basarabia insistent de sovietici, aderă și bulgarii din sudul Basarabiei. Astfel în anul 1923 este descoperită la Cubei organizația comunistă revoluționară condusă de Nicolae Șișman, zis Afanasiev. Acesta formase nuclee comuniste în comunele cu populație bulgară. Aceste centre aveau ca scop să conlucreze cu organizația revoluționară din Tatarbunar.⁵⁰ Organizațiile comuniste din Basarabia nu numai că aveau membri numeroși printre populația minoritară, ci și întreprindeau acțiuni îndreptate împotriva guvernării române din ținut, urmărind reanexarea Basarabiei la Rusia sau incorporarea ei la Ucraina. Activitatea lor insistentă în Basarabia se datora și vecinătății apropiate cu Ucraina și Rusia sovietică.

În zilele de 23-26 ianuarie 1919 a avut loc incursiunea unor detașamente naționaliste ucrainene din stânga Nistrului în județul Hotin, unde exista o populație compactă ucraineană. În caz de reușită, naționaliștii ucraineni intenționau să ocupe întreaga Basarabie și s-o anexeze la Ucraina.⁵¹ O grupă de bolșevici în zilele de 12-17 septembrie 1924 au ocupat satele din sudul Basarabiei: Nicolaevca, Zabrieni, Marasai, Sagana, Tatar-Bunar, Gălinești, Cișmea și Tropacie, de remarcat că din cele 8 sate ocupate, 6 erau locuite de ruși, 1 de bulgari și 1 de moldoveni. În satele

⁴⁸ Generalul Petin, Atașat Militar în România, Domnului Ministru de război (E.M.A. Biroul-Misiunii nr. 2, Paris, raport privind Basarabia; *apud* V. Dobrinescu, I. Pătroi, *Documente străine privind Basarabia și Bucovina (1918-1944)*, București, 2003, p. 46-47.

⁴⁹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, fond Problema 33, vol. 4, p. 284-285; *apud* Ioan Scurtu, Liviu Boar, *op. cit.*, p. 242-243.

⁵⁰ A.N.R.M., fond 680, inv. 1, dosar 4534, f. 311.

⁵¹ Arh. Ist. Centrală, fond personal Pan. Halippa, dosar 97/f.d., f. 2-3, *apud* Gh. Cojocar, *op. cit.*, p. 99.

ocupate se adunau partizani ai revoltei și se proclama Republica moldovenească. Reacțiile populației din ținut asupra acestui eveniment au fost diferite. O parte din locuitorii satelor au sprijinit aceste grupări, dar a fost și un număr mare de persoane ce au opus rezistență. „La Gurile Dunării erau stabiliți pescari ruși, numiți „lipoveni”, care nu se amestecau sub nici o formă cu țărani români din vecinătate. Aproximativ 100 din acești lipoveni, ajutați de câțiva bulgari, s-au alăturat bandelor sovietice. Însă locuitorii germani și bulgari din vecinătate au refuzat să se alăture invadatorilor ruși. Ei chiar au început lupta împotriva lor, fără a aștepta sosirea trupelor românești.”⁵² Interesantă apare complicitatea populației evreiești, care a păstrat o prudentă rezervă: „La Tatar-Bunar a fost ascuns un ofițer superior român, reținut politic, fie pentru a-l preda, dacă revoluționarii erau învingători, fie pentru a-l salva, dacă erau învingătoare trupele române”⁵³

Comportamentul și atitudinea diferită a minorităților naționale din Basarabia față de autoritățile române poate fi explicată nu numai prin temeiul etnic, ci și social. Mulți proprietari, comercianți, medici, avocați etc. oricât de nemulțumiți ar fi fost de regimul român, totuși îl preferau opresiunii sovietice. Baronul Volghin, fost mare proprietar, a declarat unuia dintre colaboratorii săi: „Nu pot fi suspectat de românofobie, căci sunt unul din cei doi proprietari, care au preferat, cu riscul unor inconveniente multiple, să-și păstreze naționalitatea rusă, dar, ca toți prietenii mei, în caz de plebiscit, aș vota în circumstanțele actuale pentru România... În ceia ce privește țărani de pe fostul meu domeniu, excepții făcând bărbații maturi, toți sunt bolșevici.”⁵⁴

Într-o informație de la 28 septembrie 1924, transmisă de agentul consular al Republicii Franceze din Basarabia titularului Legației Franceze, marchizului Saint-Aulaire, situația din Basarabia a fost apreciată în felul următor: „Starea generală de spirit din Basarabia poate fi caracterizată prin denumirea de „bolșevism” dată „stării latente”. ..... După deruta de pe frontul rus, trupele demoralizate, dezorientate și jefuite s-au răspândit în Basarabia, dedându-se la toate excesele care au marcat începutul bolșevismului. Populația basarabeană de la țară, deși are un caracter indolent și pasiv, a sfârșit prin a fi zdruncinată la rândul ei de acest val de dezordine pe care nu-l stăpânea nici o autoritate. Aceasta a fost epoca jefuirii marilor proprietăți, în care se găseau bogății adunate timp de secole. Frumoasă perioadă în care totul se găsea din belșug, fără muncă. Acest paradis a durat luni de zile. O republică „autonomă moldovenească”, fără mare autoritate, a adus o mică schimbare acestei stări de spirit. În sfârșit au venit trupe române, aducând cu ele puțină ordine și organizare. Țăranul basarabean nu a pierdut însă amintirea scurtei perioade, care reprezintă în ochii săi bolșevismul și binele făcut, „timpul fericit al libertății” cum spune el... Țăranul atribuie noilor săi guvernanți români o stare de lucruri care există peste tot în altă parte și care este una din consecințele războiului. Administrația română, rău slujită de către funcționarii insuficient pregătiți, a contribuit la creșterea cauzelor nemulțumirii... În asemenea condiții o consultare

⁵² Generalul Petin, Atașat Militar în România, Domnului Ministru de război (E.M.A. Biroul-Misiunii nr. 2, Paris, Raport privind Basarabia) *apud* V. Dobrinescu, I.Pătroiu, *op. cit.*, p. 51.

⁵³ *Ibidem*, p. 63.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 52.

populară ar dea rezultate neașteptate și decepționante. Majoritatea regiunilor rurale ar vota pentru o legare de Rusia Sovietică, pe când în mod paradoxal, clasele burgheze și cele intelectuale, deși din vechi proprietari și funcționari ruși, ar vota pentru menținerea stării de lucruri actuale, care reprezintă în ochii lor un rău mai mic. Dar, în aceste împrejurări, situația ar fi bazată pe un echivoc. Țăranul nu s-ar declara atât pentru Rusia, ci pentru bolșevism, din care nu a gustat decât începuturile agreabile și nu urmările inevitabile, mult mai puțin atrăgătoare.”⁵⁵

Datele și faptele menționate relevă cu claritate faptul că în România minoritățile naționale au beneficiat în general de un regim juridic democratic, ceea ce le-a permis a avea o viață politică și culturală conformă cu aspirațiile lor. Regimul respectiv era garantat de tratatele internaționale și de actele legislative interne. Pornind de la constatarea că membrii care aparțin minorităților etnice fac parte integrantă din stat, ele le asigurau o egală ocrotire cu toți cetățenii majoritari. Această ocrotire se manifesta prin asigurarea egalității de drepturi civile și politice, precum și libera dezvoltare religioasă și culturală. Încadrarea minorităților naționale din Basarabia în cadrul statului român a fost un proces complex, marcat de elemente pozitive, dar și de momente tensionate. Minoritarii au putut să-și deschidă școli în care studierea se desfășura în limba maternă, activau în cadrul organizațiilor lor naționale cu caracter social și cultural, erau editate ziare în limba lor maternă etc.

Perioada tranzitorie de până la 1920 a fost relativ satisfăcătoare, după care a început să se manifeste acea dinamică specifică statelor naționale orientate spre restrângerea drepturilor minoritare. Punctul nevralgic l-a constituit îndeosebi învățământul de grad elementar și formarea personalului didactic. Cât timp au depins de stat, școlilor minoritare nu li s-au putut asigura toate facilitățile proiectate prin acordurile de pace.

Procesul de integrare în cadrul statului român a fost influențat și de atitudinea minorităților naționale față de noua guvernare. Pe parcursul anilor 1918-1924 majoritatea locuitorilor Basarabiei au fost favorabili menținerii *status quo*-ului. Estimați pe naționalități, germanii și polonezii acceptau guvernarea română. Rușii, ucrainenii, găgăuzii, evreii și bulgarii doreau să se unească cu Uniunea Sovietică.

Germanii și polonezii, care doriseră în 1918 unirea Basarabiei cu România, nu voiau să devină cetățeni sovietici. Germanii erau locuitori harnici, prosperi și loiali față de statul român, motiv pentru care au fost tratați decent de către autoritățile române. În timpul evenimentelor din Tatar-Bunar la 1924, în unele sate rusești ei au ajutat autoritățile române să instaureze ordinea. Minoritatea poloneză a continuat să rămână, de asemenea, favorabilă statului român.

Rușii, ucrainenii, evreii, bulgarii și găgăuzii erau prosovietici. Rușii au fost atrași din rațiuni naționaliste spre Uniunea Sovietică, iar ucrainenii pentru motive similare de Republica Sovietică Socialistă Ucraina. Bulgarii și găgăuzii, ce își aminteau că predecesorii săi făcuseră parte din ceea ce acum era Uniunea Sovietică, erau atrași emoțional de Soviete. Pe lângă factorul național e necesar să se ia în

⁵⁵ Ibidem, p. 55-57.

considerație și factorul social. O parte impunătoare de proprietari și intelectuali reprezentanți ai minorităților ruse, bulgare, evreiești preferau să rămână în România, nu în țara sovietelor.

Dincolo de anumite greutăți și tensiuni, anii 1918-1924 au marcat o etapă importantă pe calea integrării minorităților naționale din Basarabia în cadrul statului național unitar român. S-au creat structuri politice și culturale, s-au schimbat idei și s-au căutat soluții, multe dintre ele fiind pozitive. La nivelul masei de cetățeni s-a stabilit o colaborare benefică, atât pentru națiunea majoritară, cât și pentru minoritățile naționale.

NATIONAL MINORITIES LIVING IN BESSARABIA (1918-1929)

Abstract

The legal statute of national minorities living in Romania was also set by the stipulations of the Peace Treaty and the Constitution of 1923. Several laws passed subsequently completed the legal framework of minorities in Romania. All this enabled citizens of ethnical origin other than Romanian to hold the same rights as the Romanian majority.

The integration of Bessarabia into the Romanian State also targeted the nationalization of education. The number of schools where minorities could study in their mother tongue was established, and the training of teachers was organized. However, the lack of handbooks posed great difficulty both to students and to teachers. The right of the minorities to private education was also stipulated by law. A number of orders issued in 1923-1924 restricted education in the languages of the minorities, which raised many protests from the communities concerned.

The national minorities had numerous cultural and charity associations in Bessarabia. Members of the national minorities also took active part in the political life, their political options, in general, being not dictated by ethnical origin. A significant part of the Jewish population rallied to the communist movement.

It is also noted that the Germans and the Poles accepted the Romania administration, whereas the Russians, the Gagautz, the Ukrainians, and the Bulgarians were in favor of the Soviet rule.

MINORITATEA EVREIASCĂ ÎN BASARABIA INTERBELICĂ*

NICOLAE ENCIU

Evreii basarabeni: de la începuturi până în 1918

Primele mărturii documentare ce atestă prezența evreilor pe teritoriul Principatului Moldovei datează de la finele secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, când Roman I (1391-1394), „marele singur stăpânitor al Țării Moldovei de la munte până la mare”, iar apoi și Alexandru cel Bun (1400-1432) au acordat evreilor hrisoave domnești conținând o serie de facilități, inclusiv permisiunea de a locui pretutindeni pe teritoriul Moldovei. În anii domniei lui Ștefan cel Mare (1457-1504), în Suceava locuiau evrei care practicau negoțul cu vite cornute, iar evreul Isaak ben-Veniamin ajunge chiar să dețină importanța dregătorie de logofăt¹.

Începând cu mijlocul secolului al XVII-lea, în Moldova se atestă organizarea evreilor în comunități, aflate sub autoritatea unui haham-bascha, numit de domnitor. Cu toate că funcția acestora avea mai mult un caracter civil decât religios, haham-bascha se bucurau de mari privilegii, fiind aleși, în majoritatea cazurilor, din rândul rabinilor de vază². Totuși, numărul evreilor în acea perioadă era încă insignifiant, iar atunci când ajungeau să devină prea numeroși, domnitorii Moldovei îi izgoneau peste hotar, în Galiția și Polonia, de unde de obicei pribegeau în Moldova. Astfel s-a procedat, bunăoară, în anul 1579, în timpul domniei lui Petru Vodă Șchiopul³.

Deja pe parcursul secolului al XVIII-lea, evreii încep a pătrunde masiv din Ucraina în târgurile Moldovei dintre Nistru și Prut, ajungând într-o vreme chiar orândari la vadurile Nistrului, ceea ce l-a determinat pe căpitanul de Soroca să ceară înlăturarea lor. Ocupația evreilor stabiliți pe teritoriul dintre Prut și Nistru o constituia negoțul cu horilca, pe care inițial o aduceau din Ucraina, pentru ca mai apoi să o producă și la velnițele înființate pe la conacurile boierești⁴. Numărul lor a sporit considerabil în anii războiului ruso-turc din 1806-1812, când granița Ucrainei dinspre Moldova a fost deschisă.

Conform catagrafiei oficiale rusești din 1817, din totalul celor 96.526 familii sau 482.630 locuitori ai Basarabiei, evreii numărau 3.826 familii, respectiv 19.130 locuitori sau 4,2 % din total⁵. *Așezământul regiunii înființate Basarabia* din

---

*Prezentul studiu constituie o variantă extinsă a comunicărilor autorului prezentate în cadrul Colocviului internațional „The Study of the Holocaust in Recent Historiography on Romania: Theoretical Debates, Comparative Perspectives, and Ethical Aspects (Civic Education Project, Bucharest, Romania, 1-2 June 2002) și al Mesei rotunde cu genericul „Grupurile etnice în istoria Românilor: Evreii în anii celui de-al Doilea Război Mondial” (Asociația Istoricilor din Republica Moldova, or. Chișinău, Biblioteca Publică „Onisifor Ghibu”, 3 iunie 2005).

¹ Lev S. Berg, *Bessarabia. Strana-Livdi-Hoziaistvo*, Moskva, 1918, p. 134-135.

² Nicolae M. Enea, *Culte, în Basarabia*, Chișinău, 1993, p. 315-316.

³ Ion Nistor, *Populația Basarabiei, 1812-1918* (I), în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an I, aprilie 1919, nr. 1, p. 95.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 96.

1818 a decis ca evreii „să fie împărțiți printre tagma negustorilor, a târgoveților și lucrătorilor de pământ după îndemânările lor spre îndeletnicirile numirilor ce s-au pomenit”. Conform dispozițiilor aceluiași așezământ, evreilor „li se lasă slobozenie numai a cumpăra părțile de loc pustiu, din singura stăpânire a haznalei, pentru semănături și pentru a face fabrici, la care vor lucra cu oameni nămiți”; de asemenea, evreilor „se lasă a ține în orândă vânzarea băuturilor la moșiile haznalei și alte acareturi asemenea acestora, nefiind nici de cum volnici a stăpâni norod de lege creștinească”⁶.

Precum afirma prof. Ion Nistor, administrația țaristă a fost foarte prevenitoare față de așezarea evreilor în Basarabia: „de unde înlăuntrul împărăției rusești evreii erau urmăriți și opriți de a se așeza după placul lor, în Basarabia ei erau slobozi de a veni și a se așeza unde voiau”⁷. Mai mult chiar, printr-un decret imperial datând din 29 septembrie 1830, evreilor li se admitea așezarea în număr nelimitat pe teritoriul Basarabiei, fiind scutiți, începând cu acea dată, de plata impozitelor către stat timp de 5 ani; în următorii 3 ani ei nu trebuiau să plătească decât 1/3 din acele impozite și încă 2 ani doar 1/2 din ele⁸.

Beneficiind de condiții avantajoase de împământanire, numărul evreilor în Basarabia va ajunge la circa 100.000 de locuitori către revizia a X-a din 1861, sau 9,5 % din totalul populației⁹. În condițiile în care evreii basarabeni deveniseră, sub aspect numeric, cea de-a doua minoritate etnică importantă a Basarabiei, s-a decis repartizarea acestora nu numai la tagma negustorilor, ci și la aceea a „lucrătorilor de pământ”, conform prevederilor Așezământului din 1818¹⁰. Astfel, „pentru a face pe acest neam să se deprindă cu agricultura”¹¹, la începutul anilor '60 ai secolului al XIX-lea în Basarabia au fost întemeiate 16 colonii agricole evreiești și anume: Lomacineț (jud. Hotin); Mereșeuca Nouă, Liublin, Vertiujeni, Cârpești, Mărculești, Zgurița, Briceva, Dumbrăveni, Stărăuca și Teleneștii Noi (jud. Soroca); Alexandreni și Valea lui Vlad (jud. Bălți); Șibca și Nicolaevca-Blagodati (jud. Orhei); Hulboca și Constantinovca (jud. Chișinău); Romanovca (jud. Tighina). În coloniile respective s-au stabilit 10.589 de evrei, care au format 1.082 gospodării¹².

Precum menționa prof. Ion Nistor, „părea că țarul Rusiei izbutise a deprinde pe evrei la munca câmpului, ceea ce nu izbutise Iosif al II-lea. Dar curând ieși la iveală că evreii nu sunt predispuși pentru această îndeletnicire. Scurtă vreme după înjgheburile acestor colonii se putu observa că coloniștii evrei făceau mai cu drag negoț decât agricultură”¹³. Au fost, evident, și unele excepții, când gospodăriile evreiești din coloniile Valea lui Vlad, Mărculești, Alexandreni,

⁶ Cf. Ion Nistor, *Populația Basarabiei, 1812-1918* (II), în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an I, iulie-octombrie 1919, nr.2-3, p. 305.

⁷ *Ibidem*; Șlomo Iuval, *Belțcaia evreiscaia obșcina V XIX stoletii: razdel „Kneghi Belți Bessarabia”* (izdannoii v Izraile v 1993 godu), Belți, 1994, p. 10.

⁸ Ștefan Ciobanu, *Basarabia: Populația, istoria, cultura*, București, Chișinău, 1992, p. 29-30.

⁹ George Murgoci, *La population de la Bessarabie. Étude démographique*, Paris, 1920 (Annexes. Tableau III bis: La population de la Bessarabie par nationalités d'après la X Révision, 1861, sans le district d'Ismail).

¹⁰ Ion Nistor, *Populația Basarabiei*, (II), p. 306.

¹¹ Arhivele Naționale, București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 39/ 1918, fila 12.

¹² În documentul citat sunt indicate 16 localități evreiești, însă enumerate 18 (ibidem, fila 12); prof. Ion Nistor indică 16 localități, însă enumără 17 (I. Nistor, *op. cit.*, (II), p. 306).

¹³ I. Nistor, *op. cit.*, p. 306.

Vertiujeni, Zgurița sau Căprești din nordul Basarabiei practicau, la începutul secolului al XX-lea, o cultură agricolă intensivă¹⁴. Totuși, în marea lor majoritate, coloniștii evrei năimeau muncitori agricoli locali pentru munca ogoarelor, în timp ce ei făceau negoț cu roadele câmpului, cu vite, piei, lână, tutun etc., rămânând cei care au fost dintotdeauna: oameni de afaceri și negustori¹⁵.

Conform datelor primului recensământ oficial al populației din Rusia țaristă, numărul evreilor basarabeni era de 269.108 persoane de ambele sexe, constituind 11,79 % din totalul populației guberniei sau cea de-a doua minoritate ca pondere după ucraineni. În mediul rural, evreii locuiau în proporție de 7,25 % din totalul subpopulației respective, în timp ce în orașe erau concentrați în proporție de 37,18 % din totalul populației urbane a guberniei, depășindu-i în această privință pe velicoruși (24,42 %), ucraineni (15,75 %) și moldoveni (14,16 %)¹⁶. Practicând preponderent comerțul, industriile și fiind caracterizați printr-un înalt grad de urbanizare, evreii se distingeau, de asemenea, printr-o proporție considerabilă a știutorilor de carte, cu 49,6 % în rândul populației masculine și 24,1 % în rândul celei feminine. La acest capitol, evreii erau depășiți doar de polonezi (cu 55,6 % bărbați și 24,1 % femei) și germani (cu 63,5 % și 62,9 % respectiv)¹⁷.

Gradul înalt de culturalizare a minorității evreiești din Basarabia s-a datorat în mare măsură școlilor primare evreiești, care au funcționat până la 1844 în mod particular, după aceea dată fiind înființate și școli primare de stat în unele centre urbane și târguri. În respectivele școli predarea se efectua, totuși, în limba rusă, conform programei școlilor primare de două clase¹⁸. Exceptând școlile primare din coloniile germane și cele evreiești, sub administrația țaristă în Basarabia nu au funcționat școli pentru minoritățile etnice.

Statutul politico-juridic al minorității evreiești după unirea Basarabiei cu România

Prin Declarația Sfatului Țării din 27 martie / 9 aprilie 1918, Basarabia istorică s-a reunit cu România „în puterea dreptului istoric și dreptului de neam, pe baza principiului că noroadele singure să-și hotărască soarta lor”¹⁹. Printre condițiile de unire stipulate în Declarația Sfatului Țării au figurat și „libertatea personală, libertatea tiparului, a cuvântului, a credinței, a adunărilor și toate libertățile obștești” ce urmau a fi garantate prin Constituție, precum și „respectarea drepturilor minorităților din Basarabia”²⁰.

Ca organ reprezentativ al Basarabiei, Sfatul Țării a fost constituit din reprezentanții tuturor naționalităților conlocuitoare, inclusiv din 6 reprezentanți ai

¹⁴ Alex Kidell, *Contribuțiuni la bibliografia social-economică basarabească*. Chișinău, 1930, p. 17.

¹⁵ Ion Nistor, *op. cit.*, (II), p. 306; Arhivele Naționale, București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 39/1918, fila 12-12 verso.

¹⁶ *Pervaia vseobșciaia perepis naseleniia Rossijscoi imperii, 1897 god*, red. N.A. Troinițkogo, Moskva, 1905, p. XXI.

¹⁷ *Ibidem*, p. XX; *O neotlojnih merah po organizatii vneșcolnogo obrazovaniiia V Bessarabii. Doklad cirezviciainomiu zemskomu sobraniiu 1918 goda Bessarabscoi gubernscoi zemscoi upravii*, B. g., Bi., p. 10; New York, 1919, p. 25; Pan Halippa, *Publicistică* (Col. Testament), București – Chișinău, 2001, p. 7.

¹⁸ Liviu Marian, *Cultura și școala, în Basarabia*, Chișinău, 1993, p. 244.

¹⁹ „Cuvânt Moldovenesc”, aprilie 1918, nr. 30.

²⁰ *Ibidem*.

minorității evreiești²¹, iar Declarația de unire a Basarabiei cu România a fost votată de 86 de deputați, 3 pronunțându-se împotriva, 36 abținându-se de la vot și 13 fiind absenți din ședință. În favoarea unirii au votat 83 de deputați moldoveni și 3 reprezentanți ai minorităților etnice: un ucrainean (Botnariuk), un rus (Trofimov) și un polonez (F. Dudkevici). „Împotriva” au votat doi deputați ucraineni (M. Starenki și A. Osmolovski) și un deputat bulgar (S. Balamez). S-au abținut să se pronunțe 11 deputați moldoveni, 8 ucraineni, 6 ruși, 5 bulgari, 4 evrei din cei 6 deputați cu drept de vot și 2 reprezentanți ai comunității germane²².

Votul de abținere al deputaților minoritari din ziua de 27 martie/ 9 aprilie nu s-a opus, în principiu, deciziei de unire a Basarabiei cu România. Optând pentru abținerea de la vot, reprezentanții etniilor minoritare au permis deputaților majoritari să-și asume întreaga responsabilitate pentru noul destin al ținutului dintre Prut și Nistru²³. Faptul că abținerea de la vot a deputaților minoritari nu a reprezentat o manifestare de neloialitate și că Blocul Moldovenesc a apreciat corect atitudinea respectivă este probat de conlucrarea și cooperarea ulterioară a fracțiunii majoritare cu cea a minoritarilor în cadrul Dietei provinciale. Astfel, în cadrul discuțiilor privind formarea Consiliului Directorilor Generali (puterea executivă), a fost acceptat punctul de vedere al reprezentanților minorităților etnice asupra structurii Directoratului pentru relații interetnice. Au fost create secții speciale pentru problemele ucrainenilor, ale evreilor, precum și ale naționalităților mai puțin numeroase. De asemenea, în cadrul Cancelariei Sfatului Țării, la propunerea fracțiunii evreiești, a fost creată o Comisie specială pentru problemele naționale și a fost adoptat amendamentul prin care se recunoștea dreptul „fiecărei națiuni de a se adresa către Sfatul Țării în limba sa maternă”²⁴.

Comentând ulterior motivul abținerii de la vot a fracțiunii evreiești din Sfatul Țării, reprezentanții acesteia, Samuel Lihtman și Isak Gherman aveau să menționeze că, „pe de o parte, ei erau convinși că în Rusia Mare, nouă, democratică, federativă și bogată evreii vor avea mai multe avantaje și un câmp incomparabil mai larg pentru satisfacerea intereselor și cerințelor naționale, culturale, religioase și economice decât în mica și săraca Românie sau în Ucraina, independența căreia o considerau încă șubredă și nesigură. Pe de altă parte, Rusia viitoare se prezenta pentru majoritatea evreimii basarabene încă drept un Sfinx. Nu se putea prevedea, ce formă de guvernământ se va stabili, de asemenea, ce direcție va lua ea în politica sa internațională. În cazul în care această Rusie, consolidându-se, va manifesta tendințe imperialiste și va pune mâna din nou pe Basarabia și alte provincii mărginașe proclamate independente, atunci situația celor ce vor fi votat Unirea Basarabiei cu România va fi periclitată. Același pericol, credeau ei, îi așteaptă și din partea României, în caz când aceasta va fi în stare să mențină Basarabia în hotarele sale și să reziste pretențiilor imperialiste ale Rusiei. Deci, fiind încă neclar viitorul, chiar cel mai apropiat, se impunea precauțiune și

²¹ *Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România, 1917-1918: Documente*, Antologie de Ion Calafeteanu și Viorica-Pompilia Moisuc, Chișinău, 1995, p.102, 104, 108-110; Elefterie Negel, *15 ani de la Unirea pe veci a Basarabiei cu Patria mamă. O scurtă privire în trecutul apropiat*, în „Universul”, 11 aprilie 1933.

²² Gheorghe E. Cojocaru, *Sfatul Țării: Itinerar*, Chișinău, 1998, p. 113-114.

²³ *Ibidem*, p. 139.

²⁴ *Ibidem*, p. 136-137.

prudență. De aceea, cea mai bună ieșire din această dilemă era abținerea de la votare: să nu se supere nici moscoviții, nici românii”²⁵.

Așadar, putem constata justetea afirmației din cotidianul „Sfatul Țării”, potrivit căreia „noua rânduială din Basarabia nu s-a zidit pe temelia unui naționalism îngust ori a unui exclusivism stupid, ci pe temelia trainică a unei democrații înțelepte - care însă n-are nimic cu bolșevismul îmbrăcat în jocul cald al vechiului despotism - și pe a libertății constituționale, care nu înseamnă de loc nihilism exasperat și provocator de anarhie”²⁶.

Totuși, având în vedere că, din punct de vedere demografic, unirea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei a înlocuit vechea unitate etnică cu o situație nouă, în care alături de români coexista acum și un procent însemnat de alte naționalități²⁷, statul român a procedat, din chiar anul Marii Uniri, într-un larg spirit de toleranță, la elaborarea și adoptarea unor legi fundamentale, menite să asigure ca România să devină „Patria iubită și iubitoare a tuturor fiilor ei, fără deosebire de clasă socială, de limbă maternă, ori de confesiune”²⁸.

Tuturor minorităților naționale li s-a asigurat posibilitatea legală de a-și dezvolta limba și cultura proprie, de a uzita într-o largă măsură de drepturile limbii lor, drepturi determinate prin legi fundamentale, elaborate de corpurile legiuitoare ale României. În același timp, a fost soluționată și situația de drept a diferitelor confesiuni religioase. Libertatea credinței a devenit principiul fundamental al României interbelice. Pentru asigurarea drepturilor și îndatoririlor reciproce dintre numeroasele confesiuni și Stat, a fost acordat fiecărei confesiuni dreptul de a-și organiza viața internă în mod autonom, în cadrul statului român. Fără a leza autoritatea bisericilor altor confesiuni, acestea au respectat și au recunoscut tradițiile Bisericii Ortodoxe române²⁹. La baza stabilirii drepturilor și obligațiilor reciproce dintre Stat și cele 7-8 confesiuni, principiul călăuzitor a fost interesul Statului român și toleranța confesională reciprocă³⁰.

În strânsă legătură cu problema minorităților naționale din România interbelică a fost abordată și „problema evreiască”. Decretul-lege din 22 mai 1919 a soluționat definitiv problema împământinirii evreilor, punând astfel capăt întregii serii de neînțelegeri și nemulțumiri, care au tulburat până la 1918 relațiile dintre evrei și Stat³¹. Relațiile tensionate dintre evrei și populația românească nu izvorau dintr-o intoleranță confesională, ci din cauze de natură economică care, prin soluționarea problemei agrare și prin acordarea sufragiului universal, în urma căror clasa țărănească a obținut emanciparea politică, au încetat a mai fi izvorul discordiilor³².

²⁵ Arhivele Naționale, București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 39/1918, fila 12 verso.

²⁶ „Sfatul Țării”, 12/25 august 1918, nr. 105.

²⁷ Astfel, dacă în Vechiul Regat, conform datelor recensământului din 1912, majoritatea zdrobitoare a populației era de origine etnică română, atunci recensământul general din 29 decembrie 1930 a atestat, pe lângă o populație majoritară de origine românească cu 71,9 % din total și o populație minoritară, cu o pondere de 28,1 %; Dumitru Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iași, 1980, p. 44, 53; Arhivele Naționale, fond Dr. Sabin Manuilă, X/ 101/ 1933, fila 2.

²⁸ „Dezbaterile Adunării Deputaților”, 16 decembrie 1919, p. 154-155.

²⁹ Ibidem, p. 155.

³⁰ Ibidem.

³¹ „Monitorul Oficial”, 28 mai 1919, nr. 33; 19 august 1919, nr. 93.

³² „Dezbaterile Adunării Deputaților”, 16 decembrie 1919, p. 155.

Cu justificată dreptate I.I.C. Brătianu menționa în ședința Adunării Deputaților din 17 decembrie 1919 că, pentru România, „chestiunea drepturilor minorităților e rezolvată”³³. Ea a fost rezolvată din momentul în care a fost recunoscută necesitatea soluționării ei complete, create de un interes de bună conviețuire internă a societății românești interbelice, totdeauna dominată de acel spirit de toleranță religioasă, ce nu a părăsit niciodată poporul român. Pentru Vechiul Regat ea a fost rezolvată din momentul când evreilor li s-au acordat cetățenia română, cu toate drepturile politice și egala îndreptățire în fața tuturor legilor, la fel cu cele ale oricărui alt cetățean român.

Pentru ținuturile noi, a existat o opinie unanimă inițială, că numai pe baza aceluiasi principiu de egală îndreptățire și de drept la limbă a minorităților și la cultura lor specifică se poate edifica o viață pașnică și trainică în interiorul statului. Prin Decretul-lege privitor la cetățenie din 30 decembrie 1918/ 12 ianuarie 1919, se recunoștea tuturor cetățenilor din ținuturile dezrobite, fără deosebire de naționalitate, deplinătatea drepturilor lor civile și politice³⁴. În baza acestui Decret-lege, locuitorii statului care nu se bucuraseră de plenitudinea drepturilor de cetățenie puteau dobândi exercițiul acestora, dacă erau născuți în țară și nu erau supuși unui stat străin (art.1), pe bază de cereri de încetățenire (art.8).

În fine, Constituția României din 29 martie 1923 a reconfirmat, prin art.7, drepturile tuturor cetățenilor țării, indiferent de credințe religioase și confesiune, de origine etnică și de limbă, stabilind, prin același articol, condițiile în care străinii puteau fi naturalizați³⁵.

Principiile înscrise în Constituția din 1923 au fost dezvoltate în Legea privitoare la dobândirea și pierderea naționalității române din 24 februarie 1924, care reconfirma tuturor cetățenilor din provinciile unite, dacă ei nu optaseră pentru cetățenie străină, cetățenia română; totodată, ea admitea românii din localitățile care, prin trasarea frontierelor de stat ale României, rămăseseră în componența altui stat, posibilitatea de a obține cetățenia română, dacă ei optau pentru aceasta³⁶.

Minoritățile etnice din Basarabia – inclusiv cea evreiască – s-au bucurat, așadar, fără nici o discriminare, de toate libertățile democratice proclamate în Constituția României, cum ar fi dreptul la vot, la învățământul în limba maternă, au beneficiat în egală măsură de rezultatele reformelor din România, în special de reforma agrară din 1918-1924.

Integrarea psihologică a evreilor basarabeni în cadrul statului național unitar român

Realizând un bilanț al diverselor realizări din cadrul perioadei interbelice, prof. I. Nistor avea să constate, cu justificat temei că, așa cum Bucovina și Basarabia, „prin structura lor etnică și prin trecutul lor istoric, erau vechi provincii românești, adaptarea lor la noile norme de viață națională s-a putut săvârși foarte lesne și fără prea mari greutăți”³⁷. Totuși, având în vedere că, „deși cu o

³³ Ibidem, 17 decembrie 1919, p. 173.

³⁴ „Monitorul Oficial”, din 30 decembrie 1918/ 12 ianuarie 1919, nr. 223.

³⁵ Ibidem, din 29 martie 1923, nr. 282.

³⁶ Ibidem, din 28 februarie 1924, nr. 41.

³⁷ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, București, 1991, p. 301 (Addenda: Basarabia sub gospodărire românească).

omogenitate de limbă, de simțire și de credință cum rareori se găsește la vreun neam”, precum menționa cunoscutul om politic Vintilă I.C. Brătianu, „abia azi, după 100 de ani de la despărțire, ne găsim cu toții la un loc, în judecata nevoilor noastre să ținem seamă că statul român este, din această cauză, în perioada eroică de consolidare națională”³⁸, dificultățile adaptării psihologice la noile cadre ale statului național unitar român s-au remarcat atât la nivelul populației majoritare, precum și în cel al minorităților etnice din Basarabia.

Vice-președintele Sfatului Țării, Pantelimon Halippa, constata în acest sens, la 1920, că nici chiar românii „nu cugetă și nu simțesc la fel”; că „vederile și simțurile românilor diferă nu numai de la clasă la clasă, dar și de la provincie la provincie”³⁹. Edificatoare în privința dată este confesiunea unuia din cei mai activi luptători pentru revendicările naționale și sociale „sub formele cele mai radicale” Gherman Pântea, care a recunoscut cu maximă sinceritate, că la 1918 „nu eram îndeajuns pregătit sufletește pentru unirea cu România”, explicația psihologică a acestei reticențe fiind următoare: „Poporul moldovenesc din Basarabia a stat sub robia rusească, atât din punct de vedere cultural, cât și din punct de vedere social. Revoluția zdrobind lanțurile țarismului, lasă drum liber tuturor naționalităților din Rusia pentru revendicările lor naționale și sociale. Paralel cu celelalte națiuni și noi, moldovenii, vedem realizându-se idealul nostru: școală, biserică, limbă moldovenească, autonomie locală și-n același timp, tot pământul trecând în mâinile poporului, ideal pentru care au luptat și s-au jertfit atâtea suflete vișătoare. Conduși exclusiv de aceste sentimente curate, te întrebai adesea, ori dacă nu ar fi prematură unirea sub regimul agrar care domina încă în România, și dacă nu cumva săvârșim un păcat față de poporul nostru, care-și pune singura nădejde în noi și care - după 100 de ani de robie și slugărnice - a ajuns astăzi stăpân pe pământul strămoșesc?”⁴⁰. Chiar la mijlocul anilor '30, în diverse medii intelectuale din Basarabia, Declarația Sfatului Țării din 27 martie/ 9 aprilie 1918 era apreciată atât ca „un act izvorât din conștiința și din sufletul poporului”, dar și - în cazuri mai rare - ca „un act vremelnic și artificial, fără rădăcini în conștiința poporului”⁴¹.

O dată ce adaptarea psihologică a populației majoritare din Basarabia s-a produs cu anumite dificultăți, era firesc ca acestea să fi fost mai pronunțate în mediul minorităților etnice, în particular al celei evreiești. Astfel, într-un raport al Inspectoratului General de Siguranță al Basarabiei privind starea de spirit a minorităților din Basarabia, datat cu 8 mai 1923, se menționa că atitudinea minorității evreiești din Basarabia „este categoric anti-românească”. „Evreii basarabeni gravitează spre Rusia – constata documentul citat – și aceasta o fac nu pentru că ar avea o cât de slabă simpatie pentru ruși, ci pentru că ei simt că în acea țară puterea lor politică e mult mai accentuată ca în România. Tot datorită acestui motiv ei dau tot concursul acelor care luptă pentru introducerea ideilor revoluționare comuniste. În toate organizațiile subversive descoperite în Basarabia,

³⁸ Cf. *Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor*, București, 1990, p. 58.

³⁹ Pan Halippa, *Prin unire la democratizarea statului român*, în *Cooperația în România întregită și din țările vecine*, vol. I, Chișinău, 1920, p. 444.

⁴⁰ Gherman Pântea, *Rolul organizațiilor militare moldovenești în actul Unirii Basarabiei*, Chișinău, 1932, p. 85.

⁴¹ Cf. Ion Macovei, *15 ani de la Unirea Basarabiei cu Patria-mamă*, Chișinău, 1933, p. 4.

preponderează elementul evreiesc⁴². Explicația acestei atitudini, conform aceluiași document, constă în vechiul sistem de guvernare țaristă care, în Basarabia, s-a sprijinit tocmai pe reprezentanții minorităților etnice, pentru a înăbuși tendințele naționale ale majorității covârșitoare a populației. Atât în administrație, precum și în fruntea instituțiilor publice și culturale, rușii plasau proprii reprezentanți, iar în lipsa acestora erau promovați reprezentanții minorităților etnice, îndepărtând pe moldovenii de la funcțiile cu răspundere în stat și, implicit, de la toate privilegiile ce derivau din acestea. În așa mod, pătura conducătoare a provinciei de până la 1918 au format-o, în rând cu rușii, evreii, ucrainenii, bulgarii, germanii, armenii și alte elemente minoritare care, beneficiind de o stare economică înfloritoare și având acces la instituțiile culturale și administrarea provinciei, au îmbrățișat cu ușurință spiritul și mentalitatea rusă⁴³.

Evident, după 1918, respectiva situație inechitabilă s-a modificat esențial, unirea Basarabiei cu România fiind nu numai un act național, ci și unul de dreptate socială și culturală, prin care au fost detronate privilegiile nejustificate ale unei oligarhii minoritare și s-a repus în drepturile legitime populația băștinașă majoritară⁴⁴. Confuzia produsă în rândul populației evreiești din Basarabia în urma acestei răsturnări a situației este evidentă, constatându-se și cazuri paradoxale, când evreica E. Ghensche, bunăoară, exercita la mijlocul anului 1920 funcția de director al Liceului de Fete din orașul Bălți, în timp ce soțul acesteia, Fridrich Ghensche, fost până la 1918 agronom al Zemstvei din Bălți, își desfășura activitatea în cadrul Comitetului „Salvarea Basarabiei” din Odessa⁴⁵.

Diverse surse documentare și statistice probează că atitudinea minorității evreiești din Basarabia față de modificarea statutului politico-juridic al acesteia a fost din cea mai diversă, de la opinii tranșant anti-românești până la declarații de loialitate față de statul național român. Astfel, doar pe parcursul anului 1921, din guberniile ruse și ucrainene Podolia, Herson, Harcov, Volânia, Kiev, Ekaterinoslav etc. s-au refugiat în Basarabia peste 26.000 de evrei „absolut săraci”, repartizați pe grupe de vârstă și sexe în felul precum urmează.

Tabelul I. Evrei săraci refugiați de peste Nistru între 1 februarie și 31 decembrie 1921⁴⁶:

Localitate în care s-au stabilit refugiații	Nr. refugiaților	Copii			Femei	Bărbați	Spital	Ambulatoriu Nr. Consultațiilor
		Până la 5 ani	Băieți 5-15 ani	Fete 5-15 ani				
Chișinău	11.462	821	1.726	1.710	3.761	3.454	1.812	14.913
Bălți	2.898	199	415	337	914	1.039	292	1.851
Soroca	2.783	180	444	402	965	792	64	1.161
Zgurița	2.624	154	351	397	847	875	63	207
Dumbrăveni	1.811	99	233	210	700	569		
Briceni	603	40	70	68	202	223	22	1.310
Mărculești	872	31	53	40	128	120		135

⁴² Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 691, inv. 1, dosar 1, vol. I, fila 9-10.

⁴³ Ibidem, fila 1-2.

⁴⁴ Ibidem, fila 2.

⁴⁵ Ibidem, fond 723, inv. 1, dosar 40, partea I, fila 202-203.

⁴⁶ Nicolae Smadu, *Frontul sanitar pe Nistru și epidemiile din Basarabia*, Chișinău, 1922, p. 34.

Localitate în care s-au stabilit refugiații	Nr. refugiaților	Copii			Femei	Bărbați	Spital	Ambulatoriu Nr. Consultațiilor
		Până la 5 ani	Băieți 5-15 ani	Fete 5-15 ani				
Lipcani	346	23	49	37	110	127	96	
Orhei	331	17	37	26	111	140		
Vertiujeni	1.970	64	311	362	694	539		
Edineț	301	26	27	27	105	116	666	
Cârpești	261	23	37	37	85	79	93	
Hotin	121	5	10	3	28	75		
Alexandreni	94	4	6	19	33	32	25	
Vadul Rașcov	67	3	8	13	29	14		
Total	26.044	1.689	3.777	3.688	8.702	8.188	2.253	20.898

Cu toate că o parte din ei au emigrat ulterior în Statele Unite ale Americii prin intermediul secției „American Joint Distribution Comit  ”, majoritatea refugiaților s-au stabilit în Chișinău, Bălți, Soroca, Zgurița, Dumbrăveni, Briceni, Mărculești, Lipcani, Orhei, Vertiujeni, Edineț, Cârpești, Hotin, Alexandreni și Vadul Rașcov. O altă parte din refugiați erau întreținuți în lagărele de la Ocnitza (jud. Hotin), Bălți, Orhei, Ciopleni (jud. Chișinău) și Tighina⁴⁷. Această populație refugiată, menționa directorul Statisticii din Basarabia E.N.Giurgea, „care la locul ei de origine avea în bună parte ocupațiune, cu care își putea agonisi cele necesare traiului, din cauza evenimentelor ultime a devenit în cea mai mare parte un element vagabond, care trăiește din stipendii, sau foarte mulți chiar căutând să profite de avutul altuia”⁴⁸.

O atitudine diametral opusă față de evenimentele de după 1918 au manifestat evreii basarabeni – producători sau depozitari de produse agricole, populația respectivă „având conștiința că, fiind posesorul nervului material și psihologic, care pune în mișcare raporturile dintre indivizi și colectivități, oricine va fi sortit să prezideze la buna rânduială a așezămintelor politice, administrative și comunale, îi va asigura, ipso facto, liberul exercițiu moral al profesiei sale”⁴⁹. Din aceste considerente, după o scurtă perioadă de expectativă, majoritatea comunităților evreiești din Basarabia și-au declarat „dorința vie de a trăi în Basarabia împreună cu românii și sub autoritatea Guvernului Român, care a asigurat pacea și ordinea completă în aceste ținuturi, care ne-a apărut viața, averile și toate drepturile noastre ca și oricărui cetățean al țării Românești – fără deosebire de limbă, naționalitate și religie, fiind toți egali înaintea legilor, la drepturi și la datorii”⁵⁰.

Minoritatea evreiască basarabeană în componența României Mari: aspecte demo-economice și culturale

Către anul 1918, numărul evreilor din Basarabia a atins cifra de 267.000 de persoane sau 10,2 % din totalul populației, locuind în proporții aproximativ egale în mediul urban și în cel rural (138.000 populație rurală și 129.000 populație

⁴⁷ *Ibidem*, p. 33-35.

⁴⁸ *Dicționarul statistic al Basarabiei*, Chișinău, 1923, p.12; Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 1416, inv. 2, dosar 4, fila 176.

⁴⁹ General M.C. Schina, *Pe marginea Unirii. Basarabia: ianuarie 1918 – iunie 1919*, București, 1938, p. 24.

⁵⁰ Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 120, inv. 2, dosar 1, fila 2,6.

urbană)⁵¹. Numărul lor în primii ani după unirea din 1918 a fost mereu în creștere, în special „prin numeroase treceri clandestine ale refugiaților de peste Nistru”, motiv pentru care evreii erau considerați drept „elementul cel mai viguros dintre toate naționalitățile”⁵². Din totalul celor 1.538 de sate basarabene evreii locuiau compact în 16 localități din județele Hotin, Soroca, Bălți și Orhei⁵³. Practic, toate comunitățile evreiești din Basarabia dispuneau de instituții culturale și de binefacere proprii, administrate autonom de aleșii comunităților respective, precum și de 366 de sinagogi și case de rugăciuni, revenind câte 956 de credincioși la o sinagogă sau casă de rugăciune⁵⁴.

Din datele parțiale publicate de Directoratul Statisticii din Basarabia, se constată că în anii '20, sporul natural anual al populației de religie mozaică era de peste 2.000 de persoane, numărul nașterilor variind în jurul cifrei de 5.000, iar cel al deceselor între 2.652 și 3.039 de persoane⁵⁵.

Provocând ample discuții în diverse medii culturale și științifice din România interbelică, numărul real al populației evreiești din Basarabia a putut fi determinat abia în cadrul recensământului general al populației României din 29 decembrie 1930, constatându-se următoarea situație:

Tabelul II. Populația evreiască din Basarabia după neam, limbă maternă și religie (recensământul din 29 decembrie 1930)⁵⁶:

Județe	Neam		Limbă maternă		Religie	
	Cifre absolute	%	Cifre absolute	%	Cifre absolute	‰
Bălți	31.695	8,2	31.200	8,1	31.916	8,3
Cahul	4.434	2,3	4.334	2,2	4.444	2,3
Cetatea Albă	11.390	3,3	11.051	3,2	11.400	3,3
Hotin	35.985	9,2	35.936	9,2	36.132	9,2
Ismail	6.306	2,8	5.832	2,6	6.433	2,9
Lăpușna	50.013	11,9	48.148	11,5	50.603	12,1
Orhei	18.999	6,8	19.017	6,8	19.566	7,0
Soroca	29.191	9,2	29.127	9,2	29.510	9,3
Tighina	16.845	5,5	16.633	5,4	16.954	5,5
Total Basarabia	204.858	7,2	201.278	7,0	206.958	7,2

Recensământul din 1930 a constatat că, din totalul populației de religie mozaică a României interbelice, mai mult de 1/3 locuia în Basarabia (27,3 % la 1930), populația mozaică alcătuind 7,2 % din populația Basarabiei. Grupați pe medii de locuire, evreii basarabeni locuiau în proporție de 48,0 % în orașe și de

⁵¹ *Dicționarul statistic*, p. 12; Eugeniu N. Giurgea, *Observațiuni economice asupra Basarabiei*, Chișinău, 1921, p. 6; Prof. Ion Nistor și Alexis Nour estimează numărul evreilor la 270.000 în anul 1918 (Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 11, inv. 3, dosar 1, fila 1; fond 691, inv. 1, dosar 1, vol. I, fila 9; Ion Nistor, *Istoria Basarabiei. Scriere de popularizare*, Cernăuți, 1923, p. 305).

⁵² Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 691, inv. 1, dosar 1, vol. I, fila 9-10.

⁵³ *Statisticeschie svedeniia*, red. N. A. Popovskogo, Chișinev, 1917, p. 33-40.

⁵⁴ Nicolae M. Enea, *Culte, p. 316*.

⁵⁵ Eugeniu N. Giurgea, *Din trecutul și prezentul Basarabiei*, București, 1928, p. 147-148.

⁵⁶ *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II, *Neam, limbă maternă, religie*, București, 1938, p. XXXII - CII.

52,0 % în mediul rural. Evreii constituiau 4,3 % din totalul populației rurale a Basarabiei și 26,8 % din populația urbană⁵⁷.

Grație recensământului din 1930, a putut fi urmărită evoluția numerică a evreilor basarabeni până la începutul anului 1940, constatându-se un spor natural total de 1.148 de persoane sau 0,6 %.

Tabelul III. Evoluția evreilor basarabeni în anii 1931-1939⁵⁸:

Județe	Recensământul din 29 decembrie 1930		Cifra probabilă la 31 decembrie 1939		Creștere în anii 1931-1939	
	Cifre absolute	%	Cifre absolute	%	Cifre absolute	%
Bălți	31.695	8,2	33.410	7,6	1.715	+5,4
Cahul	4.434	2,3	4.467	2,0	33	+0,7
Cetatea Albă	11.390	3,3	11.191	2,9	-199	-1,7
Hotin	35.985	9,2	36.003	8,4	18	*
Ismail	6.306	2,8	6.240	2,5	-66	-1,0
Lăpușna	50.013	11,9	48.706	10,9	-1.307	-2,6
Orhei	18.999	6,8	19.211	6,2	212	+1,1
Soroca	29.191	9,2	29.934	8,4	743	+2,5
Tighina	16.845	5,5	16.844	4,8	-1	*
Total Basarabia	204.858	7,2	206.006	6,5	1.148	+0,6

*) Sub 0,1 %

În perioada cuprinsă între anii 1931-1939, sporul natural al evreilor basarabeni a fost inferior celui al minorității germane (14,4 %), ruse (9,5 %), ucrainene (10,3 %) și celei bulgare (13,3 %)⁵⁹, confirmându-se, în acest mod, justețea opiniei directorului Institutului Central de Statistică din București dr. Sabin Manuilă, potrivit căreia gravitatea problemei evreiești în România interbelică consta „nu în cifra lor mare, ci mai ales în aspectul economic al problemei”, în suprapopularea calitativă și în distribuția socială a minorității evreiești⁶⁰.

Conform recensământului agricol din primăvara anului 1920, în Basarabia au fost atestați 3.016 agricultori, 5.317 negustori și 856 industriași de naționalitate evreiască deținători de produse agricole⁶¹, ceea ce denotă că evreii au rămas, și în perioada dintre cele două războaie mondiale, „ceea ce au fost din vechime: oameni de afaceri și negustori”⁶². Deținând în mâinile sale capitalurile și, prin urmare, partea cea mai importantă a industriei basarabene, populația evreiască a reușit, în cadrul aceleiași perioade, să domine și sfera comerțului⁶³. La recensământul din 1930, 77,4 % din totalul populației cu surse de venit din comerțul basarabean (activă și întreținută) s-a declarat de neam evreiesc, iar în mediul rural al Basarabiei

⁵⁷ Anton Golopenția, *Populația evreiască a Țării în lumina recensământului din 1930, în Recensământul general al României din 1941*, București, 1941, p. 241, 242, 244.

⁵⁸ Sabin Manuilă, *Studiu etnografic asupra populației României*, București, 1940, p. 99.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 96, 98, 100, 101-103.

⁶⁰ Arhivele Naționale, București, fond Dr. Sabin Manuilă, X/ 101/ 1933, fila 5,6; X/ 136/ 1938, fila 21.

⁶¹ Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 1416, inv. 1, dosar 2, fila 8.

⁶² Ion Nistor, *Populația Basarabiei* (II), p. 306.

⁶³ Arhivele Naționale, București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 39/ 1918, fila 12 – 12 verso.

ponderea acestei populații constituia 80,2 %⁶⁴. *Structura demo-economică a județului Tighina în 1938* constituia, în această privință, un tablou elocvent al situației întregului ținut în interstițiul celor două războaie mondiale:

*Tabelul IV*⁶⁵

	Populația județului Tighina	Comercianți	Industriași	Brevete băuturi
Români	53 %	10 %	6 %	12 %
Evrei	5,3 %	67 %	55 %	61 %
Alte naționalități	41,7 %	23 %	39 %	27 %

Constituind, așadar, 5,3 % din populația jud. Tighina, erau de etnie evreiască, 67 % din totalul comercianților, 55 % din cel al industriașilor și 61 % din totalul deținătorilor de brevete de băuturi.

O situație identică se constată la scara întregii provincii, în condițiile în care, până la 1940, politica statului român în domeniul comerțului intern a căutat să înlesnească activitatea persoanelor interesate în afaceri, fără a pune în discuție oportunitatea anumitor reglementări sau îngrădiri economice pe criterii etnice.

*Tabelul V. Firmele individuale din Basarabia după origine etnică, repartizate pe capitale de județe (mijlocul anului 1938)*⁶⁶:

Capitala de județ	De origine etnică străină			Origine etnică română, total
	Evrei	Alte origini străine	Total	
Bălți	802	122	924	79
Cahul	137	86	223	54
Cetatea Albă	448	207	655	42
Chișinău	2.219	382	2.601	359
Hotin	366	76	442	11
Ismail	229	369	598	62
Orhei	442	33	475	19
Soroca	371	44	415	12
Tighina	509	96	605	18

Referindu-se la unele opinii, potrivit cărora „elementul românesc rămâne continuu la periferia vieții economice”, din care motiv „comerțul românesc să fie al românilor”, Victor Scărlătescu menționa că „problema nu se poate și nu trebuie pusă brutal, deoarece aceasta nu ar rezolva nimic; problema este destul de gingașă și nu poate fi rezolvată decât leal și într-un cadru legal”⁶⁷. Mult discutata „problemă a restabilirii unei predominanțe a elementului etnic românesc” în economia națională a rămas nu mai mult decât un deziderat⁶⁸.

Atât în perioada dintre cele două războaie mondiale, precum și pe parcursul anilor '90 ai secolului XX au fost vehiculate diverse opinii în contradicție cu statutul real al minorității evreiești în cadrul statului unitar român și al Basarabiei în special.

⁶⁴ Anton Golopenția, *op. cit.*, p. 247-248.

⁶⁵ Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 112, inv. 1, dosar 603, fila 24.

⁶⁶ Victor Scărlătescu, *Comerțul intern, în Aspecte ale economiei românești. Material documentar pentru cunoașterea unor probleme în cadrul planului economic*, București, 1939, p. 208-209.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 190.

⁶⁸ Mihail Manoilescu, *Politica muncii naționale*, în *Enciclopedia României*, vol. III, București, 1939, p. 227; *Minoritățile naționale din România, 1925-1931: Documente*, coord. Ioan Scurtu, Ioan Dordea, București, 1996, p. 13.

S-a afirmat, bunăoară, cum că „pe același teritoriu, nu poate să trăiască decât un singur neam în pace”. Aceasta deoarece, „când una și aceeași rasă se dezvoltă pe un teritoriu, această luptă are loc de la individ la individ, păstrându-se unitatea generală a trupului și a cugetului unei națiuni. Când din contra, în marginile aceluiași teritoriu, două sau mai multe rase sunt chemate a se dezvolta, e firesc ca această luptă să se dea nu între indivizii diferiți numai, ci între rasele diferite”⁶⁹.

Totuși, realitățile perioadei interbelice au fost esențial diferite, iar politica națională a statului român – cel puțin până la începutul anului 1938 – s-a călăuzit de cu totul alte principii decât cele imaginate de prof. A. C. Cuza.

Este bine cunoscută atitudinea regelui Ferdinand I în materie de politică națională, care declara încă în anul 1917, în fața unei delegații a Uniunii Evreilor români că: „Luând parte de aproape la viața de toate zilele a tuturor păturilor sociale ale țării, am ajuns de mult la convingerea că nu m-am înșelat, că toți locuitorii de pe pământul românesc, fără diferență de religie, de origine sau rasă, sunt de aceeași sentimente de înaltă fraternitate”⁷⁰. La rândul său, adresându-se la 2 mai 1921 aceleiași Uniuni a Evreilor români, ministrul de război al României afirma: „Știm să iubim pe cetățenii evrei, întrucât au contribuit la mărirea Patriei și și-au făcut cu prisosință datoria, soldații evrei luptând în aprigele lupte, cot la cot cu soldații români”⁷¹.

Prof. Ion Simionescu, care a vizitat și a studiat orașele basarabene în anii '20, a constatat pretutindeni „un mozaic etnic, plantat pe fondul românesc”; în toate orașele basarabene era prezentă „forfota schimbului; e amestecul celor două neamuri, care se clevetesc și totuși nu pot trăi unul fără altul. Dughenele sunt ale evreilor, iar mușterii sunt moldovenii”⁷².

În fond, minorităților etnice din România interbelică - inclusiv minorității evreiești basarabene - nu li s-a cerut nimic altceva și nimic mai mult decât loialitate față de statul român. Esența politicii de stat față de minoritățile din România interbelică a fost cu maximă sinceritate și claritate expusă de prof. Ion Nistor, care afirma următoarele: „Chestiunea minoritară la noi trebuie rezolvată prin o politică liberală, cinstită și consecventă față de minoritari. Minoritățile trebuie să dobândească încredere în statul român. Ele trebuie asociate la munca noastră de înălțare și întărire a statului, atât pe terenul cultural cât și pe cel economic. Puterile noastre nu trebuie să fie cheltuite pentru a împiedica dezvoltarea culturală a minorităților, ci din contra, toate silințele noastre trebuie concentrate asupra operei de ridicare a conaționalilor noștri la înălțimea culturală și economică la care se găsesc unele dintre minoritățile noastre etnice. Concesiunile ce s-au făcut și se vor mai putea face în viitor, trebuie să apară ca o emanație liberală din spiritul tolerant, pașnic și iertător al poporului român, și nici de cum stoare și impuse prin tratate internaționale sau prin hotărâri ale Societății Națiunilor. (...) Orice naționalism minoritar exagerat și agresiv se întoarce fatal contra minorității respective. Izolarea minorităților etnice de națiunea majoritară, năzuințele unora de a se constitui în persoane juridice distincte de statul suveran, care să discute cu acesta ca putere la putere și absența lor demonstrativă de la opera de consolidare și

⁶⁹ A.C. Cuza, *Despre poporație. Statistica, teoria și politica ei. Studiu economic politic*, București, 1929, p. 12, 52.

⁷⁰ Arhivele Naționale, București, fond Ministerul de Interne, dosar 377/ 1940, vol. I, fila 133.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ion Simionescu, *Orașe din România*, București, 1929, p. 101, 209.

înflorire a statului comun, ar fi o mare greșeală politică care, fatal, s-ar îndrepta împotriva propriilor interese, și naționale, și culturale”⁷³.

Cu certitudine, opinia prof. I. Nistor ar putea fi pusă și astăzi la baza politicii naționale de stat a Republicii Moldova, aceasta menținându-și intactă actualitatea și aplicabilitatea (vezi secesionismul transnistrean) și fiind într-o perfectă consonanță cu spiritul vremii și cu exigențele Consiliului Europei în materie de politică națională.

Anexă

Tematica conferințelor organizate de Secția geografică și etnografică a „Astrei” basarabene în anul 1926/1927, „menite a pune în lumină viața diferitelor popoare, care locuiesc în Basarabia”:

1. G. Năstase (asistent la Universitatea din Iași, doctorand la Sorbona), *Despre Moldovenii din Basarabia*.
2. N. Smochină (licențiat în litere), *Despre Moldovenii de peste Nistru*.
3. L. T. Boga (directorul Arhivelor Statului din Chișinău), *Despre Țiganii din Basarabia*.
4. C. Vorobiov (subinspector la Ministerul Agriculturii), *Despre Lipoveni*.
5. Remich (directorul Liceului German din Tarutino), *Despre Nemți*.
6. Klafevski (secretar al Consulatului Polonez), *Despre Polonezi*.
7. Fazli, *Despre Găgăuzi*.
8. P. Sinadino, *Despre Greci*.
9. Mitenof, *Despre Bulgari (Bolgrad)*.
10. Chircorov, *Despre Armeni*.
11. Chenigșat, *Despre Evrei*.
12. I. Mițchevici (avocat), *Despre Ucrainenii*.
13. I. Parhomovici, *Despre Ruși*.
14. St. Kostsewski (președintele Comunității Poloneze din Chișinău), *Polonezii*.

Sursa: Scarlat Panaitescu și G.M. Rașcu, *Darea de seamă asupra activității Secțiunii Chișinău a Societății regale române de Geografie pe anul 1927*, în „Buletinul Societății Regale Române de Geografie”, T. XLVI, 1927, p.478-479.

THE JEWISH MINORITY LIVING IN BESSARABIA IN THE INTERWAR PERIOD

Abstract

Based on rich documentary material – documents unpublished before or only recently placed in circulation – the present study looks at the political, demo-economic and cultural life of the Jewish minority in Bessarabia in 1918-1940. The numerical evolution of the Bessarabian Jews is presented, to begin with the first records attesting their presence in the Principality of Moldavia until 1918. The reasons for the absence from the ballots of the Jewish deputies, members on the Council of the Country, on 27 March / 9 April 1918, when the union of Bessarabia to Romania was voted, are also given. In addition, an analysis is made of the psychological difficulties experienced by the Bessarabian Jews in their efforts to integrate into the Romanian unitary state, and the measures taken by the legislative bodies to facilitate the process. The author also examines the demographic evolution of the Jewish minority, its place and role in the interwar economy of Bessarabia, and the access of the Jews to education at various levels.

⁷³ Cf. „Generația Unirii”, 1929, nr. 2, p. 83-7.

STATISTICA ȚIGANILOR ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN PERIOADA 1830–1860

VENERA ACHIM

Discutarea locului pe care țiganii (robii) l-au avut în economia Principatelor Române și a aspectelor economice ale procesului de dezrobire din deceniile cinci și șase ale secolului al XIX-lea presupune cunoașterea numărului total al acestei populații în ansamblu și al diferitelor sale grupuri¹.

Din păcate, situația statisticii în principate în perioada 1830-1860 face dificilă o astfel de abordare de natură demografică. În epoca de care ne ocupăm aici nu au fost făcute recensăminte și nici conscripții riguroase ale populației, de felul celor din Transilvania sau din alte provincii ale Imperiului habsburgic, ceea ce face ca numărul populației principatelor și mai cu seamă cel al țiganilor (robilor) să fie greu de stabilit.

1. Considerații asupra statisticii în Principatele Române în perioada 1830-1860

Până la înființarea secțiilor speciale de statistică în cadrul Departamentelor Treburilor din Lăuntru, prin *Regulamentul organic* (1831/1832), nu putem vorbi de lucrări cu caracter statistic în Principatele Române². Sămile (termen vechi, folosit pentru înregistrările de populație din secolul al XV-lea) sau catagrafiile (sinonimul modern, utilizat încă în prima jumătate a secolului al XIX-lea, fiind și el treptat înlocuit de actualul recensământ) răspundeau unor necesități administrativ-fiscale, militare sau religioase. Din acest motiv nu se efectua periodic, ci atunci când era nevoie, ca de exemplu la începutul unei noi domnii, pentru a se stabili categoriile contribuabile și a se verifica apartenența la categoriile privilegiate. Generale (înregistrând toți birnicii) sau speciale (privind o anumită categorie socială), catagrafiile erau reduse la liste nominale de contribuabili, privilegiați, recruți, enoriași etc.

Pentru perioada de până la Unirea Principatelor aceste catagrafii constituie însă principalele izvoare de demografie istorică. Istoriografia înregistrează pentru Țara Românească³ sămile Vistieriei din secolul al XVII-lea, azi pierdute, și catagrafiile din secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dacă facem abstracție de conscripția Virmond, întocmită de austrieci în Oltenia în 1722-1728⁴, se pare că cea mai veche catagrafie a Țării Românești este din anul 1746.

¹ O succintă analiză la Viorel Achim, *Țiganii în istoria României*, București, 1998, p. 81-83.

² L. Colescu, *Recensământul populațiunii. Tratat practic întocmit după cursul finit în 1930 la Școala de Statistică*, București, 1930, *passim*.

³ Ion Donat, Ion Pătroiu, Dinică Ciobotea, *Catagrafia obștească a Țării Românești din 1831*, Craiova, 2000, p. V; Mihai Chiriță, *Obșteasca catagrafie de la 1838*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, t. XIV, 2002, p. 133.

⁴ Constantin Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci*, București, 1913-1947, vol. II, p. 329; pentru informația conținută de acest izvor demografic, Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718-1739)*, București, 1998, p. 39 și urm.

Întocmită din porunca domnitorului Constantin Mavrocordat, după desființarea rumâniei, catagrafia – care se află azi în arhivele de la Moscova – înregistrează numărul birnicilor⁵. Același domnitor încercase, se pare, întocmirea unei catagrafii a birnicilor în 1739⁶, în vederea reformei fiscale, în timpul primei domnii în Țara Românească.

Catagrafiile cu caracter general păstrate (parțial) din această perioadă pentru acest principat sunt cele din 1831, 1838, 1859⁷. Au mai fost întocmite catagrafii speciale: ale birnicilor în 1808, 1810, 1819-1820; ale scutelnicilor între 1813–1823; a boierilor în 1829⁸; privind sloboziiile în perioada 1818–1831 pentru cele 13 județe din Muntenia și cele cinci județe din Oltenia; catagrafia din 1828 pentru județul Dolj; catagrafia patentarilor din 1835; catagrafia țiganilor mănăstirești dezrobiți din 1850; catagrafii ale străjilor de graniță din 1850 și pentru reorganizarea satelor pichetașe aflate de-a lungul Dunării în 1852.

Pentru Moldova s-au păstrat parțial și disparat fonduri ale unor instituții: Visteria (1763–1862), Divanul împlinitor (1829–1831), Comisiile de revizie (1830), Ministerul din Lăuntru (1832–1862), Isprăvniciile ținuturilor (1828–1861), Comitetul Sănătății (1828–1862), Straja pământescă (1830–1861)⁹, cuprinzând și lucrări cu caracter statistic. Cel mai vechi “recensământ” al locuitorilor tuturor ținuturilor din Moldova, din 1774, se află azi în arhivă la Moscova (în arhiva din Iași există o copie microfilmată)¹⁰. Fiecare ținut are câte un registru (*Vedomostia ținutului ... în care sunt trecuți toți oamenii anume*), în care sunt trecute ocoalele, satele, târgurile și fiecare căsaș, pe nume; categoriile fiscale (birnici, rufeturi, preoți, văduve); casele pustii. Pentru orașul Iași este o condică aparte, cu un tabel centralizator.

Lucrările statistice din perioada 1820–1828 se limitează la conscripții fiscale (catagrafii), făcute de Visterie la începutul unei domnii (1820; 1823; 1825; 1826 – se păstrează extrasul general, în care sunt menționați și slugile de prin sate, țiganii robi și locuitorii „cei fără de căpătâi”). Statisticile din 1828–1831 au fost executate de administrația rusă de ocupație. Din perioada următoare s-au păstrat: catagrafia din 1831, revizuită în 1832; cea din 1838, revizuită în anul următor; catagrafia din 1845, și ea urmată de verificări și revizui; recensământul din 1851, mult mai riguros; lucrările statistice din 1859. Sunt semnalate și alte „statisticești științi” (catagrafii speciale), între care statistica orașelor și târgurilor din 1832; 1856 – o statistică a „scavilor emancipați”, adică a robilor țigani ai boierilor; 1857 – *Acte atingătoare de toate proprietățile din principat* (statistică a proprietăților din Moldova) etc.

⁵ Mihai Chiriță, *op. cit.*, p. 133.

⁶ G. Retegan, *Tehnica de înregistrare a populației Principatelor Române la mijlocul secolului al XVIII-lea. Actul lui Constantin Mavrocordat din anul 1741 (?)*, în *Din istoria statisticii românești. Culegere de articole*, [București], 1969, p. 174.

⁷ Ne vom referi în acest studiu la fiecare dintre aceste catagrafii generale, preocupându-ne de modul în care au fost înregistrați țiganii (robii).

⁸ *Catagrafia oficială de toți boierii Țării Românești la 1829*, publicată de Ioan C. Filitti, București, 1929.

⁹ Gh. Ungureanu, *Documente statistice din anii 1820–1859 aflate în păstrarea arhivelor statului de la Iași*, în *Din istoria statisticii românești*, p. 459-470.

¹⁰ *Ibidem*, p. 468, n. 1.

Prin *Regulamentele organice* se înființau, în cadrul Departamentelor Treburilor din Lăuntru ale Țării Românești și Moldovei, primele organisme cu atribuții speciale în domeniul statisticii – secțiile „specializate“ (secția a 3-a a fiecărui departament) pentru întocmirea situațiilor statistice și lucrărilor catagrafice¹¹. Acestea au organizat și coordonat acțiunile de catagrafiere în perioada regulamentară. Ele pot fi considerate organisme oficiale de statistică ce au precedat instituțiile moderne de specialitate create după 1859¹².

Pregătirea personalului care lucra în acest domeniu s-a făcut în Moldova prin cursul de statistică pentru anul I de la Academia Mihăileană din Iași, în 1835, apoi prin extinderea cursului la anul II filozofie din aceeași instituție de învățământ (1843-1844)¹³, iar din 1847 prin introducerea statisticii în gimnaziile ca disciplină de studiu, operațiune generalizată în 1850¹⁴. În Țara Românească apariția unui curs de statistică e legată de numele lui Titu Maiorescu, în 1859¹⁵.

Organismele care aveau în sarcină statistica principatelor în perioada regulamentară au fost departe de cerințele moderne. În consecință – așa cum vom vedea mai jos –, datorită unei multitudini de factori, ele au produs lucrări statistice care erau departe de a oferi un tablou exact al țării sub aspect demografic și statistic și ale căror date erau privite cu rezerve chiar de contemporanii care au participat la acele lucrări.

De un serviciu statistic modern în România se poate vorbi însă abia după Unirea Principatelor. Prima încercare de creare a unui birou statistic în Țara Românească datează din 1857. Într-o audiență la caimacamul Al.D. Ghica, la 15 noiembrie 1857, Dionisie Pop Marțian a propus înființarea unui *bureau statistic* modern și a unei catedre de economie politică. Ambele propuneri au fost acceptate, dar amânate din lipsă de fonduri¹⁶. Doi ani mai târziu, la 24 aprilie 1859, Consiliul extraordinar a aprobat proiectul pentru înființarea unui „biourou statistic“, realizarea unei statistici a țării și bugetul aferent. Sprijinit de ministrul de Interne Nicolae Krețulescu, Dionisie Pop Marțian a fost numit de domnitorul Alexandru Ioan Cuza, prin decretul domnesc nr. 117 din 28 aprilie 1859, șef al biroului nou creat¹⁷. În iulie același an biroul s-a transformat în Oficiul central statistic al Țării Românești. Conform programului elaborat de D.P. Marțian, organizarea modernă a statisticii românești presupunea instruirea personalului participant la lucrări, realizarea de

¹¹ *Regulamentele organice ale Valahiei și Moldovei*, vol. I, *Textele puse în aplicare la 1 Iulie 1831 în Valahia și la 1 Ianuarie 1832 în Moldova*, coord. Paul Negulescu și George Alexianu, București, 1944, cap. III, secțiunea IV, art. 69-95, p. 20-26 pentru Țara Românească și cap. III, secțiunea IV, art. 84-99, p. 194-196 pentru Moldova.

¹² I. Donat, I. Pătroiu, D. Ciobotea. *op. cit.*, p. VI.

¹³ Gabriel Bădărău, *Academia Mihăileană*, Iași, 1987, p. 179 și urm. Nu sunt precizați titularii cursurilor, dar e posibil ca ei să fi fost profesorii de economie politică Ion Ghica, Eftimie Murgu, Gheorghe Săulescu (Alexandru Puiu Tacu, Ioan Saizu, *Statistica în opera economistului Dionisie Pop Marțian*, Iași, 1999, p. 40).

¹⁴ Al.P. Tacu, I. Saizu, *op. cit.*, p. 40.

¹⁵ Ilie Văduva, *Trecut, prezent și viitor în învățământul statistic*, în „Revista de statistică”, t. XXXIII, 1984, nr. 12, p. 21-22.

¹⁶ Al.P. Tacu, I. Saizu, *op. cit.*, p. 42.

¹⁷ Manea Mănescu, *Centum decem anni statisticae Romaniae*, în *Din istoria statisticii românești*, p. 7, 14.

statistici pe ramuri economice, tipărirea unui anuar statistic, introducerea registrelor de stare civilă, ținerea unei evidențe statistice la nivelul unităților administrative. Lucrările pe care urma să le întocmească oficiul erau organizate pe douăsprezece secțiuni: teritoriul, populația, agricultura, industria, comerțul interior, comerțul extern, administrația publică, finanțele, armata, justiția, instrucțiunea publică, municipalitățile. Scopul era întocmirea unei statistici a țării¹⁸, care să marcheze punctul de plecare pentru reformele ulterioare. Pornind de la lipsurile constatate în catagrafiile de mai înainte, D.P. Marțian elaborează *Proiectul pentru instituirea unui Oficiu de Statistică Administrativă*, în care sunt menționate și alte atribuții pentru această instituție: întocmirea unui recensământ al populației care să oglindească starea ei materială, întocmirea registrelor de naștere, decese, căsătorii, introducerea unor matricole comunale de date statistice, lărgirea bazelor statistice cu date economice¹⁹.

Tot în iulie 1859 a luat ființă și Direcția de statistică a Moldovei, printr-un decret al domnitorului Alexandru Ioan Cuza. Director a fost numit Ion Ionescu de la Brad. Organizarea direcției era similară celei a oficiului statistic al Țării Românești. Ambele instituții funcționau pe lângă Ministerul de Interne, aveau în componență un șef, un referent, un corespondent, un registrator-arhivar, doi scriitori și câte un raportor statistic în fiecare județ. Obiectivele celor două instituții erau, de asemenea, similare. Conștient de necesitatea modernizării, Ion Ionescu de la Brad și-a propus ridicarea nivelului teoretic și practic al statisticii moldovene, ceea ce presupunea înlocuirea catagrafiilor cu recensăminte moderne, instruirea personalului, prelucrarea corectă a datelor, reorganizarea statisticii în sine. El a publicat *Povățuiri pentru catagrafia Moldovei, precedate de oarecare elemente de statistică* (Iași, 1859), lucrare ce a stat la baza instrucțiunilor tipărite în „Monitorul Oficial” (iulie 1859) pentru desfășurarea recensământului din 1859. Privitor la populație, recensământul trebuia să țină seama de vârstă, sex, starea civilă, profesie, capacitatea politică, știința de carte.

Recensământul desfășurat în anii 1859–1860 constituie cea mai importantă activitate a celor două birouri statistice.

Unificarea Oficiului statistic din București cu Direcția de statistică a Moldovei și formarea pe această cale a Oficiului statistic pentru Principatele Unite s-au realizat la 31 iulie 1862, sub conducerea lui D.P. Marțian. Se asigura astfel o organizare unitară, pe baza unui regulament ce prevedea atribuții și sarcini precise, după structura oficiului din Țara Românească. Personalul era format din 16 funcționari: un director, un director adjunct, 4 referenți, un registrator arhivar, 2 raportori (pentru București și Iași), 7 adjuncți și scriitori. Se remarcă grija lui D.P. Marțian de a avea și păstra personal tehnic competent și de a-l plăti „pentru ca să nu aibă trebuință de a căuta un alt ram de serviciu”²⁰.

¹⁸ Al.P. Tacu, I. Saizu, *op. cit.*, p. 42; M. Mănescu, *op. cit.*, p. 10.

¹⁹ Al.P. Tacu, I. Saizu, *op. cit.*, p. 56.

²⁰ V. Slăvescu, *Vieața și opera economistului Dionisie Pop Marțian. 1829-1865*, vol. I, București, 1943, p. 188.

2. Țiganii în catagrafiile din perioada 1831-1859

În perioada de care ne ocupăm, lucrările cele mai complete de înregistrare a populației au fost catagrafiile generale organizate în ambele principate de către autoritățile centrale cu sprijinul celor locale.

Conform *Regulamentului organic*, atât în Țara Românească cât și în Moldova, catagrafiile trebuiau întocmite o dată la 7 ani²¹; Regulamentul muntean precizează că data efectuării catagrafiei se stabilește de Adunarea Obștească²²; în Moldova nu exista o asemenea prevedere. Intervalul dintre două catagrafii este cunoscut sub numele de „perioadă catagraficească” sau „period”. Din 1851, în urma așezământului lui Barbu Știrbei, în Țara Românească perioada catagrafică se reduce la 5 ani. Cum vom vedea, aceste termene nu au fost respectate totdeauna. Efectuându-se din necesități administrative (au caracter fiscal), catagrafiile înregistrau în principal birnicii. Ele aveau o procedură fixă; exista o comisie în fiecare județ, care se deplasa în fiecare sat și dădea instrucțiuni comisiilor ce culegeau datele. Catagrafiile se păstrau în arhive, pentru a fi la îndemâna autorităților, dar nu se publicau.

Documentele statistice din perioada regulamentară, atât pentru Țara Românească, cât și pentru Moldova, au rămas, în cea mai mare parte, inedite. Au existat preocupări de editare a lor, dar nu sistematice. Editarea surselor este cu atât mai necesară, cu cât pentru Țara Românească multe dintre fonduri au suferit pierderi însemnate în timpul bombardamentelor din 1944. Mare parte a fondurilor rămase în țară se găsesc în prezent la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București; cealaltă parte se păstrează la Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale.

Dar chiar dacă am avea la îndemână tot materialul păstrat până astăzi (câteva zeci de metri liniari de arhivă), problema stabilirii cu precizie a numărului locuitorilor principatelor rămâne una dificilă. Există un șir întreg de factori care dau caracter relativ înregistrărilor făcute cu prilejul catagrafiilor. Întâi de toate, trebuie ținut seama de existența unor categorii întregi de populație care, prin lege, erau exceptate de la înregistrare. Sistemul fiscal extrem de complicat care exista atunci a făcut ca interesul statului pentru înregistrarea riguroasă a oamenilor din aceste categorii să nu se manifeste decât în anumite împrejurări. În plus, nu cunoaștem proporția celor care s-au sustras acțiunii de catagrafiere. Numărul lor a fost relativ mare. Leonida Colescu oferea explicația fenomenului: „recensămintele reduse la anumite catagrafii de *birnici* [...] pentru așezarea și stoarcerea impozitelor, au lăsat impresiuni și amintiri de groază [...]. Recensămintele acestea consistau în alcătuirea prin mijlocirea organelor administrative, în fiecare localitate, de liste nominale de locuitori, dintre cari unii trebuiau să plătească birul, iar alții erau scutiți pentru diferite motive, de orice dare”²³. Evaziunea fiscală datorată subînregistrării era enormă și interesul boierilor de a ascunde numărul real al celor ce-i slujeau și care, în condițiile unei aplicări exacte a legii, ar fi trebuit

²¹ *Regulamentele organice ale Valahiei și Moldovei*, cap. III, secțiunea IV, art. 79, p. 22 pentru Țara Românească, cap. III, secțiunea IV, art. 97, p. 196 pentru Moldova.

²² *Ibidem*, cap. III, secțiunea IV, art. 69, p. 20.

²³ L. Colescu, *op. cit.*, p. 8; L. Boicu, *Despre structura socială a orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, t. XVI, 1963, nr. 2, p. 282, estimează erorile de înregistrare la catagrafiile din 1838, 1845, 1851 și 1859 din Moldova la 28%.

înregistrați în rândul contribuabililor explică reticența de a declara numărul real al oamenilor de pe moșie.

În privința țiganilor (robilor), catagrafiele generale ale Țării Românești și Moldovei îi înregistrau doar pe țiganii statului, de altfel singurii robi care figurau în rândul contribuabililor. În ambele principate *Regulamentul organic* stipula acest lucru²⁴. În regulamentul moldovean se și preciza că țiganii „particularnică proprietă [...] nu să vor înscrie, nici vor fi cuprinși în aceste rânduri”. Cunoaștem astfel doar numărul țiganilor aflați în proprietatea statului (în măsura în care datele catagrafice s-au păstrat).

În timpul perioadelor catagrafice se întocmeau și alte evidențe cu caracter fiscal, care îi cuprindeau de asemenea pe țiganii statului și doar în mod excepțional pe țiganii particulari.

Țiganii particulari și cei ai mănăstirilor fiind scutiți de impozite, nu figurau în catagrafii. Așa se face că multă vreme nu a existat nici o lucrare cu caracter statistic care să-și fi propus și care să fi realizat o înregistrare a tuturor țiganilor (robilor). Dacă pentru țiganii statului avem date cât de cât complete, pentru țiganii din celelalte categorii datele pe care le avem sunt extrem de parțiale, de fapt sunt mai mult aproximații făcute de un autor sau altul. Am folosit, pentru acest caz, unele înregistrări ale țiganilor particularilor (ai boierilor și mănăstirilor) găsite în arhive. Puține dintre ele au fost publicate. Sunt liste, unele anuale, întocmite de proprietari în scop economic, care consemnează obligațiile pe care țiganii le aveau față de stăpân. Este o evidență destul de riguroasă, dar listele respective nu oferă un tablou complet al țiganilor deținuți de proprietari pentru că s-au păstrat doar (deși bănuim că pe fiecare moșie ar fi existat, cel puțin teoretic, astfel de evidențe). Ele sunt însă utile, pentru că oferă date despre o categorie de țigani ce nu apare în catagrafii și în celelalte înregistrări cu scop fiscal făcute în epocă.

Pe măsură ce țiganii particulari sau ai mănăstirilor au ajuns, în cadrul procesului de dezrobire, în proprietatea statului sau au intrat, în urma legilor de emancipare, în categoria clăcașilor sau patentarilor (meșteșugarilor), ei figurează în actele fiscale²⁵.

Dar chiar și documentele oficiale trebuie preluate cu atenție. În ce-i privește pe țigani, ele operează cu două serii de date: uneori este avută în vedere familia, oferindu-ni-se numărul familiilor de țigani, iar alteori sunt înregistrați contribuabilii (persoanele plătitoare de impozit). Spre deosebire de birnicii români, unde numărul contribuabililor coincide cu numărul familiilor, în cazul țiganilor existau mai mulți contribuabili decât familii, întrucât holteii și bărbații singuri erau înregistrați ca unități fiscale aparte. Necunoașterea acestei practici a autorităților poate crea confuzii atunci când ne ocupăm de demografia acestei populații²⁶.

²⁴ *Regulamentele organice ale Valahiei și Moldovei*, cap. III, secțiunea V, art. 95, p. 26 pentru Țara Românească și cap. III, secțiunea IV, art. 86-87, p. 194-195 pentru Moldova.

²⁵ De exemplu, în Țara Românească, în statistica din 1848 cu contribuabilii care au plătit impozitul către stat sunt înregistrați, pe categorii și cu un număr care diferă de la un trimestru la altul: 5.760-5.820 familii de dajnici ai statului ce au fost sub administrația Vorniciei temniței (adică foști robi ai statului), 10.243-10.377 familii de dezrobiți mănăstirești care plăteau capitația și 630-651 familii de dezrobiți mănăstirești care plăteau patenta; *Analele parlamentare ale României* (în continuare *APR*) XVI, I, p. 206-209, 2026-2041.

²⁶ Astfel, statistica Țării Românești din anul 1837 înregistrează 8.288 țigani ai statului, 23.589 țigani mănăstirești și 33.746 țigani boierești (*APR*, IX, I, p. 1164-1165). În catagrafia țiganilor statului făcută în același an de Vornicia temnițelor figurează 5.672 familii (*ibidem*, p. 1143-1144). Este vorba, evident, de aceeași populație, dar înregistrată în parametri diferiți.

Cifrele trebuie privite cu circumspecție și pentru că în cazul țiganilor particulari ele nu au la bază datele evidențelor fiscale, ci operează cu estimări. Abia odată cu emanciparea acestei categorii de țigani (care a fost și cea mai numeroasă) statisticile oficiale redau numărul țiganilor din țară.

Catagrafiile rămân principala sursă de informare demografică pentru această perioadă.

2.1. Țiganii în catagrafiile din Țara Românească

2.1.1. *Catagrafia obștească a Țării Românești din anul 1831*²⁷ a fost prima catagrafie efectuată în timpul regimului regulamentar și „cea dintâi statistică demografică munteană mai amplă”²⁸. Întocmirea ei s-a datorat administrației ruse de ocupație, care era interesată să cunoască situația reală a țării. Materialele catagrafiei din 1831 au fost distruse, în mare parte, de bombardamentul asupra Bucureștiului din aprilie 1944. În arhivele Naționale Istorice Centrale se păstrează materialele originale complete doar pentru județul Dolj, precum și un extras referitor la plasa Râmnic din județul Vâlcea și instrucțiunile trimise autorităților locale²⁹. Catagrafia a fost însă reconstituită în datele ei esențiale și publicată pe baza fișelor făcute de Ion Donat și Ion Șucu înainte de 1944³⁰. Populația țării era estimată la 1.920.590 suflete³¹.

Catagrafia din 1831 ar fi trebuit să îi înregistreze pe toți birnicii, din toate categoriile, așa cum prevedea *Regulamentul organic*. Ea îi omite însă pe țiganii statului, care erau și ei birnici. Așa se face că prima catagrafie din epoca regulamentară nu furnizează informații privitoare la această categorie de contribuabili. Lacuna va fi completată de catagrafiile ulterioare.

2.1.2. *Asupra catagrafiei Țării Românești din anul 1838*³² vom insista ceva mai mult, întrucât ea înregistrează, pentru prima dată, și țiganii. Catagrafia, cunoscută și sub numele de *statistica principatului*, este considerată de unii istorici – cărora ne raliem – ca fiind primul recensământ modern în Principate³³, datorită caracteristicilor sale: universalitatea înregistrării (a fost înregistrată întreaga populație aflată în țară, cu excepția reprezentanților diplomatici străini, pe liste nominale); înregistrarea datelor pentru fiecare persoană (nume și prenume, sexul,

²⁷ I. Donat, I. Pătroi, D. Ciobotea, *op. cit.*

²⁸ Louis Roman, *Evoluția numerică a populației Țării Românești și migrația externă (1739-1831)*, în „Studii și articole de istorie”, t. XXIII, 1973, p. 23.

²⁹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), fond Vistieria Țării Românești, dosar 3173/1831, vol. I-II.

³⁰ I. Donat, I. Pătroi, D. Ciobotea, *op. cit.*, p. VII.

³¹ Grigore Chiriță, *Populația Principatelor Unite Române la 1859*, în „Revista istorică”, t. 42, 1989, nr. 1, p. 50.

³² G. Retegan, *Primul recensământ modern al populației și agriculturii Țării Românești: 1838*, în *Din istoria statisticii românești*, p. 157-172; Mihai Chiriță, *op. cit.*, p. 133-144; idem, *Obșteasca catagrafie – 1838 (Țara Românească). Statistică numerică*, manuscris aflat la biblioteca Institutului de Istorie “N. Iorga”, 178 p.

³³ G. Retegan, *Primul recensământ modern*, p. 160-163; N. Ionescu, *125 de ani de la înființarea statisticii oficiale de stat în România*, în „Revista de statistică”, t. XXXIII, 1984, nr. 12, p. 12; Gh. Platon, *Societatea românească între medieval și modern*, în Gh. Platon, V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaiei, *Cum s-a înfăptuit România modernă: O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iași, 1993, p. 63.

starea socială, starea civilă, vârsta, profesia, situația în profesie, naționalitatea³⁴, religia, infirmități); inițierea și efectuarea recensământului de către autoritatea de stat pe un anumit teritoriu. Caracteristicile sunt valabile numai pentru Țara Românească, în Moldova înregistrându-se nominal și total populația abia la 1859-1860.

Comparând catagrafia din 1838 cu recensămintele moderne din secolul XX și respectând proporțiile, putem constata doar două minusuri: lucrările de catagrafiere din 1838 din principatul muntean nu s-au efectuat simultan (această caracteristică modernă a fost introdusă în Franța abia în 1881) și nu au instituit recensămintele demografice periodice.

Considerăm exagerate afirmațiile lui D.P. Marțian, care socotea, generalizând, lucrările statistice ante 1859 „un simulacru de statistică”³⁵; lucrările de catagrafiere din 1838 nu au fost „simple operații fiscale, ci măsuri cu profunde implicații sociale și politice”³⁶.

Caracterul modern al catagrafiei din 1838 nu a fost recunoscut multă vreme, recensământul din 1859, coordonat de Marțian, fiind socotit primul în acest sens. Pe de o parte datorită percepției diferite a termenilor folosiți (catagrafie – definită în principal ca operație de numărare în scop fiscal a capilor de familie și de verificare a apartenenței unora la categoriile privilegiate – și statistică – recensământ general al populației), pe de altă parte datorită confuziei create de existența, în Țara Românească, pentru anii 1837-1838, a unei serii paralele de dosare: „catagrafia” celei de a doua perioade fiscale și statistica țării sau obșteasca statistică³⁷.

Cea mai mare parte a materialului rezultat se păstrează la Arhivele Naționale Istorice Centrale³⁸. Este vorba de recensământul general al populației și agriculturii, catagrafia propriu-zisă. Înregistrările cu caracter special – vizând construcțiile, materialul de construcție, suprafața moșiilor și delimitarea lor, date generale despre fiecare sat, căi de comunicație, resurse naturale – efectuate, se pare, parțial, s-au pierdut. Rezultate parțiale ale catagrafiei au fost publicate în 1842³⁹, fără a fi menționate însă sursele și modul de obținere a datelor. În 1898 a fost publicată o situație centralizatoare, întocmită de Departamentul Treburilor din Lăuntru la finalizarea lucrărilor de catagrafiere⁴⁰. Catagrafia din 1838 a fost prelucrată și publicată doar parțial, specialiștii fiind interesați doar de unele aspecte⁴¹ conținute de acest extrem de voluminos fond arhivistic.

³⁴ Catagrafia din 1838 este singura, până la 1930, care înregistrează naționalitatea. Sunt înregistrați ca atare români, sârbi (probabil mulți dintre ei erau bulgari veniți din sudul Dunării), greci, evrei și țigani; pentru celelalte naționalități era prevăzută o singură rubrică, „diverși”.

³⁵ „Anale statistice”, I, 1860, p. 2; G. Retegan crede că, probabil, D.P. Marțian, venit din Transilvania, nu a cunoscut catagrafia din 1838 (G. Retegan, *Primul recensământ modern*, p. 163).

³⁶ Gh. Platon, *op. cit.*, p. 63.

³⁷ I. Donat, I. Pătroi, D. Ciobotea, *op. cit.*, p. VII; Ion Donat, G. Retegan, *La Valachie en 1838 (d'après une source statistique inédite)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. IV, 1965, nr. 5, p. 926.

³⁸ ANIC, fond Catagrafii, partea I – Catagrafii Țara Românească, dosarele 8-107/1838, dos. 8/1838 (orașul Cerneți, jud. Mehedinți) lipsind însă.

³⁹ Informație preluată din G. Retegan, *Primul recensământ modern*, p. 170.

⁴⁰ *APR*, IX, 1, p. 1162 și urm.

⁴¹ De exemplu, I. Donat și G. Retegan au fost interesați de aspectele economice (o lucrare în manuscris, *Situația economică și socială a Țării Românești în anul 1838*, se află în arhiva Institutului de Istorie “N. Iorga”) și de metodologie (vezi articolul sus citat, n. 37); M. Chiriță de probleme de etnodemografie (un manuscris în aceeași bibliotecă, n. 32); Georgeta Filitti de partea privitoare la orașul București (*Observații pe marginea Catagrafiei din 1838 (Vopsea Galbenă, București)(I)*), în „Revista arhivelor”, t. LXV, an LXXX, 2003, nr. 1-2, p. 102-121; t. LXVI, an LXXXI, 2004, nr. 1-2, p. 216-233).

Inițiată de secția a 3-a a Departamentului Treburilor din Lăuntru, în cadrul căreia un rol important l-a avut Iancu Manu, catagrafia din 1838 a avut caracter pur statistic, urmărind cunoașterea cât mai exactă a situației economice, sociale și demografice a Țării Românești (numărul și caracteristicile populației, nivelul de dezvoltare al agriculturii, proprietatea asupra pământului, construcțiile, căile de comunicație, resursele naturale)⁴². Formularele, clar întocmite, trebuiau completate direct, la fața locului, de recenzori („prin chiar vederea ochilor, preumblându-să înșile din casă în casă în tot coprinșul fieșcăruia sat”). Înregistrarea datelor pe teren în cele 18 județe ale principatului a durat aproximativ un an, începând din noiembrie 1837 (județul Dâmbovița a depus ultimul formulare în noiembrie 1838), dar Bucureștiul a predat lucrarea abia în vara anului 1840. Formularele și instrucțiunile folosite în 1838 nu au fost tipărite în epocă.

Catagrafia redă o imagine relativ fidelă a populației Țării Românești în anul 1838: românii alcătuiau elementul etnic majoritar, după care urma o a doua categorie formată din sârbi, greci, evrei și țigani, și în sfârșit, o a treia categorie (“diverși”) redusă numeric. Țiganii apar pentru prima oară într-o catagrafie, alături de celelalte naționalități. În plus, se indică starea socială și ocupația fiecărui locuitor (pentru țigani: țigani de vatră, lăieți, rudari, ciurari, ursari, aurari, argintari, lăutari, jimblari, plugari, zidari etc.) și se dă pentru fiecare cap de familie și numele soției, al băieților și fetelor, cu vârsta corespunzătoare.

În ultimele decenii cercetătorii au încercat să centralizeze datele, fără să ajungă însă la aceleași cifre. Vom compara rezultatele privitoare la populație, incluzând și țiganii, obținute cu ocazia a două cercetări diferite, făcute la un interval de 35 de ani. Precizăm însă că, dat fiind faptul că se folosesc metode diferite de centralizare și accesul la documente de epocă a fost de asemenea diferit, comparația este relativă.

Prima centralizare folosită aici aparține lui Ion Donat și G. Retegan⁴³. Nu cunoaștem în ce măsură lipsesc date statistice pentru anumite zone. Autorii arată că au avut pentru trei județe doar extrase generale, iar pentru un județ și o plasă datele au lipsit complet; ei nu precizează însă despre ce județe și plasă e vorba.

Repartiția populației în funcție de apartenența etnică (în mii)

	Număr de familii	Români	Sârbi	Greci	Evrei	Țigani	Alte naționalități
Țara Românească	383,8	346,6	12,1	2,7	0,9	17,4	4,1
Muntenia	239,9	210,8	9,5	2,3	0,8	12,6	3,9
Oltenia	143,9	135,8	2,6	0,4	0,1	4,8	0,2

În urma unui calcul, proporția țiganilor ar fi fost de 4,5% din populația țării (5,2% în Muntenia și 3,3% în Oltenia), în condițiile în care românii reprezintă 90,3%, sârbii (în cea mai mare parte bulgari) 3,1%, grecii 0,7%, evreii 0,2%, celelalte naționalități la un loc 1%. Totalul populației înregistrate se ridică la 1.479.905 locuitori, dar este evident că este vorba de o subînregistrare. La

⁴² G. Retegan, *Primul recensământ modern*, p. 164.

⁴³ I. Donat, G. Retegan, *op. cit.*, p. 937.

recensământul din 1859 au fost înregistrați 2.401.000 locuitori, ceea ce înseamnă că ar fi avut loc o creștere a populației cu 921.000 (44.000 locuitori/an), fenomen imposibil în condițiile timpului. Nu se poate face o estimare exactă a populației neînregistrate (cu atât mai mult a categoriilor sustrate înregistrării), dar se apreciază⁴⁴ că cifra ar fi în jurul a 500.000, populația reală a Țării Românești fiind de aproximativ 2.000.000 locuitori.

Mihai Chiriță⁴⁵ a avut la dispoziție date statistice detaliate despre populația din 13 județe ale Munteniei și orașul București (lipsește însă orașul Târgoviște) și din două județe ale Olteniei (lipsește date pentru două plăși ale acestora și pentru 3 județe – Vâlcea, Gorj, Mehedinți). Prelucrând datele obținute de M. Chiriță după schema folosită de Donat și Retegan, am obținut următoarea situație (evreii sunt incluși la alte naționalități, cifrele reprezintă numărul familiilor):

	Număr de familii	Număr de familii fără alte naționalități	Români	Sârbi	Greci	Țigani	Alte naționalități
Țara Românească	(?) 264.118	262.247	236.429	10.427	2.147	13.244	1.871
Muntenia	224.617	222.776	201.191	8.615	1.896	11.074	1.841
Oltenia	(?) 39.501	39.471	35.238	1.812	251	2.170	(?) 30

Din totalul înregistrat, de 264.118 familii, 236.429 sunt familii de români (89,5%), 13.244 țigani, 10.427 sârbi (bulgari), 2.147 greci, 1.871 alte neamuri (evrei, armeni, nemți, albanezi, ruși, poloni etc.). Populația țigănească reprezintă deci 5% din populația înregistrată a țării.

Folosind indicele de familie 5 (indice pe care îl credem mai mare decât în realitate, dar fiind cel folosit de sursele vremii; nu suntem de acord cu 4,3 – indicele folosit de Mihai Chiriță în calculele sale –, ca fiind totuși prea mic)⁴⁶, ajungem la o populație „totală” (mai puțin cea a celor 3 județe, două plăși și un oraș) de 1.320.590 locuitori, dintre care 66.220 țigani. Cifra țiganilor se apropie de cea dată de statistica întocmită cu un an mai înainte (1837) – 65.623 țigani⁴⁷, dar cifra totală a populației este greu de explicat dacă avem în vedere situația din 1831 (1.920.590 locuitori).

Și situația centralizată pentru București de Mihai Chiriță este, credem, incompletă⁴⁸: 8969 familii, cu aprox. 38.600 de suflete, din care 285 familii de țigani cu 1867 suflete: 282 bărbați, 282 femei, 211 băieți, 383 fete, 59 văduvi, 161 văduve, 489 holtei. Înseamnă că țiganii ar fi reprezentat cca 4% din populația Bucureștiului. Populația Bucureștiului era însă în mod clar mult mai numeroasă

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ Mihai Chiriță, *Obșteasca cataografie de la 1838*, coroborat cu manuscrisul (178 p.) aceluiași autor aflat la biblioteca Institutului de istorie „N. Iorga”.

⁴⁶ Vezi și alte păreri la Grigore Chiriță, *op. cit.*, p. 47, care consideră că o familie avea, în medie, mai puțin de 4 persoane, dar multiplicatorul 5 a fost folosit în epocă pentru a compensa sustragerile de la înregistrare ale contribuabililor. Același multiplicator 5 este utilizat pentru epocă și de Louis Roman, Radu Ștefan Vergați, *Studii de demografie istorică românească*, București, 2002, *passim*.

⁴⁷ Vezi mai sus n. 26.

⁴⁸ M. Chiriță, *op. cit.*, p. 138-139, 142.

decât în această statistică. Dan Berindei⁴⁹ și Ion Cojocaru⁵⁰ au estimat populația Bucureștiului la începutul epocii regulamentare peste 60.000 de locuitori, iar Nicolae Iorga la aprox. 80.000 de locuitori pentru 1837-1839 (din care 4.609 țișani)⁵¹.

Rezultatele obținute de Georgeta Filitti⁵² după prelucrarea datelor catagrafiei din 1838 pentru Vopseaua Galbenă a Bucureștiului – orașul era împărțit în 5 astfel de unități administrative – sunt un argument în plus pentru prezența în capitală a unui număr mai mare de locuitori decât cel afirmat de M. Chiriță. Vopseaua de Galben avea o populație de 11.572 de locuitori, din care 1115 (9,6%) erau țișani. Procentul țișanilor în această vopsea era, cu siguranță, mai mare decât media pe București, dar nu atât de mare încât aici să locuiască 60% dintre țișanii din oraș. Proporția țișanilor în cele 18 mahalale ale Vopselei Galbene este foarte diferită: cei mai mulți țișani erau în Amzei – 31,2%, Popa Cosma – 25,3% (unde se aflau „țișăniile boierești“), iar cei mai puțini în Precupeții Noi – 1,5%, Armeni și Olari – 0,7%; în mahalalele Precupeții Vechi și Cișmelii nu a fost înregistrat nici un țișan.

Un alt argument pentru prezența unei înregistrări parțiale a populației Bucureștiului (și mai ales a țișanilor) îl constituie diferențele mari care există între catagrafia din 1838 (partea privind Bucureștiul) și catagrafia familiilor de țișani boierești din București din 1832, întocmită în urma ordinului Marii Vorniciei a Treburilor din Lăuntru. Conform acestei statistici, coroborată cu *Tabla statistică a politiei București din decembrie 1831*, în capitală trăiau 610 familii de țișani boierești cu 3386 suflete, dintre care 887 bărbați, 1229 femei și 1270 copii (671 băieți și 599 fete)⁵³. Cifrele îi cuprind doar pe țișanii boierești (deținuți de 244 proprietari), totuși sunt aproape duble față de situația pe care o relevă catagrafia din 1838. Singura explicație pe care o putem da în acest moment este că în 1832 catagrafia familiilor de țișani includea și numărul robilor țișani de pe moșiile din jurul Bucureștiului, robi care se găseau în proprietatea unor persoane cu reședința în oraș. În plus, trebuie să ținem seama și de înregistrările inegale din formularele catagrafiei, datorate uneori pregătirii celor ce făceau înregistrările, altelei declarațiilor celor înregistrați.

2.1.3. Din lucrările de catagrafiere realizate ulterior în Țara Românească, până la 1859, nu s-au păstrat decât date extrem de sumare, rămase inedite până azi⁵⁴. Acțiunea de *catagrafiere din 1859*⁵⁵ s-a desfășurat sub supravegherea și coordonarea lui D.P. Marțian. Nu s-a realizat atunci, așa cum ne-am fi așteptat, o singură catagrafie la ansamblul Principatelor Unite. În epoca regulamentară existaseră

⁴⁹ Dan Berindei, *Dezvoltarea urbană și edilitară a orașului București în perioada regulamentară și în anii Unirii (1831-1862)*, în „Studii. Revistă de istorie”, t. XII, 1959, nr. 5, p. 133-158.

⁵⁰ Ion Cojocaru, *Țara Românească după statistica generală din 1832*, în „Studii și articole de istorie”, t. VII, 1965, p. 156-157; el vorbește chiar de încă 10-12.000 de flotanți, ceea ce ar însemna că Bucureștiul avea la 1832 în jur de 70.000 de locuitori.

⁵¹ N. Iorga, *Istoria Bucureștilor. Ediția municipiului București*, București, 1939, p. 260.

⁵² Georgeta Filitti, *op. cit.*, (I), p. 102-121.

⁵³ N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, nepag.; Paul Cernovodeanu, *Catagrafia familiilor de țișani boierești din București la 1832*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, t. IX, 1995, p. 3-33.

⁵⁴ Pentru catagrafia din 1845 am găsit înregistrat un singur dosar; ANIC, fond Vistieria Țării Românești, dos. 1928/1845.

⁵⁵ Gr. Chiriță, *op. cit.*; I. Donat, G. Retegan, *op. cit.*, p. 930; AL.P. Tacu, I. Saizu, *op. cit.*; V. Slăvescu, *op. cit.*

concepții oarecum diferite cu privire la statistica populației, iar criteriile și metodele de lucru fuseseră și ele parțial diferite. De aceea, și în privința exactității datelor au existat deosebiri, cifrele înregistrate în Țara Românească având un grad de exactitate ceva mai ridicat. Datele catagrafiei muntene s-au păstrat doar parțial. Documentele de înregistrare individuală și tabelele de centralizare a satelor s-au pierdut, iar materialele publicate de D.P. Marțian și succesorii săi nu cuprind decât totalul pe plăși și județe⁵⁶. Populația țării se ridica în 1859 la 2.400.741 locuitori (1.586.596 în Muntenia, 814.325 în Oltenia)⁵⁷, cifră acceptată ca reală de la început.

Catagrafia din 1859 are unele minusuri față de cea din 1838: nu mai înregistrează nominal decât capii de familie, nu înregistrează vârsta recenzaților și naționalitatea lor⁵⁸.

2.2. Țiganii în catagrafiile din Moldova.

2.2.1. Întocmirea *catagrafiei Moldovei din 1831* s-a întins pe parcursul lunilor februarie – decembrie ale aceluși an și s-a desfășurat în conformitate cu instrucțiunile elaborate după modelul celor din Țara Românească. Astfel au existat comisii pentru fiecare ținut, având la dispoziție toate documentele mai vechi de acest tip și liste de la proprietarii moșiilor cu locuitorii satelor respective și situația lor față de fisc; s-au folosit formulare tipărite; s-au acordat salarii pentru cei care au lucrat la catagrafiere; au existat termene pentru efectuarea lucrărilor.

Lucrările s-au desfășurat în condiții deosebit de dificile, datorită refuzului recenzaților de a răspunde la întrebări, declarațiilor mincinoase, izbucnirii unor răscoale ale țăranilor care credeau că scopul înregistrării este introducerea unor noi biruri, ultimelor pâlpări ale holerei, îndărătnicieii boierilor – boierii din Sfatul Administrativ nu au acceptat ca în liste să apară persoanele scutite de bir – sau chiar refuzului lor de a participa la acțiune, ei căutând diferite pretexte sau prefăcându-se bolnavi⁵⁹. Toate acestea au dus la obținerea unor rezultate departe de realitate⁶⁰. Pentru că nu s-a lucrat corect, generalul Pavel Kisseleff a hotărât, în noiembrie 1832, revizuirea catagrafiei și a instituit în acest scop două comisii (la Iași și Botoșani).

Lucrările de catagrafiere din 1831 s-au materializat în 650 de dosare voluminoase, păstrate astăzi la Arhivele Naționale – Direcția Județeană Iași⁶¹ și rămase nepublicate. În formularul inițial s-a prevăzut o rubrică specială (rubrica 33) pentru „robii cârmuirii” (adică țiișanii statului), dar formularele au fost revizuite, astfel încât până la urmă țiișanii statului nu au mai fost înregistrați separat.

Catagrafiile care au urmat, din 1838 și 1845, au fost întocmite în aceeași manieră, cu multe lacune și cu rezultate lipsite de credibilitate.

⁵⁶ I. Donat, G. Retegan, *op. cit.*, p. 930.

⁵⁷ Gr. Chiriță, *op. cit.*, p. 50.

⁵⁸ G. Retegan, *Primul recensământ modern*, p. 163.

⁵⁹ Gh. Ungureanu, *Catagrafia locuitorilor Moldovei din anul 1831*, în *Din istoria statisticii românești*, p. 149-152.

⁶⁰ Gh. Ungureanu, *Documente statistice din anii 1820–1859 aflate în păstrarea arhivelor statului de la Iași*, p. 459-470; idem, *Catagrafia locuitorilor Moldovei din anul 1831*, p. 145-155.

⁶¹ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Iași (în continuare ANDJ Iași), tr. 644, op. 708, dos. 1-630; tr. 875, op. 997, dos. 140-164.

2.2.2. Lucrările pentru întocmirea *catagrafiei din 1838* s-au desfășurat de-a lungul celei mai mari părți a anului, începând cu 1 aprilie. Materialul înregistrat cu acea ocazie, predat la Vistierie în vederea fixării noilor impozite – acest material se păstrează astăzi la arhivele din Iași – a fost și de data aceasta departe de a oglindi realitatea. Sustragerile de la înscriere și munca de mântuială a comisiilor, alcătuite în mare parte din boieri, au fost dovedite anul următor, când catagrafia a trebuit să fie revizuită. Nu am găsit date referitoare la rezultatele acestei catagrafii, ci doar generalități privind modul cum a fost întocmită⁶². Constatăm însă un oarecare progres în ceea ce privește tehnica și metodele organizatorice întrebuintate. Inexactitatea datelor și lipsa personalului calificat au constituit, credem, cauzele nedespuierii acestei catagrafii, dar și a celor din 1831 și 1845.

2.2.3. Lucrările pregătitoare pentru *catagrafia din 1845* au început în august 1844, pentru că apăruseră de curând probleme noi, care trebuiau să fie prinse în catagrafie. Între acestea era și cea a țiganilor statului și ai mănăstirilor, care fuseseră dezrobiți prin legile din martie 1844. Foștii robi urmau să fie așezați prin sate și târguri, dar impozitele lor trebuiau să fie percepute separat de ale celorlalți birnici, banii de la emancipați intrând în fondul destinat cumpărării de țigani de la particulari. Lucrările de catagrafiere au avut un evident caracter fiscal: termenul de desfășurare a catagrafiei a fost devansat cu câteva luni, cu scopul de a face posibil ca la începutul anului 1845 să fie percepute noile impozite. Autoritățile au coordonat activitatea comisiilor din fiecare ținut, au emis instrucțiuni scrise, dar din nou au fost semnalate abuzuri și erori. Rezultatele nu au fost nici acum mulțumitoare. Ilustrativ este faptul că, în comparație cu catagrafia anterioară (din 1838), numărul birnicilor era mai mic cu peste 10.000, crescând, e drept, numărul „oamenilor fără căpătâi”. Aceasta în ciuda unei creșteri demografice evidente pentru epocă. Și în acest caz au fost necesare verificări, în anul 1846.

Catagrafia din 1845, păstrată azi la arhivele din Iași, nu a fost publicată, astfel încât nu știm măsura în care au fost înregistrați țiganii.

Studiind o parte a datelor acestei catagrafii, Leonid Boicu⁶³ arată ponderea ne semnificativă (ca număr și rol economic) pe care o aveau țiganii în orașele mari ale Moldovei. În principalele cinci orașe (Iași, Botoșani, Galați, Roman și Bacău) au fost înregistrați doar 363 țigani mănăstirești. Cum remarcă acest istoric, datele furnizate de catagrafie nu sunt cele reale: „Numărul lor [al țiganilor] real era cu siguranță mai mare, dat fiind că, de pildă, slugile boierești erau mai numeroase decât ne lasă să înțelegem catagrafiile. În curțile boierești de la orașe se pătrundea foarte greu, și era și mai greu să se obțină îngăduința de a le catagrafia *fără scăpări din vedere*.”⁶⁴

2.2.4. Următoarea *catagrafie* a fost efectuată în 1851⁶⁵, deci cu un an mai devreme decât era prevăzut. Domnitorul Grigore Ghica a dat o dispoziție în acest sens, prin ofișul domnesc din 30 mai 1851, în care arăta în mod clar că interesul urmărit prin devansarea catagrafiei era acela ca impozitele „să se așeze” de la

⁶² Gh. Ungureanu, *Documente statistice*, p. 465; G. Retegan, *Primul recensământ modern, passim*.

⁶³ L. Boicu, *op. cit.*, p. 281-305.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Gh. Ungureanu, *Documente statistice*, p. 465.

1 ianuarie 1852⁶⁶. De această dată, lucrările de catagrafiere au fost mai riguroase, la ele participând și cunosători ai statisticii (Nicolae Suțu, în acel an vistiernic, și Costache Negruzzi, directorul Vistieriei), 14 comisii centrale ținutale și 74 comisii pe ocoale. Ca de fiecare dată, materialul documentar a fost predat Vistieriei și aceasta nu l-a publicat. Mare parte din acest material nu s-a păstrat.

2.2.5. Lucrările de *catagrafiere din 1859* în Moldova au fost coordonate de Oficiul de statistică condus de Ion Ionescu de la Brad. Conform *Regulamentului organic*, lucrările ar fi trebuit să se desfășoare în anul 1858, dar au fost amânate, avându-se în vedere evenimentele politice. A fost vorba în primul rând de retrocedarea către Moldova a județelor Cahul și Ismail, decisă la Congresul de la Paris din 1856. Catagrafia a fost concepută ca o operațiune de o importanță deosebită pentru „apropiata reorganizare a țării”, în contextul dezvoltărilor politice în direcția Unirii și modernizării instituționale a principatelor. Se pare însă că cea mai mare parte a datelor catagrafiei nu au fost despuiate nici atunci și nici mai târziu. C. Negruzzi, devenit între timp șeful Oficiului statistic, a publicat în 1862 datele sintetizate ale recensământului⁶⁷. Conform acestora, populația Moldovei se ridica în 1859 la 1.463.927 locuitori. Cifra a fost contestată în epocă, dar este folosită până astăzi ca cifră oficială. D.P. Marțian a publicat, în 1863⁶⁸, numai *Annale statistice și economice pentru cunoștința părții Muntene din România* – nu și pentru Moldova, deși se desăvârșise unificarea administrativă a țării –, explicând: „Cauza pentru care nu putem încă intitula *Annalele statistice și economice pentru ambele părți ale României* este că din rezultatele recesiunii făcute în 1859–1860 în Moldova nu se pot dobândi elementele trebuincioase la unificare cu rezultatele recesiunii din Muntenia.”⁶⁹

Cea mai mare parte din materialul adunat la 1859-1860 în Moldova se păstrează la București, în Arhivele Naționale Istorice Centrale⁷⁰, iar o parte redusă se găsește în arhivele din Iași⁷¹.

3. Alte izvoare statistice în care apar robii țigani

3.1. Țara Românească.

Am amintit deja *Tabla statistică a politii București din decembrie 1831 și catagrafia familiilor de țigani boierești din București din 1832*.

Fără a avea amploarea unei catagrafii, *Tăblița statisticească a Prințipatului Valahiei pă anul 1832* (5 planșe) reprezintă sistematizarea și centralizarea datelor statistice culese în perioada 1830-1832, operații executate din ordinul generalului P.D. Kisseleff⁷². Populația țării se ridica la 1.976.809 locuitori, împărțiți în două categorii: nedajnici și dajnici. Cum e și firesc, țiganii apar în ambele categorii: în rândul nedajnicilor apar 14.000 de țigani boierești, iar în rândul dajnicilor apar 6.000 de țigani domnești. Observăm că țiganii mănăstirilor (și ei nedajnici) nu sunt

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Din lucrările statistice ale Moldovei. Capitulum II. Populațiunea pe 1859 și 1860*, Iași, 1862, p. 124-125.

⁶⁸ „Annale economice și statistice”, an IV, 1863, nr. 13-16.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ ANIC, fond Direcția Generală de Statistică, dos. 15-216.

⁷¹ ANDJ Iași, tr. 1772, op. 2020, dos. 43209 și 45599; fond Primăria Iași, dos. 68/1859.

⁷² I. Cojocaru, *op. cit.*, p. 147-162.

pomeniți nicăieri. Dincolo de această lacună, este evident că numărul Țiganilor din aceste tabele nu corespunde realității. Credem că mulți Țigani au fost trecuți la rubricile „slobozi de plata birului“, „fără stare“, „săraci“, poate chiar „meseriași“. *Tăblița* a stat la baza multor statistici și rapoarte ale vremii⁷³.

Tot în rândul izvoarelor statistice putem integra și listele (registre cu caracter financiar) întocmite la curțile boierești. O astfel de listă se află la Biblioteca Academiei Române, *Condica Țiganilor pe leat 1837 și 1838. Sec. XLIX*⁷⁴. Ea cuprinde Țiganii unui mare boier cu împărțirea lor pe vătășii. La fiecare vătășie se dau numele Țiganilor, darea pe care o plătește fiecare, eventual date despre familie sau alte mențiuni. Respectivul boier avea 1661 robi Țigani, împărțiți în 39 de vătășii, la cele șase moșii ale sale.

Numărul unor astfel de evidențe păstrate nu este însă suficient pentru a ne permite alcătuirea unui tablou general valabil pentru fiecare dintre proprietarii de robi și moșiile deținute.

În 11 februarie 1847 au fost eliberați în Țara Românească și robii Țigani mănăstirești. Ministerul Cultelor s-a implicat în acest proces și a trimis ordine tuturor centrelor eparhiale, mănăstirești și unor biserici privitoare la emanciparea Țiganilor aflați în dependența lor. Se cerea întocmirea de „liste și situații cu numărul și starea civilă a lor“⁷⁵. De asemenea se cerea întocmirea unor liste „sub iscălitura preotului, aleșilor și chiar a proprietarilor, de toți Țiganii aflați în satele lor“. Foștii robi Țigani trebuiau trimiși la subt-cârmuiri, ca să se înscrie în categoria „dajnicilor liberi“⁷⁶. *Catagrafia dezrobiților Țigani mănăstirești* era revizuită și adusă la cunoștința Divanului Obștesc abia în 1850. Conform acestei catagrafii⁷⁷, fuseseră dezrobiți 47.245 Țigani mănăstirești (11.446 familii, 24.964 bărbați, 22.281 femei).

3.2. Moldova.

Pentru perioada de care ne ocupăm, Țiganii apar prima dată într-o statistică din 1832, cunoscută sub numele de „statisticești științi“ pentru târguri și orașe. Păstrată în întregime pentru toate centrele urbane ale Moldovei⁷⁸, această statistică este cea mai completă pentru această perioadă și singura care redă integral populația urbană pe sexe și categorii sociale, de la boieri la Țigani. Datele ei au fost

⁷³ Datele acestei statistici le găsim, de exemplu, în cel puțin trei rapoarte consulare din 1834 și o statistică ajunsă la Moscova în 1835 (aceasta conține în plus date despre Moldova); *ibidem*.

⁷⁴ BAR, mss. A 2915. Manuscrisul cuprinde două registre, pe anii 1837 și 1838, ce pot fi urmărite în paralel. Tabele generale pentru fiecare an se găsesc la f. 21v și 49v. I. Chelcea, *Țiganii din România. Monografie etnografică*, București, 1944, p. 237-240, a publicat parțial manuscrisul. Facem unele observații: nu este vorba de *condica Țiganilor din Țara Românească pe anul 1837, după vătășii*, ci de Țiganii unui particular; cele 40 de vătășii sunt de fapt 39, una dintre ele fiind probabil desființată sau vândută.

⁷⁵ A.D. Xenopol, *Domnia lui Cuza vodă*, vol. I, București, 1903, p. 356; Corneliu Tamaș, *Istoria Țiganilor din Țara Românească 1241-1856. 600 de ani de atestare documentară*, București, 2001, p. 300.

⁷⁶ „Învățătorul satului“, IV (1846-1847), p. 45.

⁷⁷ ANIC, fond Obștescul Divan al Țării Românești 1850-1857, dos. 56/1850, f. 3.

⁷⁸ ANDJ Iași, tr. 644, op. 708, dos. 578, f. 1-2.

prelucrate de Ecaterina Negruți-Munteanu⁷⁹. Sintetizând, situația pentru cele 40 de orașe și târguri moldovenești se prezintă astfel: orașele și târgurile moldovene aveau în total 136.069 locuitori, 129.413 dintre ei statornici (68.900 bărbați, 60.513 femei⁸⁰), și între 4.083 și 6.656 flotanți. În Iași populația se ridica la aproximativ 50.000 locuitori (37,33% din populația urbană), celelalte orașe și târguri având între 100 și 14.000 locuitori⁸¹.

În ce privește țigani⁸², la 1832 în mediul urban moldovenesc locuiau 4152 robi boierești, din care: țigani 1441, țigănci 1489, feciori de țigani 683, fete de țigani 539. Țigani reprezintă cam 3,2% din populația urbană. Copiii de țigan (1222) reprezintă 2,3% dintre copiii locuitorilor orașelor și târgurilor. Centrele urbane cu cel mai mare procent de populație țigănească erau Podul Turcului (48,12%), Buhușoia (14,85%), Drăgușeni (9,73%), Dorohoi (9,10%). Iașul avea 1487 țigani (3,07% din populație), Galațiul 16 țigani (0,18%), Romanul 195 țigani (3,08%), iar Bacăul 173 țigani (6,01%). Existau 13 centre urbane fără țigani.

Desigur că din statistica populației orașelor și târgurilor nu putem trage concluzii valabile pentru întreg principatul, în condițiile în care populația urbană reprezenta cca 8-10%⁸³, cel mult 10,86%⁸⁴, din populația țării.

Materialul din 1832 rămâne totuși important și pentru motivul că nu există date complete despre situația demografică și socială a Moldovei nici pentru anii următori. În arhive, în afara cataografiilor menționate deja, apar diferite cifre privitoare la locuitorii Moldovei, dar este evident că ele nu cuprind întreaga populație⁸⁵. Cifrele de acest fel date pentru populația totală a Moldovei se prezintă astfel⁸⁶:

Anul	Nr. capi de familie	Nr. locuitori	Rotunjit	Observații
1826	219.105	1.115.325	1.116.000	incomplet, probabil 1.152.285 loc.
1832	238.468	1.192.340	1.193.000	incomplet, lipsesc cam 10.000 țigani
1839	252.405	1.262.025	1.263.000	nu cuprinde numărul boierilor, țiganilor și călugărilor
1859	384.055	1.325.406	1.326.000	incomplet, numărul real mult mai mare

⁷⁹ Ecaterina Negruți-Munteanu, *Date noi privind structura demografică a târgurilor și orașelor moldovenești la 1832*, în Ștefan Pascu (coord.), *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol. I, Cluj, 1972, p. 239-257 +VII anexe.

⁸⁰ Se pare că avem de-a face aici cu o înregistrare incompletă a populației feminine, știut fiind că la oraș femeile singure au condiții mai bune de trai sau găesc mai ușor de lucru ca personal domestic.

⁸¹ Ecaterina Negruți-Munteanu, *Date noi privind structura demografică*, p. 243-245.

⁸² *Ibidem*, p. 251, anexele I, III, V, VI.

* Pentru Țara Românească, catagrafia din 1838 nu înregistrează decât Brăila ca centru urban fără țigani.

⁸³ G. Retegan, *Evoluția populației urbane a României*, în „Revista de statistică”, 1965, nr. 7, p. 60, estimează populația urbană la 8,1%; Ecaterina Negruți-Munteanu, *Date noi privind structura demografică*, p. 245, apreciază la peste 10% aceeași categorie.

⁸⁴ Ecaterina Negruți, *Situația demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea*, în „Revista de istorie”, t. 34, 1981, nr. 2, p. 252.

⁸⁵ Vezi n. 23.

⁸⁶ Ecaterina Negruți-Munteanu, *Date noi privind structura demografică*, p. 244 și *passim*.

În timpul epidemiei de holeră din 1848 în Moldova s-a ținut o *evidență a dajnicilor morți*, nu numai pe ținuturi și localități, ci și pe categorii sociale. Credem că datele oficiale ajunse la Comitetul sănătății, care a centralizat situațiile trimise de isprăvnicii, nu reflectă numărul real al morților din rândul contribuabililor, care trebuie să fi fost mult mai mare. Ni se pare însă interesant acest calcul pur fiscal: din totalul de 12.085 dajnici morți, 105 erau dezrobiți ai statului și 214 dezrobiți ai clerului⁸⁷. Deci un total de 319 țigani dezrobiți, reprezentând 2,63% din numărul morților înregistrați. Putem explica proporția mică prin numărul redus de țigani care se afla în acele centrele urbane unde epidemia a avut efecte devastatoare.

Pentru Moldova există și dosare intitulate „*inventare de mărturisiri*”, care încep cu anul 1850 și conțin date precise asupra locuitorilor satelor și orașelor. Spre deosebire de cataografiile fiscale în care se treceau numai capii de familie contribuabili și doar excepțional numele membrilor de familie, aici vom găsi înregistrată întreaga populație a așezării respective, din toate categoriile socio-profesionale (boieri, privilegiați, cler, clăcași, țigani robi, țigani emancipați etc.), atât cei impozabili cât și cei scutiți, cu toți membrii de familie; apar aici bărbați, femei și copii. Din păcate, aceste dosare nu au părut a fi importante în epocă și, în consecință, s-au păstrat parțial și disparat.

În 1851 a fost întocmită *Catagrafia de totimea țiganilor lăeși a casăi răposatului Vist. Alecu Sturza. 7 Maiu 1851*⁸⁸, o listă a celor câteva sute de robi țigani, întocmită cu prilejul înregistrării averii lui Alecu Sturza, în vederea plătirii unor datorii. În 1853 statul răscumpără acești robi⁸⁹.

Lipsite de interes au părut la vremea respectivă și *condicile anuale de enoriași* întocmite de protopopiate din ordinul Mitropoliei. Ele s-au pierdut în cea mai mare parte.

3.3. Statistica țiganilor în sămile Vistieriei (Țara Românească)

Am încercat să întocmim o statistică a țiganilor birnici pornind de la sămile visteriilor celor două principate în perioada respectivă. Din păcate, în aceste situații cu caracter fiscal nu este înregistrat numărul țiganilor și categoria fiscală în care se încadrează. Știm că se plăteau sume diferite, pe categorii: aurari, meșteșugari și negustori în funcție de „clas”, restul țiganilor.

Putem doar constata creșterea de la an la an a sumelor încasate de la țiganii statului. Factorii care au dus la această situație nu țin numai de creșterea demografică a populației, ci mai ales de procesul de răscumpărare de robi, pe care statul muntean l-a practicat începând practic cu 1835. Putem însă presupune că, într-o anumită măsură, a fost vorba și de o reducere a evaziunii fiscale, în sensul scoaterii la vedere a unor țigani ai statului care până atunci reușiseră să se sustragă obligațiilor fiscale. Ceea ce s-a petrecut cu unii țărani clăcași pe care anterior proprietarii de moșii reușiseră să-i ascundă de fisc, fie neînregistrându-i deloc, fie trecându-i în mod fraudulos în categoria scutelnicilor, s-a putut petrece și cu unii țigani ai statului.

⁸⁷ Gh. Platon, *Situația maselor populare din Moldova în preajma și în timpul anului revoluționar 1848, II*, în „Analele Științifice ale Universității Al.I. Cuza Iași”, t. XIII, 1987, Anexa I, nepag.

⁸⁸ „Buletin”, XIII (1851), vol. II, p. 107-109.

⁸⁹ Actul prin care Departamentul de Finanțe al Moldovei a răscumpărat robii de la casa răposatului vistiernic Alecu Sturza, publicat în „Buletin”, XXI (1853), p. 51-53.

Documentele provenite de la Vistierie permit urmărirea procesului eliberării țiganilor din robie prin răscumpărare în Țara Românească. Prin *Legea pentru îndreptarea orânduiei țiganilor statului* din 1832 s-au stabilit condițiile în care vornicul temnițelor gestionează suma rămasă din zeciuală (câte 4 lei de la aurari, 2 lei de la ceilalți) doar pentru cumpărarea de țigani de către stat, cu scopul de a fi emancipați⁹⁰. Situația s-a schimbat în urma eliberării robilor statului⁹¹, în martie 1843. Desființându-se „toată cancelaria finanțială a Vorniciei temnițelor, precum și supt ocârmuitorii despărțirilor”, Vistieria economisea o sumă de 47.600 lei, din care jumătate (23.800 lei) urma să intre, alături de întreaga zeciuală, în totalul cheltuit pentru răscumpărarea țiganilor particulari. În momentul în care dezrobiții intrau în rândurile țăranilor contribuabili, nemaipătind zeciuală, întreaga sumă economisită (47.600 lei) urma să fie folosită pentru răscumpărare. Tot în acel an, prin ordinul Departamentului Trebilor din Năuntru, s-a stabilit un termen de 18 luni în care toți proprietarii de țigani erau obligați să le asigure robilor lor condiții de statornicire. În caz contrar, „Stăpânirea va lua măsuri pentru a lor statornicire”, ceea ce înseamnă că urmau să treacă sub autoritatea statului⁹². Și aceasta a fost o măsură luată pentru mărirea numărului dajnicilor statului și o mai strictă evidență a lor.

Situația răscumpărării de țigani în intervalul 1833–1850 (perioadă pentru care am găsit date), sintetizată după sămile Vistieriei⁹³, arată astfel:

Anul	Răscumpărați	Anul	Răscumpărați
1833	-	1842	2
1834	-	1843	-
1835	72	1844	221
1836	10	1845	493
1837	-	1846	-
1838	3	1847	-
1839	100	1848	2219
1840	3	1849	neprecizat
1841	82 + 10 sălaşe	1850	1085

Neținând seama de anul 1849, pentru care nu avem cifre precise, ajungem la un total de 4340 țigani. Dacă adăugăm pentru anul menționat media țiganilor cumpărați în 1848 și 1850, adică alți 1652, ajungem la un număr total de 5992 țigani cumpărați de stat și emancipați în intervalul 1833-1850. Se observă efortul financiar deosebit pe care l-a făcut statul, efort care a fost însă compensat în timp prin creșterea numărului de contribuabili. Anual, la Ministerul de Finanțe se centralizau listele cu acești noi contribuabili.

În *Moldova* nu a fost aplicată decât târziu măsura de răscumpărare de către stat a țiganilor particularilor, chiar dacă fondul de dezrobire este menționat în legea

⁹⁰ APR, III, I, p. 126-132.

⁹¹ APR, XII, I, p. 301-304; Gh. Bibescu, *Domnia lui Bibescu*, II, București, 1894. p. 32-34; *Regulamentul Organic*, București, 1847, p. 620.

⁹² „Buletin. Gazetă oficială”, No. 80, 3 Septembrie 1843, p. 317.

⁹³ APR, IX, I, p. 646-647; X, I, p. 354-357; XI, I, p. 636-641; XII, I, p. 617-620; XIV, I, p. 105-107, 109-112, 817-820; XV, I, p. 142-145, 161-162; XVI, I, p. 1262-1267; XVII, I, p. 951-959.

de dezrobire a țiganilor mănăstirești din 1844⁹⁴. Problema a revenit în actualitate în 1851, când s-a cerut să fie prezentată în fața Divanului obștesc „sama pe anii 1845, 1846, 1847, 1848, 1849 și 1850 ... spre luare aminte și hotărâre”⁹⁵.

4. Emancipații în statistici cu caracter fiscal

După ultimele legi de emancipare, din 10/22 decembrie 1855 în Moldova și 8/20 februarie 1856 în Țara Românească, legi care au acordat libertatea juridică pentru robii particularilor, au fost întocmite statistici ale emancipațiilor. Termenul folosit pentru țiganii dezrobiți este cel de „emancipați”. Peste doar câțiva ani, când se consideră că s-a încheiat complet asimilarea emancipațiilor cu țărani, țiganii nu vor mai beneficia de un regim fiscal aparte și nu vor mai fi înregistrați separat.

4.1. În Țara Românească

Statistica întocmită de Ministerul de Finanțe al Țării Românești în anul 1857 îi înregistrează pe țiganii emancipați, pe categorii de proveniență: 33.267 familii de emancipați, dintre care 6.241 familii de țigani ai statului, 12.081 familii de țigani ai mănăstirilor și 14.945 familii de țigani ai particularilor⁹⁶. Conform acestei statistici, populația principatului era de 466.152 familii (adică 2.330.760 suflete). Robii emancipați erau în număr de aproximativ 166.335 (am folosit același indice mediu de familie – 5) și reprezentau 7,13% din populația țării.

În *statistica fiscală a Țării Românești* de la începutul anului 1859⁹⁷, țiganii apar ca „dezrobiți”. Conform datelor publicate în 1860, situația lor în 1859 era următoarea :

<i>Districtele</i>	<i>Dajnici desrobiți</i>	<i>Holtei desrobiți</i>	<i>Patentari desrobiți</i>
Rîmnic	1257	55	64
Brăila	334	11	13
Buzău	1251	38	167
Prahova	3191	140	203
Ialomița	1119	28	104
Ilfov	4614	257	6
Dâmbovița	3276	225	71
Vlașca	1728	85	54
Teleorman	1196	54	125
Muscel	919	97	59
Argeș	1685	114	29
Olt	873	72	32

⁹⁴ APR, XII, 2, p. 242-246, 523.

⁹⁵ „Gazeta de Moldavia”, 19 martie 1851.

⁹⁶ I.C. Filitti, *Populația Munteniei la 1857*, în „Analele economice și statistice”, XIV, 1931, nr. 9-12, p. 123; dintr-o eroare de calcul, numărul total al familiilor apare ca fiind 33.270.

⁹⁷ „Annale statistice și economice. Annale statistice pentru cunoscutia părții muntene din România”, I, 1860, fasc. I, p. 27.

Am comprimat datele privitoare la patentari, care apar pe clase. Județul Saac (Săcuieni) a fost desființat în 1844.

<i>Districtele</i>	<i>Dajnici desrobiți</i>	<i>Holtei desrobiți</i>	<i>Patentari desrobiți</i>
Vâlcea	1802	120	42
Dolj	2254	201	161
Gorj	956	62	1
Romanați	1669	46	56
Mehedinți	1344	78	12
București	743	168	617
Total	30181	1851	1819

Din totalul de 426.120 familii înregistrate, 32.000 sunt familii de dezrobiți, iar 1819 sunt holtei dezrobiți (se moștenește practica mai veche, ce înregistra holteii ca unitate fiscală aparte). Numărul țiganilor dezrobiți se ridică deci la circa 162.000 persoane, reprezentând 6,7% din populația principatului. La acest număr trebuie să adăugăm, credem, fără a putea preciza o cifră, pe țiganii eliberați cu mai mulți ani înainte, care, cel puțin parțial – în funcție de data emancipării și de declarația la înregistrare – nu mai apar ca „dezrobiți”. Numai așa putem obține un tablou complet al populației țigănești.

Din acest moment, intrând în rândul birnicilor comuni, cu aceleași obligații ca ale acestora, dezrobiții nu vor mai apărea în statistici separat.

4.2. În Moldova

Nu ne-a fost deocamdată accesibilă *statistica „sclavilor emancipați”*, adică a robilor țigani ai boierilor, întocmită de autoritățile moldovene în 1856. Ea se află în păstrarea Direcției Județene a Arhivelor Naționale Iași și a rămas inedită până astăzi.

După această dată țiganii nu mai figurează în statistici, nici în cele fiscale și nici în cele etnice, ei fiind asimilați locuitorilor români, astfel încât nu cunoaștem numărul lor. Având în vedere și estimările din epocă – în cazul Țării Românești acestea au oferit cifre apropiate de cele din statisticile oficiale –, putem aprecia că din populația de 1.463.927 locuitori recenzați în 1859 în Moldova⁹⁸, aproximativ 100.000 erau țiganii emancipați. Ponderele țiganilor în ansamblul populației Moldovei ar fi fost deci de cca 7%.

5. Estimări contemporane privind numărul țiganilor în Principatele Române

În epoca de care ne ocupăm nu s-au făcut studii speciale privind numărul țiganilor în principate. Există totuși estimări de această natură. Cei care au făcut aceste aprecieri sunt persoane care cunoșteau bine realitățile din principate. Autorii români au trăit aici și aveau informații de natură statistică de la oficialități, iar unii dintre autorii străini au stat și ei în țările române, fie ca diplomați, fie ca intelectuali aflați în serviciul unor români. Nume cunoscute precum Félix Colson sau Paul Bataillard au fost câștigate pentru cauza românească, militând în publicațiile și în mediile politice din Occident pentru libertatea și unirea principatelor. Străinii s-au

⁹⁸ *Lucrările statistice făcute în anii 1859–1860, Iași, 1861–1862, p. 29 și urm.*

folosit și ei, de multe ori, în scrierile și rapoartele lor de datele furnizate de autoritățile muntene și moldovene.

Dintre autorii români, Dionisie Fotino indică pentru Țara Românească în 1819 un număr de 23.300 familii de țigani⁹⁹, ceea ce înseamnă aproape 117.000 suflete. Pentru Moldova, Nicolae Suțu ne indică la 1849, conform datelor Vistieriei, un număr de 3.535 familii de țigani mănăstirești, 4.500 familii de țigani boierești și 4.163 familii de țigani ai statului¹⁰⁰. Deci, un total de 12.198 familii, ceea ce înseamnă 60.990 persoane. În lucrarea sa consacrată țiganilor, publicată în 1837, Mihail Kogălniceanu aprecia populația de țigani din Moldova și Țara Românească împreună la 200.000 suflete¹⁰¹.

Dintre autorii străini, Félix Colson indică, pe baza datelor catagrafiei din 1838 și a estimărilor în privința țiganilor particulari, un număr de 3.851 familii de țigani ai statului (19.255 suflete) și cca 120.000 țigani particulari trăind în Moldova, iar în Țara Românească 5.582 familii de țigani ai statului (deci 27.910 suflete¹⁰²) și 18.000 familii de țigani particulari (90.000 suflete)¹⁰³. Înseamnă aproximativ 139.255 țigani în Moldova și 117.910 în Țara Românească. Populația totală a Moldovei era, după Colson, de 1.419.105 locuitori, iar a Țării Românești de 2.402.027 locuitori. Rezultă, deci, o pondere a țiganilor în ansamblul populației de 9,81% în Moldova și 4,90% în Țara Românească. Pentru Țara Românească, cifrele sunt mult prea mari în comparație cu cele din catagrafia din 1838, chiar dacă ținem cont de faptul că această catagrafie, așa cum a ajuns până la noi, este incompletă. Comparația o putem începe cu numărul total al locuitorilor: 2.402.027 la Colson, 1.479.905 în catagrafie. Proporția țiganilor în totalul locuitorilor este însă apropiată: 4,90% la Colson, 5% în catagrafie. Populația ambelor principate se ridică, conform datelor oficiale utilizate de F. Colson, la 3.821.132 locuitori, din care 257.165 erau țigani (6,7%). Observăm că cifra totală care apare aici este aproape de realitate (în 1859 principatele având o populație de 3.864.668 locuitori), dar în ceea ce privește țiganii cifra de aici este în contradicție cu cea indicată de Kogălniceanu în 1837, fiind imposibilă o asemenea creștere în numai 2 ani.

Johann-Ferdinand Neigebauer dă, pe baza catagrafiei din 1845, date doar pentru Țara Românească. El afirmă că existau 5.782 familii de țigani ai statului și 150.000 țigani aparținând boierilor și mănăstirilor¹⁰⁴. Folosind indicele familial 5, ar rezulta o populație țigănească de 178.910 țigani, ceea ce pare iarăși exagerat.

Cam în același timp, Karl Marx menționa existența a 300.000 țigani în cele două principate, mai numeroși în Moldova, și a 140.000 în Transilvania, Bucovina și Banat¹⁰⁵.

⁹⁹ D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, III, București, 1859, p. 186.

¹⁰⁰ Nicolae Suțu, *Noțiuni statistice asupra Moldovei*, în *Opere economice*, București, 1957, p. 142.

¹⁰¹ M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains connus en France sous le nom de Bohémiens*, în idem, *Opere*, I, ed. A. Oțetea, București, 1946, p. 584.

¹⁰² Probabil dintr-o greșeală mecanică, în lucrare apare cifra de 29.910, dar în calcule este folosită cifra corectă, 27.910.

¹⁰³ F. Colson, *De l'état présent et de l'avenir des principautés de Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1839, p. 12–15, 142.

¹⁰⁴ J.F. Neigebauer, *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Breslau, 1854, p. 128–129.

¹⁰⁵ K. Marx, *Insemnări despre români*, București, 1964, p. 66.

Paul Bataillard estima în 1849 numărul țiganilor din ambele principate la cca 250.000¹⁰⁶. Jean-Alexandre Vaillant dădea, în 1857, o populație de 137.000 țigani în Moldova și 125.000 în Țara Românească¹⁰⁷ (deci, un total de 262.000 țigani). Tot atunci, A. Ubicini aprecia numărul țiganilor la cca 250.000: 150.000 în Țara Românească și 100.000 în Moldova¹⁰⁸.

6. Concluzii în legătură cu numărul țiganilor în principate în perioada 1830-1860

Ținând seama de toate aceste informații, apreciem că în perioada de care ne ocupăm (cca 1830–1860) numărul total al țiganilor în Țara Românească și Moldova se situa între 200.000 și 250.000. Prima cifră este pentru începutul intervalului, cea de-a doua pentru deceniul al șaselea. Aproximativ 7% din populația totală a țării era formată din țigani.

Comparativ cu restul Europei, în principatele române locuiau cei mai mulți țigani. După aprecierea lui M. Kogălniceanu (1837), din cei 600.000 de țigani câți existau în Europa, 200.000 trăiau în Moldova și Țara Românească (după el, tot 200.000 erau în Turcia, care cuprindea și Peninsula Balcanică, 100.000 în Ungaria, 40.000 în Spania, câte 10.000 Anglia și Rusia, 40.000 în Germania, Franța și Italia la un loc)¹⁰⁹. În general, toate estimările asupra numărului de țigani din Europa făcute la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea arată că aproximativ o treime dintre ei trăiau în România. Spre exemplu, J.-A. Vaillant considera în 1857 că 262.000 din cei 837.000 de țigani ai Europei locuiau în principatele române¹¹⁰, iar Guido Cora socotea în 1895 că din cei 779.000 țigani trăitori pe continent, 250.000 se aflau în România¹¹¹.

7. Date statistice ulterioare privind țiganii din România

Și în perioada următoare întâlnim aprecieri ale numărului țiganilor în jurul cifrelor pe care le-am arătat mai sus. În 1876, la 20 de ani de la emanciparea ultimilor robi, numărul țiganilor în România era estimat la 200.000¹¹²; în ultimul deceniu al secolului, G. Cora vorbea de 250.000–300.000 de țigani în România¹¹³; iar un autor român da tot atunci cifra de 300.000¹¹⁴. Raportând cifrele la o populație de 6 milioane de locuitori, cât reprezenta populația României la sfârșitul secolului al XIX-lea, rezultă că procentul țiganilor se situa între 4 și 5%. Numărul țiganilor în

¹⁰⁶ P. Bataillard, *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens en Europe*, Paris, 1849, p. 21.

¹⁰⁷ J.A. Vaillant, *Les Rômes. Histoire vraie des vrais Bohémiens*, Paris, 1857, p. 481.

¹⁰⁸ A. Ubicini, *Provinces d'origine roumaine. Valachie, Moldavie, Bukovine, Transylvanie, Bessarabie*, Paris, 1856, p. 10–11.

¹⁰⁹ M. Kogălniceanu. *loc. cit.*

¹¹⁰ J.A. Vaillant. *op. cit.*, p. 481–482.

¹¹¹ G. Cora, *Die Zigeuner*, Turin, 1895, p. 97.

¹¹² Em. Cretzulescu, *România considerată sub punctul de vedere fizic, administrativ și economic*, în „Buletinul Societății Geografice Române“, I, 1876, nr. 1, p. 53.

¹¹³ G. Cora, *op. cit.*, p. 93, 97.

¹¹⁴ O.G. Lecca, *Istoria Țiganilor*, Caransebeș, 1898, p. 26.

Vechiul Regat nu a crescut decât extrem de moderat, în condițiile în care ponderea lor în ansamblul populației s-a diminuat continuu. Presupunem că la această situație a contribuit și procesul de emigrare a unor grupuri de țigani, care a avut loc în epoca emancipării¹¹⁵. Motivul principal pentru care populația țigănească din România a scăzut, în termen relativ, constă însă în principal în asimilarea etnică pe care a cunoscut-o o parte deloc neglijabilă a acestei populații, începând cu epoca dezrobirii și continuând până în zilele noastre¹¹⁶.

Statisticile și recensămintele populației efectuate în România în epoca modernă nu au operat cu parametri etnici decât în puține cazuri și, eventual, în cazul evreilor și al străinilor care rezidau în România, fără a poseda însă cetățenia română. Așa a fost la recensămintele generale ale populației din 1899 și 1912¹¹⁷. O înregistrare a originii etnice și a limbii materne a locuitorilor țării s-a făcut abia începând cu recensământul general al populației din anul 1930. Acum s-a folosit în statistica românească noțiunea de „țigan” în sens etnic. (În epoca dezrobirii „țigan” însemna o categorie socio-fiscală, fără a avea sută la sută acoperire etnică.) Recensământul din 1930 a fost primul care a înregistrat populația după originea etnică („neam”) declarată și „limba maternă”. El dă date pentru fiecare comună sau oraș, plasă, județ și provincie. Rezultatele au fost publicate de Institutul Central de Statistică în 1938.

La recensământul din 1930 s-au declarat de neam țigan 262.501 persoane, adică 1,5% din populația României¹¹⁸. Dintre țigani, 221.726 (sau 84,5% din total) trăiau în sate, iar 40.775 (15,5%) în orașe. În mediul rural țiganii reprezentau 1,5% din populație, iar la orașe 1,1%. Repartiția lor pe provincii nu era egală. Cel mai mare număr de țigani a fost înregistrat în Transilvania; în provincia intracarpatică trăiau 75.342 țigani (2,3% din populație). În Muntenia erau 71.784 țigani (1,8% din populație), în Moldova 32.194 țigani (1,3%), în Oltenia 22.239 țigani (1,5%), în Banat 17.919 țigani (1,9%), în Crișana-Maramureș 15.895 (1,3%), în Bucovina 2.164 (0,3%), în Basarabia 13.518 (0,3%), în Dobrogea 11.446 (1,4%). Doar 101.015 persoane, adică 37,2% din totalul populației țigănești, au declarat drept limbă maternă limba țigănească. Dacă la neam țiganii figurează cu 1,5% din populația țării, la limba maternă țigănească figurează cu numai 0,6%. Două treimi dintre țigani aveau ca limbă maternă româna (acolo unde conviețuiau cu românii), maghiara (în așezările cu majoritate maghiară din Transilvania) sau altă limbă¹¹⁹.

¹¹⁵ V. Achim, *op. cit.*, p. 105 și urm.

¹¹⁶ Pentru procesul de asimilare etnică a unei părți a populației țigănești, *ibidem, passim*.

¹¹⁷ *Recensământul general al populațiunii României din Decembrie 1899. Rezultate provizorii*. Cu o introducere de Leonida Colescu, București, 1900; *Recensământul general al populațiunii României din 19 Decembrie 1912. Rezultate preliminare*, București, 1913.

¹¹⁸ Datele din recensământul din 1930 privitoare la țigani, în *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930, II (Neam, limbă maternă, religie)*, București, 1938, p. XXXII-LVI.

¹¹⁹ V. Achim, *op. cit.*, p. 120 și urm.

Recensămintele ulterioare (din 1948, 1956, 1966, 1977 și 1992)¹²⁰ înregistrează populația după aceiași parametri ca și recensământul din 1930, incluzând originea etnică și limba maternă. Din recensământul din aprilie 1941 nu au fost publicate decât date provizorii, iar aici nu sunt incluși și țiganii, deși în formulare ei fuseseră înregistrați ca atare¹²¹.

Cel mai recent recensământ al populației și locuințelor, din 18-27 martie 2002, arată că România are o populație de 21.680.974 locuitori, din care 535.140 s-au declarat romi sau țigani, ceea ce înseamnă 2,46% din populația țării¹²².

8. Considerații în legătură cu dimensiunea familiei țigănești în epoca dezrobirii

În calculele privind populația țigănească, pe care le-am făcut pe baza izvoarelor statistice menționate sau pe care le-am preluat de la alți autori, am folosit totdeauna indicele familial 5. Deși nu s-a discutat prea mult pe această chestiune, acest indice este considerat de către istoricii și demografii noștri drept cel mai potrivit pentru România în perioada 1821-1878¹²³.

Pentru aflarea dimensiunii pe care o avea familia de robi țigani avem însă la îndemână izvoare ceva mai directe, în sensul că ele provin chiar de la stăpânii acestor suflete și aveau ca scop o evidență foarte exactă a robilor, cu tot ce însemna valoarea și potențialul acestora. Iar aici familia robului era de cel mai mare interes. Odată ce aceste înregistrări nu erau făcute de autorități în scop fiscal, deci nu exista interesul să apară acolo date diferite de cele reale, putem accepta că evidențele făcute de proprietari sunt cele mai exacte și mai credibile.

Particularii țineau o evidență strictă a sălașelor de țigani pe care le aveau în proprietate. Periodic – de regulă anual – se întocmeau liste cu țiganii de pe moșie, de la noii născuți până la bătrânii nevolnici. Înregistrarea se făcea pe familii. Țiganul este înregistrat cu numele și vârsta lui. De multe ori, acolo unde e cazul, se arată și meseria pe care o practică, eventual și obligațiile de muncă sau de altă natură pe care le are față de stăpân. În unele cazuri este notat și modul în care proprietarul a dobândit respectivul rob (prin moștenire sau cumpărare).

¹²⁰ Numărul țiganilor înregistrați în recensăminte, pe baza declarațiilor recenzaților, a fost: în 1948 – 53.425 (0,3% din populație) (A. Golopenția, D.C. Georgescu, *Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie 1948. Rezultatele provizorii ale recensământului*, în „Probleme economice”, 1948, nr. 2, p. 28, 30); în 1956 – 104.216 (0,6%) (*Recensământul populației din 21 februarie 1956*, III, *Structura populației după naționalitate și limba maternă*, București, 1959, p. 556); în 1966 – 64.197 (0,3%) (*Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966*, Vol. I, Partea 1, București, 1969, p. 113, 153, 154 și 158); în 1977 – 229.986 (1,067%) (*Comunicat privind rezultatele recensământului populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977*, în „Scânteia”, an. XLVI, nr. 10 829, 14 iunie 1977, p. 3); în 1992 – 401.087 (1,8%) (*Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992*, I, *Populație – Structura demografică*, București, 1994, p. 708, 714). Datele recensămintelor din 1930, 1948, 1956, 1966, 1977 și 1992. raportate la situația administrativă de azi, sunt sintetizate în *Populația pe naționalități la recensămintele din perioada 1930–1992. Județe, municipii, orașe și comune*, București, 1994 (Comisia Națională pentru Statistică).

¹²¹ *Recensământul populației României de la 6 aprilie 1941. Date sumare provizorii*, București, 1944.

¹²² Date publicate pe site-ul Institutului Național de Statistică: www.insse.ro/RPL2002INS/index1.htm, publicat la 16 februarie 2005.

¹²³ Vezi mai sus discuția, n. 46.

Aceste liste sunt izvoare demografice destul de detaliate, care pot ajuta la studierea situației robilor. Ele se pretează și la o cercetare de natură demografică ceva mai specială, cum ar fi urmărirea dimensiunii familiei țigănești în acea perioadă. Aici se poate vedea cel mai bine cât de mare era familia în cazul țiganilor. Se poate face o medie pentru toate sălașele aflate în proprietatea respectivului boier.

De asemenea, actele de vânzare-cumpărare de robi încheiate în ultima perioadă de existență a robiei presupuneau notarea în scris, ca parte a documentului care consemna tranzacția, a numelor țiganilor respectivi. Anunțurile privind licitațiile precizează numărul sălașelor și al membrilor acestora. Când se face dezrobirea țiganilor particulari, în actele vremii se notează exact câți țigani și câte familii are un anume proprietar.

Documente din această categorie s-au păstrat până astăzi. Vom da doar două exemple. Într-un document din 1833¹²⁴, prin care cneghina Elenca Uracov vinde un număr de țigani lăieți, e vorba de 178 suflete, cuprinse în 32 sălașe. Aceasta înseamnă 5,56 persoane/familie. Observăm însă că toate familiile care apar în această „catagrafie” de țigani vânduți aveau copii. Înseamnă că au constituit obiectul tranzacției doar familiile în putere, nu și cele trecute de vârsta reproducerii. Într-un alt document, din ianuarie 1856, logofătul Gheorghe Sturdza (Moldova) anunța că îi eliberează fără răscumpărare pe țiganii săi, „175 familii în care se cuprind la 900 de capete”¹²⁵, ceea ce înseamnă ceva mai mult de 5 membri de familie (observăm însă că aici avem de-a face cu o aproximare, când e vorba de numărul total al țiganilor).

Din aceste exemple, ca și din alte documente de acest fel, rezultă că familia țiganilor („sălașul”) avea în medie 5 sau cu câteva zecimi peste 5 membri. După parcurgerea a numeroase astfel de liste, concluzia noastră este că familia țigănească (fie că e vorba de sedentari, fie de nomazi) era una normală. Ea cuprindea două generații, adică părinți și copii. Numărul de copii pe care îi aveau robii țigani nu era mai mare decât în cazul familiei de țărani români. De fapt, atunci când îi descriu pe țiganii din principate, contemporanii (români sau străini) nu vorbeau de țigani ca fiind mai prolifici decât românii. În terminologia sociologică de astăzi, am putea spune că în ce privește natalitatea, în prima jumătate și la mijlocul secolului al XIX-lea și țiganii și românii aveau același model/patern de familie. Aceasta înseamnă că familia largită, cuprinzând trei sau chiar patru generații, pe care o constată la țigani (romi) cercetările sociologice din anii noștri¹²⁶ este o realitate mai nouă.

¹²⁴ Potra, George, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România*, București, 1939, p. 322-326.

¹²⁵ „Zimbrul”, No. 10, 14 ianuarie 1856; reluat în *Uricarul*, X, 1888, p. 31.

¹²⁶ Elena Zamfir, Cătălin Zamfir (coord.), *Țiganii între ignorare și îngrijorare*, București, 1993, *passim*.

STATISTIQUE DES TZIGANES DANS LES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES DANS LA PÉRIODE 1830–1860

Résumé

Sujet difficile à aborder vu la situation de la statistique roumaine et la pénurie d'études spéciales datant de l'époque, le problème du nombre de la population tzigane et de ses différents groupes est un élément essentiel si l'on veut discuter la place tenue par les Tziganes (esclaves) dans l'économie des Principautés Roumaines et les aspects économiques du processus d'émancipation des décennies V-VI du XIXe siècle.

L'étude s'appuie sur des sources datant de la période des *Règlements Organiques* (catagraphies, situations statistiques, rapports des trésoreries), dont un bon nombre non publiées, ainsi que sur des estimations faites par des contemporains, roumains et étrangers.

Nous apprécions que dans la période en question (1830-1860) le nombre total des Tziganes vivant en Valachie et en Moldavie se situait entre 200.000 (au début de l'intervalle) et 250.000 individus (fin de l'intervalle), représentant environ 7% de la population des Principautés.

DISPARIȚIA COMUNITĂȚII GERMANE DIN CÂMPULUNG-MUSCEL

ALEXANDRU CIOCÎLTAN

I. Evoluția numerică a populației săsești din Câmpulung (1581-1775)

Sursele istorice păstrate – documente interne și relatări ale misionarilor catolici – permit cunoașterea evoluției numerice a populației săsești din Câmpulung, într-un interval cronologic de aproape două secole. Această perioadă este și ultima din istoria sașilor câmpulungeni, ale cărei începuturi datează din secolul XIII. E istoria unei involuții ale cărei cauze multiple trebuie identificate.

Prin compararea cifrelor furnizate de izvoare s-a putut reconstitui, în linii mari, evoluția numerică a populației săsești din Câmpulung. Cifrele disponibile impun prudență și analiză critică, fiindcă unele dintre izvoarele istorice cuprind și date care nu corespund realității. În categoria relatărilor cu cifre care ridică semne de întrebare asupra veridicității lor sunt de amintit cele ale misionarilor catolici Andrea Bogoslavić din 1626, Gregorio din Bari din 1633-1634, Francesco Maria Spera din Narni din 1670 și cea a *Relației anonime latine despre Țara Românească (înainte de 1688)*¹.

Din informațiile franciscanului conventual I. Arsengo reiese că în 1581 la Câmpulung erau 400 de sași, la Râmnic 180 și la Târgoviște 130². Prin urmare, cea mai numeroasă populație săsească din Țara Românească trăia la Câmpulung.

În 1640 episcopul catolic P.B. Bakšić a vizitat întâia oară Câmpulungul unde a consemnat existența a 500 de sași³. Aceleași cifre le-a furnizat și în 1644, când a vizitat orașul⁴. Când s-a reîntors patru ani mai târziu, nu mai erau decât 229, „după cum se vede din cartea parohului”⁵. În 1650 franciscanul conventual

---

¹ D. Găzdaru, *Un aventurier dalmatin prin Țările Românești în secolul XVII*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești”, Serie nouă, t. I (V), 1967/1968, doc. IV, p. 64-65; E. Zuică, *Appunti sulla missione del Minore Conventuale Gregorio da Bari nei Principati Romeni della prima metà del XVII secolo*, în *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale, attraverso i secoli*, ed. C. Luca, G. Masi, A. Piccardi, Brăila, Venezia, 2004, p. 178-181; Fr. Maria Spera din Narni, *Starea provinciilor celor două Valahii înfățișată la 23 mai 1670*, în *Călători străini despre Țările Române*, ed. M. Holban, M. M. A. D. Bulgaru și P. Cernovodeanu, vol. VII, București, 1980, p. 206-207; *Relația anonimă latină despre Țara Românească (înainte de august 1688)*, în *Călători străini*, vol. VII, p. 461.

² I. Arsengo, *Relația fratelui I. Arsengo despre starea bisericii catolice în Țara Românească 1581*, în *Călători străini*, ed. M. Holban, M. M. A. D. Bulgaru și P. Cernovodeanu, vol. II, 1970, p. 509-510.

³ P.B. Bakšić, *Descrierea Țării Românești. Așezare. Produse. 1640*, în *Călători străini*, ed. M. Holban, M. M. A. D. Bulgaru și P. Cernovodeanu, vol. V, 1973, p. 205.

⁴ Fr. Pall, *O vizită în Țara Românească în anul 1644 (relatare inedită a lui Bakšić)*, în SMIM, t. VIII, 1975, p. 227.

⁵ P. B. Bakšić, *Vizitația în Țara Românească 1648*, în *Călători străini*, vol. V, p. 264.

Francesco Maria Spera din Narni, paroh la Câmpulung (1646-1652), amintește că a convertit „trei case uitate în vremurile trecute și alte trei de sași luterani brașoveni”⁶ și tot el afirmă doi ani mai târziu că avea sub păstorire „259 suflete de catolici”⁷. În ultima sa vizită la Câmpulung, petrecută în 1653, P.B. Bakšić constată că în oraș „sunt de ritul catolic peste 250 de suflete”⁸.

În 1660 misionarul G. Thomasij Mančić a menționat existența a 240 de catolici („cam 48 de case”) la Câmpulung⁹; 22 de ani mai târziu mai erau 200 de catolici¹⁰.

Pentru cunoașterea situației demice în veacul XVIII sursele sunt: „ruptorile” acordate de domni comunității catolice din oraș, scrisoarea din 1736 adresată papei de gardianul și parohul de la Biserica Bărăției, Fr. Krobauer, și documentul lui Constantin Mavrocordat (1730-1763, cu întreruperi) din 1745 în litigiul pentru o moară din oraș.

În 1731 ruptoarea dată comunității catolice de Mihail Racoviță (1730-1731, 1741-1744) stabilea regimul fiscal special de care urmau să beneficieze 34 de catolici contribuabili (capi de familie)¹¹. Prin urmare comunitatea întreagă număra aproximativ 170 de suflete. Ruptoarea lui Constantin Mavrocordat din 1736, acordată „catolicilor ce sântu șăzători cu șăzământul lor la orașul Câmpulungul, liude treizeci”¹², arată că erau cu toții 150 de oameni. În același an, în scrisoarea trimisă papei de gardianul și parohul câmpulungean Fr. Krobauer, acesta amintește „circular 150 animas sub cura mea”¹³. Un document emis de Constantin Mavrocordat în 1745 indică același număr de catolici ca în 1736¹⁴. Doar „liude 6 catolici” adică 30 de persoane mai sunt menționate în ruptorile din 1773 și 1775¹⁵.

⁶ A. Lăpedatu, *Sigiliile Romanului și Câmpulungului muntean*, în idem, *Un mănunchi de cercetări istorice*, București, 1915, p. 49.

⁷ Fr. M. Spera din Narni, *Informații date de părintele franciscan Francesco Maria Spera din Narni dintre minorii conventuali, misionar apostolic în anândouă Valahiile, după cum rezultă din decretul dat de Sacra Congregație <De Propaganda Fide> la 25 aprilie 1644, (1652)*, în *Călători străini*, vol. V, p. 388.

⁸ P.B. Bakšić, *Călătoria în Țara Românească [1653]*, în *Călători străini*, vol. V, p. 270.

⁹ G. Thomasij Mančić, *Relația părintelui Gabriel Tomasi, minorit observant, vicar apostolic în cele două Valahii, lăsată monseniorului nunțiu al Poloniei la 7 februarie 1660*, în *Călători străini*, vol. VII, p. 129.

¹⁰ A. Angelini din Campi, *Raport despre Moldova și Țara Românească. 1682 iunie 12 Iași*, în *Călători străini*, vol. VII, p. 337.

¹¹ N. Iorga, *Documente scoase din arhiva mănăstirii catolice din Câmpulung și privitoare la istoria catolicismului în Țara Românească*, în idem, *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, vol. I-II, București, 1901, doc. XL, p. 289-290.

¹² *Ibidem*, doc. LII, p. 295.

¹³ *Acta Bulgariae ecclesiastica ab A. 1565 usque ad A. 1799*, ed. P. Fr. Eusebius Fermendžin (col. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium), Zagrabiae, 1887, doc. CCXLIX, p. 362-363.

¹⁴ N. Iorga, *op. cit.*, doc. LXVII, p. 303-304.

¹⁵ *Ibidem*, doc. LXXXII, LXXXIV, p. 311-312.

În cercetarea evoluției numerice a populației săsești din Câmpulung în intervalul 1581-1775¹⁶ am utilizat multiplicatorul 5 atunci când sursele făceau referire la familii sau case, considerând că o familie avea în medie cinci membri¹⁷.

Cunoscând situația demică a comunității săsești trebuie să aflăm care au fost factorii declinului și ai dispariției sale.

II. Factorii declinului și ai dispariției

Factorii care au provocat declinul și dispariția comunității săsești din Câmpulung au fost diverși, între aceștia cei mai de seamă au fost: apăsarea fiscală, presiunea confesional-culturală, ciuma și războaiele.

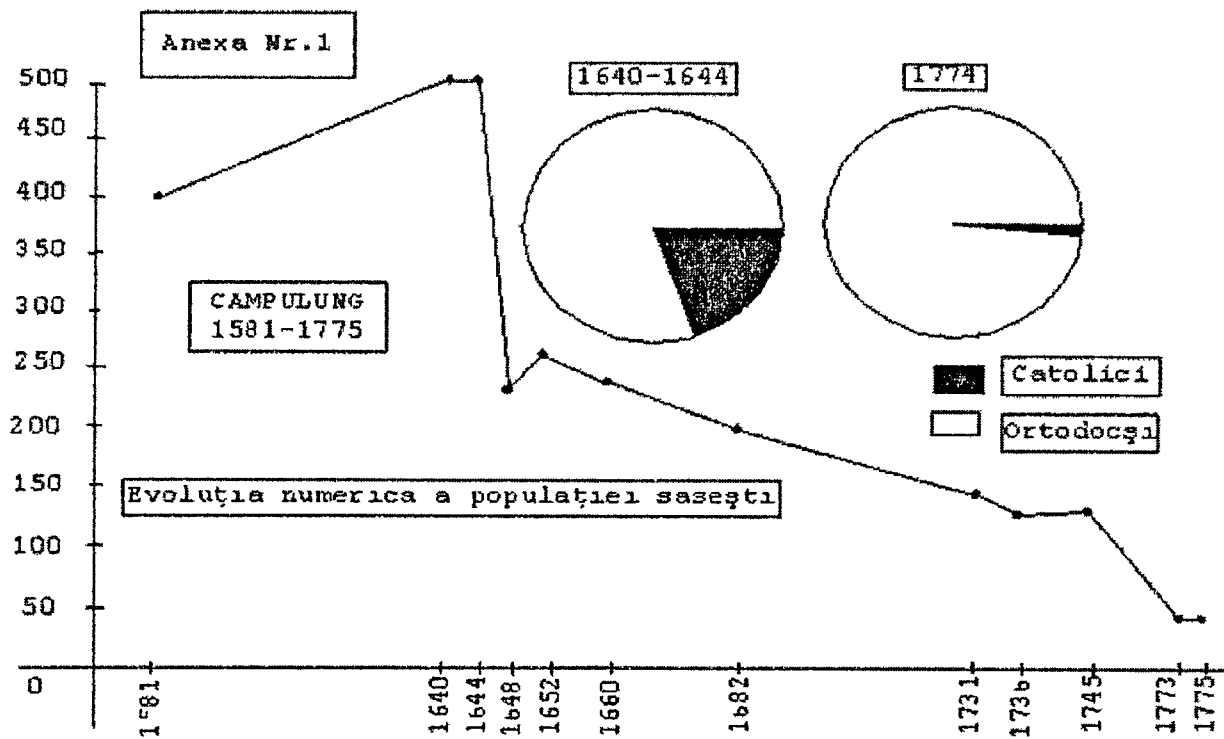
II.1. Apăsarea fiscală

Accentuarea dominației otomane asupra Țării Românești, începând cu a doua jumătate a secolului XVI, s-a manifestat și pe plan economic printr-o fiscalitate excesivă, care a ruinat țărănimea. Pretendenții la domnie obțineau tronul țării în schimbul unor sume tot mai mari de bani, oferiți factorilor de decizie și de influență de la Constantinopol. Banii erau procurați în capitala imperiului de la creditorii turci, greci, armeni și urmau să fie achitați în țară. După înscăunare, noii domni, încărcăți de datorii, impuneau dări sporite asupra populației. Urmările acestei politici le-a observat episcopul catolic Petru Bogdan Bakšić, care scria în 1640 că „bietul popor în unele privințe suferă mai mult decât cei care se află sub <stăpânirea directă> a turcilor”¹⁸.

¹⁶ Vezi anexa nr. 1.

¹⁷ Vezi mai jos informațiile pentru anii 1648-1653 și 1736, care confirmă justetea utilizării multiplicatorului 5 atunci când e vorba de case sau familii.

¹⁸ P.B. Bakšić, *Descrierea Țării Românești*, p. 205.

Într-adevăr, populația de la sudul Dunării, aflată sub administrația directă a Porții, beneficia incontestabil de un regim fiscal mai blând decât cel existent în Țara Românească.

Politica fiscală a domniei a ruinat țărănimea care, din liberă, a devenit tot mai mult aservită stăpânilor de moșii. Prin scăderea puterii de cumpărare au fost afectați și negustorii, și meșteșugarii, și, implicit, orașele în ansamblul lor. Paralel negustorii levantini și-au impus hegemonia comercială în Țara Românească și au încercat chiar să înlăture dreptul de depozit al marilor centre comerciale Brașov și Sibiu.

Deși există studii serioase care lămuresc convingător impactul politicii fiscale a domniei asupra țărânimii din principat (M. Berza, D. Mioc și B. Murgescu), istoriografia noastră nu a acordat aceeași atenție evoluțiilor din mediul urban în raport cu fiscalitatea.

Putem porni de la premisa că dările orașenilor erau, în general, ca peste tot în Europa vremii, mai mici decât cele plătite de țărani. Diferența este justificată de funcția orașelor, care sunt factori ai modernizării și progresului pentru stat. Prin comerț și meșteșuguri orașul oferă susținerea necesară consolidării puterii centrale în raport cu tendințele centrifuge ale nobilimii și cu amenințările externe. În Țara Românească orașele nu au atins un grad de dezvoltare suficient pentru a oferi domniei un sprijin eficace atât împotriva boierimii, cât și a pericolelor externe. Practic, țara era o autonomie în cadrul Imperiului otoman iar domnia era disputată de facțiunile boierești. Hegemonia comercială a negustorilor levantini, sprijiniți de puterea otomană, a subminat pozițiile negustorimii pământene în devenire. Orașul, în ansamblul său, a fost afectat de această evoluție. Unele orașe au ajuns în stăpânire boierească sau mănăstirească, înregistrând un regres considerabil față de perioada precedentă.

În peisajul urban al Țării Românești, orașul Câmpulung ocupă un loc aparte prin autonomia deosebit de largă de care se bucura din cele mai vechi timpuri. Orașul era scutit de o serie de obligații și dări.

Informații despre obligațiile fiscale ale orașenilor față de domnie nu apar decât începând cu prima jumătate a secolului XVII. Într-un hrisov din 25 martie 1633 Matei Basarab (1632-1654) hotărăște cu privire la locuitorii care s-au stabilit în Câmpulung „până la Alicxandru Iliăș dentru al patrulea an”, adică 1630, aceia să fie orașeni și să plătească birul cu orașenii. Ceilalți, care s-au stabilit ulterior, trebuiau să părăsească orașul și să se întoarcă în locurile de unde au venit („iar când au fost acum au venit alți streini să iasă oameni den oraș ca să strice orașul și obiceiurili”) ¹⁹. Documentul a fost urmarea unei intervenții la domnie a județului Stan, a celor 12 pârgari și a bătrânilor orașeni.

Rezultă din acest document că orașenii din Câmpulung erau îndatorați cu plata birului încă înainte de domnia lui Matei Basarab. Reiese că urbea reprezenta o atracție pentru numeroși țărani din zonă care s-au așezat în oraș spre a scăpa de dări și alte obligații la care erau supuși în mediul lor de proveniență.

¹⁹ Gh. Pârnuță, Șt. Trâmbaciu, *Documente și inscripții privind istoria orașului Câmpulung-Muscel*, vol. I, București, 1999, doc. 42, p. 164-175.

Îndeosebi Matei Basarab a promovat o fiscalitate excesivă: haraciul plătit turcilor comparativ cu cel din vremea lui Mihai Viteazul s-a dublat ajungând la 130.000 taleri²⁰.

Urmarea sporirii opresiunii fiscale a fost un aflus din mediul rural, suficient de însemnat pentru a crea dificultăți oficialităților orașului Câmpulung. Domnul precizează în document că nu a vrut „să se risipească” orașul²¹.

Orașul Câmpulung a obținut „ruptori” din partea unor domnitori, ceea ce echivala cu un privilegiu fiscal, orășenii fiind datori vistieriei cu o dare unică, plătită în mai multe rate²².

Prima ruptoare cunoscută, cea acordată orășenilor de Grigore Ghica (1660-1664, 1672-1673) la 12 aprilie 1662, le-a fixat o dare de 1110 ughi pe care urmau să-i plătească în două rate: la Sf. Gheorghe și la Sf. Dumitru²³.

Radu Leon (1664-1669) a fixat în 1665 ruptoarea câmpulungenilor la 1060 de ughi plătită în 2 rate²⁴.

A treia ruptoare a fost acordată Câmpulungului în ultimul an de domnie a lui Șerban Cantacuzino (1678-1688) la 1 iulie: „pentru că acest sărac de oraș el fiind îngreuiat dă multe dăjdii și rămăind la multă lipsă și sărăcie și văzând domniia mea că pentru mult greu ce au asupra lor, vor să să risipească și să fugă. Și încă, mai vârtos, jăluindu-se tot orașul înaintea domnii mele cum că au mult den dregătorii cei ce mergu cu slujbe acolo și de slugile lor, că le fac multă cheltuială și zulum care să potrivește cheltuielile lor de sânt împotriva cu dăjdile ce dau ei la visteria domnii mele. Pentru că au venit de s-au tocmit cu domniia mea de și-au luat ruptoare ca să aibă a darea la cămara domnii mele la Sti. Gheorghe ughi 633,66 și la Sti. Dimitrie ughi 633,66 și la vremea haraciului să aibă a da la Visteriia domnii mele ughi 1266 jumătate 33, iar la seama cea mare, pe câte nume să vor scrie acolo în oraș vor da și ei precum vor fi dând și alte orașă la vremea aceia. Iar afară dentr-aceste dajdii ce s-au așăzat să dea, de altele, de toate să aibă bună pace”²⁵.

La 16 septembrie 1704 domnitorul Constantin Brâncoveanu (1688-1714) le face orășenilor câmpulungeni o ruptoare „pentru sărăcia lor într-un an toată dajdea lor ughi 3750. Și acești bani să-i dea de cinci ori într-un an”²⁶. Ioan Mavrocordat (1716-1719), în textul care fixează ruptoarea acordată orășenilor la 8 mai 1717, expune situația lor grea: „Deci când au fost în zilele domnii sale răposatului Constantin Vodă Basarab Brâncoveanu, văzând domniia sa că li s-a stricat obiceiul ce au avut și i-au împresurat și alte dăjdi afară de ruptoarea lor, deci, pentru al lor

²⁰ M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX*, în SMIM, t. II, 1957, p. 20, 37-38.

²¹ Gh. Pârnuță, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, p. 174-175.

²² *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. O. Sachelarie și N. Stoicescu, București, 1988, sub voce ruptoare, p. 417.

²³ Gh. Pârnuță și Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, p.48-49; informația aceasta se găsește doar în introducerea volumului, nu și în doc. 105, p. 259-260 la care se face trimitere în lucrare, probabil pentru că pasajul cu pricina a fost „sărit” la transcriere.

²⁴ *Ibidem*, doc. 111, p. 266-268.

²⁵ *Ibidem*, doc. 174, p. 341-342.

²⁶ *Ibidem*, vol. II, (1700-1799), doc. 2, p. 91-92.

păs spărgându-se acest oraș și fugind și făcându-se visterii pagubă pentru dajdea ce dau ei, domnia sa, fiind milostiv le-au făcut iarăși ruptoare și așezământ și ruptoarea domnii sale cât au fost domniia lui la starea și la domniia domnii sale, s-au ținut în seamă. Iar după ce s-au mazilit iarăși li s-au stricat ruptoarea și așezământul ce au avut. Și așa, de atunci încoace, au fost tot în valul țării până în domniia domnii mele”²⁷. Ioan Mavrocordat fixează ruptoarea orașenilor la 2000 ughi pe care urmau să-i achite în patru rate²⁸.

Informațiile cuprinse în această ruptoare sunt deosebit de însemnate, pentru că aruncă o lumină asupra evoluției obligațiilor fiscale ale Câmpulungului în perioada anterioară emiterii acestui act. Din text pare să rezulte că ruptoarea e un act de privilegiu cu durată de valabilitate ce coincide cu anii de domnie ai emitentului. Înainte de anul 1704, în vremea domniei lui Constantin Brâncoveanu, s-ar fi produs „spargerea” orașului, fuga contribuabililor. Constatarea pare a fi confirmată de Constantin Brâncoveanu într-un act din 1 ianuarie 1707, prin care îi scutește de vama târgului pe orașeni și pe „alți oameni striini carei vor fi șazători acolo în oraș de la zeace ani înainte, iar de la zeace ani încoaci să dea vamă”²⁹. Or, știm că privilegiile orașului interzic stabilirea străinilor Câmpulung; ei au putut pătrunde doar din cauza spargerii orașului și a fugii unor locuitori. Cei stabiliți după 1697 urmau să plătească vamă. Un izvor transilvan din 1699 amintește făgărășeni refugiați și stabiliți la Câmpulung (*Hosszmezö*) din cauza unui provizor abuziv³⁰. Autoritățile orașenești (județul și cei 12 pângari) pe de-o parte, erau constrânse să-i accepte pe noii veniți, fiindcă altfel obligațiile fiscale către vistierie ar fi fost mai mari, existând mai puțini contribuabili; pe de altă parte, ele trebuiau să încerce din răspuțeri să iasă „din rând cu țara” și să obțină o ruptoare de la Constantin Brâncoveanu, ceea ce au izbutit în 16 septembrie 1704.

Regimul fiscal special nu a durat decât zece ani, adică până la mazilirea domnului. Au urmat trei ani „în rând cu țara” până la ruptoarea lui Ioan Mavrocordat (1717). O ruptoare pentru Câmpulung a acordat și Nicolae Mavrocordat (1715-1716, 1719-1730) în 1719 sau 1720³¹. E cunoscut faptul că reforma fiscală introdusă de Nicolae Mavrocordat în 1723 continua politica brâncovenească și viza tocmai înlocuirea dărilor prin ruptoare. Fiul său, Constantin Mavrocordat, a fixat prin ruptoarea din 1733 obligațiile fiscale ale orașului la suma de 4250 ughi plătibili în șapte rate³².

²⁷ *Ibidem*, doc. 17, p. 109-110.

²⁸ *Ibidem*, p. 110.

²⁹ *Ibidem*, doc. 5, p. 95-96.

³⁰ Ș. Solcan, *Situația locuitorilor Țării Făgărașului în ultimii ani ai secolului al XVII-lea*, în „Acta Transylvanica”, t. I, 2004, p. 68.

³¹ Textul ei nu s-a păstrat, dar în ruptoarea comunității catolice din Câmpulung emisă de același la 30 august 1720 se specifică: „Încă și când să va mai adauge ruptoarea Câmpulungului din cât iaste, iar acești catolici să nu mai adauge nici odată la nici unele”, N. Iorga, *op. cit.*, doc. XXXV, p. 287; confirmarea existenței acestei ruptori se află în alt text emis de Constantin Mavrocordat la 20 martie 1733, care afirmă că a văzut pe lângă altele și „hrisovul răposatului părintelui domnii mele (Dumnezeu să-l pomenească) cu milă pentru rândul dăjdiilor ce să dea pe an”, Gh. Pânuță, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, vol. II, doc. 39, p. 131-132.

³² Gh. Pânuță, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, p. 131-132.

Alte ruptori ale oraşului nu mai cunoaştem după această dată, bineînţeles, cu excepţia celor care privesc comunitatea catolică beneficiară a unui regim fiscal diferit, începând cu secolul XVIII. Sursele istorice păstrate arată legătura strânsă dintre obligaţiile fiscale, starea materială şi evoluţia numerică a populaţiei săseşti din Câmpulung.

Majoritatea surselor din secolele XVII-XVIII referitoare la comunitatea săsească din oraş pun în lumină situaţia precară a acesteia, determinată de dările pe care trebuia să le achite. Apăsarea fiscală a fost cauza principală a declinului şi a dispariţiei saşilor câmpulungeni. Misionarul franciscan Gregorio din Bari aminteşte în Câmpulung la 1633 preoţii luterani hirotonisiţi la Biertan: Ananias Benedict şi Sárosi György, „foarte săraci şi cu biserica trăiesc [şi] ceilalţi saşi adică familiile, de asemeni săraci din cauza dărilor mari pe care le plătesc turcilor”³³. Un an mai târziu, acelaşi Gregorio din Bari a transmis superiorilor săi că parohul Ananias va face ce va hotărî Sacra Congregaţie <De Propaganda Fide> „numai să fie ajutat să trăiască” şi îi va lăsa pe misionarii catolici să poarte de grijă enoriaşilor săi³⁴.

Starea materială precară a lui Benedict Ananias e pusă în lumină de cronicarul sas Georg Kraus: „Am cunoscut eu însumi, în timpul călătoriilor mele, un preot sas numit Popa Ananias. Acesta purta o haină preotească săsească, o pălărie largă, pantaloni cenuşii româneşti şi era încălţat cu opinci”³⁵.

Episcopul de Sofia P.B. Bakšić a amintit în relatarea din 1648 că goţmanii (administratorii bunurilor bisericii) au vândut în trecut unor enoriaşi nişte păşuni ale bisericii spre a înmormânta şi a face pomeni preoţilor luterani³⁶.

În 1640 aceeaşi sursă subliniază starea materială precară a comunităţii săseşti care număra 500 de suflete. Constatarea rezultă din descrierea edificiului de cult: „Jumătate din biserică e boltită, iar cealaltă jumătate are numai zidurile înalte şi este acoperită deasupra, dar este stricată, fiind veche şi adeseori cad pietre de sus. De altfel întreaga clădire ameninţă să se năruie şi bieţii oameni n-au cu ce o repara”³⁷. Aceeaşi cifră de 500 de oameni a fost consemnată de Bakšić la 20 ianuarie 1644, când a întreprins a doua sa vizitaţiune la Câmpulung. Relatarea sa înfăţişează ocupaţia acestei populaţii: „...aproape toţi sunt negustori, chemaţi negustori, dar săraci, care umblă dintr-o parte într-altă vânzând lucruri bune şi fac negoţ pentru a putea trăi neavând în acest loc alt mod de a se întreţine, <locul> fiind sub munte, fără grâu şi vin”³⁸. Bakšić identifică principala problemă a saşilor câmpulungeni: „Aceşti oameni sunt tare apăsaţi de mari biruri, la fel ca şi ceilalţi supuşi din Ţara Românească, principele fiind obligat să plătească în fiecare an tribut sultanului”³⁹. De text rezultă că saşii erau supuşi la aceleaşi obligaţii fiscale ca şi ceilalţi orăşeni din Câmpulung.

³³ E. Zuică, *op. cit.*, p. 178-180.

³⁴ B. Morariu, *La missione dei Frati Minori*, p. 37, *apud* E. Zuică, *op. cit.*, p. 181.

³⁵ G. Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, trad. şi studiu introductiv de G. Duzinchevici şi E. Reus-Mîrza, Bucureşti, 1965, p.12.

³⁶ P. B. Bakšić, *Vizitaţia în Ţara Românească*, p. 264-265.

³⁷ *Idem*, *Descrierea Ţării Româneşti*, p. 210.

³⁸ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 227.

³⁹ *Ibidem*.

Merită făcute câteva observații privitoare la importanța comunității săsești din Câmpulung în anii 1640-1644. În 1643 un recensământ al custodiei Bulgariei care cuprindea și Tracia, Moldova și Țara Românească a revelat următoarea situație: numărul total al catolicilor era de peste 13.438, din care în Moldova 4000 iar în Țara Românească 610 (Câmpulung 500, Târgoviște 100, București 10)⁴⁰. Reiese de aici că, deși sașii câmpulungeni nu reprezentau decât 3,72% din populația catolică a custodiei Bulgariei, totuși ei constituiau 81,96% din aderenții Bisericii Romane din Țara Românească (la Târgoviște și București catolicii aveau la această dată altă origine etnică decât săsească).

Trebuie subliniată importanța deosebită a Câmpulungului, care număra 500 de sași în 1640-1644, fiind astfel așezarea cu cea mai numeroasă populație săsească din întreg spațiul extracarpatic⁴¹.

Bakšić a menționat în 1640 existența la Câmpulung a „400 de case de schismatici cu peste 2000 de suflete de români”. Dacă folosim multiplicatorul 5,5 pentru a afla numărul total al românilor, rezultă că erau 2200 de români. Utilizând multiplicatorul 5, numărul românilor ar fi de 2000. Prin urmare, cei 500 de sași reprezentau între 18,51% și 20% din populația Câmpulungului în această perioadă⁴². Orașul avea la 1640 circa 2500-2700 locuitori⁴³.

O altă vizitațiune a lui Bakšić a avut loc la 1 decembrie 1648. Acum el a constatat că mai erau doar 229 de suflete („după cum se vede din cartea parohului”) „pentru că cei care nu pot face față dărilor mari sunt nevoiți să fugă în altă parte dar mai mult în Transilvania, fiind vecini...”⁴⁴.

Și cu acest prilej înaltul prelat catolic a consemnat sărăcia populației săsești, cauzată de dările grele. Parohul Francesco Maria Spera din Narni (1646-1652) i s-a plâns lui Bakšić că „nu are cu ce trăi și că în acești 3 ani nu și-a primit leafa, și acești creștini sunt săraci și nu-l pot ajuta cum ar voi”⁴⁵.

Din aceeași sursă aflăm obligațiile sașilor față de parohul lor: „M-a rugat apoi susnumitul părinte să cercetez ceea ce dădeau ei parohului pe an, și am găsit că ei aveau dinainte un <statut> făcut între ei ca să dea parohului de Paște de fiecare casă 10 baiochi, de Sfânta Maria din august 8 baiochi; și de Crăciun tot atâta. Și atunci părintele mi-a arătat în scripte că o treime din case nu-i plăteau pentru că oamenii sunt săraci și a făcut socoteala cu ei și ei au confirmat că el nu a avut de

⁴⁰ *Acta Bulgariae*, doc. LXVIII, p. 136-138.

⁴¹ În Moldova în 1641 locul întâi îl deținea Cotnariul cu 494 sași și maghiari, Gh. Vinulescu, *Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia (1641)*. în „Diplomatarium Italicum”, t. IV, 1939, p. 114-117.

⁴² L. Rădvan, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Iași, 2004, p. 242-243, consideră eronat că sașii câmpulungeni ar fi reprezentat, la 1581, 10% din populația urbei. În realitate, după cum am arătat, procentul lor era de circa 20% la 1644; o dublare a populației săsești între 1581-1644 fiind imposibilă.

⁴³ La această cifră mai trebuie să-i adăugăm pe robii „den țigănia domnească den Câmpulungu”, amintiți pentru prima oară într-un document din 2 iulie 1634, Gh. Pămuță, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, vol. I, doc. 43, p. 175-176; alt document, din 26 noiembrie 1675, amintește lângă poarta prăvăliilor mănăstirii toponimele „Țigănie” și „matca Văii Țigăniiii”, *ibidem*, doc. 144, p. 310. Robii țigani aveau o organizare distinctă și nu făceau parte din comunitatea orașenilor.

⁴⁴ P. B. Bakšić, *Vizitația în Țara Românească*, p. 264.

⁴⁵ *Ibidem*.

Paști și de Sf. Maria din august decât numai 6 taleri, și ei sărmanii, fâgăduiau să dea de Crăciun; cu toate acestea îi vine câte ceva ca <daruri> întâmplătoare, ceva pâine, ceva lumânări și ceva vin, astfel că poate trăi în sărăcie printre săraci”⁴⁶. Din acest text rezultă că, din cauza dărilor foarte mari impuse de domnie, un sfert dintre familii nu și-au putut achita datoriile față de paroh conform obligațiilor din statutul întocmit de ei probabil încă din perioada luterană⁴⁷.

Prin urmare, în mai puțin de patru ani, populația săsească a scăzut cu 54,2%, mai mult de jumătate din sași emigrând în Transilvania din cauza fiscalității dure promovate de Matei Basarab (1632-1654).

Această situație e o consecință a reformei fiscale din vremea domniei lui Matei Basarab. Istoricul D. Mioc aprecia că „după aplicarea talerului între 1636-1650 găsim nu mai puțin de 65 de mențiuni documentare pentru fugile de bir. Din ele 34 se referă la spargerea și fuga a 39 de sate de moșneni, 11 mențiuni se referă la fugile rumânilor din satele mănăstirești și boierești și 20 privesc fugi individuale sau în grupuri mai mici ale țăranilor”⁴⁸.

Fuga sașilor din Câmpulung dovedește că reforma fiscală a lui Matei Basarab n-a afectat doar satele, ci și orașele. Orașenii plăteau și ei birul. După cum rezultă din documente și românii din Câmpulung au fost afectați de politica fiscală promovată de domn. Într-un zapis din 12 martie 1647 „Milea arbănașul de la Câmpulung, ginerele Mircei croitor”, împreună cu soția și feciorii, afirmă: „deca m-au ajunsu vreme de nevoie și mi i-au venit birul carele easte haraciul împăratului, altă n-am avut cum face, ci am pus această moșie la jupan Milea neguțătorul cum scrie mai sus, zălog. Aceasta să se știe...”⁴⁹.

Printr-un hrisov din 1 iunie 1648 Matei Basarab a întărit stăpânirea mănăstirii Câmpulung asupra unei moșii vândute lăcașului monahal de către Stanciu, feciorul lui Lăudat pentru 4000 de aspri. Frații Stanciului, Badea și Neacșul, s-au plâns la domnie pentru partea lor, dar Stanciul s-a apărat dovedind că frații lui „au fugit în Țara Ungurească de au lăsat birul și toată datoria pre capul Stanciului și el pentru birul o au vândut și pentru datoria tătâne-său”⁵⁰. Matei Basarab decide valabilitatea vânzării, cei 2 frați reclamanți pierd părțile lor „pentru hielenia lor, căci n-au șezut să-și plătească birul și datoria, ci au fugit ca niște hieleni”⁵¹.

În 15 iulie 1647 Matei Basarab întărește jupâniței Elina, soția marelui postelnic Costadin, mai multe ocine, între care ocina de la Ștefănești: „două

⁴⁶ *Ibidem*, p. 265; în relatarea sa din 23 mai 1670, Fr. Maria Spera din Narni afirmă: „catolicii dau de regulă de Crăciun, de Paște și de Adormirea Fecioarei Maria câte o sumă anumită de bani de fiecare casă, și o măsură de vin de fiecare casă la culesul viilor și alte pomeni la biserică în zilele de sărbătoare”, Fr. Maria Spera din Narni. *Starea provinciilor*, p. 207.

⁴⁷ Pentru perioada luterană A. Ciocîltan, *German Communities in Wallachia. Denominational Evolution, 1542-1650*, în „Historical Yearbook”, vol. I, 2004, p. 129-148.

⁴⁸ D. Mioc, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab*, în „Studii. Revista de istorie”, t. XII, 1959, nr. 2, p. 75.

⁴⁹ *Documenta Romniae Historica* (citată în continuare DRH), B, *Țara Românească*, vol. XXXII, (1647), vol. întocmit de V. Barbu, Gh. Lazăr și O. Rizescu, București, 2001, doc. 74, p. 85-86.

⁵⁰ Gh. Pâmuța, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, vol. I, doc. 71, p. 221-222.

⁵¹ *Ibidem*.

pogoane le cumpărase jupănița Nedelea comisioaia de la Vladul Berișcăi din Câmpulung pentru 4700 aspri și de la Isar, fiul lui Dan Totescul din Câmpulung, un pogon de vie pentru 2800 de aspri, fac împreună 37 ughi și jumătate. Astfel și aceste trei pogoane le-a vândut jupănița Nedelea comisioaia dregătorului domniei mele, jupan Constantin mare postelnic, cu prețul cu care a cumpărat și ea...⁵².

Aceste documente susțin concluzia că sașii aveau același regim fiscal ca și românii din Câmpulung în raport cu domnia. În ultima sa vizitație apostolică efectuată în Câmpulung în 1653 Bakšić subliniază încă o dată sărăcia celor peste 250 de catolici „foarte împovărați de dări”⁵³.

Starea materială precară era o constantă a involuției comunității catolice din Câmpulung. Acest lucru reiese și din relatarea franciscanului G. Tomasi din 1660, care afirmă că observanții bulgari de la Bărăția câmpulungeană duceau „o viață plină de lipsuri deoarece catolicii ce se găsesc în acel oraș în care ar fi cam 48 de case cu totul sunt și ei săraci și lipsiți”⁵⁴. În 1688 relația anonimă despre Țara Românească amintește de persecuțiile anticatolice ale domnului Șerban Cantacuzino (1678-1688). La Câmpulung au existat familii care s-au botezat pentru a scăpa de bir și dijme. Catolicii „foarte săraci, secătuiți și fără vlagă; îndură multe rele și prigoniri de la români. Ei le spun lor: «Botează-te păgâne, ca să-ți luăm o sumă mai mică»”⁵⁵. Situația aceasta s-a reflectat și în numărul populației catolice care la 1660 era de 240, iar la 1682 de doar 200 de oameni⁵⁶, înregistrând o scădere cu 16,67%. Mai trebuie subliniat faptul că abia în anul 1688, ultimul său an de domnie, Șerban Cantacuzino a acordat o ruptoare orașului, următoarea primind-o abia în 1704 de la succesorul său la tron, Constantin Brâncoveanu. Acesta din urmă a fost primul domn care a făcut o ruptoare pentru catolicii câmpulungeni, la 3 decembrie 1710. Ei vor beneficia de acum înainte de un regim fiscal separat de cel al orășenilor români ortodocși din oraș⁵⁷. Până în prezent n-am reușit să identificăm textul primei ruptori cunoscute, acordată catolicilor din Câmpulung. Aceeași situație se constată cu următoarele trei ruptori pentru catolicii din oraș: a lui Ștefan Cantacuzino (1714-1715) din 12 iulie 1714 sau 1715, ale lui Ioan Mavrocordat din 20 martie 1718 și respectiv Nicolae Mavrocordat din 30 august 1720⁵⁸. Mihail Racoviță a acordat la 10 februarie 1731 (st. vechi) o ruptoare catolicilor. Din textul ei reiese că erau 34 de contribuabili care datorau vistieriei 137 de ughi pe an, plățibili în 4 rate („la haraci ughi 34, și la Vel Seamă ughi 34, și la plocoanele bairamului ughi 34, și la lipsa haraciului ughi 34”)⁵⁹. Numărul total al populației catolice era de 170 suflete. Fiecare familie urma să achite pe an 4 ughi, ceea ce era o sumă însemnată. Dările urmau să fie achitate odată cu ceilalți orășeni din Câmpulung.

⁵² DRH, B, vol. XXXII, (1647). doc. 205. p. 221-224.

⁵³ P. B. Bakšić, *Călătoria în Țara Românească*, p. 270.

⁵⁴ G. Thomasij Mančić, *op. cit.*, p. 129.

⁵⁵ *Relația anonimă*, p. 460-461.

⁵⁶ G. Thomasij Mančić, *op. cit.*, p. 129; A. Angelini din Campi, *op. cit.*, p. 337.

⁵⁷ Actul e amintit în ruptoarea din 14 ian. 1773 (st. vechi), N. Iorga, *op. cit.*, doc. LXXXII, p. 311-312.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, doc. XL, p. 289-290.

La 1 mai 1736 Constantin Mavrocordat a fixat ruptoare celor 30 de contribuabili catolici la 150 de ughi pe care urmau să-i achite în trei rate. „Iar de alte dăjdi și orânduiale, orcăte ar eși pe țară și pe târgu, să aibă de toate bună pace. Așăjderea și de cheltuialile orașului, și de podvoade și de conace, și de olăcării să fie nesupărați și nebântuiți și județul din Câmpu Lungu și cu oroșanii de acolo nici un fel de amestecătură cu dânșii de acum înnaainte să n'aibă, afară din ruptoarea lor, ce arată mai sus; nimini supărare de nimic să nu le facă”⁶⁰. Fiecare familie datora prin urmare 5 ughi pe an vistieriei. Observăm o scădere a numărului familiilor contribuabile cu 4 față de anul 1731. Comunitatea a pierdut, între 1731-1736, 20 de suflete, ceea ce înseamnă o scădere de 11,77%.

Putem compara cele două comunități confesionale din Câmpulung și prin prisma obligațiilor fiscale față de domnie: ortodocșii datorau lui Constantin Mavrocordat, în temeiul ruptorii din 20 martie 1733, 4250 din ughi pe an, iar catolicii, în ruptoarea stabilită de același domn la 1 mai 1736, doar 150 de ughi. În total orașenii câmpulungeni plăteau vistieriei 4400 ughi pe an.

În 1745 erau tot 30 de familii catolice la Câmpulung, dar 28 de ani mai târziu ruptoarea din 14 ianuarie 1773 (stil vechi) amintește doar 6 familii „și dau zaherele și podvoade împreună cu oroșanii, peste puțința lor”. Pentru a curma această stare de lucruri ei s-au înțeles cu vistieria să plătească 12 taleri pe an în două rânduri: la Sf. Gheorghe și la Sf. Dumitru⁶¹. Deci, fiecare familie datora 2 taleri pe an.

Cum se explică faptul că în 28 de ani, din 1745 până în 1773, populația catolică a scăzut de la 150 la 30 de suflete, adică o scădere cu 80%? Este cea mai dramatică scădere a numărului catolicilor câmpulungeni, mult superioară celei din 1644-1648, când 54,2% au fugit în Transilvania. Potrivit catagrafiei ruse din 1774, orașul Câmpulung avea 2300 de locuitori⁶². Prin urmare cei 30 de catolici însemnau 1,30% din populația urbei.

Cronica mânăstirii franciscane din Câmpulung din 1764 oferă explicația cauzelor sfârșitului comunității catolice: sunt amintite războaiele, emigrarea în Transilvania a sașilor, cei rămași „treptat s-au lepădat de limbă și au acceptat obiceiurile și limba valahă, în sfârșit din cauza persecuțiilor foarte numeroase și a obligațiilor bănești la care au fost supuși din partea valahilor, încetul cu încetul și-au părăsit credința; rămânând dintre ei puțini, cei foarte săraci. Aceștia care în anul 1765 de la Crăciun până la Paște fiind risipiți din această cauză, parte se ascunseseră pentru ca nu cumva să fie obligați la plata dării foarte mari, pe care nu erau în stare a o achita, vor fi pedepsiți din această cauză. În sfârșit, convinși prin mincinoase promisiuni să se întoarcă la casele lor, au fost constrânși să cedeze judeului toate bunurile lor imobile”⁶³.

⁶⁰ *Ibidem*, doc. LII, p. 295.

⁶¹ *Ibidem*, doc. LXXXII, p. 311; la 12 martie 1775 (stil vechi) în ruptoarea lui Alexandru Ipsilanti (1774–1782, 1796-1797) sunt amintite tot 6 liude catolici care urmau să plătească 12 taleri la Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru, „iar mai multe podvăzi și angarii ale orașului și ale țării să fie nesupărați și nebântuiți”; *ibidem*, doc. LXXXIV, p. 312.

⁶² F. Mohanu, I. Hera Bucur, *Catagrafia județului Mușcel din 1774*, în „Revista Arhivelor”, t. LXIX, 1992, nr. 3, p. 329.

⁶³ G. Georgescu, *Câmpulung Muscel în Cronica franciscanilor de la 1764*, în „Argessis”, seria Istorie, t. IX, 2000, p. 254-255.

Prin urmare, prigoana confesională și fiscală declanșată de românii ortodocși împotriva catolicilor din oraș a fost factorul principal care a dus la dispariția acestei comunități. Ruptorile acordate catolicilor menționează explicit că ei n-au nici o treabă cu obligațiile fiscale ale celorlalți orășeni câmpulungeni. Dacă însă noul domn nu le acorda ruptoare, ei cădeau în rând cu orașul⁶⁴.

În perioadele fără ruptoare catolicii cădeau pradă abuzurilor și erau prizoniți de judele câmpulungean și de strângătorii de dări. Într-o astfel de perioadă s-au întâmplat și evenimentele din 1765 relatate de cronica franciscanilor.

II.2. Presiunea confesional-culturală

Pentru a înțelege mai bine evoluția comunității săsești din Câmpulung e necesar să răspundem la câteva întrebări: 1) Ce impact au avut Reforma și Contrareforma asupra identității comunității săsești din oraș? 2) Ce impact a avut mediul românesc ortodox asupra sașilor? 3) Cum s-a produs transformarea identitară a acestei comunități etnice? 4) Cum era organizată comunitatea săsească?

Pornim de la definirea unui grup etnic. În acest sens am acceptat definiția dată de Shirokogoroff, care consideră că o unitate umană constituie „un grup de indivizi care sunt uniți prin aceeași limbă, origine, sau mai bine spus, au aceeași credință despre originea lor comună și care dispune de un anumit complex cultural, distinct de cel al unor grupuri similare – acestea sunt de obicei endogame. O astfel de unitate poate să fie numeroasă, deseori numărând câteva milioane, dar poate fi și foarte mică, cuprinzând câteva sute de indivizi – numărul nu are mare importanță ca trăsătură distinctă a unității. Procesul variației fenomenelor culturale se produce în interiorul acestor unități, la fel ca și procesul variației tuturor fenomenelor biologice.... Linia de demarcație între două unități nu este strict delimitată, deoarece în permanență acționează două forțe; adică cele care consolidează unitățile și acelea care fragmentează unitățile în unele mai mici”⁶⁵.

Comunitatea săsească din Câmpulung era o enclavă urbană de tip etno-confesional, aflată în mijlocul unei populații românești ortodoxe majoritare. În 1640-1644 cei 500 de sași reprezentau doar circa 18,51%-20% din populația orașului.

Din relatările lui Bakšić rezultă că sașii nu mai știau graiul lor și vorbeau doar românește. Nu ni se spune din păcate când și-au uitat limba maternă. Acest lucru s-a produs înainte de 1639, când sașii erau luterani iar cauza nu este una confesională, ci este un rezultat al mediului cultural românesc în care trăiau. Enclava săsească a Câmpulungului era o colonie comercială și meșteșugărească și a fost întemeiată în a doua jumătate a secolului XIII. Tocmai prin natura activității lor, sașii au fost nevoiți încă de timpuriu să cunoască limba română. În vremea lui Vlad Țepeș negustorii sași brașoveni învățau limba română, după cum o dovedesc

⁶⁴ În textul ruptorii din 1773 se arată că anterior acordării acesteia catolicii „dau zaherele și podvoade împreună cu orășanii, peste puțină lor”, N. Iorga. *op. cit.*, doc. LXXXII, p. 311.

⁶⁵ S. M. Shirokogoroff, *Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural-Altai Hypothesis*, Peiping, China, 1931, *apud* B. Gunda, *Ursprung der Moldau-Ungarn*, în *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*, vol. I, hrsg. K. Benda, Th. von Bogyay, H. Glassl, Z. Lengyel, München, 1987, p. 278.

unele mărturii de epocă. Treptat a crescut constant numărul românilor care s-au stabilit la Câmpulung. În aceste condiții limba de conversație între cele două grupuri etnice din oraș era probabil româna. Românii au preluat de la sași numele „Cloașter” dat de aceștia conventului dominican Sfânta Elisabeta. Sursele amintesc existența unor fragmente de pietre funerare cu inscripții în limba germană care s-au aflat în cimitirul din jurul bisericii⁶⁶. La 1524 Sfatul Câmpulungului trimitea o scrisoare în limba germană Sfatului orașului Brașov. Probabil cândva în ultimele decenii ale secolului XVI graiul săsesc a încetat de a mai fi folosit la Câmpulung; nu întâmplător perioada respectivă coincide cu avântul negustorilor levantini de la sudul Dunării peste Carpați și diminuarea drastică a prezenței comerciale a sașilor transilvani în Țara Românească.

Sursele istorice menționează și alte aspecte ale aculturației, nu doar pierderea graiului strămoșesc.

În 1634 Gregorio din Bari, franciscan conventual, informează că Ananias Benedict, preotul luteran câmpulungean, „face căsătorii ca la români”⁶⁷. E același preot pe care cronicarul sas Georg Kraus îl descrie purtând opinci și pantaloni cenușii românești⁶⁸. Bakšić menționează în relatarea sa din 1648: „în dimineața următoare înainte de «Ave Maria», după ce au sunat clopotele de utrenie, a venit poporul în biserică, fiind astfel obiceiul – deoarece schismaticii se duc la utrenie în zilele de sărbătoare și ai noștri au de asemenea obicei de a veni la utrenie – și în acea zi a vizitației noastre a căzut sărbătoarea Intrării în biserică a Sfintei Fecioare, după vechiul calendar, după cum se țin sărbătorile în aceste țări potrivit cu datina veche”⁶⁹. Înalțul prelat catolic constată că sașii „au făcut pomeni pentru sufletele păstorilor lor duhovnicești; căci ei obișnuiesc să facă praznice ca și românii, și se adună toți să mănânce și să bea și fac aceasta în prima zi a înmormântării, în a treia, în a noua, în a patruzecoa, la jumătatea anului de la moarte și la împlinirea anului, și nu fac altceva decât să bea și să mănânce”⁷⁰.

Și în veacul XVII putem constata manifestări ale aculturației. Cronică franciscană amintește pictura de inspirație ortodoxă din biserică Bărăției: „Această biserică are trei altare de piatră foarte iscusit executate. În altarul cel mare sunt patru coloane, în rest este executat după obiceiul valah, cu imagini pictate după obiceiul valah, care reprezintă viața și patimile lui Hristos. Altarele laterale au fost executate după aceleași norme, unul fiind dedicat Sfintei Fecioare Maria, iar celălalt Sfântului Anton”⁷¹.

În ciuda pierderii graiului străbun și a adoptării unor obiceiuri românești, sașii câmpulungeni și-au menținut însemnate elemente specifice propriei identități. Cronicarul Georg Kraus notează: „Atât Câmpulungul cât și Râmnicul, așezate în Țara Românească, fuseseră locuite pe vremuri de sași. Încă în ziua de astăzi femeile care se trag din neam săsesc poartă maramă la fel cu cele ale femeilor noastre. De

⁶⁶ G. Georgescu, *op. cit.*, p. 260.

⁶⁷ E. Zuică, *op. cit.*, p. 181.

⁶⁸ G. Kraus, *op. cit.*, p. 12.

⁶⁹ P. B. Bakšić, *Vizitația în Țara Românească*, p. 261-262.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 264.

⁷¹ G. Georgescu, *op. cit.*, p. 259.

asemenea locuitorii au biserici frumoase, zidite, albe, după felul nostru...⁷². Petru Bakšić observă la 1640: „Acești catolici se deosebesc în unele privințe de români, căci femeile lor se poartă îmbrăcate altfel decât româncele și fac pâinea în alt fel, mai bună, mai albă și chiar de o altă formă. Iar ei se poartă în unele privințe altfel (decât românii) și-și retează pletele deasupra urechilor”⁷³. Sașii, au păstrat cel puțin până în 1745⁷⁴ o instituție caracteristică, cea a goțmanului (din germ. *Gottesmann*, sinonim cu *Kirchenvater*, în latină *vitricus*). Goțmanul era administratorul bunurilor bisericesti. El „are grijă de biserică și ține această slujbă un an și numesc apoi pe altul dintre ei și aceștia sunt în chip de procuratori”⁷⁵. Tot în legătură cu funcția acestei instituții este și mențiunea parohului câmpulungean Francesco Maria Spera din Narni (1646-1652): „Bunurile bisericii din Câmpulung, deși foarte puține, aducând 10 sau 15 scuzi pe an, sunt îngrijite de mireni în folosul bisericii”⁷⁶. Pe lângă goțmani, bătrânii comunității aveau un rol important, căci ei sunt menționați de câteva ori în relatările lui Bakšić și în documentele emise de comunitatea catolică din Câmpulung⁷⁷. Prin documentul din 22 iulie 1650 scris în limba italiană și adresat Congregației De Propaganda Fide „l'università de cattolici di Campologo, assieme con tutta la medesima città”, depun mărturie despre activitatea pastorală meritorie a parohului Francesco Maria Spera din Narni la Câmpulung. Actul este întărit de „noi Gergina Alfocano al presente governatore della città con li dodici consiglieri della città et assieme con Anzol Cozzomano et sei vecchi del consiglio de cattolici di Campolongo...”⁷⁸.

Se poate observa că sașii aveau propria organizare comunitară distinctă de cea a românilor din oraș. Ei aveau în frunte pe Hanțul Goțmanul⁷⁹ și șase bătrâni din sfatul catolicilor din oraș. Formula „l'università de cattolici di Campolongo” atestă existența unei comunități recunoscute juridic. Structurile acestei comunități au supraviețuit reconvertirii la catolicism și mai ales șocului pe care l-a produs emigrarea a 54,2% din membrii comunității în Transilvania între 1644 și 1648, din cauza dărilor grele. Această comunitate avea propriul sistem educațional. Cronicarul Kraus amintea că preotul luteran Ananias (Benedict) îndeplinea și funcția de dascăl (Schulmeister)⁸⁰. Aceeași funcție au îndeplinit-o și parohii Fr. Maria Spera din Narni și succesorii săi, franciscanii observați bulgari⁸¹. E interesant de remarcat că sașii câmpulungeni, care erau exclusiv românofoni, încă înainte de 1640, scriau în secolele XVII-XVIII unele documente și fragmente de documente în limba română cu grafie latină, în vreme ce înșiși românii folosesc

⁷² G. Kraus, *op. cit.*, p. 12.

⁷³ P. B. Bakšić, *Descrierea Țării Românești*, p. 212.

⁷⁴ N. Iorga, *op. cit.*, doc. IV-LXVII, p. 274-304.

⁷⁵ P. B. Bakšić, *Viziția în Țara Românească*, p. 263.

⁷⁶ Fr. M. Spera din Narni, *Informații date*, p. 390.

⁷⁷ Instituția bătrânilor comunității apare la sașii transilvani cu numele de „Altschaft” sau „Ältesten der Gemeinde”.

⁷⁸ A. Lăpedatu, *op. cit.*, p. 49.

⁷⁹ A. Ciociltan, *Addenda et Corrigena*, în SMIM, t. XXI, 2003, p. 394-395.

⁸⁰ G. Kraus, *op. cit.*, p.12, nota 1.

⁸¹ A. Lăpedatu, *op. cit.*, p. 49; P. B. Bakšić, *Viziția în Țara Românească*, p. 266; G. Georgescu, *op. cit.*, p. 259.

grafia chirilică până în a doua jumătate a secolului XIX⁸². De educația tineretului se ocupau și bătrânii comunității la biserică: „sunt unul sau două liturghiere și alte cărțile după care sunt îndrumați copiii să cânte vecernia și utrenia împreună cu liturghia, așa cum pot ei din obișnuință și cum au învățat de la cei mai bătrâni care păstrează mai departe un anume fel de a sluji de la unguri... Prin biserică și în jurul altarului ei țin niște lumânări groase de ceară obișnuită și le aprind când se cântă Evanghelia, la înălțarea prea Sfântului Sacrament și la Magnificat și fac întotdeauna aceasta în zilele de sărbătoare”⁸³.

Bakšić a mai sesizat că pentru ceea ce datorau parohului sașii „aveau dinainte un statut <făcut> între ei...”⁸⁴.

Înaltul prelat catolic a înregistrat la 1640: „Când am fost gata de plecare au venit cei mai bătrâni la mine și mi-au cerut să-i binecuvânteț zicând «voiam să ne rugăm ca o dată să ieșiți îmbrăcat în veșminte pontificale ca să poată vedea și românii pentru că ei ne disprețuiesc mult, zicând că *credița noastră* e necurată și că *legea noastră* ar fi mai rea decât toate celelalte»”⁸⁵.

De aici rezultă că sașii aceștia, deși românofoni, nu se considerau nicidecum totuna cu românii: la Câmpulung existau două comunități clar conturate, aflate în raporturi încordate uneori. Românii nu-i consideră nici ei pe sași „de-ai lor”. În consecință, este evident că, deși sașii preluaseră unele obiceiuri de la românii majoritari, aculturația era departe de a se fi sfârșit prin asimilare.

Deși păstorul sufletesc Giovanale Falco (1639-1646) vorbea bine românește și predica o făcea în aceeași limbă, sașii preferau să aibă un preot de neamul lor. În acest sens, misionarul catolic identifică și principala amenințare pe care o avea de înfruntat Biserica catolică la Câmpulung: „Acești catolici care sunt încă proaspeți <în această lege> au posibilitatea de a întreține legături cu luteranii, dat fiind că merg aproape zilnic la Brașov, care se află la o depărtare de 30 de mile de acest oraș. Și de aceea, sunt de părere că ar fi bine să putem avea vreun copil de-al lor ca să-l trimitem în vreun colegiu din Italia și atunci când vor fi cu preoții lor de același neam nu vor mai lăsa să pătrundă lupul în turma creștinilor. Atâta pot să spun că atâta vreme cât va rămâne aici preotul de acum nu este nici o primejdie; dar dacă s-ar întoarce în patrie, după cum dorește, s-ar putea ei molipsi ușor. De aceea trebuie să se caute vreun leac și să fie luate măsuri din timp”⁸⁶.

Acest text dovedește persistența conștiinței de neam la sașii din oraș. Tocmai preotul luteran Ananias Benedict, care fusese alungat cu un an înaintea venirii lui Bakšić în oraș, era de același neam cu credincioșii săi; cronicarul Kraus îl numește „preot sas”, el însuși se numește, în actul de mărturisire dat părintelui franciscan Gregorio din Bari, „Remnicensis Saxonus” (Sas din Râmnic)⁸⁷. Sașii câmpulungeni s-au simțit puternic legați de confesiunea luterană. Goțmanii lor au vândut unele moșii ale bisericii unor credincioși pentru a înmormânta și a face

⁸² N. Iorga, *op. cit.*, p. 276-296.

⁸³ P. B. Bakšić, *Vizitația în Țara Românească*, p. 263.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 265.

⁸⁵ Idem, *Descrierea Țării Românești*, p. 212.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 211.

⁸⁷ E. Zuică, *op. cit.*, p. 179.

pomeni pentru preoții lor. Or, triumful Contrareformei la Câmpulung în 1639 a însemnat tocmai ruperea legăturii lor tradiționale permanente cu consângenii lor din Transilvania, care era esențială pentru menținerea identității lor etnice. Expresia acestei legături era confesiunea luterană și conștiința originii comune. Triumful Contrareformei a dus treptat la pierderea conștiinței de neam. Privilegiul din [1602-1610] dat de Radu Șerban amintește de „popii sași” din Câmpulung⁸⁸. Încă la 1642 un document menționează „popii sași”⁸⁹. După această dată se impun termenii „barați” și „Bărăție”. Relatările misionarilor Ieronim Arsengo, Andrea Bogoslavić, Gregorio din Bari, P. B. Bakšić, Francesco M. Spera din Narni subliniază clar că la Câmpulung credincioșii sunt „sași” de neam. În documentele comunității unii membrii au numele însoțit de etnonim: Broz Sasul (1630); Iacov Sasul (1630), Pătru Sasul (1632), „Gheorghe și Pătru sașii de moșie” (1640), Nica Sasul (1646-1647); ultima mențiune a unor purtători ai etnonimului este din 1677: „uncheașul Lerent Sasul și uncheașul Blaja Sasul”⁹⁰. Însuși termenul de „unchiaș” folosit înaintea numelui dovedește că erau oameni în vârstă, sensul vechi al cuvântului era de „om bătrân”⁹¹. Considerăm că anii '80-'90 ai secolului XVII încheie procesul pierderii conștiinței identității de neam, proces început cu restaurația catolică la Câmpulung în anul 1639.

Trebuie menționat, că obștea săsească din Câmpulung era endogamă. Având o altă confesiune decât majoritatea ortodoxă, sașii trăiau între ei în cadrul propriei comunități bisericești. În *Indreptarea Legii* se interzice ortodocșilor „să-și aleagă un partener de căsătorie dintr-un alt mediu religios decât cel ortodox”⁹².

Doar trecând la ortodoxie, prin botez, sașii puteau contracta căsătorii cu români. La 1652 parohul Francesco M. Spera din Narni relatează: „În timpul șederii mele am botezat 54, am îngropat 46, am cununat 10 și am obținut patru abjurări de eretici, și am înlăturat multe rătăcirii după cum se văd toate în cartea parohială... Acolo se vede că „Miai al Paolo” mai trăind încă prima sa soție, Caterina, acum devenită schismatică, s-a însurat înainte de <desfacerea> căsătoriei lor cu „Maria al Pieruschi” cu care are mulți fii; o ține pe a doua <soție>, a părăsit-o pe prima. „Pietro al Marina” ține pe Barbara care are alt bărbat ce s-a făcut schismatic după ce ea s-a remăritat și amândoi soții trăiesc; ea stă cu ce de-al doilea, a lăsat pe primul”⁹³. Situația aceasta a încercat s-o rezolve și predecesorul său Giovenale Falco iar el însuși vroia să-i excomunică și să-i despartă în prezența arhiepiscopului P. B. Bakšić, care însă s-a opus inițiativei⁹⁴. Explicația fenomenelor relatate de parohul câmpulungean trebuie căutată în concepția opusă despre divorț și recăsătorire pe care o avea catolicismul, pe de-o parte, și luteranismul și ortodoxia, pe de altă parte. Biserica Romano-catolică nu acceptă divorțul și recăsătorirea (câtă

⁸⁸ N. Iorga, *op. cit.*, doc. II, p. 273.

⁸⁹ *Ibidem*, doc. LIX, p. 298-299.

⁹⁰ Gh. Pârnuță, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, vol. I, doc. 148, p. 314-315.

⁹¹ Gh. Bulgăr, Gh. Constantinescu-Dobridor, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, București, 2000, p. 513.

⁹² C. Ghițulescu, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*, în SMIM, t. XX, 2002, p. 90.

⁹³ Fr. M. Spera din Narni, *Informații date*, p. 388-389.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 389.

vreme soțul este încă în viață), spre deosebire de Bisericile luterană și ortodoxă. Până la 1639 divorțul și recăsătorirea erau fenomene frecvente printre sași. Și românii majoritari aveau aceleași practici. În acest context trebuie înțeleasă afirmația franciscanului Gregorio din Bari precum că preotul luteran Ananias face căsătorii „ca la români”. Preluând păstoria sașilor, parohii catolici au interzis divorțul, recăsătorirea și au încercat să desfacă căsătoriile încheiate în aceste condiții. Pe unii credincioși intransigența franciscanilor i-a determinat să se boteze ortodox spre a se putea recăsători.

Din punct de vedere al practicilor matrimoniale, perioada 1639-1652 este una de adaptare a comunității săsești la rigorile impuse de Biserica Romană.

Trebuie observat că personajul Pătru al Marinței, amintit în relatarea lui Fr. Spera din Narni, este pentru prima oară menționat în actele comunității la 1639; la 1661 el împreună cu Osana ridică o cruce de piatră în dealul Topolovenilor „în honorem omnium sanctorum”⁹⁵ iar opt ani mai târziu apare încă între sașii care aveau vii în acel loc. Acesta era un personaj foarte important de vreme ce a ajuns județ al orașului⁹⁶. Funcția aceasta a deținut-o cândva între 1669 și prigoana anticatolică a lui Șerban Cantacuzino. Alt județ catolic a fost Andrea, care în intervalul 1658-1681 a avut cel puțin 10 mandate în fruntea orașului. În această calitate el a acționat pentru apărarea privilegiilor întregului oraș, fiind trimis de mai multe ori de obștea urbei la diferiți domni ai țării pentru reînnoirea libertăților Câmpulungului. Și el era posesor de vii în dealul Topolovenilor⁹⁷. În 1657 el deținea funcția de goțman al comunității⁹⁸. Din vremea acestor doi județi catolici au rămas sigiliul latin și privilegiile urbei la Biserica Bărăției până în anul 1735⁹⁹. Bakšić, care a cunoscut foarte bine biserica și comunitatea catolică, n-a amintit nimic de existența sigiliului și a privilegiilor urbei. Nu se poate susține ideea că într-un an județul era ales din rândul catolicilor și în celălalt an dintre ortodocși; în orice caz, nu în intervalul 1627-1756¹⁰⁰. Faptul că sașii au reușit să-și impună doi județi în fruntea urbei e cu atât mai remarcabil cu cât ei reprezentau mai puțin de 9% din populația Câmpulungului. Comunitatea s-a judecat în 1656 cu mănăstirea ortodoxă pentru locul Cloașterului pe care l-a obținut în același an de la domnie. Pentru pecetea orașului s-a judecat cu românii înainte de 1688 și a reușit s-o păstreze până la 1735. Un alt proces s-a desfășurat între 1743-1749 pentru o moară între „paterii franciscani și papistași den Câmpulung, anume Iacov Tode și Paulu Tămășoi, fiind epitropi, puși despre partea tuturor celorlalți „papistași”, cât să află lăcuitori în orașul Câmpulungului cu Iorga județ de acolo și cu alți 5 „oroșani rumâni” den Câmpulungu”¹⁰¹. Cei 150 de catolici câștigă până la urmă procesul.

⁹⁵ I. Răuțescu, *Topoloveni. Monografie istorică*, București, 1939, p. 159.

⁹⁶ N. Iorga, *op. cit.*, doc. XLIII, p. 290-291.

⁹⁷ Gh. Pânuță, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, vol. I, doc. 148, p. 314-315.

⁹⁸ N. Iorga, *op. cit.*, doc. XII, p. 278-288.

⁹⁹ *Relația anonimă*, p. 460; N. Iorga, *op. cit.*, doc. LXII, p. 292-293.

¹⁰⁰ Afirmația în acest sens a lui C. D. Aricescu, preluată de I. Răuțescu, *Câmpulung Muscel. Monografie istorică*, Câmpulung, 1943, p. 142-145, trebuie corectată; lista județelor orașului dovedește justetea interpretării noastre.

¹⁰¹ N. Iorga, *op. cit.*, doc. LXIII-LXVII, p. 301-304.

Am amintit de pierderea identității etnice a sașilor în anii '80-'90 ai secolului XVII. Deși erau de mai mult de un veac exclusiv românofoni, ei nu erau la 1743-1749 considerați „oroșani rumâni” ci „papistași”. Câtă vreme mențineau confesiunea catolică, descendenții sașilor nu erau asimilabili. Unele nume sunt însoțite de mențiunea „catolicul” sau „papistașul”. Considerăm că începând cu anii '80-'90 ai veacului XVII și până la 1773-1775 nu mai putem vorbi de o comunitate săsească, ci doar de una catolică, membrii ei fiind descendenți ai sașilor¹⁰². Începând cu veacul XVIII în comunitate pătrund și catolici de altă origine (Matthias Germanus, Grigore Sârbul, Mihaicul Orbanus, Antonie Sârbul, Nicolae Wolf pisarul și logofătul Gheorghe Wolf Polonul, Stan Sârbul), care realizează căsătorii cu descendenții sașilor.

Procesul pierderii conștiinței de neam, încheiat în anii '80-'90 ai secolului XVII, se reflectă și în scrierea din 1696 a lui Valentin Franck von Franckenstein, comitele sașilor ardeleni (1686-1697), care aprecia că la Câmpulung și Târgoviște *au trăit sași*, fapt dovedit suficient de existența bisericilor săsești din cele două târguri¹⁰³. La rândul său, secretarul lui Constantin Brâncoveanu, italianul Del Chiaro (1709-1715), a constatat că la Câmpulung *au trăit sași*, fapt dovedit de inscripțiile de pe pietrele funerare¹⁰⁴. E firesc să presupunem că Valentin Franck von Franckenstein, care era cel mai înalt dregător al sașilor din Transilvania, nu-i considera pe credincioșii de la Bărăția câmpulungeană sași deoarece neamul săsesc se caracteriza prin două elemente fundamentale: graiul săsesc și confesiunea luterană. Or, în vremea sa, ambele lipseau cu desăvârșire la Câmpulung.

Cum se produce totuși asimilarea? Au scăpat procesului de asimilare sașii care au emigrat în Transilvania (54,2% din membrii comunității, înainte de 1648) și toți cei care au murit în credința catolică. Ceilalți, botezându-se ortodox, au fost asimilați de românii majoritari. Au fost treceri individuale, dar și de grup, la ortodoxie, determinate de prigoane confesional-fiscale la adresa catolicilor. O mare prigoană confesională a declanșat la Câmpulung Șerban Cantacuzino: Andrea, județul orașului a refuzat acceptarea ortodoxiei, motiv pentru care a fost dezbrăcat și bătut în piața publică de către gâde, ca urmare a poruncii domnești.

Pentru a scăpa de dări, nora judeului Andrea și-a luat cei doi copii, s-a dus la domn și la patriarhul Ierusalimului și s-a botezat. Exemplul ei a fost urmat și de alte

¹⁰² Și în Moldova, la Cotnari se poate surprinde procesul transformării identitare; un misionar catolic consemna la 1743: „Oppidum Katnár, olim celebre nunc desolatum. Incolae erant Catholici Saxones, nunc oblitae linguae tam Saxonicae quam Ungaricae, solam Valachicam loquuntur, manent tamen Catholici”, Fr. Pall, *Le controversie tra i Minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia*, în „Diplomatarium Italicum”, doc. LXI, p. 333-334.

¹⁰³ V. F. von Franckenstein. *Curtz gefaster Bericht von der Einwohner, sonderlich der Sächsischen Nation in Siebenbürgen Ursprung und Gebräuchen*, Hermannstadt, 1696: „wie auch von den Sachsen weiß nicht auß Lust oder aber auß Noth bewogen worden so wohl in Moldau als auch in Wallachey zu ziehen und allda zu wohnen, welches die Sächsische Kirchen in den Marckt-Flecken Langen-Au (Kumpul Lunge) und in Toergevist, gnugsam darthun und beweisen”.

¹⁰⁴ A.-M. Del Chiaro, *Istoria delle moderne Rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, Bucarest, 1914, p. 31.

femei cu copii¹⁰⁵. Se poate observa că la 1660 erau 240 de catolici, la 1682 mai rămăseseră doar 200, ceea ce înseamnă o scădere de 16,67%. Înсуși Andrea județul a murit se pare în 1681¹⁰⁶.

Altă mare prigoană anticatolică s-a desfășurat în 1765. Catolicilor care nu și puteau achita dările, abuziv percepute, județul orașului le-a confiscat casele. Nu întâmplător între 1745 și 1773 se înregistrează cea mai dramatică scădere a numărului catolicilor din oraș, adică cu 80%.

În interiorul comunității catolice endogamia pune în pericol însăși funcționarea normală a acestui grup uman. Acest fapt rezultă din scrisoarea din 1736 adresată de parohul și gardianul câmpulungean papei, prin care îi solicită acestuia acordarea de dispensă pentru căsătorie la gradele de rudenie doi și trei, fiindcă toți cei 150 de catolici au origine comună și sunt înrudiți¹⁰⁷.

II.3. Ciurma și războaiele

Au fost și alți factori care au contribuit la dispariția comunității germane din Câmpulung, anume ciurma și războaiele. Deși Țara Românească a cunoscut în secolele XVII-XVIII numeroase epidemii de ciumă, totuși pentru Câmpulung sunt cunoscute doar urmările celei din 1660. În acel an, franciscanul G. Tomasi a notat că în oraș ar exista 48 de case de catolici și ar fi „murit de ciumă foarte mulți, dar și mai mulți schismatici”¹⁰⁸. Între 1652-1653 și 1660 populația catolică a scăzut cu 19 suflete, adică 7,34%, din cauza epidemiei.

Înfruntările militare și războaiele dintre austrieci și turci au afectat și Câmpulungul, contribuind indirect la grăbirea procesului de asimilare a catolicilor în mediul ortodox. Jafurile și distrugerile din timpul confruntărilor militare au agravat starea materială precară a comunității catolice din oraș.

O primă confruntare militară între austrieci și turci s-a produs în 1688, când imperialii au ocupat orașul. Războiul din 1716-1718 a avut una din scenele de desfășurare Câmpulungul.

La 1737 oștile imperiale au trecut din nou prin pasul Rucăr-Bran în Țara Românească. Otomanii au incendiat orașul. La 1764-1765 *Cronica franciscanilor* din oraș preciza: „Acest târg a fost distrus de multe ori datorită răvășirilor provocate de războaie sau măcar incendiat, ceea ce o dovedesc în mod evident ruinele foarte numeroase ale caselor. După ultimul război cu turcii, zidurile bisericii au stat zi și noapte fără acoperiș încât au crescut arbuști deasupra și astfel zidurile au slăbit mult”¹⁰⁹. Biserica a fost acoperită abia în vremea când gardian a devenit Dionisie Zevich, adică în 1752¹¹⁰. Până atunci slujba s-a ținut „într-o cameră mai încăpătoare a caselor de lângă mănăstire”¹¹¹.

¹⁰⁵ *Relația anonimă*, p. 460-461.

¹⁰⁶ I. Răușescu, *Câmpulung Muscel*, p. 343-344.

¹⁰⁷ *Acta Bulgariae*, doc. CCXLIX, p. 362-363.

¹⁰⁸ G. Thomasij Mančić, *op. cit.*, p. 129.

¹⁰⁹ G. Georgescu, *op. cit.*, p. 254-255, 259.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 264.

¹¹¹ I. Răușescu, *Câmpulung Muscel*, p. 339.

Dispariția comunității săsești din Câmpulung s-a realizat prin emigrare în Transilvania și asimilare în mediul românesc. Factorii declinului și ai dispariției acestei comunități au fost: apăsarea fiscală, presiunea confesional-culturală, ciuma și războaiele. Ca urmare a impactului acestor factori între 1644 și 1774 numărul populației catolice din Câmpulung a scăzut cu 94%. Dacă la 1640-1644 catolicii reprezentau circa 18,51% – 20% din populația orașului, la 1774 ponderea lor scăzuse la 1,30%.

Astfel s-a sfârșit istoria de jumătate de mileniu a sașilor așezați la Câmpulung în secolul XIII.

THE END OF THE GERMAN COMMUNITY OF CÂMPULUNG MUSCEL

Abstract

The author makes an analysis of the decline and end of the German community of Câmpulung-Muscel, the most important and long living German community living south of the Carpathians. Based on documents kept to this day, an assessment is made of the numerical evolution of the Saxon community of Câmpulung in 1581-1775. If in 1640-1644, five hundred Catholics lived in this town, in 1773- 1775 only 30 were left. The factors contributing to this decline – heavy taxation, denominational and cultural pressures, the pest, and the wars – are examined.

The fiscal burden was a constant of the involution of the Saxon community. Owing to the heavy taxes imposed by Prince Matei Basarab in 1644-1648, 54,2% of the community members immigrated to Transylvania. The Saxons had the same tax liabilities as the Romanian majority. To begin with 1662, the multiple taxes for which the town dwellers were liable were replaced by one tax payable in money, in several installments. This facility was granted to the Catholic community only in 1710. There were several occasions when such facilities were granted by the Phanariot Princes to the Catholics living in this town. For instance, according to the facility granted by Mihail Racoviță in 1731, each of the 34 Catholic families had to pay to the treasury 4 *ughi* a year. In the periods when no such facilities were granted, the Catholic suffered abuse; in order to lessen the burden of taxation, some Catholics embraced Orthodoxy. The documents clearly indicate that in the seventeenth-eighteenth centuries, the Saxons living in Câmpulung Muscel and their priests lived in precarious conditions.

The denomination-cultural pressure was another factor bringing about the decline of the Saxon community of Câmpulung Muscel. This community was an enclave of ethnic-denominational type, and accounted in 1640-1644 for approximately 18.51% - 20% of the town population. In 1640, a Catholic missionary, P. B. Bakšić, noted that the Saxons had forgotten their language and

spoke only Romanian. The documents also point to other elements indicating loss of cultural identity: the attending of morning service on holidays, the keeping of church festivals, the observance of the old style calendar, and, in the eighteenth century, the church painting of Orthodox inspiration. All these elements were taken over from the Romanian majority. However, the Saxons still preserved an important number of elements specific to their own identity, in their dressing, hair style, bakery, institutions (the *goșman* and the institution of the elders, the obligations towards the parishioner, and the school system), onomastics, nationality awareness, and endogamous marriage. These elements indicate that despite the taking over of Romanian customs, the loss of cultural identity was not tantamount to assimilation.

The triumph of Counterreformation in Câmpulung in 1639 also has its important contribution to the process. The end of the Lutheran period marked a break of the traditional relations with the Saxons living in Transylvania, which were essential to preserving ethnical identity. The loss of national identity beginning then would be completed in 1680-1690. From now on, one cannot speak of a Saxon community proper, but rather of a Catholic community, whose members were the descendants of the Saxons. In the eighteenth century, foreign elements entered the community by marriage to descendants of the Saxons. There were also denominational-fiscal persecutions which accelerated the process of assimilation of the Saxons into the Orthodox Romanian milieu.

The pest and the wars also contributed to the decline and disappearance of the community. The author mentions the pest of 1660, which took toll of 19 lives of Catholics, and the Austrian-Ottoman confrontations (1688, 1717-1718, and 1737-1739). The 30 Catholics mentioned in 1773-1775 made only 1.30% of the town population.

A historical process which had begun in the thirteenth century, with the settling at Câmpulung of a number of Transylvanian Saxons, would thus end.

ISTORICI ȘI ISTORIOGRAFIE STUDII DOCUMENTARE

MINORITĂȚILE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI ÎN CONCEȚIA LUI N. IORGA

ANDREI PIPPIDI

Subiect ocolit până acum de organizatorii cursurilor de la Văleni, acesta trebuie adus în atenția publicului reunit cu acest prilej, dacă vrem, așa cum am declarat-o în 1990, ca activitatea Universității Populare să nu se împotmolească în formalism, ci să rămână vie și adecvată nevoilor societății românești. Nu numai că tema a redevenit actuală, dar, într-o optică istorică, ea corespunde unui interes manifestat cu stăruință de întemeietorul acestei școli libere, iar contemporanii săi o considerau esențială, așa cum și era într-o vreme în care identitatea națională românească era încă în construcție.

Vă amintesc că viața omului despre care vorbim începuse dinainte de Independență și că ea a luat sfârșit, curmată de un atentat odios, în momentul când edificiul fragil al României întregite se prăbușea. Se înțeleg astfel mai bine cuvintele lui N. Iorga, rostite la Chișinău în 1931: „România nu este o țară făcută. România se face acum; se face prin fiecare dintre noi”¹. Cu deslușirea adăugată la capătul celălalt al aceleiași călătorii, la Timișoara: „Țara aceasta este alcătuită din bucăți. care s-au adunat pe pământul stropit cu sânge al marelui război abia de câțiva ani de zile”². Cum putea el face această declarație a cărei sinceritate ar speria pe mulți chiar astăzi? Avea dreptul s-o facă, fiindcă, până în 1918, eforturile sale de a făuri unitatea națională erau cunoscute de toți, atât în cadrul revendicărilor societății civile, cât și pe terenul manevrelor politice, iar după Unire acțiunea sa pe ambele planuri a urmărit contopirea provinciilor noi, cu populația lor amestecată, cu trupul țării vechi.

De ce istoricii au evitat subiectul? Nu numai din cauza obișnuitei cenzuri asupra oricăror conflicte sau tensiuni etnice care ar fi dat impresia de instabilitate a statului român, în trecut ca și în prezent. Dar și pentru că acest aspect al gândirii omului politic era oarecum ambiguu, cu variații greu de explicat și, oricum, nu se prezenta la fel de exemplar ca altele. Într-un caz cel puțin, față de evrei, atitudinea lui Iorga, după „debutul” îndeobște cunoscut, s-a modificat în sens favorabil. Însă, când ideile sale păreau că au ajuns la o cristalizare definitivă, din 1937 ele se alterează până la o reîntâlnire cu antisemitismul predominant în epocă.

Așa stând lucrurile, demersul cel mai indicat pentru a da o imagine a unei dezvoltări nelipsite de contradicții ar fi fost, poate, de a progresa cronologic, de la asocierea cu A. C. Cuza care a provocat apariția bicefalului partid naționalist-democrat. Cu singura excepție a evreilor, aspirațiile manifestate de către minoritari au fost întâmpinate de Iorga cu înțelegere sau chiar cu simpatie, punctul culminant fiind atins în anul 1931. când, în formularea mesajului regal, președintele Consiliului de Miniștri a împrumutat de la ultimii Habsburgi expresia „popoarele mele”, ceea ce a stârnit un protest indignat al lui Goga, urmat de o controversă foarte interesantă care ar merita reprodușă în întregime din „Monitorul Oficial”³. În acel duel oratoric, Goga l-a caracterizat pe primul ministru ca „o figură ibseniană în viața noastră publică”, ceea ce era un fel elegant de a-i sublinia izolarea politică. Unul din punctele vulnerabile țintite fără greș de poetul politician a fost notoria neîncredere cu care Iorga privea formula de partid, pe care, cu ani înainte de 1938, ar fi dorit-o înlocuită cu soluția corporatistă. Alt motiv de dezacord era statutul minorităților, problemă în care Goga aducea sensibilitatea lui de ardelean, și aici concluzia sa, pe care Iorga ar fi împărțășit-o altădată, era: „pentru liniștea țării noastre și pentru liniștea Europei, noi trebuie să menținem nealterat caracterul național al acestui stat”. Replica a căutat o justificare a concesiilor în realism: „În România se găsesc oameni, cetățeni ai României, membri ai națiunii politice românești, care au altă limbă. care au alt trecut și

¹ N. Iorga, *Credința mea*, București, 1931, p. 127.

² *Ibidem*, p. 167.

³ „Monitorul Oficial”, Desbaterile Adunării Deputaților, 1 iulie 1931, nr. 9.

care, fiind cetățeni credincioși ai statului român... au și aspirațiuni care nu sunt ale noastre". Această tactică, să zicem „conciliantă”, a fost zădărnicită de evenimentele care, peste câțiva ani, au dat la iveală tendințe centrifuge.

În 1934, făcând aluzie chiar la împrejurarea amintită, Iorga ataca din nou concepția naționalistă, conștient că își îndeplinea astfel o obligație morală: „La noi, odată, d. Goga și-a exprimat părerea că naționalitățile sunt niște fragmente cari trebuie să dispară, neavând viabilitate. În ce mă privește, de la început am fost împotriva. Fiecare cetățean își plătește impozitele, în puterea cărora are dreptul să se folosească de bunurile publice ale statului. Ce-ar fi, spre exemplu, să lași numai pe români să umble pe șoselele statului? Sau ce-ar fi să iei hotărârea ca la o fântână să vie în cutare proporție românii, iar minoritarii numai într-un anumit număr?” Se vede de aici că omul politic, cu vechea-i deprindere de a gândi ca profesor, era contra demagogiei lui *numerus clausus*. Și el adaugă: „o curată nebulie este răpirea drepturilor elementare ale cetățenilor cari nu sunt de naționalitatea d-tale. Cu ce drept îi împiedici de a-și trăi viața? Cu ce drept te consideri tu, chiar fiind cel din urmă din nația ta, superior celui dintâi din altă nație?”⁴

Fie zis în trecut și aici – fiindcă tema ar merita o analiză adâncită -, antipatia față de sistemul partidelor de care-l acuza Goga era în fond o formă de a exprima încredere în ceea ce numim astăzi Societatea civilă. Era ideea că adevărata democrație nu se atinge decât dacă, în loc ca electoratul să fie dihotomizat între partide rivale, există „cetățeni cari să nu fie nici liberali, nici conservatori ... sau mai știu eu ce va mai fi mâne... un gen de cetățeni cari să-și dea sama de situația țării într-un anume moment și cari să zică: față de cutare nevoie a țerii, acum, este nevoie de guvernarea cutărui partid”⁵.

Totodată, N.Iorga declara: „Nimeni în viața lui nu a spus lucruri mai bune minorităților naționale și nu a lucrat mai mult pentru minoritățile naționale, de orice caracter, pentru ca acei cari nu aparțin nației și religiei mele să se bucure de orice drepturi omenești și cetățenești, decât mine”⁶. Cei care ar fi ispitiți să conteste această afirmație, în care indulgența față de sine parcă trece limitele îngăduite chiar într-un discurs electoral, să reflecteze la peisajul politic al României interbelice: vor trebui să recunoască un adevăr, măcar relativ. De altfel, tot în 1931, a fost creat sub-secretariatul de stat pentru minorități, menținut doar în următoarele două guverne (țărăniște), pentru a dispărea apoi definitiv.

Aici, la Văleni, unde au funcționat ani de zile instituții ca Școala de Misionare și Așezământul Ferdinand, menite a oferi un spațiu de apropiere și de încredere reciprocă între români și reprezentanții minorităților, ne îngăduim a da analizei noastre o formă mai sistematică, examinând pe rând fiecare grup etnic în ordinea importanței sale în populația regatului României, așa cum se înfățișa ea la recensământul din 1930, care a înregistrat 18 milioane de locuitori, adică de trei ori cifra de la începutul veacului. În condițiile în care statisticile din ultimul deceniu înainte de al doilea război mondial au produs numai informații echivoce, proporția minorităților naționale poate fi evaluată cu aproximație la 25 %, cu alte cuvinte chiar la pragul a cărui depășire a adus gravele dificultăți interne cu care s-au confruntat statele apărute după primul război: Iugoslavia, Polonia și Cehoslovacia.

Evoluția concepției lui N. Iorga cu privire la această problemă nu poate fi despărțită de traiectoria istorică a partidului pe care el l-a înființat și condus timp de 30 de ani. Numele său, „naționalist-democrat”, evocă pentru noi chipul dublu al lui Janus, deși pentru contemporani contradicția nu era evidentă. Cel dintâi program al partidului, cel din 1910, sub influența lui A. C. Cuza, îi discriminează pe evrei, înscriind printre revendicări „oprirea prin lege a stabilirii evreilor la sate... scoaterea evreilor din armată... soluția problemei jidovești prin eliminarea jidanilor, desvoltând puterile productive ale românilor și protegind întreprinderile lor”. Chiar dacă, alături de aceste stridențe, apar „votul universal pentru români și reprezentarea minorităților”⁷, diferența de tratament se menține clar. Mai târziu, după dezavuări succesive ale poziției lui Cuza în anii 1913-1916, ruptura care a avut loc în 1920 era explicată de Iorga prin următoarea punere în context: „De fapt sunt ani de zile de când nu mai facem aceeași politică. Ura contra străinului fiindcă e străin n-o primește conștiința mea, hrănită zilnic cu ce e mai nobil în cugetarea umană. Capriciile politice ale d-lui Cuza și apucăturile d-lui Zelea-Codreanu [tatăl] îmi repugnă demult”⁸. Ca urmare, programul din 1922 al partidului proclamă „păstrarea în provinciile unite a elementelor de tradiție și a forțelor locale necesare pentru dezvoltarea lor treptată către unificarea dorită”, precum și „asigurarea printr-un sistem de stat

⁴ N. Iorga, *Ideii asupra problemelor actuale*, București, f. a., p. 95.

⁵ Idem, *Cuvântarea ținută în sala Dacia în ziua de 26 Octombrie 1919*, București, 1919, p. 5-8.

⁶ Idem, *Credința mea*, p. 129.

⁷ Mihail Opreșcu, *Partidul Naționalist-Democrat (1910-1938) condus de Nicolae Iorga*, București, 2000, p. 237-240.

⁸ N. Iorga, *Naționalismul democrat și falsificațiile d-lui A. C. Cuza*, în „Nemul Românesc”, 8 aprilie 1920.

permanent a unui regim al naționalităților neinfluențat de interesele partidelor, care să le asigure completa dezvoltare sufletească, lucrându-se activ la schimbul intercultural⁹. Iar în 1928 termenii ofertei sunt și mai categorici, deși includ și o discretă rezervă: „naționalitățile cu drepturi istorice și cu valoare culturală simțim datoria nu numai de a le recunoaște, dar și de a le asocia la conducerea efectivă a unei țări care este și a lor, dătorii-o muncă spornică și o înfrățire de culturi. În acest scop se impune asigurarea pentru naționalități a unei culturi proprii, asupra căreia statul să nu aibă alt amestec decât a bunei ordini și a moralității, și garantarea libertăților organizațiilor religioase¹⁰”.

La un bilanț preliminar al acestor declarații, specificitatea doctrinei pe care N. Iorga n-a încetat să o predice și pentru care definirea propusă prin extrapolarea noțiunii de *naționalism* din politologia europeană sau americană ni se pare improprie este absența oricărei încercări de asimilare a alogenilor. Integrare, da; asimilare, nu! Aceasta fiindcă, spre deosebire de națiune, care are pentru Iorga un caracter civic, bazat pe solidaritatea liber consimțită, *neamul* este „o ființă organică, un fapt viu al lumii, care poate să fie, să se nască sau să moară, dar nu se poate preface în altă făptură organică¹¹”.

Respectul față de fragmentele de neam care coexistau cu românii, ca membri ai aceleiași comunități, ca cetățeni ai aceluiași stat, s-a pronunțat fără reticență în acea formulă din mesajul regal criticat de Goga, dar își găsește din 1926 o expresie încă și mai limpede. Într-o polemică cu liberalii, care încheiau pe atunci alianțe electorale cu partidele etnice, N. Iorga le amintea că, în Constituția din 1923, se fuseseră de orice aluzie la minorități. În aceeași ordine de idei, el remarcă: „Acei cari erau de părere – și sunt și acum – că nici o țară nu-și face rău, nici un stat nu riscă nimic trăind în plină sinceritate, recunoscând tot ceea ce este, respectând tot ce merită să fie respectat și integrându-și firește tot ceea ce se cuvine a fi integrat, cred și acum că în România trăiesc milioane de oameni cari nu sunt de rasă românească, nu vorbesc între dânșii românește, au alte amintiri decât cele românești și, admitând, cu căldură sau fără, ființa statului român, sunt legați nu numai prin ceea ce a fost ieri, dar prin fibrele cele mai adânci și mai delicate ale sufletului lor de alte state, fiindcă acolo se află cei mai mulți din neamul lor¹²”. Într-adevăr, atunci când proiectul Constituției fusese supus unor contestări vehemente, N. Iorga exprimase categorice rezerve față de cererile de autonomie locală „națională”, de autonomie administrativă, venite din partea unor deputați maghiari, dar apăsese „dreptul naționalităților de a fi judecate în limba lor”, căci, adăuga el, „acest drept este atât de elementar, când e vorba de cei care nu cunosc limba, și când noi ne-am legat, în toate luptele noastre, de această îndatorire, încât ar fi trebuit ca pentru ei să se găsească o formă, ca ei să nu se plângă de a fi fost duși muți înaintea judecății și de a fi plecat de acolo auzind cuvinte neinteligibile fără să știe de ce au fost osândiți¹³”. În privința autonomiei bisericești și școlare, se pronunțase la fel de hotărât în sensul favorabil minorităților: „fiindcă o țară se ține cu devotamentul poporului care a alcătuit-o, dar și cu iubirea popoarelor care s-au întâmpnat să se găsească alături de poporul acesta în cuprinsul aceluiași stat¹³”.

Teoreticienii politici occidentali se rialiază în general punctului de vedere tradițional care tinde să localizeze naționalismul civic, democratic, numai în vestul Europei, ignorând violențele etnice și conflictele teritoriale care s-au produs acolo¹⁴. În schimb, dezordinea istoriei statelor naționale din est ar fi provocată de punerea miturilor culturale în serviciul particularismului etnic, generator de rivalități¹⁵.

O interpretare în această cheie a gândirii lui N. Iorga se găsește în cartea istoricului american William Oldson¹⁶. Într-o culegere de studii consacrate miturilor politice din Europa Centrală, carte tradusă de curând din franțuzește, românii sunt prezenți doar cu Eminescu, incriminat pentru naționalismul său și al admiratorilor săi, pe când Iorga este pur și simplu omis¹⁷. Desigur din cauza dificultății de a judeca o

⁹ Gheorghe Sbrăna, *Partidele politice din România, 1918-1940. Programe și orientări doctrinare*, București, 2001, p. 210.

¹⁰ *Ibidem*, p. 212.

¹¹ N. Iorga, *Ce este naționalismul?*, în „*Neamul Românesc*”, III, no. 61, 23 mai 1908.

¹² Idem, *Eresii curente .VII. Minorități și „pacte”*, în „*Neamul Românesc*”, XXI, no. 121, 26 septembrie 1926.

¹³ Idem, *Discursul la discuția generală a proiectului de Constituție*, București, 1923, p. 10-11.

¹⁴ Taras Kuzio, *The Myth of the Civic State: a Critical Survey of Hans Kohn's for Understanding Nationalism, „Ethnic and Racial Studies”*, t. 25, 2002, nr. 1, p. 20-39.

¹⁵ Cf. Stephen Shulman, *Challenging the Civic/Ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism, „Comparative Political Studies”*, t. 35, 2002, nr. 5, p. 554-585.

¹⁶ William O. Oldson, *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga*, New York, 1973.

¹⁷ Chantal Delsol, Michel Maslowski, Joanna Nowicki, *Mituri și simboluri politice în Europa Centrală*, București, 2003.

concepție complexă, în care ideile romantice ale lui Fichte și Herder (în versiune românească: Kogălniceanu și Eminescu) se întâlnesc cu un proiect iluminist de educare a poporului, iar retorica mobilizatoare de stil „Blut und Boden”, deci de aceeași sorginte germană, cu un model democratic de tip est-european, reducând deci clasele sociale dezirabile la două: țărâniea și intelighenția.

Este, de aceea, pe cât de anevoioasă, pe atât de răspălitoare cercetarea opiniilor lui Iorga despre minoritățile naționale și, nu mai puțin, a traducerii lor în practică. În ordinea importanței, care nu înseamnă doar volum demografic, ci și valoare simbolică, să începem cu maghiarii.

De la cele dintâi drumuri în Transilvania (1896.1899.1900), observațiile lui N. Iorga privind raporturile cu ungurii stau sub semnul iredentismului. Cartea sa din 1902, *Sate și preoți din Ardeal*, prezentată ca „un întâi volum din istoria culturală a românilor ardeleni”, mărturisește convingerile autorului chiar din dedicație: „preoților și învățătorilor din româniea de peste munți, celor prin cari se păstrează neamul în așteptarea viitorului care atarnă de vrednicia noastră”¹⁸. Cu toate acestea, o carte cum e *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, din care prima jumătate o constituie un curs ținut la București, capitala unei țări încă neutre, în 1915, dovedește o obiectivitate pe care o recunosc chiar istoricii maghiari¹⁹. Intransigența politică a caracterizat activitatea paralelă pe care N. Iorga a desfășurat-o la Liga Culturală, în conducerea căreia a fost ales în 1907 (va fi președintele ei din 1919 până la moarte, deci pentru întreaga perioadă interbelică). Vine intrarea în război, după doi ani de confuzie și agitație sterilă, iar încordarea îndelung stăpânită izbucnește patetic: „a sosit un ceas pe care-l așteptăm de peste două veacuri, pentru care am trăit întreaga noastră viață națională, pentru care am muncit și am scris, am luptat și am gândit”²⁰.

Dar, la încheierea războiului, în loc să încurajeze revanșa contra învinșilor, Iorga e preocupat de a menaja sensibilitatea lor rănită. Pentru muzeele lor, pentru monumentele lor istorice, care au trecut acum în seama Comisiei pe care o prezidează, el intervine cu toată energia. O va face, de pildă, în 1922 în acele însemnări prilejuite de ceremoniile de la Alba Iulia care au fost apoi culese în volum²¹.

Dacă ar fi mai cunoscute aceste impresii de călătorie, prilejuite de prima vizită după război dincolo de vechea graniță, s-ar fi constatat că poziția autorului în problema minorităților era cu totul alta decât se crede îndebște. Ori de câte ori are înaintea ochilor o situație ce reflectă nedreptățirea noilor cetățeni de către statul român sau tratarea cu neîncredere a unor instituții moștenite, reacția este promptă. La Caransebeș, de pildă, unde fuseseră distruse statui care aminteau de regimul imperial, blamază acest vandalism contra căruia protestase, de altfel, chiar comandamentul militar român: „monumentele n-au de ce să fie întrebuițate în luptele dintre neamuri și pedepsite pentru aceea”. La Arad n-a văzut faimoasa statuie a generalilor, fiindcă era ascunsă într-o cutie de scânduri care tocmai atrăgea atenția asupra ei, dar la muzeul local, unde secția de istorie modernă era închisă pentru a înlătura altă interpretare a revoluției din 1848 decât cea românească, își arată fățiș dezaprobarea: „Orice neam are dreptul să-și venereze luptătorii și mucenicii; cu ce drept – mă întreb fără șovăire – oprim noi pe acesta de a-și face rugăciunile la altare pe care n-avem îndreptățirea, cum nici puțința, să le dărâăm?” Înlocuirea marilor scene de istorie a Ungariei din galeria de tablouri de la Tirgu-Mureș cu figurile panteonului revoluționar românesc i se părea de neconceput: „Ce plecați suntem către indiscreție!” Prea des, inițiativa oficială produce efectul unei intruziuni. Ce atitudine ar fi atunci de recomandat față de maghiari? „Avem tot interesul să-i avem cetățeni împăcați ai acestei patrii”.

În legislația introdusă de guvernul Iorga se găsește și o lege a bibliotecilor și muzeelor. Felul cum judeca primul ministru echilibrul dintre români și minorități reiese chiar din articolul 2: „În comunele unde populația minoritară are biblioteca comunală, cu cărți și publicații în limba acelei minorități”²².

Altădată, în Senat, din dorința de a debloca situația, Iorga face această mărturisire: „Nimceni n-a căutat să înțeleagă și să iubească minoritățile, să le apropie de noi, să facă apel la sufletul lor. Minoritarii pot răspunde cu căldură la tot ce vine din inima noastră. Nu li s-a vorbit ca unor tovarăși dintre cari unii se găsesc acolo de pe la anul 1000”²³.

¹⁸ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902.

¹⁹ *Historians and the History of Transylvania*, ed. Laszlo Peter, Boulder, Colorado, 1992, p. 159-165 (studiul lui Ambrus Miskolczi, *Nicolae Iorga's Conception of Transylvanian Romanian History in 1915*).

²⁰ N. Iorga, *Războiul nostru în note zilnice*, vol. II, Craiova, 1922, p. 83-84.

²¹ Idem, *În Ardealul anului Încoronării*, București, 1923.

²² Lege pentru organizarea Bibliotecilor și Muzeelor publice comunale, publicată în „Monitorul Oficial”, no. 89 din 14 aprilie 1932, București, 1935, p. 3.

²³ „Adevărul”, 11 martie 1934.

Locul din țară unde acest tratament a dat roade este Vălenii de Munte. Iată, ca dovadă, dintre multe exemple, trei scrisori în legătură cu prezența maghiară:

Direcțiunea Liceului Teoretic rom. cat. de Fete
Profesor Universitar, fost Prim-ministru, Marianum din Cluj
Vălenii de Munte

Mult Stimate Domnule Profesor,
Am primit cu mare bucurie aprobarea D-Voastre că putem lua parte la vestitele cursuri de vară din Vălenii de Munte.

Ne pare foarte bine că ați binevoit să ne dați posibilitatea să frecventăm cursurile și să ascultăm și să învățăm multe lucruri frumoase și folositoare.

Găzduirea o vom avea la școala de misionare și în urma avizului Doamnei Directoare vom sosi acolo în ziua de 12 Iulie.

Vă mulțumim încă odată, din toată inima, pentru bunăvoința Domniei - Voastre și rămânem cu distinsă stimă

Directoare
M. Aurelia Gyongvosy²⁴

Domnule Profesor,

La 31 August la cartea poștală pe care ați scris-o, ați fost așa de buni, că pentru o lună de zile ați dat voie că în instituția Dumneavoastre pot să învăț limba Română fără a plăti nimic. Dar din cauza că părinții mei sunt foarte săraci banii pentru călătoria mea n-au putut să-mi dea până acum, și bunătatea Dumneavoastre n-am putut să iau la considerație. Și de aceea cu cererea mea din nou merg înaintea Domnului Profesor și vă rog foarte frumos răspunsul Dumneavoastre că la 1 Noemvrie pot să mă duc?

Vă rog foarte mult să luat la considerație starea mea temeinică și bunătatea Dumneavoastre să ajutați că pe știința mea românească foarte puțină pot să învăț mai bine.

Comolău, 25 X 1934

Ferencz Clara
învățătoare²⁵

Domniei Sale
D-lui profesor Szentmiklosi Francisc
Str. Căp. Ignat, no 10,
Cluj

13 iulie 1939

Domnule coleg,
Puteți veni și vom căuta să vă ușurăm șederea.
Primiți salutările mele,

N. Iorga²⁶

Cu o asemenea experiență, N. Iorga era îndreptățit să spună: „Acei cari-și închipuie că ungurii din Ardeal sunt o colectivitate de iredentiști nu-i cunosc”. Erau totuși și cazuri în care propaganda revizionistă a izbutit să provoace acțiuni subversive pe care statul român le-a reprimat. Tocmai într-una din aceste situații vom vedea reacția lui Iorga și motivația ei. Marton Rozska, arheolog specialist în domeniul preistoriei, fusese arestat pentru implicarea sa în manifestații ostile României și un tribunal românesc, sub stare de asediu – era în anii dictaturii regale – l-a condamnat la trei ani de închisoare. Iorga, care în acel moment era înalt demnitar, i-a adresat lui Carol al II-lea o scrisoare deschisă solicitând grațierea nefericitului arheolog. Argumentul, desigur straniu în viziunea magistraților militari, era că inculpatului, ca maghiar, nu i se putea cere o loialitate fără greș, ca unui român. Apoi, era vorba de un intelectual, pentru care privarea de libertate ar fi fost distrugătoare. Iar învățatul avea merite științifice incontestabile. Nu știm ce a răspuns destinatarul.

²⁴ În colecția mea.

²⁵ În colecția mea. S-a păstrat ortografia din original.

²⁶ În colecția mea.

articolul se încheia cu un apel la clemența regală: „Grație, Maiestate, în numele mărinimiei acestui popor și al nobleței sufletului Vostru, pentru Rozska Marton!”²⁷

Broșura pe care o scrisese din 1932 *Contra dușmăniei dintre nații. Români și unguri* a fost tradusă în limba maghiară în 1940. Concluzia lui „Jorga Miklos” era că „țăranul român și țăranul maghiar, locuind același pământ, când sânt lăsați în seama lor, fără ațătări, duc buna casă de odinioară. Meșteșugurile, negoțul, cer legături de care nu se poate lipsi cineva numai fiindcă unul vorbește o limbă și altul alta”. Aceeași nădejde că relațiile de bună vecinătate dintre cele două popoare vor putea fi păstrate, ele fiind chiar o datorie „de proprie conservare”, răzbate și din paginile scrise în 1939, *În luptă cu absurdul revizionism maghiar*²⁸. În conferințe la radio, istoricul arăta „cât de puțin întemeiate sunt pretențiile purtate pe la toate ușile și strigate din toate trâmbițele, îmbrăcate în toate hărțile și întrupate și în statui de piață publică ale castei nobiliare maghiare din Budapesta”²⁹. Așadar, acuzația de a unelti contra păcii și de a respinge sistematic, cu o ingenioasă rea credință, prietenia oferită nu cădea asupra ardelenilor care vorbeau ungurește, nici măcar asupra acelei prese, acelor școli confesionale și acelor biserici care împărțeau aceeași limbă, ci țintea aristocrația neîmpăcată cu deposedarea ei. Când România a fost silită să cedeze în condiții catastrofale o mare parte din teritoriul Transilvaniei, N. Iorga observa că „I-au smuls nu ungerii ca popor, ci conții, grofii, mânați de grija moșilor pierdute. Ca atare, el corespunde unui act al războiului care nu s-a sfârșit... Actul de astăzi nu înlătură baza prezenței noastre în Ardealul întreg, unde n-am intrat ca niște cuceritori, ci chemați de ai noștri și acceptați, de unii fățiș, de alții tacit, de către ceilalți. Aceasta rămâne ca bază statornică pentru viitor”. Am citat din textul inedit al jurnalului în care Iorga și-a notat dezbaterile Consiliului de Coroană din noaptea de 29-30 august 1940³⁰.

Dacă, acum, căutăm a lămurii lucrurile și în privința sașilor, mărturiile de încredere și colaborare predominantă, fiind chiar atât de numeroase încât se pot culege aici doar câteva. De altfel, există din 1978 un volum, alcătuit de Michael Kröner, cuprinzând o serie de articole de N. Iorga despre sași, de pildă despre o nobilă victimă a xenofobiei, Stephan Ludwig Roth, și chiar extrase din corespondența autorului cu intelectuali germani din Ardeal, dintre care unii întrecuși de experiența pedagogică de la Văleni³¹. Alte asemenea scrisori se păstrează în aceeași arhivă din care am spicuit. De exemplu:

Râșnov, 30 VIII 924

Mult stimată Doamnă Profesor,

Nu pot să fiu liniștită înainte de a mulțumi Domniei Voastre încă o dată din toată inima pentru buna primire la Școala de Misionare care mi-a devenit dragă și unde am petrecut poate clipele cele mai frumoase din viața mea.

Îmi amintesc tocmai în momentul de față când, primele zile, stăteam retrasă, nu puteam să mă înțeleg cu colegile mele, iar la sfârșitul anului mi-a venit greu să mă despart; cu lacrimi în ochi am strâns mâna aceluia cu cari am trăit ca cu niște surori.

O adevărată viață familiară am dus la școala Domniei Voastre, unde și dorința mea s-a îndeplinit. Niciodată n-am să uit învățăturile, totodată și sfaturi bune care mi-ați dat prin conferințe și cari mă vor conduce toată viața. Ce fericită eram când acum în 22 August puteam să ascult conferința Domniei Voastre la Brașov: îmi părea că stăteam între colegile mele la școala și ascultam o lecție.

Nici datoria mea cred că n-am să uit, o adevărată misionară vreau să fiu și să împrăști cultura ce mi-ați dat Domnia Voastră: prin dreptate vreau să ajung scopul meu.

Înainte de a încheia, cer Domniei Voastre scuză, poate scrisoarea mea nu a reușit cum ați așteptat, dar mi-a făcut mare plăcere să scriu Domniei Voastre.

Cu multă stimă,

*Kathe Sadlers*³²

²⁷ N. Iorga, *Contra unei condamnări*, în „Neamul Românesc”.

²⁸ Idem, *Contra dușmăniei dintre nații*, în „Cuget Clar”, 1932, p. 145-167. Vezi și „Frontul”, 3 decembrie 1938 sub titlul *Revizionismul maghiar, reînvierea feudalității: o caracterizare a d-lui N. Iorga*.

²⁹ N. Iorga, *Formula revizionismului ungar*, în „Neamul Românesc”, 20 martie 1937.

³⁰ În arhiva familiei.

³¹ N. Iorga, *Schriften und Briefe*, ed. Michael Kröner, București, 1978.

³² În colecția mea.

Stimate Domnule Profesor,

Primind învoire de la părinții mei că pot să mă înscriu la Școala de Misionare unde foarte mult doresc să intru, am făcut o cerere la secretariat, dar nu mi-a fost aprobată.

Când am fost anul acesta la cursurile de vară, am vorbit cu Dumneavoastră că mă pot înscrie la școală fără să plătesc nici o taxă, deoarece sunt învățătoare, dar nu am post. Atunci mi-ați spus că la 28 Septembrie să mă prezint la școală.

Apelez la bunăvoința Dumneavoastră, Domnule Profesor, pentru a stărui ca să fiu și eu primită la Școala de Misionare, unde vreau să învăț limba română.

Vă rog, Domnule Profesor, să-mi dați un răspuns, deoarece sunt nerăbdătoare să știu dacă pot fi primită la Școala de Misionare.

3 Septembrie 1934, Târgul Săcuesc

Cu deosebită stimă,

Luisa Tischer

învățătoare³³

Pentru a pune în lumină raporturile cordiale cu ascultătorii de limbă germană ai cursurilor, aceste dovezi pot fi întregite cu scrisoarea următoare, venind din Bucovina:

Foarte stimată Domnule Profesor,

Am intențiunea să frecventez cursurile de vară ale D-voastre la Văleni de munte spre a completa cunoștințele mele despre țară, cultură și limba românească. Deci cu onoare vă rog să binevoiți a-mi da informațiile necesare despre condițiunile participării la cursurile susnumite.

Scuzați, vă rog, că vă molestez personal, dar nu cunosc adresa secretariatului cursurilor.

Primiți, vă rog, expresiunea deosebitei mele stime și considerațiuni,

Cernăuți, 29 Iunie 1934

Dr. Franz Lang,

Lector universitar p.limba germană

Cernăuți, str. Miron Costin 10³⁴

Sau același caracter de solidaritate amicală, fără protocol, reiese și din Programul Excursiei Universității Populare din Vălenii de Munte de la 16 până la 22 august 1924. După un popas la Brașov, cursanții se îndreaptă spre Sibiu (plecarea cu trenul „la orele 7,10 dim.” fără ca sacrificiul presupus de ora matinală să fie răsplătit prin viteză, fiindcă sosirea era prevăzută pentru orele 2,12 p.m.) „Dl. Prof. N. Iorga va pleca cu automobilul, iar la orele 11-12 a.m. și 6-7 p.m. va ține conferințe la cursurile de vară ale sașilor”. Prin urmare, cele două instituții paralele erau asociate. Ziua se încheia pentru neobositul orator cu o a treia conferință, la Săliște, la 9,30 seara. Pentru a continua, a doua zi, în același ritm: conferințe dimineața și după-amiaza la cursurile de vară ale sașilor, timp în care oaspeții de la Văleni vizitau Muzeul Asociației Săsești, colecția Bruckenthal, catedrala, biserica evanghelică și Dumbrava, după care se grăbeau să intre împreună cu localnicii la conferința anunțată pentru seara, la orele 9, de cine altul decât de N. Iorga, iar subiectul, ales anume pentru acest public, avea să fie „Raporturi între literatura română și cea a naționalităților”³⁵.

La Văleni, Iorga a vrut să dea un exemplu demn de urmat. Cum spune singur, „aux cours d'été que j'organise, depuis de longues années, à la campagne où j'habite pendant quelques mois, les représentants de toutes les nationalités viennent et peuvent parler, dans leur langue, de leur vie distincte. Cette année j'ai fait même une déclaration dans ce sens à ces concitoyens et à ces amis : - Vous avez même la liberté de conserver, au fond de votre âme des sentiments irrédentistes. On vous permet de ne pas aimer, si vous le voulez – cela vous regarde – la Roumanie. On ne vous demande que d'observer les lois”³⁶.

Vorbind despre populația germană a orașelor din Transilvania, Iorga declara în 1934: „Am cea mai mare stimă pentru această veche civilizație, deși astăzi se găsesc unii tineri molipsiți de teorii venite de aiurea”, și adăuga, cu referire la propaganda hitleristă: „Noi nu le vom permite acestora niciodată să se manifesteze la noi, bravând autoritatea statului român”. „Socot”, continua el, „că este o binefacere pentru populația țărănească din Ardeal să aibă în sânul ei 300 de mii de sași, așezați fie la sate, fie la orașe, oameni atât de muncitori, de cinstiți și de economi, deprinși să respecte ordinea publică și autoritatea statului... Nu numai că trebuie să-i respectăm, dar să ne folosim de elementele ridicate din mijlocul lor și să-i facem folositori țării”³⁷. Este chiar exemplul dat de guvernul Iorga, în care pentru postul nou creat de sub-secretar

³³ În colecția mea.

³⁴ În colecția mea.

³⁵ La Casa Memorială „N. Iorga” din Vălenii de Munte.

³⁶ N. Iorga, *Les origines et l'état actuel des nationalités dans la Grande Roumanie*, București, 1926, p. 10-11.

³⁷ „Adevărul”, 11 martie 1934.

de stat al Minorităților fusese numit Rudolf Brandsch, președintele Partidului German din România. Față de cealaltă tendință politică din elita săsească, evoluând rapid spre nazism, Iorga a reacționat cu justificată iritare. O arată replica sa la partizanatul arrogant pe care-l manifesta încă din 1932 episcopul luteran: „D. Glondys face politică internațională, europeană, mondială. El se ridică împotriva tratatelor cu o violență fără păreche. Dar pe aceste tratate se sprijină hotarele patriei sale și aceste hotare sunt asigurate și de alianțele ei. Vrea d. Glondys să le schimbe? D-sa, senator de drept, poate lucra ca asociat al campaniei care urmărește aceasta? Și guvernul n-are nimic de zis la această provocare?”³⁸. Într-adevăr, în vremuri tulburi, prezentimentul pericolului îl îndemna pe N. Iorga să elogieze moderația și corectitudinea de care dădea dovadă „un realist german”, adică deputatul Brandsch, opunându-se ispitelor hitleriste de la Berlin: acesta „a învederat cui are cap și nu numai cruce bârligată la butonieră că, oricum, aici nu e, și nu poate fi, Germania, pe care orice german de oriunde poate, trebuie chiar, s-o respecte și s-o iubească, ci altă țară cu alte condiții, alte interese, alte posibilități de viitor. Bine pentru sași și pentru orice alți reprezentanți ai rasei germane în România nu poate fi decât în deplina înțelegere cu nația majoritară. Iar. cât despre hotarele pe care aceasta și le-a câștigat potrivit cu dreptul ei și cu prețul celor mai grele sacrificii, ele trebuie să fie, în conștiința germanilor cumiști din România. intangibile”³⁹. Mai târziu, la jignitoarea hărțuire din partea unei prese săsești care se lăsase câștigată de isteria Führerului (și de fudulia unui führer minor, local, Konradi), omul de la Văleni răspundea: „Noi am avut, și avem tot mai mult. față de locuitorii neromâni de sânge ai României o direcție care e aceea a dreptății și a blândeții. Dar, măcar multă vreme până acum, ținând puterea de stat în mâna noastră, puteam face altfel, și exemplele nu lipseau în jurul nostru. Supuși acestui tratament aici în țară, nu cred acei minoritari că n-au dreptul să exalteze între state tratamentul violenței?”⁴⁰.

Trecerea de la atmosfera idilică a Școlii de Misionare, unde limba și cultura română nu erau un cenușiu obiect de predare, ci un joc seducător de care se lăsau atrase și blondele fetec din Sighișoara. alături de colegele lor din Secuime, la nervozități de rău augur în Parlamentul și ziarele ultimilor ani de viață constituțională ne pregătesc apropierea de cazul cel mai „delicat”, al relației cu evreii. O evidență contestată, dar plauzibilă, propune pentru această minoritate, în deceniul premergător războiului, limite între 800 000 și un milion de inși, cifrele superioare fiind evident exagerate. Împrejurările în care evreii au dobândit statutul de cetățenie, mai întâi prin dictatul puterilor învingătoare înscris în tratatul de la Buftea, apoi prin presiuni exercitate prin intermediul Conferinței Păcii de la Versailles, au stimulat un antisemitism care era activ încă de la începutul secolului.

El și-a făcut intrarea în țară odată cu apariția revistei lui Aurel C. Popovici „România jună” (1899-1900), de tendință rasistă, antisocialistă și antisemită. Liga Antisemită avea în 1906 peste 200 de membri fondatori, din rândurile clasei mijlocii – avocați, funcționari, licențiați cu obsesia șomajului intelectual. O presă de joasă calitate, de tipul „Vocea dreptății” sau „Santinelă din Focșani” răspânda prejudecățile antioccidentale, pururi aceleași, resentimentul față de „otrăvita și îmbătrânită Europă”, rezumându-și filosofia politică în versurile: „Ura, ura la Carpați / Pe jidani să-i boicotați”. Unii din colaboratorii acestor ziare, obscure atunci, uitate astăzi, denunțau intrigile tenebroase ale evreilor și amenințau cu o vehemență încă greu de luat în serios: „ștreangul și ghilotina îi vor putea pune la rezon”⁴¹.

În „Neamul Românesc”, care începuse să apară, de două ori pe săptămână, din 1906, „chestia evreiască” era o rubrică permanentă, ca și „chestia țărănească”, amândouă fiind amintite cititorilor fără încetare ca problemele care necesită cel mai urgent intervenția reformatoare a statului. Totuși, fiindcă soluția preconizată o constituia totuși legiferarea, nu schingiuirea fizică sau execuția sumară, presa radical antisemită exprima unele rezerve: „Nu învinuim pe d. Nicolae Iorga că ar fi fost cumpărat, dar îl condamnăm pentru slăbiciunea sufletească care l-a făcut să rămână la mijlocul drumului”⁴². Dus până la capăt, cel puțin în declarații, sau dozat în critica acidă a realității sociale, antisemitismul era ceea ce aveau în comun acest tip de publicații. Campaniile antisemite ale „Neamului Românesc” au culminat în 1907, când șocul răsoalelor țărănești i-a scos din anonimat pe arendașii evrei și i-a expus ca pe cea mai vizibilă cauză a seismului. Mobilizarea antisemită pe care ziarul lui Iorga a cerut-o ani de-a rândul a fost însă una de tip *defensiv* – fie că pericolul denunțat era real sau nu.

Până în 1909 succesul antisemitismului fusese relativ limitat. Ceea ce l-a stimulat a fost implicarea presei care susținea revendicările minorității evreiești în polemica provocată de legea Orleanu. Din momentul în care au început pregătirile pentru refacerea partidului social-democrat (din 1910 P.S.D.R.) care a inclus condamnarea antisemitismului în doctrina sa, odată cu regruparea unui element evreiesc din ce în ce mai activ în cadrul mișcării socialiste, reacția la spiritul revoluționar nu mai putea fi decât antisemită.

³⁸ N. Iorga, *Al doilea discurs al episcopului Glondys*, în „Neamul Românesc”, 20 noiembrie 1932.

³⁹ Idem, *Un realist german*, în „Neamul Românesc”, 18 mai 1933.

⁴⁰ Idem, *Pușină logică*, în „Neamul Românesc”, 20 octombrie 1939.

⁴¹ „Vocea Dreptății”, 1908.

⁴² „Liga Antisemită”, 1908.

În timp ce presa de stânga reclama egalitatea politică pentru evrei, iar în străinătate, unde rezistența la modificarea Constituției fusese insistent denunțată, se manifesta un curent de opinie nefavorabil României, Iorga a luat apărarea caracterului național al statului român. Nu credem că greșim socotind că la adoptarea acestei poziții a contribuit ideea că România nu-și va lărgi hotarele decât dacă aspirațiile sale iredentiste vor fi îndreptățite prin omogenitatea etnică a cetățenilor ei. În această polemică, deși pare de necrezut, el a mers atât de departe încât a aprobat izgonirea mâinii de lucru poloneze din Silezia de către statul german și a invocat chiar, pe un ton ambivalent, segregăția rasială din Statele Unite⁴³. Este extrema limită atinsă vreodată de prejudecata antisemită la N. Iorga (sub influența malefică a asociatului său, Cuza?). Desprinderea de Cuza avea să vină, totuși, în 1913, urmată de repudierea deșănțatului șovinism pe care l-a preluat de la acea generația lui Corneliu Codreanu. Încă din 1919, după ce făcuse din doctrina naționalistă emblema vieții sale, Iorga afirma că aceasta „înseamnă respectul cel mai desăvârșit pentru orice viață națională cinstită și muncitoare... și avem datoria să acordăm acest respect deplin oricărui om care, având altă conștiință națională, se găsește în marginea României Mari”⁴⁴. În 1923, manifestațiile huliganice ale primilor legionari au provocat demisia lui N. Iorga de la catedra pe care o deținea de peste 30 de ani. El opunea falsului naționalism „agitat” și „intolerant” al comando-urilor studențești „acel naționalism senin, tolerant, harnic” din care-și făcuse crezul. „Nu putem primi”, declara el, „erezia lui *numerus clausus* și enormitatea călcării tratatului garantat de onoarea României și garantând hotarele ei mărite”⁴⁵. Acesta pare a fi argumentul decisiv care a justificat renunțarea la cenzura suspicioasă aplicată evreilor până când ei au devenit în bloc cetățeni români. Referirea la reglementările internaționale ca o cheazăie a drepturilor acordate evreilor va fi invocată stăruitor de Iorga: „Unii au uitat că, deși România s-a clădit pe baza muncii și a jertfelor noastre, totuși ne-am pus iscălitura pe mai multe tratate unde este vorba de minorități. Țara noastră înțelege să respecte ceea ce a iscălit odată”⁴⁶. Sub tirul permanent al dojenilor primite din tabăra extremei drepte, N. Iorga înnoia expresia aversiunii sale față de dictatura la care năzuiau legionarii. Pe aceștia îi acuza de „imitarea metodelor germane peste rânile sângerânde încă ale marelui război” și de „întrebuințarea formațiunilor militariste și a violențelor pentru a ajunge la putere”⁴⁷. Așadar, în 1936, convingerea cu care el se ridica împotriva utilizării forței în conflictele între state, ca și contra discordiilor civile, era încă intactă.

Ce a produs cotitura din 1937, publicarea broșurii *Judaica*, alinierea la un antisemitism de care fuseseră câștigătoare aproape toate partidele din România și pe care-l întreținea conjunctura internațională? La un om întotdeauna străin de calcule politicianiste, explicația căutării de popularitate într-un mediu cu totul inferior nu rezistă criticii. Istoricul e dator să recunoască atunci când nu știe. Ce se poate spune este că noua ofensivă antisemită a început din primele zile ale lui august 1937, îndată după Congresul Ligii Culturale de la Iași. Acolo, ca președinte al Comisiunii Monumentelor Istorice, N. Iorga constatase o dezvoltare urbană necontrolată care împresura vechile biserici cu haosul și vulgaritatea unei vecinătăți dezonorante. Situație care aducea apă la moara politicienilor populiști, dezvoltând o psihologie resentimentară în legătură cu centrul marilor orașe invadat de „străini” (alogeni). Tolerabili în cartiere mărginașe, fără prestigiu, evreii, din momentul în care atrăgeau atenția, iritau pe concurenții lor de obârșie neaoș românească. Din rândul acestora din urmă începuseră să apară campioni „purificării etnice” (deocamdată redusă la expulzarea evreilor din centrul orașului). Argument servit cu regularitate pentru a evreei s-a apropiat profanator de lăcașurile sfinte ale ortodoxiei. La Iași, unde maghernițele incriminate n-au fost înlăturate decât de regimul comunist, care, modernizator prin definiție, le-a înlocuit cu blocuri și mai agresive, argumentul și-a dovedit o eficiență nefastă. Captată în această direcție, energia lui N. Iorga a declanșat un demers oficial pe lângă primăria municipiului Iași prin care se solicitau verificarea autorizațiilor de construcții, eventual, exproprieri care să creeze, pe o rază de 500 de metri în jurul bisericilor-monumente istorice niște „zone de românizare”, rezervate pentru sedii de asociații culturale și „locuințe ale elementului băștinaș”⁴⁸. Deși fără consecințe

⁴³ N. Iorga, *Două cuvântări în chestia muncitorilor. În chestia agitațiilor evreiești*, Vălenii de Munte, 1910, idem, *Discursuri parlamentare*, vol. I, 1, București, 1939, p. 370-374.

⁴⁴ Idem, *Cuvântarea ținută în sala Dacia în ziua de 26 Octombrie 1919*, p. 45.

⁴⁵ Scrisoare către dr. C. Angelescu, 11 februarie 1923, la N. Iorga, *Correspondență*, ed. Ecaterina Vaum, vol. I, București, 1984, p. 23-24.

⁴⁶ „Adevărul”, 11 martie 1934.

⁴⁷ Citat de A. Axelrad, *Cele două soluții. Tot „Judaica”, tot Iorga contra Iorga*, în „Curierul israelit”, 14 noiembrie 1937.

⁴⁸ Pr. Teodor Iordache, *Românizarea în zona bisericilor*, în „Universul”, 1 aug. 1937; *Zone de românizare*, în „Viața Basarabiei”, 2 aug. 1937; *Un răsunător demers al d-lui Iorga*, „Porunca Vremii”, 3 aug. 1937, *O inițiativă de înaltă ținută națională și morală*, „Frontul”, 3 aug. 1937; *Crearea „zonelor de românizare”*. *Demersul d-lui prof. N. Iorga pe lângă municipalitatea din Iași*, în „Apărarea Națională”, 3 aug. 1937; *Primăria Iașilor studiază propunerea D-lui Prof. N. Iorga pentru crearea zonelor de românizare*, în „Capitala”, 4 aug. 1937; *Zone de românizare*, în „Naționalul nou”, 6 aug. 1937; Nicolae V. Ilieșiu, *Demersul d-lui prof. N. Iorga*, „Buna Vestire”, 6 aug. 1937.

imediate în practică, episodul a relansat polemica privind rolul economic al evreilor, așa încât „Neamul Românesc” recomanda: „Nici o ură pentru evrei. Numai sprijin și numai iubire pentru negustorimea creștină”⁴⁹. Cu rezultatul că legionarii au crezut că primesc în sfârșit blagoslovenia pentru boicotarea comercianților evrei, după care a urmat frustrarea și protestul lui Codreanu, provocând condamnarea liderului Gărzii de Fier pentru acea scrisoare impertinentă adresată lui Iorga. Rămâne de văzut dacă motivația schimbării de atitudine din 1937 nu trebuie căutată în altă parte: poate se va găsi una mai rațională.

Oicum ar sta lucrurile în această privință, știrile din Basarabia din zilele dureroase de după retragerea din 1940 au accentuat, pe măsura gravității împrejurărilor, ostilitatea față de evrei. Articole ca *Ce se duce cu noi din Basarabia*⁵⁰, *Ce rămâne*⁵¹, *De ce atâta ură?*⁵². *Asia basarabeană*⁵³ purtând cuvântul lui N. Iorga de la Craiova la Satu-Mare, au contribuit la răspândirea în țară a unui antisemitism vindicativ. Consecințele nenorocite aveau să vină peste mai puțin de un an.

Dar, dacă am vrea să știm care ar fi fost părerea lui Iorga despre politica regimului Antonescu cu privire la evrei, o putem afla cu certitudine dintr-un text din 1934. Nici o declarație ulterioară nu-l dezmente, fiindcă el nu răspunde unor exigențe de conjunctură, ci valorilor netrecătoare pe care experiența le-a acumulat în mintea și înima celui care a pronunțat aceste cuvinte: „S-au găsit oameni să spună că numai românii au drepturi, iar minoritarii sunt niște rămășițe etnice care vor trebui să dispară. Trebuie să fie cineva cu totul străin de orice realitate ca să creadă aceasta. Cine își închipuie că se pot mătura patru milioane și mai bine de oameni care sunt minoritari în România? Este o aberație. Cele patru milioane și ceva nu reprezintă numai populație orașenească, ci și rurală. Cum își închipuie cineva că țăraniile acestia minoritari pot fi duși în lagărele de concentrare? Așa au făcut americanii cu Pieile Roșii și australienii cu tasmanienii. Au murit bieții de ei în mizerie. Dar nația românească poate fi infectată de o asemenea teorie? Sau nația aceasta este așa de slabă și de ticăloasă ca să aibă nevoie de astfel de mijloace, în loc să-și afirme prin număr și valoare rolul său în țara pe care a creat-o?”⁵⁴.

S-ar putea continua cu exemplele atitudinii lui N. Iorga față de celelalte minorități: ruși și ucraineni, polonezi, bulgari, sârbi, greci sau armeni. Ele ar duce la aceeași concluzie: dintre toți oamenii politici români ai vremii sale, el a manifestat, nu numai personal, ci în concepția teoretică pe care s-a străduit să o recomande, cea mai mare comprehensiune și simpatie pentru minoritățile naționale. Originalitatea de atunci nu înseamnă că și astăzi gesturile și cuvintele și-au menținut, toate, o valoare pilduitoare. Judecarea lor are nevoie de context, iar acesta ni se pare uneori stimulator de nostalgie până la neverosimil. Cine mai aude, în România de azi, declarații ca acelea pe care le-am citat din partea „misionarelor” de odinioară? Ele, ca și discursul profesorului, la care răspundeau, dau impresia unui climat de sinceritate care s-a pierdut, poate definitiv.

Dacă am vrea să alegem, dintre nenumărate citate posibile, expresia cea mai echilibrată a gândirii istoricului în această privință, un exemplu grăitor al „spiritului de la Văleni”, ar fi cuvintele următoare, scrise cu rigoarea impusă de orice demers autentic științific: „*Ideea națională sântoasă* (sublinierea autorului) se găsește între două iluzii primejdioase, între vechea iluzie care vede națiuni într-un moment în care conștiința națională nu exista încă și un anume naționalism de astăzi care ar voi să impună prin violență o singură conștiință, aceea a stăpânilor politici, altor naționalități, care au dreptul de a-și păstra toate tradițiile lor, toată civilizația lor și tot idealul lor”⁵⁵.

Am încercat a reconstitui, de la o etapă la alta, cu pante ascendente și coborâșuri abrupte, gândirea unui personaj care și-a dominat epoca. Talentul literar și forța convingerilor morale i-au dat gândirii acestuia o expresivitate neobișnuită. Viața politică l-a târât în cursul ei vijelios, ceea ce e de ajuns pentru a explica inconsecvențe și inegalități. A rămas captivat de obsesia secolului în care-și trăise tinerețca de sacrificii și luptă, aceea a națiunii, nu numai ca structură istorică, ci ca formă ideală de civilizație. Punându-și toate puterile în opera de închegare sufletească a românilor, N. Iorga este unul dintre marii autori ai unității naționale, așa cum a fost.

⁴⁹ „Neamul Românesc”, 28 septembrie 1937.

⁵⁰ „Neamul Românesc”, 7 iulie 1940.

⁵¹ „Gorjanul”, 8 iulie 1940.

⁵² „Tribuna”, 10 iulie 1940.

⁵³ „Conștiința română”, 12 iulie 1940.

⁵⁴ „Adevărul”, 11 martie 1934. Același exemplu e citat și în conferința *Generația de astăzi*, în „Neamul Românesc”, 5 mai 1934: „A însufleși românește România... nu înseamnă să iei naționalitățile, să le închizi într-un fel de lagăr de concentrare cu sentințele împrejur... vreo patru milioane și jumătate de oameni cari-și au tradițiile lor, dezvoltarea lor istorică, și cari sunt asigurați prin anumite tratate, să facem cu dânsii ceea ce au făcut englezii, de ex., în Oceania cu tasmanienii”.

⁵⁵ N. Iorga, *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1929, p. 40, n. 1.

VASILE PÂRVAN, PORTRET SPIRITUAL

FLORIAN ROATIȘ

Personalitate proeminentă a culturii noastre, savant și erudit de recunoaștere europeană încă din timpul scurtei sale vieți, Vasile Pârvan ocupă în pleiada marilor cărturari români de la începutul secolului XX – A.D. Xenopol, Ioan Bogdan, Nicolae Iorga, C. Rădulescu-Motru – un loc de excepție, determinat de specificitatea și amploarea demersului său științific, dar și de sentimentul tragicului pe care-l degaja personalitatea sa.

Ascensiunea sa rapidă¹ în viața cultural-științifică a țării – profesor universitar la 27 de ani, membru al Academiei Române la 29 de ani etc. – i-a surprins pe contemporani la fel de mult ca și stingerea sa bruscă, prematură, în plină activitate creatoare, la abia 45 de ani.

Meteorica trecere prin viață a lui Vasile Pârvan a lăsat însă urme adânci în spiritualitatea românească prin opera sa practică și teoretică, de o exemplară unitate, ca și prin pilda tulburătoare a existenței sale.

Născut la 28 septembrie 1882 la Perchiu-Huruești, în județul Bacău, Vasile Pârvan și-a trăit copilăria și adolescența într-o atmosferă de greutate materiale și privațiuni de tot felul care i-au marcat existența și l-au determinat să se îndrepte cu obstinație spre studiu și cunoaștere. Nu din experiență livrescă doar, ci din avatarurile unei existențe zbuciumate va concluziona el mai târziu că viața este o perpetuă luptă cu lumea înconjurătoare și mai ales cu noi înșine. În anul 1900, la absolvirea Liceului „Codreanu” din Bârlad (licu care-i avusese ca elevi și pe Alexandru Vlahuță și Garabet Ibrăileanu, printre alții) se înscrie la Universitatea din București, optând după mici tribulații pentru istorie, rămânând un fidel și statornic slujitor al lui Clío întreaga viață.

Aici Pârvan a avut marea șansă de a studia cu profesori eminenți, care au contribuit la formarea și șlefuirea personalității sale, precum Titu Maiorescu, Simion Mehedinți, Ioan Bogdan, Dimitre Onciul, N. Iorga etc. Dintre aceștia, ultimii trei mai ales, care asigurau predarea disciplinelor istorice, au intuit setea fantastică de cunoaștere, dar și calitățile intelectuale deosebite pe care le avea fragilul, dar eminentul student.

În anii studenției începe colaborarea lui Pârvan la o serie de publicații, unele cu tradiție, altele abia înființate: „Convorbiri literare”, „Sămănătorul”, „Luceafărul” etc., iar din anul 1906 va publica studii și recenzii în nou-apărutele „Neamul românesc” și „Viața românească”. Articolele și studiile publicate acum sunt relevante pentru preocupările științifice și largul orizont cultural în care va deveni, la rândul-i, savant. Din aceeași perioadă datează și încercarea – nefinalizată – a lui Pârvan de a publica o monografie despre Alexandru Papiu-Ilarian².

---

¹ Multora această rapidă ascensiune li s-a părut „suspectă”, văzând în ea mai degrabă expresia lumească a unei ambiții mistuitoare. Este cazul lui Lovinescu, care l-a și portretizat în acest sens în memoriile sale. Acesta îl vede ca fiind devorat „de ambiții nemăsurate”, de „imperialism, oscilând între orgoliu și vanitate”; filosofia sa „este o simplă banalitate, mascată sub o insuportabilă grandilocvență stilistică”, iar eseurile din *Ideii și forme istorice* și din *Memoriale* constituie „modele intolerabile de patetism verbal, de beție de cuvinte...”. Cf. E. Lovinescu, *Memorii. Aqua Forte*, ed. Gabriela Omăt, București, 1998, p. 43-44. Unii au văzut în aceste tușe prea aspre ale portretului făcut lui Pârvan semnul invidiei lovinesciene (vezi Vladimir Dumitrescu, *Ce n-a înțeles D-nul E. Lovinescu din personalitatea lui Vasile Pârvan*, în „Gîndirea”, 1931, nr. 4, p. 3-11). În schimb, N. Steinhardt, după ce explică diferența dintre Pârvan (cu o „concepție tragică a existenței”, format la școala germană) și Lovinescu („dăruit cu o fire deloc problematică”, adept al culturii franceze, „clare și raționale” etc.), afirmă că „Un om ca E. Lovinescu era incapabil de invidie”, fiind ccl mult „îndurerat” pentru că nu a fost acceptat nici la universitate, nici la academie. Cf. N. Steinhardt, *Critică la persoana întâi*, Cluj-Napoca, 1983, p. 235-236.

² În 1903, la 11 septembrie, Vasile Pârvan a înaintat Academiei Române pentru a fi publicată în Analele sale o monografie dedicată gânditorului revoluționar pașoptist. Voluminosul manuscris n-a fost însă acceptat, datorită referatului nefavorabil conceput de Grigore Tocilescu, care cerea „revizuirea textului”. Pârvan n-a mai revenit, dar a publicat fragmente din lucrare în revistele vremii. Astfel, *Activitatea politică a lui Alexandru Papiu-Ilarian* a fost publicat în volumul omagial *Prinos lui D.A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, 1903; *Din viața lui Papiu-Ilarian* a apărut în „Convorbiri literare”, 1903, nr. 1; *Papiu-Ilarian, bursier al Blajului* în „Luceafărul”, 1903, nr. 8, etc.

Terminându-și în mod strălucit studiile, în anul 1904 (cu *magna cum laude*), obține o bursă pentru specializare în Germania, dar se prezintă și la examenul de capacitate prin care primește o catedră de istorie, la care însă n-a funcționat efectiv, punându-și un suplinitor în fiecare an, cum erau atunci uzanțele.

Se stabilește în iarna anului 1904 la Jena, pentru a se acomoda cu clima germană și cu viața universitară de aici.

În martie 1905 pleacă la Berlin, unde se va încadra perfect în atmosfera de studiu a antichității, romane în primul rând, pe care o inițiasse marele istoric – laureat al Premiului Nobel pe anul 1902 – Theodor Mommsen, mort cu doi ani mai devreme. Aici a audiat profesori și istorici de renume precum Eduard Meyer și Otto Hirschfeld, dar și pe un filosof al istoriei ca Georg Simmel³. Își încebe studiile abia la sfârșitul anului 1908 – după un periplu benefic, mai ales pentru sănătate, dar și pentru spirit, prin Italia – la Universitatea din Breslau, cu publicarea tezei despre *Naționalitatea negustorilor în Imperiul Roman*⁴, la profesorul Conrad Cichorius, și susținerea unei conferințe despre *Romanizarea provinciei Dacia* – expresie a dorinței sale de a face cunoscută în afară istoria poporului său.

Va mai sta însă câteva luni în Germania, pregătind studiul despre Marcus Aurelius⁵. Revine în țară și ține patru conferințe despre filosofia greacă, în cadrul *Universității libere* organizate de Nicolae Iorga la Vălenii de Munte, lăsând o bună impresie prin orizontul filosofic pe care-l demonstra.

Apoi dă la țipar lucrarea despre *Marcus Aurelius* și în octombrie este confirmat profesor suplinitor la catedra de istorie antică și epigrafie, rămasă vacantă prin moartea lui Grigore Tocilescu (18 septembrie 1909). Peste un an va fi numit director al Muzeului Național de Antichități.

Cu aceasta începe o strălucită carieră didactico-științifică, care-i va prilejui multiple satisfacții spirituale lui Vasile Pârvan, mai ieri discipolul colegilor săi de acum, care l-au înconjurat cu căldură și înțelegere, conștienți de caratele personalității noului lor confrate.

În 1911 Vasile Pârvan publică o nouă lucrare intitulată *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului roman*, în care, pe lângă problema de bază – a începuturilor creștine în spațiul nord-dunărean, date de el în secolul al III-lea – atinge în plan secundar și ideea etnogenezei românilor, problemă numită de el mai târziu „taină cea mare a istoriei noastre” și pe care o va urmări cu pasiune până la sfârșitul vieții. În același an, ca o recunoaștere a meritelor sale pe plan științific, este ales membru al Academiei Române la secția istorică.

Campaniile de săpături arheologice pe care le-a inițiat și condus în Dobrogea (la Ulmetum, Histria, Poiana, Tomis etc.) au îmbogățit știința istorică românească cu noi date, mărturii, știri și izvoare, Pârvan dovedindu-se un adevărat ctitor pentru disciplina respectivă, rezultatele predecesorilor – Alexandru Odobescu și Grigore Tocilescu – fiind mai mult decât modeste. Nu este însă singura lui ctitorie, căci inițiativele sale s-au succedat într-o cadență rapidă – savantul parcă simțindu-și sfârșitul prematur – și bucurându-se de un larg ecou cultural.

Împreună cu N. Iorga și G.M. Murgoci a fondat în anul 1913 *Institutul de Studii Sud-Est Europene*, cu scopul de a contribui la cunoașterea popoarelor din spațiul carpato-balcanic, popoare unite prin tradiții și interese comune.

În 1918 este co-fondator – cu Dimitrie Gusti – al *Asociației pentru studiu și reforma socială*, care își va avea revista proprie, bine cunoscută în epocă (*Arhiva pentru știință și reformă socială*, 1919-1943) și în care Pârvan a publicat studiul de mare rezonanță *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane*, în același an. Tot cu D. Gusti, dar și cu prietenul său cel mai bun, Marin Simionescu-Rîmniceanu, și cu Aristide Blank, înființează în 1920 Editura Cultura Națională, care va deveni o instituție fundamentală în domeniu în perioada interbelică.

A înființat apoi – și a condus – Școala Română din Roma (Academia di Romania), reprezentând cu strălucire știința și cultura românească în Italia și nu numai acolo.

³ Este curios faptul – remarcat de Al. Zub – că Pârvan n-a arătat nici un interes pentru doi gânditori de faimă deja pe atunci, precum Wilhelm Dilthey (filosof al istoriei) și Heinrich Wölfflin (filosof al artei), înscriși cu cursuri în programul universității respective. Cf. Al. Zub, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, București, 1983, p. 60.

⁴ Fragment dintr-o lucrare proiectată, dar nefinalizată, intitulată *Negotatores*.

⁵ Titlul complet era *M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus*. A.D. 138-161. Studiu istoric.

Din anul 1913, când a fost confirmat membru activ al Academiei Române (discursul de recepție îl va rosti la 28 mai 1914), viața lui Vasile Pârvan s-a împletit inextricabil cu a instituției la ale cărei renume și dezvoltare a contribuit decisiv. Academiei îi revenea, mai ales după primul război mondial, potrivit concepției sale, un rol însemnat în opera de reconstrucție a țării, prin mobilizarea tuturor energiilor capabile să fortifice națiunea pe plan cultural. Vasile Pârvan a fost considerat sufletul Academiei noastre (ales vicepreședinte al acestei înalte instituții în 12 iunie 1920, reales în anii 1921 și 1922, iar din 5 iunie 1923 – secretar general), căci el s-a implicat în toate problemele cu care s-a confruntat aceasta într-o epocă convulsionată pe plan social-politic (războiul, Unirea, reconstrucția etc.), propunerile și inițiativele sale bucurându-se de o largă audiență. Funcțiile avute în cadrul Academiei l-au bucurat desigur, dar l-au și stimulat în direcția sacrificiului interesului personal pe altarul celui național – ceea ce n-au putut nega nici adversarii săi.

De fapt, întreaga viață a lui Pârvan este ilustrarea practică a crezului său despre muncă – adevărată religie pentru el, văzută ca valoare supremă: „Munca e ritmul vieții. Ea dă ca și libertatea tărie și frumusețe și caracter propriu ființei noastre”⁶. Cultul muncii, al creației, singura capabilă să dea sens existenței umane – iată ideea regăsită pretutindeni în întreaga sa operă și activitate.

Cum destinul nu i-a hărăzit decât o scurtă fericire familială (s-a căsătorit în noiembrie 1913, iar în august 1917, aflat în refugiu la Odesa cu soția, aceasta și-a pierdut viața la nașterea unei fetițe, moartă și ea), munca în beneficiul științei românești a fost totul pentru el, cu dcosebire în ultimii zece ani ai vieții. O muncă îndârjită, care a fost văzută de unii doar ca expresie a unei malade ambiții personale. În schimb, D. Gusti va intui drama prin care trecea acesta. Atunci, va spune el, „ideea morții îl inundase așa de puternic, încât el însuși dorea odihna eternă”⁷. Va rămâne un însingurat în mijlocul semenilor săi. În tumultul evenimentelor postbelice, el face elogiul tăcerii: „Tăcerea e centrul lumii... Tăcerea e zeul necunoscut”. Și, mai departe: „Ci la omul atins de Zeul Necunoscut speranța e tăcere, voința e tăcere, durerea e tăcere, iubirea e tăcere, moartea e tăcere. Și viața însăși, în întregul ei, e tot o luptă pentru tăcere...”⁸.

Și totuși, în tăcerea și însingurarea sa, Pârvan va munci fără preget, dezinteresat, elaborând operă după operă, fiind prezent în prim-planul manifestărilor științifice din țară și din străinătate, unde este tot mai des invitat și apreciat tot mai mult.

În aprilie 1923 participă la Bruxelles la Congresul Internațional de științe istorice și publică la Editura Cultura Națională volumul de eseuri *Memoriale*. Peste un an ia parte la primul Congres de bizantinologie, organizat în capitala țării noastre, fiind printre organizatori. În anul 1926 este invitat la Cambridge și Londra, unde conferențiază despre Dacia, prelegerile respective constituind substanța volumului care va apărea postum în limba engleză (*Dacia*, 1928, Cambridge. Prima ediție în românește este publicată de Radu Vulpe în 1937).

Deși bolnav, răspunde invitațiilor care i se fac și conferențiază la Paris în lunile aprilie și mai 1926 (despre *Dacia în epoca celtică*) și este ales, la Geneva, în *Comitetul Internațional de științe istorice*, alături de istorici de renume precum H. Pirenne, Fr. Meynecke, De Sanctis etc.

Cele două lucrări de filosofie a istoriei și a culturii – *Idei și forme istorice* (1920) și *Memoriale* (1923) – pun în lumină nu numai vocația sa de gânditor – un gânditor „născut, iar nu făcut”, cum va spune D. Gusti⁹ – preocupat de destinul existenței umane, dar și virtuțile de eseist și literat ale lui Pârvan, „geniu muzical și solemn”, cum l-a caracterizat G. Călinescu.

⁶ Vasile Pârvan, *Memoriale*, București, 1923, p. 78.

⁷ D. Gusti, *Personalitatea lui Vasile Pârvan. Un model academic*, în idem, *Opere*, vol. II, ed. Ovidiu Bădina și Octavian Ncamțu, București, 1969, p. 350. O predispoziție spre tragic, spre singurătate și tăcere probabil că V. Pârvan o avea nativ. Dar în 1913, la 30 mai, când este primit membru activ al Academiei Române, în cuvântul adresat noilor săi colegi (până atunci fusese, timp de doi ani, membru corespondent) el era nu doar entuziast, ci și încrezător în viață: „Sper că soarta va fi așa de îndurătoare cu mine, ca să-mi dea puterea și răgazul de a lucra de aici înainte destul de mult, pentru a mă face, măcar în anii bătrâneții mele, vrednic de bunătatea cu care m-ați judecat și m-ați primit așa de devreme între domniile voastre”. Vasile Pârvan, *Scrieri*, ed. de Alexandru Zub, București, 1981, p. 197-198.

⁸ Vasile Pârvan, *op. cit.*, p. 212-213, 215.

⁹ D. Gusti, *op. cit.*, p. 351.

Ultimele sale lucrări: *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* (1924, ed. a II-a, 1974) și *Getica. O încercare de protoistorie a Daciei în mileniul I a. Chr.* (1926, ed. a II-a 1982) – aceasta încheșată cu mari eforturi, cu câteva luni înaintea morții sale – ca și *Dacia*, publicată postum, îl readuc pe Vasile Pârvan în fața problemei pe care nu o putea eluda nici unul din marii noștri istorici: aceea a originii și continuității poporului român sau, altfel spus, „misterul etnogenezei”¹⁰.

Operă fundamentală pentru cultura noastră, stând prin viziunea largă și inedită și prin erudiție alături de monumentală carte a lui G. Călinescu, *Istoria literaturii române* (1941), *Getica* a fost concepută inițial doar ca o „încercare”, iar apoi ca o parte a unei masive trilogii. Prematura dispariție a istoricului-filosof a întrerupt redactarea acestei mari sinteze care lărgea, printr-o documentare de o amploare fără precedent, spațiul istoriei noastre cu mai bine de un mileniu, luminând cu puterea geniului său zonele obscure ale începuturilor și reliefând totodată rolul elementului geto-dac în etnogeneza românilor. Cu toate că unele teze din *Getica* sunt discutabile și au fost contestate¹¹, cei mai mulți o apreciază – încă – elogios¹².

Personalitate fascinantă a spiritualității noastre, unic și inimitabil în tot ce a scris și a înțeles, Vasile Pârvan a exercitat o puternică atracție asupra contemporanilor, îndeosebi a tineretului, fiind socotit unul dintre marii pedagogi ai neamului. „Ar fi putut conduce destinele unui popor sau rosturile unei religii”, va afirma, și nu singular, G. Călinescu¹³. De fapt, chiar Pârvan mărturisese odată că i s-a făcut – neoficial, după război – propunerea de a prelua conducerea noului partid, Partidul Național Țărănesc. De ce n-a acceptat, nu era greu de înțeles, după trista experiență politică prin care trecuse în anul 1914¹⁴.

Apoi, cum va scrie la zece ani de la moartea acestuia un mare admirator al său, „atunci când s-a întemeiat Patriarhia noastră mulți au văzut în Pârvan pe omul cel mai indicat pentru a fi primul patriarh al românilor. Pârvan își cunoștea bine sufletul și a declinat onoarea ce i se propunea”¹⁵. Deci Pârvan a refuzat și această ofertă, căci nu se vedea pe sine – cel care vorbea atât de vibrant și de cald despre singurătate și tăcere, obsedat de gândul morții, de unde și patosul muncii și al datoriei, atât de incandescent trăite – potrivit să conducă viața spiritual-religioasă a românilor. Cu atât mai mult cu cât creștinismul pe care-l profesa el era mai mult de factură antică. Cum bine au remarcat Tudor Vianu. Ion V. Ilie și Mircea Vulcănescu – dacă ar fi să-i amintim doar pe aceștia dintre cei mulți care au scris despre Pârvan –, credința sa creștină era otnubilită de o etică pe care nu doar o profesa, ci o și trăia. Deși se simțea creștin – între sfânt și erou îl prefera pe primul –, concepția sa istorică despre ritm și devenire îl făcea să nu creadă în nemurirea sufletului.

Sufletului, obsedat de dorul infinitului și nemuririi, el îi spune tranșant, în stilul său poetic: „Nu spera în ceea ce nici stelele care ne apar veșnice nu au. Ci adevărul e acesta: Fericiți cei care nu-și irotesc

¹⁰ Peste aproximativ zece ani istoricul Gheorghe I. Brătianu va publica *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*. București, 1937.

¹¹ A se vedea studiul lui Lucian Blaga, intitulat *Getica* din revista „Saeculum”, t. I, 1943, nr. 4, p. 3-14. Un comentariu asupra diferențelor de concepție dintre Blaga și Pârvan, în studiul lui Lucian Valea, *De la Getica lui Vasile Pârvan la «Getica» lui Lucian Blaga*, în „Hieriasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani”, 1979, p. 72-91.

¹² Academicianul istoric Emil Condurachi o apreciază la superlativ: „Rar sinteză istorică să genereze mai multe idei, să promoveze mai ample cercetări, să imprime culturii românci un mai mare respect pentru capacitatea de muncă și putere de sinteză, de care a dat dovadă în această lucrare Vasile Pârvan”. Cf. Emil Condurachi, *Pârvan astăzi*, în *Vasile Pârvan interpretat de...*, București, 1984, p. 153.

¹³ A se vedea în acest sens Emanoil Bucuța, *Vasile Pârvan al amintirii*, în *Vasile Pârvan interpretat de...*, p. 55, precum și Zigu Ornea, *Tradiționalism și modernism în deceniul al treilea*, București, 1980. Acesta din urmă afirmă că fuziunea celor două grupări (a lui Mihalache și a intelectualilor ieșeni în frunte cu Paul Bujor și C.I. Parhon) din care a luat naștere Partidul Țărănesc s-a făcut în cabinetul lui Vasile Pârvan de la Universitate. Cf. *op. cit.*, p. 52.

¹⁴ Într-o conferință la Ateneul Român (9 noiembrie 1914) Vasile Pârvan afirmase că România nu este pregătită să intre în războiul ce începuse, nici militar, nici diplomatic, pledoaria sa fiind pentru pregătirea cu seriozitate în vederea înfăptuirii idealului național. A fost perceput însă de membrii Ligii culturale ca defetist și antinaționalist, fiind exclus din Liga al cărei vicepreședinte era și supus unor nedrepte atacuri în presă. Pârvan a publicat imediat o broșură (13 p.) intitulată *Părerile unui trădător de neam*, în care își explica – evident cu amărăciune – poziția sa, greșit, tendinșii interpretată.

¹⁵ Ilie Ion, *Vasile Pârvan, poetul neliniștii, singurătății și tăcerii*, Craiova, 1937, p. 97.

*viața, căci o alta nu e; Fericiți cei care luptă împotriva morții, creând mereu, gânduri și viață, căci fiecare clipă mai mult, trăită în frumusețe, e o întregă eternitate; Fericiți veți fi, când veți avea credința că în Cosmos nu e nici viață, nici moarte, nici bucurie, nici întristare, ci numai mișcare, numai devenire: din eternitate, în nemărginire*¹⁶.

Cum se explică atunci faptul – paradoxal în aparență – că Pârvan era considerat potrivit pentru a conduce destinele unei religii de care-l despărteau – totuși – atâtea? Mircea Vulcănescu aprecia drept „de netăgăduit” influența pe care a exercitat-o Vasile Pârvan „asupra reîndrumării spre creștinism”¹⁷ a generației mai tinere.

La aproape două decenii de la dispariția sa, G. Călinescu constata că Vasile Pârvan este încă viu în conștiințele celor tineri care nu l-au cunoscut și deci nu l-au ascultat. Explicația ar fi, potrivit lui G. Călinescu, în însăși opera tipărită a lui Pârvan: acesta „e primul care să fi vorbit tinerilor despre spiritualitate, despre neliniște...”¹⁸.

Marea și tragica suferință – pe care Pârvan nu a deplâns-o, ci a elogiato-o! –, neliniștea în fața neantului, care vibra în el, l-au singularizat în epocă, făcându-l să atragă, ca un veritabil magnet, mai ales tineretul. Dezamăgit de contemporani – a fost de atâtea ori atacat și insultat, de la profesorul său de limba greacă D.N. Burileanu, care l-a acuzat de plagiat¹⁹ în lucrarea *Marcus Aurelius* și până la Pompiliu Constantinescu, și de la E. Lovinescu la Paul Zarifopol²⁰ – se va abțina să caute printre ruine viața înaintașilor, și să le descifreze gândurile și visurile²¹.

Vasile Pârvan n-a fost doar istoricul total, ci și unul dintre acele rare exemplare ale multilateralității și universalității spiritului românesc, atât de elocvent ilustrate de D. Cantemir, M. Eminescu, B.P. Hasdeu, N. Iorga, M. Eliade și alții. Nu numai că s-a manifestat în atâtea direcții – fiind istoric, arheolog și epigrafist, filosof al istoriei și al culturii, sociolog și pedagog, literat și moralist, dascăl și organizator de instituții²² etc., dar a fost, cum afirmă Alexandru Zub, cel mai penetrant și mai cunoscut exeget pârvanian, „un înnoitor în oricare dintre domeniile abordate”²³, mișcându-se pe spații largi, demersurile sale vizând monumentalitatea²⁴.

Și cu toate acestea omul Pârvan a fost superior operei. Doar așa se explică faptul că toți cei care l-au văzut și audiat o singură dată nu l-au mai putut uita. Sunt de amintit, aici, printre mulți alții, profesorul Ilie Ion, în anii '20 custode al bibliotecii Facultății de litere de la Universitatea bucureșteană, și N. Steinhardt care, abia ieșit din vârsta copilăriei (avea doar 15 ani!), elev de liceu fiind, s-a „furișat” în aula (este vorba de sala IV de la Universitate unde, în fiecare miercuri, de la ora 17, Pârvan își ținea prelegerile). Amândoi au fost frapați și cucerțiți, pentru totdeauna, nu atât de conținutul celor expuse, ci de persoana

¹⁶ Vasile Pârvan, *Memoriale*, p. 127.

¹⁷ Mircea Vulcănescu, *Vasile Pârvan*, în *Chipuri spirituale. Dimensiunea românească a existenței*, vol. 2, București, 1996, p. 211. Observație interesantă, căci, imediat, Mircea Vulcănescu recunoștea că „experiența lui Pârvan era departe de a fi creștină...”, *ibidem*.

¹⁸ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. de Al. Piru, București, 1982, p. 949.

¹⁹ Concurând cu fostul său student pe această catedră, D.N. Burileanu înțelegea să-și aproprie catedra prin descalificarea publică – chiar și prin minciună – a acestuia. Gestul l-a mâhnit mult pe Pârvan, văzând în el „ignoranta sau criminala perfidie” și „răzbunarea oriental-perfidă” a calomniatorului său. Cf. *Vasile Pârvan. Corespondență și acte*, ed. Al. Zub, București, 1973, p. 93.

²⁰ „Pârvan a dat viață ruinelor, a făcut să vorbească mormintele, a reînviat pe morți”. Cf. D. Gusti, *op. cit.*, p. 355.

²¹ A se vedea și sprijinul dat de Vasile Pârvan la înființarea Universității Daciei Superioare, în 1919, la Cluj-Napoca, în entuziasmul adus de realizarea visului secular al românilor, la 1 decembrie 1918. Nu numai că a ținut prelegerea inaugurală, cu titlul semnificativ *Datoria vieții noastre* (3 noiembrie 1919), dar a și predat patru cursuri și a făcut un seminar, din păcate numai în primul semestru, căci negăsind, se pare, aici mediul pe care-l dorea, s-a întors la București. Cf. Mircea Cenușă, *Vasile Pârvan și Universitatea Daciei Superioare*, în „Tribuna”, Serie nouă, Anul IX, 1997, nr. 24, p. 1-2.

²² Cf. Al. Zub, *Vasile Pârvan. Dilemele unui istoric*, Iași, 2002, p. 44.

²³ *Ibidem*, p. 43-44.

²⁴ Ilie Ion, *op. cit.*, p. 89.

vorbitorului, de farmecul și puterea lui de sugestie²⁵, de acel indelebil amestec de „candoare și curăție” degajat de acesta.

De altfel, însuși Pârvan, referindu-se la împăratul-filosof Marc Aureliu, pusese în binomul om-operă accentul pe primul termen al acestuia: „Nu e mare Marcus ca filosof, ci ca om; și nu filosofia, ci viața lui filosofică trebuie să ne intereseze când dorim a-l cunoaște”²⁶. Cuvinte memorabile, profetice chiar, fiind atât de potrivite și pentru Vasile Pârvan, filosof al singurătății și al tăcerii...

---

²⁵ N. Steinhardt, *Pârvan: Noi suntem cei ce murim*, în *Critică la persoana înfii*, 1983, p. 237. Devenit între timp monah la Mănăstirea Rohia, la 55 de ani de la acea lecție, Steinhardt va „desluși” înțelesul acelei amintiri, imaginând în trupul „țeapăn și scund” al lui Pârvan „un suflet de aghios, de agheios, de nerobit pământului, lumescului, adică un sfânt”. *Ibidem*, p. 238.

²⁶ Vasile Pârvan, *M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus. A.D. 138-161. Studiu istoric.*, în *idem, Studii de istorie a culturii antice*, ed. Nelu Zugravu, București, 1992, p. 78.

IZVOARE – ANALIZE ȘI METODE

DESPRE UN FRAGMENT DIN LETOPISEȚUL CANTACUZINESC

ȘTEFAN ANDREESCU

„...Deci când au fost în octombrie 25 dni, sâmbătă, lovitu-s-au străjile din jos de mănăstirea Plumbuitei, și fură foarte rău înfrânți”. Așa începe, în *Letopisețul Cantacuzinesc*, povestea luptei decisive care, în toamna anului 1632 a făcut din Matei aga din Brâncoveni stăpânul Țării Românești¹. A doua zi, duminică, s-a consumat ultimul act al confruntării, adică lupta principală dintre cele două oști. A pretendentului Matei și a domnului numit de Poartă, Radu, fiul lui Alexandru vodă Iliș al Moldovei. Iar în cursul acestei bătălii, ne spune același *Letopiseț Cantacuzinesc*: „hasna lui Matei vodă au fost arhanghel Mihail, iar hasna Radului vodă au fost Orac Mîrzea, capul tătarilor”².

Despre ultima frază reprodușă Cătălina Velculescu a făcut următoarea observație: „Ne întrebăm ce-i spune o asemenea frază unui specialist deprins cu literatura modernă, chiar după ce va fi aflat că *hasna* (un cuvânt turc, „prețios”, preluat din persană) înseamnă *înărire, apărător*, sau – cu termenul figurat românesc – *scut*. Se remarcă probabil paralelismul antitetic, repetiția subiectului și a predicatului, iar din subtext, ironia...”. În continuare, tot Cătălina Velculescu a stăruit cu drept cuvânt asupra cultului Sf. Mihail în vremea lui Matei Basarab și a semnificației lui³.

În cele de față dorim să ne oprim asupra celui alt termen din „binomul” pus înaintea ochilor noștri de cronică: cine a fost, de fapt, „Orac Mîrzea”? Numai după ce vom ști cine era el vom putea înțelege până la capăt sensul frazei din *Letopisețul Cantacuzinesc*.

Cronicile otomane ne spun că vestitul Cantemir Mîrza. căpetnia tătarilor nogai din Bugeac și cel mai prețios auxiliar al Porții din zona de nord-vest a Mării Negre după 1621, a avut doi frați, pe nume „Selman Șah” și „Orak Mîrza”. Aceștia, în împrejurările din primăvara anului 1637, când Cantemir Mîrza s-a refugiat la Poartă – el neputând rezista presiunii hanului Înaiet Ghirai -, s-au înfățișat înaintea hanului împreună cu alți câțiva mîrzaci și i-au cerut iertare, supunându-i-se. Împreună cu „sapte-opt mii de ostași nogai”. „S-a văzut că s-au supus în mod forțat, dar au fost iertați” – adaugă cronică⁴.

Ulterior, „s-a răspândit zvonul printre tătari că hanatul a fost acordat altcuiva. Presupunând că noul han va veni dinspre mare, hanul <Înaiet Ghirai> a plecat cu oastea sa pentru paza țărmurilor”, adică s-a deplasat în Crimeea, căci mai înainte știm că el prădase în ținutul Celății Albe, unde sălășluia tribul lui Cantemir. Frații hanului, pe nume Hüsam Ghirai și Saadet Ghirai, care dețineau rangurile de „nuredin” și – respectiv – „kalgay-sultan”, au fost lăsați la Oceakov, împreună cu tătarii nogai ce se închinaseră, de bună seamă spre a întâmpina un eventual atac pe uscat. De aici încolo nu facem decât să transcriem din cronică:

„Selman Șah și Orak Mîrza, frații lui Cantemir, mâncau, beau și petreceau împreună cu Hüsam Ghirai și Saadet Ghirai. Aceștia <frații lui Cantemir>, fiind păziți, de câte ori se îmbătau le spuneau în față: «Noi le-am întors spatele lui Cantemir și osmanliilor și ne-am supus vouă» tatarilor din Crimeea. Și așa, neamul nogailor trăia nomad, simulând că este gata cu ei pentru orice.

Frații lui Cantemir au văzut însă că totul este în zadar, câmpul pustiu, Hüsam Ghirai și Saadet Ghirai zi și noapte beți, își pierduseră mințile...<Au socotit> că este prilejul. Au dat de știre, pe ascuns,

¹ *Istoria Țării Românești (1290-1690)*. *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu și D. Simionescu, București, 1960, p. 102; I. I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopisețului Cantacuzinesc*, în „Mitropolia Olteniei”, an. XIII, 1961, p. 537.

² Data exactă a bătăliei decisive a fost duminică 21/31 octombrie 1632; ea s-a dat la Obilești, în marginea dinspre satul Floreștii de Sus (Paul Cernovodeanu, *Noi precizări privitoare la bătălia câștigată de Matei Basarab în împrejurimile Bucureștilor*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, t. XXII/2, 1985, nr. 2, p. 623-629).

³ Cătălina Velculescu, *Între scriere și oralitate*, București, 1988, p. 31-32; vezi și Ștefan Andreescu, *Restituito Daciae*, vol. II, București, 1989, p. 225.

⁴ Mihail Guboglu, *Crestomațe turcă. Izvoare narative privind istoria Europei orientale și centrale (1263-1683)*, București, 1977 (pe copertă: 1978), p. 576-577; vezi și *Cronici turcești privind țările române*, vol. III, întocmit de Mustafa A. Mehmet, București, 1980, p. 78-79).

tribului nogai ca să fie pregătit pentru un atac peste noapte. Dar Saadet Ghirai a bănuțit pregătirea armelor și unele acțiuni <de atac> ale nogailor și l-a înștiințat pe fratele său, Hüsam Ghirai, zicându-i: «Pregătirea nogailor <impotriva noastră> este evidentă, aceștia ne vor nimici». Dar fratele său, Hüsam Ghirai, fiind un bețiv îngâmfat, i-a răspuns: «Aceștia sunt o ceată (*alay*) slabă, care de frica săbiei noastre s-a aciuțit la subțioara noastră, mai ales că, Kantemir nu este printre ei. Că sunt atotputernici, ar fi o născocire de răutate! Astfel, nu l-a crezut și l-a ocărât pe fratele său rușinându-l. Frații lui Kantemir, fiind întrebați «care este cauza acestor pregătiri», răspundeau că dacă o ceată trebuie să plece în alte ținuturi, «oare nu trebuie să-și ia lucrurile și uneltele?». Prin aceasta înlăturau anumite bănuțeli.

În sfârșit, într-o noapte au găsit prilejul, când Hüsam Ghirai și Saadet Ghirai erau beți turtă, <și> i-au ucis și pe <ei> și pe toți tătarii, oameni de-ai lor, răzbuunându-se. Apoi, și-au ridicat oastea de nogai, au venit și au ocupat vadul Ōzi, făcând arz la Poartă asupra celor întâmplați⁵. Știrea a sosit la Istanbul pe data de 30 aprilie 1637 și a fost numaimdecăt raportată padișahului, întrucât era o veste foarte bună. Dar aceeași veste, când a fost auzită de Inaiet Ghirai, se pare că i-a zdrcințat notărea de a rezista și – nu fără oarecare șovăială – l-a determinat să apuce calea Porții, spre a încerca să obțină iertarea sultanului. Până la urmă, cum se știe, cei doi rivali, Cantemir Mirza și Inaiet Ghirai, și-au găsit într-adevăr „dreptatea”, dar într-un chip tragic: au fost amândoi executați, în vara și toamna anului 1637, din porunca sultanului Murad al IV-lea.

Astfel a devenit han la Crimeii Bahadîr Ghirai (1637-1641). Iar în timpul domniei acestuia s-a petrecut încă un episod legat de numele lui Orak Mirza, cu care de altminteri acesta și-a și încheiat existența. El se află consemnat în partea inedită a relației de călătorie a lui Nicolò Barsi. Textul acestei relații se păstrează la Biblioteca Națională din Paris, transcrierea secțiunii inedite fiindu-ne pusă la dispoziție, cu multă amabilitate, de către colegul și prietenul Matei Cazacu.

La un moment dat, Barsi, care scrie în 1640, povestește că în anul precedent tătarii nogai au pus la cale uciderea hanului „che hoggi vive”, adică a lui Bahadîr Ghirai. Ei ar fi vrut să-l înlocuiască prin fratele său, care sălășluia „nelle parti di Circassia”. Însă emisarul lor, care ducea scrisori către acest frate al hanului, a fost prins. Hanul, după ce a citit scrisorile și a descoperit trădarea, a păstrat tăcerea ca să nu pricinuiască tulburări.

A vestit pretutindeni, în schimb, că deoarece „li Cosacchi di Russia” se găsesc la hotare, până în opt zile să fie pregătită oastea pentru apărare. I-a adus lângă sine pe cei doi frați – cel mic fusese în Persia – și a poruncit ca cel mare „se n'andasse con sessanta milla huomini alla fortezza d'Oz” (Oceakov), lângă care își aveau tabăra tătarii nogai. „Custodito che hebbe le fortezze principali, <hanul> mandò a chiamare il capo di suddetti Nogai, il quale si nomava Orach-morza, e <con> tutto specie d'amicitia l'invito à cena, dicendoli voler trattar seco cose di suo sommo contento. Cenando allegramente. lo fece imbricare e di poi commandogli che di gratia cantasse un poco una certa canzona (?) che egli assieme con Salmarza Morza havevano composta sovra di quei suoi fratelli che in tempo di Cantemir bascia essi havevano amazzato”. Apoi, hanul i-a poruncit vistiierului să-i dea lui Orak Mirza o sută de „ungari” (ducați). Ba chiar și-a scos din jurul gâtului un mare lanț de aur și îl însuși i l-a atârnat de gâtul lui. L-a și sărutat și i-a ținut un discurs.

Târziu, beat, Orak Mirza a fost scos pe scări. Traversând curtea către locuința sa, „ecco farsî accanti (sic!) molti soldati armati”, care „prendendo a viva forza il povero capitano lo tagliarono in minutissimi pezzi alla presenza de quei suoi servi...”. Așa se face că Orak Mirza a trecut „dalla figura al figurato e dal sonno alla morte”. Și Barsi mai adaugă: „Furono presi i quarti di quel infelice cadavero e gettati nelle latrine della corte”⁶.

Așadar, în anul 1639 Orak Mirza era nici mai mult nici mai puțin decât căpetenia tătarii nogai, care, conform unui alt misionar catolic, Giovanni Giuliani da Luca, erau cei „di fuori di questa penisula, et confinano colla Russia =<Ucraina>. con la Moscovia, et con la Circassia”⁷. Oricum, chiar dacă acum, în 1639, complotul contra lui Bahadîr Ghirai nu a izbutit și Orak Mirza și-a pierdut chiar viața, nu rămâne mai puțin faptul că, doi ani mai devreme, a contribuit la răsturnarea hanului Inaiet Ghirai.

Atât știm deocamdată despre acest personaj. Dar este suficient spre a ne da seama de ce autorul cronicii menționești i-a folosit numele în imaginea pe care a construit-o în fragmentul citat la început. Pe de altă parte, știm că în 1632 Cantemir Mirza a primit un ordin expres din partea Porții să păzească Țara Românească de pribegii veniți de peste munți⁸. El a îndeplinit acest ordin, trimițând în ajutorul lui Radu, fiul lui Alexandru vodă Iliăș – protejatul Porții – pe însuși fratele său. Nu a fost vorba deci, în împrejurările din anul 1632, de o intervenție a hanatului Crimeii.

⁵ M. Guboglu, *op. cit.*, p. 579-581.

⁶ Bibliothèque Nationale, Paris, *Nouvelles acquisitions latines*, 1891, f. 59-86 v°.

⁷ Potrivit cronicilor otomane, „neamul nogai se împărțea în trei triburi, unul era «Ulu Nogay» (Nogaii mari), care nu se supuneau nici unui suveran (padișah), altul era dc asemenea «Küçük Nogay» (Nogaii mici), care de nevoie se supuneau hanilor din Crimeea, între ei era dușmănia. În fine, unul era «Mansurii» (Victorioșii), caracterizați pentru violența lor pentru vărsare de sânge”. Cantemir Mirza era „bey al acestui neam numit Mansur” (M. Guboglu, *op. cit.*, p. 574).

⁸ Vezi Ion Sârbu, *Relațiile externe ale lui Matei Vodă Basarab, 1632-1654 (Cu privire la istoria Orientului European)*, trad. și ed. de Rudolf Gräf, Timișoara, 1992, p. 178, nota. 113.

TESTAMENTE TRANSILVĂNENE (1540-1600)

TUDÓS S. KINGA

Colecția de documente *Testamente Transilvănene (1540-1600)* oferă o culegere selectivă din testamentele nobililor transilvăneni întocmite în a doua jumătate a sec. al XVI-lea. Dintre aceștia mulți, de-a lungul vieții lor au jucat un rol important în viața socio-culturală a Transilvaniei voievodale: Farkas Kovacsóczy (1591), cancelar al Transilvaniei, Mihály Gyulay (1570), consilier princiar, György Vass (1585), consilier secret al Principelui, Miklos Patoczy (1565), comite de Zarand, Gergely Frátay (1572), comite de Cluj, Ferenc Geszty, cancelar și căpitan al cetății Deva, Gáspár Bekes (1579), căpitan suprem al oștilor regale ale Poloniei în vremea lui Ștefan Báthori și alții.

Printre testatori se numără și soții de aristocrați ca de exemplu: Katalin Lévy (1551), soția lui Ferenc Kendi, voievod al Transilvaniei, Ilona Dolhai (1567), soția consilierului Gáspár Kornis, Anna Báthori (1557), cumnata regelui Poloniei Ștefan Báthori și alții.

Redactarea testamentelor în secolele XVI - XVII era o practică răspândită în mediile ardelenese mai înstărite, dar nu era un drept exclusiv. Principii, nobilimea, orașenii aveau și alte categorii sociale transilvănene își rânduiau averea și soarta urmașilor în scris. Cu alte cuvinte, cum preciza soția lui Gábor Kendi, Anna Révai, în testamentul său: „*Az kereszteny embernek módja es regi szokások szerint cselekdjem Testamentomban en is rendelest teszék*” adică „ca să fiu un bun creștin și în acord cu vechile obiceiuri fac și eu testament și rânduială testamentară”.

Pe baza legislației transilvane din secolul al XVI-lea și „un nobil de rând” putea să întocmească un testament după împlinirea vârstei de 12 ani, vârstă la care putea să se afirme într-un cadru legal față de alții¹. În această situație s-a aflat György Drágffy (1555), care și-a întocmit primul și - până la urmă - ultimul testament², înainte de a fi trimis la curtea regală pentru instruire. Mai trebuie menționat că teoretic orice persoană adultă care dispunea de bunuri putea să scrie sau să dicteze un testament, atâta vreme cât își redacta actul de ultimă voință „nesilit de nimeni” și „cu mintea întreagă și conștiința limpede”. La 3 ianuarie 1567, soția consilierului Gáspár Kornis, Ilona Dolhai, își redactează testamentul în fața martorilor, de bună voie și nesilită de nimeni. Prefectul cetății Ujvár, László Brinyi, în testamentul lui (1590) dictat pe patul de boală în fața a doi frați ai conventului din Cluj-Mănăstur, încercat de boli, aflat în deplinătatea facultăților mintale decide să dispună de soarta averii sale. Mențiuni asemănătoare se pot găsi și în testamentul lui Ferenc Geszty, căpitan și cancelar al cetății Deva, care și-a redactat testamentul la 11 ianuarie 1593 în deplinătatea facultăților fizice și mentale. În concluzie, la întocmirea testamentelor luciditatea testatorului era un factor decisiv în fața legii, de aceea se pot citi în aproape fiecare testament aceste precizări.

Testamentele elaborate în Transilvania dobândeau caracter executoriu numai prin aprobarea princiară, astfel asigurându-se un corect și eficient transfer al moștenirii. Această confirmare putea fi solicitată de către testatori sau de către moștenitor.

Cel mai timpuriu testament în limba maghiară din acest volum este cel din 1551 întocmit la dorința lui Katalin Lévy, soția lui Ferenc Kendi, voievod al Transilvaniei (20 martie 1553 – noiembrie 1556), redactat în prezența martorilor: Mihály Gyerőffy, Balázs Toldalagi, Kristof Lipcsei, Ambrus Gáspár Deák în conacul lor din Voivodeni (Vajdaszentiván). Volumul se încheie cu testamentul Annei Bocskay la care însă nu cunoaștem locul întocmirii, iar data nu poate să fie mai târzie de sfârșitul secolului al XVI-lea.

Locul de păstrare a documentelor: Arhivele Statului Român, filialele: Cluj-Napoca, Târgu-Mureș, Sfântu-Gheorghe și Arhivele Statului Maghiar din Budapesta.

Dintre documente majoritatea erau originale și întocmite de testator. Altele, au rămas în copii, în Cancelaria Transilvaniei, iar altele deja au fost publicate în revistele de specialitate: „Századok”, „Genalogiai Füzetek”, „Magyar Családtörténeti Szemle”, „Magyar Történelmi Társ” încă pe la sfârșitul secolului al XIX-lea de către: Báró Radvánszky Béla, Veress Endre, Barabás Samu, Károlyi Árpád, Kelemen Lajos, Nagy Gyula, Br. Petrichevich Horváth Emil, Sunkó Atilla, Szabó József, Sándor Imre și K. Sebestyén József.

¹ *Werbőczy István Hármaskönyve*, red. Dr. Kolozsvári Sándor, Dr. Ováry Kelemen, Dr. Márkus Dezső, Budapeșt, 1897, p. 111, 195.

² Tânărul György Dragffy moare la vârsta de 13 ani.

Printre documentele păstrate în arhive, dar și în colecții particulare, întâlnim adesea testamente așternute pe hârtie de diferite calități și scrise în general cu cerneală de culoare neagră.

Inițial se părea că testamentele ne vor permite doar o introspecție limitată în viața nobililor din Transilvania, dar pe măsură ce am colecționat și redactat un număr tot mai mare de documente acestea ni s-a revelat în cele mai interesante aspecte ale ei. Astfel au apărut numeroase întrebări dar și răspunsuri legate de viața cotidiană a nobililor din acea perioadă, frământări sociale, politice și religioase (vezi exemplul lui Gáspár Bekes, Ferenc Geszty, István Josika, Mihály Gyulay). Ne-am confruntat cu viața intimă a testatorului precum și cu obiceiurile și cutumele lui, și, în final, ne-am putut apropia de înțelegerea aceluia moment special al celui care se pregătea să părăsească această lume.

Structura testamentelor

Testamentele redactate de către cancelarii curții voievodale, preoți și alți intelectuali sau testatori transilvăneni, sunt în concordanță cu cerințele documentelor vremii și chiar au aceeași formă ca și testamentele din Europa contemporană³.

Documentele în general sunt datate și au precizat locul redactării lor. De exemplu, în testamentul lui Menyhárt Balassa sunt menționate următoarele: „*Actum Viennae, quinta Februarii, anno domini 1568.*” Ultima dorință a lui Gergely Frátay, comite de Cluj, a fost redactată în „cetatea Făgărașului în 1572, ziua Sfântului Evanghelist Luca” adică 23 octombrie, iar Miklos Patocsy „*ten testamentomot Bewth eleo pentekoen*”, adică „făcuse testamentul la 2 martie Anno domini 1565”.

Testamentele încep cu „intitulația”, urmată de „recomandare”, care oglindește credința religioasă a testatarului și atitudinea lui față de viața de după moarte. Anna Báthori, soția lui György Báthori, în testamentul olograf din 1557 își recomandă sufletul lui Dumnezeu prin intermediul lui Isus Hristos, iar trupul pământului din măruntaiele căruia va aștepta învierea, sănătoasă fiind încă la minte și la trup, dar având înaintea ochilor prezența amară a morții. Întocmește testamentul ei. Testamentul lui Mihály Gyulay se deschide cu o invocație și cu o recomandare a sufletului în mâinile lui Isus Hristos și a trupului, pământului.

Menționăm că recomandările testamentelor incluse în acest volum sunt mult mai elaborate stilistic decât testamentele secuiești din colecția anterioară, ceea ce oglindește nivelul de cultură al celor care au redactat aceste texte⁴.

Un instrument juridic foarte important în partea introductivă a testamentului este enumerarea numelor martorilor prezenți, aceștia fiind cei care vor îndeplini dorința testatarului sau cei care garantează îndeplinirea acesteia. În general, întâlnim 3-5 de martori, dar numărul lor putea fi și mai mare.

Deseori, nobilii transilvăneni apelau la voievozi și la principe ca să fie martori, apărători ai testamentului sau tutori ai copiilor lor. János Kovacsóczy își încredințează cei doi băieți ai săi voievodului Sigismund Báthori, rugându-l să îi educe și să-i școlească pentru ca aceștia să fie de folos țării și măriei sale. Lászlo Gyulaffy îl roagă pe Kristóf Báthori să fie protectorul familiei sale și să aleagă doi oameni de seamă pentru tutoratul fiului cel mic. Testamentul lui Gáspár Bekes îi numește în primul rând ca executori testamentari pe regele Poloniei Ștefan Báthori și pe cancelarul lan Zamoyski, rugându-l pe rege să își amintească de promisiunea de a fi protectorul familiei testatorului.

După partea introductivă, urmează enumerarea bunurilor și a proprietăților și desemnarea a moștenitorilor. Regulile de transmitere a proprietății, fie ele proprietăți patrimoniale sau bunuri achiziționate de testator de-a lungul vieții, au rămas neschimbate timp de secole în Transilvania. În raportul bunurilor transmisibile (materiale și spirituale) și moștenitori (persoane, instituții), analiza testamentelor transilvănene ne conduce la următoarele caracteristici. În majoritatea cazurilor, miezul averii format din pământ și case în mod consecvent, se transmite în familie, având prioritate descendenții de sex masculin: fii, urmași de frații sau verii testatorului. István Gyulaffy, fiul cel mare a lui Lászlo Gyulaffy moștenește o treime din toate proprietățile dobândite de tatăl lui. Tot lui îi revine sarcina să păstreze toate scrisorile și actele de

³ Horváth József, Dominkovits Péter, *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*, Sopron, 2001; Hening Pier, *Testament und Vergabung von Todes wegen im braunschweigischen Stadtrecht des 13 bis 17 Jahrhunderts Braunschweig*, Waisenhaus. 1960; Chaunu Pierre, *La mort a Paris 16-e, 17-e, 18-e siècles*, Paris, 1978; Tárkány-Szűcs Ernő, *Vásárhelyi Testamentumok*, Budapest, 1981.

⁴ *Erdélyi Testamentumok, Hadviselő székelyek végrendeletei Háromszék 1548-1711*, vol. I, ed. Tüdös S. Kinga, Tg. Mureș, 2003.

proprietate, deși documentele privitoare la moșia patrimonială, care au fost confirmate prin *nova donatio* de către împărat, se află la un bun prieten de al lui. Moșiile lui Gáspár Bekes, cumpărate și donate de regele Poloniei Ștefan Báthori cu titlu de stăpânire perpetuă, rămân fiilor Lászlo și Gabriel Bekes. Iar fiii lui Gergely Fráthy, János și Miklós Fráthy rămân proprietarii și gestionarii tuturor proprietăților patrimoniale sau cumpărate. Fiii lui György Vass (1585) nu puteau intra în posesia pământurilor până la vârsta de 24 de ani. Iar fiicele Judit și Zsafia nu au avut drept de moștenire asupra averii patrimoniale. Ele putea moșteni doar moșiile cumpărate de tată în Câmpia Transilvaniei.

În lipsa moștenitorilor de sex masculin, proprietatea patrimonială era transmisă fiicelor. Averea patrimonială a lui Mihály Gyulay și cea achiziționată să fie moștenită de către cei doi băieți, se scrie în testament, iar în cazul morții acestora, la succesiune să urmeze fiicele Erzsébet și Anna.

În fine, beneficiarul moștenirii poate fi chiar o comunitate. Generozitatea în împărțirea bunurilor în scopul întăririi credinței, ne dovedește implicarea profundă a unor personalități ca și a unor anonimi în crearea unui climat cultural și emoțional centrat pe solidaritate și credință. Miklos Patócsy face donații importante spitalului (*ispotaly*) din Cluj și studenților de la colegiul din același oraș, Péter Borzássi donează o căblă de grâu săracilor din spitalul bistrițean. Dorotyá Bánffy (1586), văduva lui János Szalánczi, face donații studenților săraci lăsându-le 40 de florini, iar predicatorului din Luna, 10 florini. Donațiile pioase ale lui Ferenc Geszty (1593) se îndreaptă către construirea unei școli în Deva și restaurarea turnului bisericii reformate.

Structura testamentelor feminine nici în cazul femeilor transilvănene nu diferă cu nimic de cea a testamentelor bărbaților. În cel mai bun caz, se acordă mai multă atenție descrierii detaliate a bunurilor și a obiectelor. Bunurile lui Katalin Lévy, soția lui Ferenc Kendi, voievod al Transilvaniei, de care dispune în testament constau din: bijuterii de aur și argint cu pietre prețioase, veșminte bogat ornamentate și blănuri, obiecte din aur și argint, bani de aur. Aceste bunuri au fost donate în primul rând soțului și rudelor apropiate, precum și unor apropiați, clerici și dieci.

Anna Báthori de Somlyó lasă toată averea mobilă moștenită din prima căsătorie cu Gáspár Drágffy – pe linia Drágffy, soțului ei actual, György Báthori și tuturor urmașilor direcți, cu excepția a 6000 de florini de aur care revin fraților ei: András, Kristof și István Báthori, deoarece fiii György și János proveniți din prima ei căsătorie au murit. Lasă bani și veșminte scumpe rudelor de sex feminin, precum și însoțitoarelor sale.

În testamentul Annei Somi, odinioară soția lui Imre Balassa, voievod al Transilvaniei, comite al secuilor, apoi în momentul întocmirii testamentului, văduva lui Boldizsár Patócsi de asemenea realizează enumerarea amănunțită a bunurilor transmisibile (nu sunt menționate proprietăți imobile, moșii sau case), bijuterii de aur cu pietre prețioase, bani, veșminte, trăsuri, obiecte casnice, blănuri, covoare, obiecte din argint care sunt lăsate ca moștenire fiului ei András Balassa și fiicelor Margit și Zsafia Balassa. Ca și celelalte doamne din nobilimea transilvană, a avut preocupări de binefacere publică sprijinind prin donații testamente biserica gotică din Almașu-Mare (jud.Cluj), o biserică familială, care în mod tradițional s-a legat de evenimentele importante ale familiei Somi. În acest context este firească dorința testamentară a lui Annei Somi, de a fi înmormântată în această biserică.

Zsafia Kendi, soția lui Menyhárt Bogáti, lasă mamei sale Margit Kornis o pelerina de catifea iar lui Miklós Bogáti o fustă cu de argint. Gábor Báthori, mai târziu principele Transilvaniei (1608-1613), primește două inele cu rubin iar Miklós Báthori o cupă veche nemțească. Anna Báthori, soția lui György Báthori, primește o manta spaniolă din catifea neagră. Kristina Kendi primește o brățară gravată cu numele familiei.

În final, remarcăm anumite caracteristici specifice testamentelor transilvănene, care pun un accent deosebit pe transferarea bunurilor personale precum îmbrăcăminte, bijuterii, obiecte casnice. Remarcăm, într-o notă comună tuturor testamentelor din Transilvania, că mobilierul nu face obiectul menționării testamentare.

Spre deosebire din testamentele din volumul I, în testamentele secuiești se menționează cu prioritate bunurile imobiliare, deși în mod cert existau și acolo bunuri personale valoroase transferabile⁵.

Numirea tutorilor era un element important în ordinea testamentară. În cazul urmașilor minori, testatorul, ținând cont de anumite situații speciale, particulare, nominaliza mai mulți tutori. Pe baza legislației transilvănene în vigoare, părintele (tatăl) avea dreptul fără restricție de-a desemna în cazul urmașilor minori de sex masculin. Iar în cazul fetelor era desemnat prioritar de către rudele de sex feminin.

⁵ Erdélyi Testamentumok, vol. I.

Nobilii din Transilvania desemnau tutore și pentru soțiile supraviețuitoare care putea fi un membru de sex masculin din familie, un prieten influent, sau putea fi solicitat pentru această postură însuși principele. László Gyulaffy îl roagă pe voievodul Transilvaniei Kristof Báthori (1576-1581) să fie protectorul familiei sale și să aleagă doi oameni de seamă pentru tutoratul fiului cel mic, László Gyulaffy.

Așa cum am precizat și în volumul I al acestei, colecții, comportamentul testatorului poate fi analizat după o schemă clară⁶:

1. Motivațiile care au generat decizia repartizării moștenirii și adresabilitatea bunurilor.
2. Raportul dintre natura bunurilor transmisibile (materiale-spirituale) și moștenitori (persoane intime-străine și instituții educaționale, religioase, comunitare).
3. Efectele socio-culturale (continuitatea tradițiilor și implicarea urmașilor în respectarea tradiției, dezvoltarea acțiunilor caritabile și de protecție comunitară, dezvoltarea gradului de civilizație comunitară).

Să urmărim mai detaliat:

1. Tipurile de motivații care generează conținutul testamentelor studiate sunt diverse și se pot grupa în trei categorii:

a) – grija pentru transmiterea valorilor materiale și afectiv-spirituale urmașilor direcți sau indirecti
b) – grija pentru gestionarea în condiții optime a bunurilor materiale după moarte, ceea ce reflectă nevoia crescută de recunoaștere a prestigiului și puterii economice, dar și psihologice și sociale, în timp a testatorului

c) – nevoia de împlinire a unui sens spiritual sau religios prin dăruirea față de comunitate, cei în nevoie sau față de biserică

Implicațiile socio-culturale ale comportamentului testamentar al transilvănenilor din perioada analizată sunt semnificative.

Putem afirma pe baza cercetării noastre că această schemă de structurare și funcționare socială o regăsim în fond în toate societățile civilizate din Europa, evident cu particularitățile respective.

Dintr-o perspectivă mai largă, actul testamentar poate fi privit și ca un simbol inițiativ al parcurgerii ciclului naștere – moarte - renaștere, al conștientizării rostului tainic al devenirii ființei umane întru cunoaștere și autodepășire.

Depășirea condiționărilor pământene, legate de bunurile create acumulate și de beneficiile sociale, legate de prestigiu, onoare, respect și putere, echivalează cu autodepășirea prin renunțare de sine sau prin împărtășirea și împărtășirea expresiei obiective și subiective a propriei persoane cu ceilalți (urmași, egali, semenii sau instituții).

Testamentul nu este doar o formulă de gestionare a bunurilor materiale și de transmitere a valorilor spirituale și culturale, ci și un ritual de dobândire a libertății interioare prin renunțare la toate acestea (non-atașament) și prin dăruire de sine.

⁶ *Ibidem*, p. 429.

ETNONIME MEDIEVALE ȘI DEZBATERI ISTORIOGRAFICE. STUDIU DE CAZ: “BULGARI” DIN CRONICA LUI GUILLAUME DE TYR

OVIDIU CRISTEA

Câteva precizări metodologice

Miza rândurilor de față ar putea să pară nesemnificativă. Ce relevanță poate avea exegeza unui scurt fragment dintr-o cronică medievală ignorată aproape cu totul în istoriografia românească și care tratează un subiect foarte bine cunoscut, anume traversarea Peninsulei Balcanice de către participanții la prima cruciadă? Totuși, așa cum voi încerca să sugerez în rândurile de mai jos, analiza pasajului din opera lui Guillaume de Tyr poate fi de interes pentru problema identităților medievale, mai exact a raportului dintre terminologia etnică, așa cum apare în sursele Evului Mediu și identificările propuse de istoricii moderni pe baza analizei acestora.

Așa cum sublinia recent istoricul austriac Walter Pohl, în domeniul științelor umane identitatea este un concept paradoxal. A spune despre două lucruri că sunt identice este lipsit de sens, iar a afirma că un lucru este identic cu el însuși nu adaugă nimic în plus cunoștințelor noastre¹. În ciuda acestui paradox, studiul identităților, în special al identităților medievale, constituie un subiect la modă, care a suscitat adeseori dezbateri aprinse. Este suficient să amintim cazul originii Asăneștilor și cel al problemei etnice în cel de-al doilea țarat, „bulgar” pentru istoriografia de la sud de Dunăre, respectiv „româno-bulgar” pentru cea de la Nord de fluviu². În stadiul actual – chiar și în situația speratei aderări comune la Uniunea Europeană – problema pare de nerezolvat pentru că, în ciuda aspirațiilor politice comune, istoriografiile celor două țări se încăpățânează să aplice surselor referitoare la răscoala și țaratul Asăneștilor o paradigmă de analiză desuetă, în care etnicitatea este presupusă a fi o categorie obiectivă, un dat „cvasi-natural”, care ar putea fi supus unei determinări precise³. Acest punct de vedere presupune, în plus, că identitatea etnică medievală este statică și uniformă⁴. Statică pentru că, o dată definită, ar rămâne imuabilă, impermeabilă la orice tip de influențe; uniformă pentru că se consideră că sub un anumit etnonim ar trebui să se ascundă o „rasă pură”. Or, dacă ar fi să adoptăm acest mod de interpretare, ar trebui să presupunem că bulgarii nu au jucat nici un rol în răscoala Asăneștilor din moment ce foarte multe surse vorbesc doar despre „vlahi” sau despre „vlahi și cumani”.

Pentru a nu mai lungi o demonstrație care nu își are aici locul, cred că atunci când încercăm să aflăm ce se ascunde în spatele unor etnonime folosite de cronicarii medievali trebuie să ținem cont de o multitudine de factori, în primul rând de particularitățile textului pe care îl supunem analizei. Dacă parcurgem opera unui autor bizantin ne vom lovi cu siguranță de o terminologie arhaizantă, cu totul anacronică perioadei la care cronicarul se referă. Chiar și așa s-a observat că, de la un autor la altul, un

---

¹ Walter Pohl, *Aux origines d'une Europe ethnique. Transformations d'identités entre Antiquité et Moyen Age*, în „Annales. Histoire, Sciences Sociales”, t. 60, 2005, nr. 1, p. 183.

² Nu este aici locul de a da o bibliografie exhaustivă a problemei. Pentru punctul de vedere bulgar amintesc doar studiul lui Borislav Primov, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX)*, vol. I, București, 1971, p. 9-56 care a încercat să concilieze opiniile antagonice ale celor două școli istoriografice. Pentru punctele de vedere exprimate în istoriografia românească v. volumul colectiv *Răscoala și statul Asăneștilor*, coord. Eugen Stănescu, București, 1989. În această polemică subscriu punctului de vedere exprimat de Nicolae Șerban Tanașoca, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar*, în *ibidem*, p. 153-181 care susține că desfacerea unirii cu Roma în timpul domniei lui Ioan Asan al II-lea, în schimbul recunoașterii de către Imperiul de Niceea a titlului său imperial și a patriarhiei de Târnovo, a însemnat revenirea la tradiția politică și spirituală a primului țarat și, implicit, abandonarea ideii descendenței romane. Regatul vlahilor și bulgarilor din timpul lui Ioniță Caloian s-a transformat sub Ioan Asan al II-lea într-un țarat bulgar.

³ W. Pohl, *Aux origines*, p. 184; Patrick Geary, *Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages*, în „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien”, vol. 113, 1983, p. 16.

⁴ W. Pohl, *Aux origines*, p. 184.

anumit etnonim poate reflecta realități diferite. Sub numele de „sciți” au fost desemnate un lung șir de popoare ale stepei de la huni până la mongoli, iar „geții” i-au desemnat pe rând pe goți, pe slavi, pe unguri și pe români⁵. În sens invers, aceeași comunitate etnică poate fi desemnată de autori contemporani sau care scriu în perioade relativ apropiate de timp, sub denumiri diferite. Mihail Psellos îi desemnează pe pecenegi fie drept *patzinakoi*⁶, fie cu termenii generici „barbari” și „poporul de dincolo de Istru”, fie drept „misieni”⁸, în timp ce în opera Annei Comnena pecenegii sunt numiți fie „misieni”, fie „sarmați”, fie „sciți”⁹. Această instabilitate terminologică nu trebuie înțeleasă drept o dovadă de inconsecvență a autorilor, ci mai degrabă pare să întărească concluzia lui Patrick Geary potrivit căreia etnicitatea medievală trebuie înțeleasă „as a subjective process by which individuals and groups identified themselves within specific situations and for specific purposes”¹⁰. Identitatea etnică este înțeleasă astfel ca rezultatul unei construcții dinamice, individuale sau colective. Pentru autorii medievali importante în acest proces au fost originea, obiceiurile, limba și legile or. așa cum s-a subliniat, fiecare dintre aceste categorii sunt subiective și arbitrare „and together do not provide means by which one can determine the ethnic identity of individuals and groups”¹¹.

Această prea lungă introducere a avut un singur scop, de a sublinia labilitatea conceptului de identitate etnică și dificultățile presupuse de încercările de „identificare” făcute de istoricii moderni pe baza surselor medievale. În fapt în anumite cazuri, și exemplul pe care îl supun atenției constituie unul, avem de-a face cu o dublă identificare. Una propusă de autorul medieval, a doua făcută de cercetători nu în urma unei observații directe, ci prin mijlocirea unui intermediar – autorul documentului. Se poate astfel pune o întrebare banală: care au fost criteriile care l-au îndemnat pe cronicar să folosească o anumită terminologie? A copiat pur și simplu alte surse? A folosit modele arhaizante consacrate? A fost tributuar „enciclopediei” sale, mai exact cunoștințelor geografice sau istorice?¹² Patrick Geary nu a dat un răspuns general valabil, dar a evidențiat o serie de cazuri pentru care contextul („*the situational construct*”) a jucat un rol determinant. Astfel, un conducător „barbar” poate fi desemnat, de același autor medieval, drept galo-roman, atunci când este amintită regiunea de origine, drept franc, atunci când sunt invocate raporturile cu autoritatea regală sau drept alaman atunci când este relatat un raid condus în Alsacia¹³.

Exemplul la care mă voi opri în cele ce urmează împinge și mai departe demonstrația făcută de istoricul american. În anumite situații mesajul pe care un autor medieval oarecare a vrut să îl transmită prin inserarea unui anumit episod pare mult mai important decât terminologia etnică utilizată¹⁴. Este cazul pasajului din Guillaume de Tyr care constituie subiectul rândurilor de față.

Guillaume de Tyr: istoricul și opera sa

Înainte de a intra în subiectul propriu-zis se impun câteva cuvinte despre istoric și despre opera din care face parte pasajul supus discuției. Guillaume de Tyr este cel mai important cronicar al regatului Ierusalimului și unul dintre cei mai influenți istorici ai evului mediu occidental. Opera sa s-a bucurat de o

⁵ Vasilka Tăpkova-Zaimova, *L'emploi des ethnica et les problèmes de la communication à Byzance*, în vol. colectiv *He epikoinonia sto Byzantio*, ed. N.G. Moshonas, Atena, 1993, p. 703.

⁶ *Fontes Historiae Daco-Romanae*(=FHDR), vol. IV, București, 1982, p. 33 (trad. Nicolae Șerban-Tanașoca), p. 33.

⁷ FHDR, vol. IV, p. 35, 39 scrisoare către împăratul Isaac I Comnenul; cf. Mihail Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, trad. Radu Alexandrescu, cuvânt înainte și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Iași, 1998, p. 147, 159, 242 (n. 11), 244 (n. 39).

⁸ Mihail Psellos, *Cronografia*, p. 167 și p. 245 n. 52.

⁹ Vasilka Tăpkova-Zaimova, *L'emploi des ethnica*, p. 705.

¹⁰ P. Geary, *Ethnic identity*, p. 16.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Vasilka Tăpkova-Zaimova, *L'emploi des ethnica*, p. 701-702.

¹³ P. Geary, *Ethnic identity*, p. 25.

¹⁴ Alteori cronicarii au recurs la o anumită terminologie pentru a construi legitimitatea stăpânirii unui anumit teritoriu. Semnificativ în acest sens este cazul normanzilor lui Rollon v. Claude Carozzi, *Des Daces aux Normands. Le mythe et l'identification d'un peuple chez Dudon de Saint Quentin*, în vol. colectiv *Peuples du Moyen Age. Problèmes d'identification*, sous la direction de Claude Carozzi et Huguette Taviani-Carozzi, Aix-en-Provence, 1996, p. 7-25. Autorul arată cum prin terminologia etnică utilizată, cronicarul Dudon de Saint Quentin argumentează legitimitatea stăpânirii descendenților lui Rollon asupra ducatului Normandiei.

mare notorietate cunoscând mai multe continuări atât în latină, cât și în franceza medievală. A fost, de asemenea, un model pentru alți cronicari care au încercat să-i copieze stilul și viziunea istorică¹⁵.

Născut la Ierusalim în jurul anului 1130 a plecat spre Occident în 1146 revenind în Țara Sfântă în 1165. În această lungă perioadă de ședere în Europa a studiat teologia și artele liberale la Paris și la Orléans, apoi dreptul la Universitatea din Bologna. Numit arhidiacon de Tyr în 1167, a îndeplinit mai multe misiuni diplomatice, cele mai importante fiind la Constantinopol (în 1168) și în Occident (în 1169), ca emisar al regelui Amaury I în căutare de sprijin financiar și militar. Se pare că a avut succes în acțiunile sale deoarece la întoarcere a fost numit preceptor al moștenitorului tronului – viitorul rege Baudouin al IV-lea „cel Lepros”. În 1174 a fost numit cancelar al regatului, iar în anul următor arhiepiscop de Tyr¹⁶.

A scris mai multe lucrări, dar singura care s-a păstrat este cea cunoscută fie sub numele de *Historia in partibus transmarinis gestarum* fie drept *Historia Ierosolimitana* nume dat de ultimul editor, R.B.C. Huygens. Pentru elaborarea acestei lucrări a folosit nu numai propriile amintiri și însemnări, dar și o categorie întreagă de alte izvoare. mai ales pentru acea parte a istoriei Țării Sfinte pe care nu a trăit-o. Felul în care a folosit aceste surse este remarcabil. Arhiepiscopul de Tyr nu s-a mulțumit să excerpteze pasaje întregi din alte opere pe care să le insereze în opera sa, ci a procedat asemenea unui istoric modern prelucrând informația și topind-o într-un text care are prea puține asemănări de formă cu sursa utilizată¹⁷. Potrivit ultimilor exegeți „in assembling his data and constructing his account he had allowed his own views to influence his version of events”¹⁸.

Textul

„His litteris¹⁹ tam comes quam eius exercitus exhilaratus admodum rursus iter arripiens, transursis silvis et montibus et universa Epirotarum regione, multorum labore dierum demum in pagum, cui Pelagonia nomen est, omnibus redundantem copiis, descendentes castrametati sunt. Ubi cum vir vite venerabilis dominus Podiensis episcopus longius a castris aliquantum, hospitandi commoditatem sequutus, scorsum collocasset tentoria, a Bulgaris irruentibus captus est. Sed quia tantus pontifex adhuc populo dei erat necessarius, casu per eius misericordiam vite est reservatus. Nam dum unus de predonibus aurum ab eo quereretur, eum contra ceteros tuebatur: inter quos exercito tumultu, ad vocem concertantium exercitus commotus est universus et armis correptis in predictos irruentes maleficos. dominum episcopum cum suis expelierunt”²⁰.

¹⁵ Un exemplu îl constituie cronica de la Saint Denis v. Bernard Guenée, *L'écho d'un prologue de Guillaume de Tyr à Michel Pintoin*, în Idem, *Un roi et son historien. Vingt études sur le règne de Charles VI et la Chronique du Religieux se Saint-Denis*, Paris, 1999, p. 79-90. Bernard Guenée observă că fraze întregi din opera lui Guillaume de Tyr au fost preluate de autorul cronicii de la Saint-Denis mai ales atunci când a fost vorba de relatarea unor ceremonii sau bătălii, *ibidem*, p. 80.

¹⁶ Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre. Historian of the Latin East*, Cambridge University Press, 1988, p. 13-18 pentru biografia lui Guillaume de Tyr.

¹⁷ Pentru felul în care Guillaume și-a redactat opera v. Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre*, p. 24-52, în special p. 46-51 pentru felul în care cronicarul și-a selectat informația din surse. Pentru judecata lui Guillaume de Tyr asupra meseriei de istoric cf. Bernard Guenée, *L'écho*, p. 81-82. Pentru cancelarul regatului Ierusalimului două pericole îl pândesc pe istoric: fondul și forma. Datoria istoricului este să spună adevărul, iar importanța subiectului nu trebuie trădată de mediocritatea discursului.

¹⁸ Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre*, p. 50.

¹⁹ Este vorba de împăratul Alexios I Comnenul.

²⁰ Guillaume de Tyr, *Chronique*, ed. R.B.C. Huygens; identification des sources historiques et détermination des dates par H.E. Mayer et G. Rösch, Turnhout, 1986 [Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, LXIII-LXIIIa], I, 2, 18, p. 185. Cf. Versiunea în limba franceză a textului realizată în sec. al XIII-lea „Quant li Cuens et tuit li autre baron oient ces lettres mout en furent joieus et lie car trop avoient eu longues souffretes. Il se mistrent a la voie par forez et par montaignes; passerent la terre dEpire puis vindrent en Pelagonie ou il troverent mout grant plente de touz biens. Li vaillanz évesques du Pui se fu logiez un pou loing de lost por un beau liu que il trova. La nuit saillierent a ses heberges li Bougre de la terre et le prisrent; mais por ce quil devoit encore avoit grant mestier a la Crestiente le garda Nostres Sires quil ne locistrent mie; car li uns Barbarins li demandoit de lor et por ce le defendoit et se combatoit aus autres quil ne locestent. Endementres ka noise fu oie ez heberges: li oz sestormi et crierent aus armes; puis corurent sus a ceus qui la sestoient embatu et rescourent levesque a toutes ces choses” (am folosit textul de pe site-ul www.fordham.edu/halsall/basis/GuillaumeTyr1.html).

Fragmentul relatează peripețiile prin care a trecut contingentul condus de Raymond de Saint Gilles la traversarea Peninsulei Balcanice²¹. Rigorilor iernii s-au adăugat hărțuielele neconținute ale populației băștinașe, dar în ciuda acestor dificultăți, cruciații nu au înregistrat pierderi, dacă este să dăm crezare mărturiei lui Raymond d'Aguiers. Motivele s-ar fi dat priceperii contelui de Toulouse și prezenței în grupul condus de acesta a unui personaj cheie al primei cruciade, legatul pontifical Adhemar de Monteil, episcop du Puy. Cât de necesar era episcopul pentru "poporul lui Dumnezeu" se poate înțelege din relatarea capturării acestuia de către "bulgari"²². Dispariția legatului pontifical ar fi lipsit pe pelerini de liderul lor spiritual, singurul în măsură să joace rolul de interpret al voinței lui Dumnezeu în tabăra cruciată. Această posibilă lovitură a fost evitată în urma unei întâmplări în care, fără să o afirme explicit, Guillaume de Tyr sugerează intervenția divinității. Lăcomia unuia dintre răpitorii l-ari fi îndemnat să încerce să-și însușească aurul legatului papal. Prins asupra faptului a provocat o încăierare a cărei tumult a atras atenția cruciaților care au reușit în cele din urmă să-și elibereze păstorul spiritual.

Problema care ne interesează în acest episod îi privește pe răpitorii episcopului. Cine sunt bulgarii lui Guillaume de Tyr? Se cuvine mai întâi observat că Bulgaria nu mai exista nici la data primei cruciade și nici în epoca în care Guillaume de Tyr redacta primele capitole ale istoriei sale. În ciuda dispariției țaratului, Bulgaria apare adeseori în terminologia politică utilizată de naratorii primei cruciade. Gesta anonimă amintește că, după ce a traversat marea, contingentul lui Bohemond de Tarent a intrat în Bulgaria unde au găsit din abundență grâu, vin și alte provizii²³. Pentru Albert d'Aix Belgrad este „orașul bulgarilor”, conducătorul bizantin al acestui oraș este un *princeps bulgarorum*, iar când se relatează marșul cruciaților spre Niș se afirmă că au fost străbătute „pădurile bulgarilor” (*silvae bulgarorum*)²⁴. Toate aceste exemple la care se pot adăuga și altele²⁵ par să sugereze că Guillaume de Tyr a fost influențat de terminologia folosită de naratorii primei cruciade. Exegeții lucrării sale au stabilit că a folosit ca surse lucrările lui Albert d'Aix, Raymond d'Aguiers, Fulcher de Chartres, Baudri de Dol și Gesta anonimă a primei cruciade²⁶. Dintre toate aceste cronici singura care povestește episodul captivității lui Adhémar du Puy este lucrarea lui Raymond d'Aguiers²⁷. La acest izvor se poate adăuga opera lui Pierre Tudebode, *Historia de Hierosolymitano itinere*

²¹ Pentru chestiunea vitezei de deplasare a oștilor cruciate pe diferitele segmente ale drumului dinspre Occident spre Țara Sfântă v. John W. Nesbitt, *The Rate of March of Crusading Armies in Europe*, în „Traditio”, 19, 1963, p. 167-181. Contingentul condus de contele de Toulouse ar fi străbătut Peninsula Balcanică în 40 zile ceea ce este aproximativ de autor la cca. 11 mile pe zi (*ibidem*, p. 175-176).

²² Pentru rolul legatului, James A. Brundage, *Adhemar of Puy: the Bishop and his Critics*, în „Speculum”, 34, 1959, 2, p. 201-212.

²³ *Histoire anonyme de la première croisade*, editée et traduite par Louis Bréhier, Paris, 1924, p.20: “Hi omnes transfretaverunt ad Boamundi famulatum et applicuerunt Bulgarie partibus, ubi invenerunt nimiam abundantiam frumenti et vini et alimenterum corporis”.

²⁴ Cf. Nicolae Iorga, *Les narrateurs de la première croisade*, Paris, 1928, p. 23. O discuție mai recentă asupra autorilor primei cruciade la Luigi Russo, *Le fonti della prima crociata*, în vol. *Mediterraneo medievale. Cristiani, musulmani ed eretici tra Europa e Oltremare*, a cura di Marco Meschini, Milano, 2001, p. 51-65. Autorul distinge trei grupuri de surse în funcție de felul în care evenimentele povestite sunt inserate într-un model teologico-explicativ. Din primul grup (care a acordat cel mai puțin spațiu acestui model) ar face parte Gesta anonimă, Pierre Tudebode și Raymond d'Aguiers; din al doilea Fulcher de Chartres, Albert d'Aix și Ekkehard de Aura; din al treilea Robert de Reims, Baudri de Dol și Guibert de Nogent. Pentru apariția termenilor *desertum Bulgariae*, *silva Bulgariae*, *regiones Bulgariae* în sursele latine și interpretarea lor v. Stelian Brezeanu, “Vlahi” și “Geji” la Dunărea de Jos la începutul veacului al XIII-lea, în Idem, *Romanitatea Orientală în Evul Mediu*, București, 1999, p. 94-95.

²⁵ Bulgaria apare și în opera lui Pierre Tudebode, un alt participant la desfășurarea primei expediții în Țara Sfântă.

²⁶ Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre*, p. 46.

²⁷ Acest fapt nu trebuie să surprindă deoarece alți naratori ai primei cruciade nu au însoțit contingentul condus de Raymond de Saint-Gilles și de Adhemar du Puy. Așa cum observa Jean Flori, *Quelques aspects de la propagande anti-byzantine dans les sources occidentales de la première croisade* în vol. *Chemins d'Outre mer. Etudes sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, textes réunis par Damien Coulon, Catherine Otten-Froux, Paul Pagès et Dominique Valérian, Paris, 2004, p. 394-395 cronicarii nu au cunoscut decât evenimentele în care a fost implicat contingentul din care au făcut parte. Pentru restul întâmplărilor au recurs la alte mărturii.

care nu pare să fi fost utilizată de Guillaume de Tyr, dar care are multe puncte comune cu lucrarea lui Raymond d'Aguilers²⁸.

Compararea textelor lui Guillaume de Tyr, Raymond d'Aguilers și Pierre Tudebode reflectă cât și cum a folosit cancelarul regatului Ierusalimului din textele cronicarilor din secolul al XI-lea:

Raymond d'Aguilers: „Incepimus iter, habuimus obviam litteras imperatoris de pace, de fraternitate et ut ita dicam de filiatione. Hec autem verbo tenus. Nam ante et retro dextrorsum et sinistrosrum, Turci et Comani, Husi et Tanaces, Pincenati et Bulgari nobis insidiabantur. Quadam autem die cum essemus in valle Pelagonie episcopus Podiensis gratia convenienter hospitandi cum paulisper a castris discessisset, a Pincenatis captus est. Qui deicientes eum de mula spoliaverunt et in capito graviter eum percusserunt. Sed quia tantus pontifex adhuc populo Dei erat necessarius, per eius misericordiam vite est reservatus. Nam unus Pincenatus dum aurum ab eo quereret, a ceteris eum defendebat. Interea sonus auditur in castris et sic inter moram hostium et impetum sociorum eripitur”²⁹.

Pierre Tudebode: „Interea illi ceperunt carpere iter et obviaverunt imperatoris litteris de pace et fraternitate eo tenente sicut suis filiis. Interim dum hec recitarentur, Turci et Pincinaci et Comani et Sclavoni, Usi et Athenasi erant insidiantes illos undique, videlicet in qua parte eos ledere potuissent. Quadam autem die dum Podiensis episcopus hospitatus fuisset contigit forte quod a Pincinacis captus est. Qui continuo eiecerunt illum de mula in qua sedebat, eumque expoliaverunt et in vertice capitis vulneraverunt. Sed quia tantus pontifex adhuc populo Dei erat necessarius, per eius misericordiam vite reservatus est. Interea sonus auditur in tentoriis; cucurrerunt omnes ad eum et sine mora eripuerunt eum de eorum manibus”³⁰.

Compararea relatării lui Guillaume de Tyr cu narațiunile unor contemporani ai evenimentelor – Raymond d'Aguilers și Pierre Tudebode – evidențiază faptul că versiunea lui Guillaume de Tyr este cea mai succintă. Cancelarul regatului Ierusalimului a comprimat sursele folosite și a redus lungă listă a răpitorilor lui Adhemar du Puy la un singur grup etnic, bulgarii. În varianta lui Raymond d'Aguilers enumerarea îi cuprindea pe „turci et comani, husi et tanaces, pincenati et bulgari”, în timp ce la Pierre Tudebode adversarii cruciaților sunt „turci et pincinaci et comani et sclavoni, usi et athenasi”. Ce se ascunde în spatele acestor denumiri este mai greu de precizat. Se poate observa o oarecare influență a terminologiei bizantine, dar este dificil de spus dacă naratorii primei cruciade au preluat-o din surse de limbă greacă sau, mai probabil, indirect. În urma contactelor politice dintre cruciați și supușii lui Alexios I Comnenul. În acest fel etnonimul „turci” ar putea desemna contingente de mercenari seldjucizi, dar ar putea fi și o altă denumire a cumanilor. menționați și separați³¹. Sub numele de *pincenati(pincinaci)* s-ar ascunde pecenegii³², *husii(usi)* i-

²⁸ Asupra acestei opere există o veche controversă. S-a discutat îndelung dacă este originală sau doar o compilație care are ca surse de inspirație Gesta anonimă și lucrarea lui Raymond d'Aguilers. Nicolae Iorga, *Les narrateurs...*, p. 62-63 o considera o lucrare originală, punct de vedere îmbrățișat și de ultimii editori Pierre Tudebode, *Historia de Hierosolymitano itinere*, publicat de John Hugh Hill et Laurita L. Hill. introduction trad. par Philippe Wolff, texte et notes revus par Jean Richard, Paris, 1977, p. 16-18. Editorii observă că există asemănări între lucrările sus-amintite, dar și diferențe “Il nous faut donc conclure que Tudebode a été plus qu'un continuateur des Gesta nourri du texte de Raymond d'Aguilers et qu'il a connu des faits qui ne se trouvaient ni dans les uns, ni dans l'autre” (*ibidem*, p. 18). Analiza cea mai recentă a celor trei izvoare la John France, *The Anonymous Gesta Francorum and the Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers and the Historia de Hierosolymitano itinere of Peter Tudebode: an Analysis of the Textual Relationship between Primary Sources*, în vol. *The Crusades and their Sources. Essays Presented to Bernard Hamilton*, ed. J. France, W.G. Zajac, Aldershot, 1998, p. 39-69.

²⁹ Le “Liber” de Raymond d'Aguilers, publicat de John Hugh Hill et Laurita L. Hill, introduction et notes traduits par Philippe Wolff, Paris. 1969, p. 38-39.

³⁰ Pierre Tudebode, *Historia...*, p. 44.

³¹ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, vol. II. *Sprachreste der Türkvolker in den Byzantinischen Quellen*, Berlin, 1958, p. 167-168. O analiză a terminologiei utilizate de cronicarii primei cruciade pentru popoarele musulmane a fost făcută de S. Loutchinskaja. “Barbarae Nationes” les peuples musulmans dans les chroniques de la Première croisade, în vol. *Autour de la première croisade*, ed. Michel Balard, Paris, 1996, p. 99-107.

³² G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, p. 247-249; cf. forma oferită de opera lui Liutprand de Cremona *pizenach* (*ibidem*).

ar desemna pe uzi³³, iar *tanaces(athenasi)* ar fi acei „nemuritori” (*athanatoi*) din oastea bizantină. Se poate remarca că „bulgarii” apar în opera lui Raymond d’Aguilers, în timp ce Tudebodus folosește termenul *sclavoni*.

Problema este dacă nu cumva în încercarea de a amplifica efectul dramatic al relatării, cei doi cronicari nu au substituit oastea de mercenari a Bizanțului epocii Comnenilor cu o lungă enumerare de popoare „barbare”. Întrebarea este cu atât mai legitimă cu cât, în opoziție cu predecesorii săi, Guillaume de Tyr a redus lista „vinovaților” doar la bulgari. Care au fost criteriile după care s-a operat această simplificare și ce l-a determinat pe arhiepiscopul de Tyr să îi păstreze tocmai pe bulgari?

Se poate presupune că publicul cărui i-a fost adresată opera avea cunoștințe destul de vagi despre situația etnică a Peninsulei Balcanice și că bulgarii erau poate mai bine cunoscuți. Parcurgând textele cronicarilor primei cruciade se constată o supraviețuire a Bulgariei și bulgarilor în terminologia occidentală fapt ce ar sprijini punctul de vedere formulat mai sus. Este totuși vorba de o simplă ipoteză, care ar avea nevoie de mai multe argumente.

Am putea lua în calcul atitudinea destul de favorabilă a cancelarului regatului Ierusalimului față de *basilei*³⁴. Eliminarea oricărei referințe la adresa oastei imperiale ar fi deci o consecință a acestei viziuni istoriografice, sensibil diferită de cea a cronicarilor din Occident³⁵. În acest sens ar pleda și faptul că, după ce a amintit primirea unor scrisori de la Alexios Comnenul, Guillaume a renunțat la ceea ce sursa sa – Raymond d’Aguilers – a ținut să sublinieze printr-o referire explicită la Vechiul Testament. Duplicitatea bizantină este pusă în relief de cronicarul primei cruciade printr-un artificiu literar în care acțiunilor bizantine le este suprapusă o trimitere la Vechiul Testament. Raymond d’Aguilers amintește discrepanța dintre vorbele bune ale împăratului și atacurile permanente ale oștilor sale asupra cruciaților, iar pe de altă parte evidențiază acest aspect printr-o trimitere la *Ieremia 9,8*: „*in ore suo pacem cum amico loquitur et oculte ponit insidias*”³⁶. La Guillaume de Tyr tot acest pasaj este eliminat amintindu-se doar că, după primirea scrisorilor imperiale, contingentul condus de Adhémar și Raymond de Saint-Gilles și-a continuat înaintarea. Totuși și acest punct de vedere rămâne, în lipsa altor probe, o simplă ipoteză; atitudinea destul de conciliantă a cronicarului față de Bizanț nu trebuie înțeleasă ca o atitudine prietenoasă și lipsită de critici. Este semnificativ că dintre toți împărații dinastiei Comnenilor, Guillaume de Tyr face cele mai multe reproșuri la adresa lui Alexios I³⁷. În plus chiar dacă acceptăm eliminarea oricărei referințe la oastea bizantină prin ipoteza atitudinii favorabile a lui Guillaume de Tyr față de supușii *basileului*, tot nu s-ar putea înțelege de ce din lunga enumerare de popoare barbare cancelarul regatului Ierusalimului i-a păstrat doar pe bulgari.

Putem presupune că Guillaume de Tyr a utilizat terminologia administrativă a Imperiului Bizantin și că a optat în favoarea bulgarilor deoarece evenimentele s-au derulat pe teritoriul themei Bulgaria. Ipoteza ar presupune o cunoaștere destul de bună a realităților interne ale imperiului Comnenilor, ceea ce nu poate fi exclus dacă ținem cont că Guillaume a fost în două rânduri trimis în solie la Constantinopol. Totuși și această ipoteză ar avea nevoie de argumente ceva mai solide. Am putea de altfel multiplica la nesfârșit și în mod inutil presupunerile, atâta timp cât și pentru autorii primei cruciade și pentru Guillaume de Tyr miza întregului paragraf stă în cu totul altă parte. Pentru Raymond d’Aguilers, Pierre Tudebode sau Guillaume de Tyr era prea puțin relevant să întocmească un raport precis asupra compoziției etnice a grupului răpitorilor lui Adhémar du Puy. Mult mai important era mesajul pe care toți acești cronicari s-au străduit să îl transmită. Esențial a fost rolul jucat de legatul pontifical Adhémar în desfășurarea primei expediții „peste mare”.

³³ *Ibidem*, p. 228

³⁴ Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre*, p. 130-150.

³⁵ Pentru atitudinea anti-bizantină a cronicarilor primei cruciade v. Jean Flori, *Quelques aspects*, p. 333-344. La acest capitol au excelat autorul anonim al *Gestei* primei cruciade și Raoul de Caen fapt explicabil prin atașamentul celor doi autori față de contingentul normand și de cei doi conducători ai acestuia Bohémond de Tarent și Tancred.

³⁶ Raymond d’Aguilers, *Liber*, p. 38 și nota 7.

³⁷ Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre*, p. 134-136. Alexios I este prezentat drept perfid, dar Guillaume de Tyr, spre deosebire de sursele pe care le-a folosit, pare să admită că în ochii basileului cruciații constituiau o problemă gravă.

Așa cum o subliniază toți cronicarii menționați, căderea în captivitate a legatului pontifical a fost o lovitură grea pentru o oaste care fusese deja supusă multor încercări. Naratorii primei cruciade și, pe urmele lor, Guillaume de Tyr, l-au prezentat pe Adhémâr drept un personaj cheie al expediției. De cele mai multe ori intervențiile sale ca lider spiritual sau ca șef militar au avut darul să contribuie la depășirea unor momente de cumpănă. A fost prima persoană care a făcut legământ de plecare spre Țara Sfântă; între 1095-1096 a strâns fonduri pentru expediție; a înclinat decisiv balanța victoriei la Dorylaeum, în Asia Mică, apărând cu un corp de oaste în flancul trupelor seldjucide; a jucat un rol important – deși nu lipsit de ambiguități – în episodul găsirii relicvei Sfintei Lănci la Antiohia; în sfârșit – dacă ar fi să dăm crezare contemporanilor – a continuat să sprijine trupele cruciate și după moartea sa, survenită la 1 august 1098. Potrivit unor mărturii ar fi apărut în vis unui preot sfătuindu-l să organizeze o procesiune pentru a grăbi căderea Ierusalimului în mâinile creștinilor. Câteva zile mai târziu alți cruciați prețindeau că l-ar fi văzut conducând asaltul împotriva musulmanilor³⁸. Nu este locul de a discuta veridicitatea unor asemenea relatări; aparițiile miraculoase au însoțit permanent în textele autorilor medievali victoriile creștinătății. Ceea ce trebuie reținut este că prin toate exemplele sus-menționate Adhémâr du Puy a câștigat un loc important în rândul „eroilor” primei cruciade.

Din această perspectivă inserarea episodului captivității sale, cu ocazia traversării Peninsulei Balcanice, nu este lipsită de tâlc. Răpirea legatului pontifical a dorit să fie sub pana cronicarilor care s-au oprit asupra evenimentului un moment de referință al expediției. Spre această interpretare conduce și singura frază reprodusă aproape identic în cele trei surse „*Sed quia tantus pontifex adhuc populo dei erat necessarius, casu per eius misericordiam vite est reservatus*”. Guillaume de Tyr pare să sugereze, ca și predecesorii săi, că în lipsa lui Adhémâr oastea cruciată ar fi fost menită pierzaniei³⁹. Se poate merge și mai departe în interpretarea textelor care relatează incidental insistând asupra câtorva chestiuni de detaliu, dar care pot avea o semnificație aparte din perspectiva cronicarilor medievali. Poate nu este lipsit de semnificație amănuntul potrivit căruia episcopul a căzut de pe catărul său. Orgoliul, păcat capital în viziunea cronicarilor medievali, este reprezentat adeseori ca un călăreț care se prăbușește din sa⁴⁰. Episcopul ar fi fost deci pedepsit de divinitate și abia după umilința îndurată din partea „barbarilor”, care l-au lovit în cap, a putut fi salvat. Salvarea a venit în urma intervenției unuia dintre răpitori care, potrivit lui Raymond d’Aguilers, dorind să obțină doar pentru sine aurul episcopului a atras în cele din urmă mânia tovarășilor săi. Zarva iscață a atras atenția cruciaților și astfel Adhémâr du Puy a putut fi salvat. Toată întâmplarea poate fi citită drept o ilustrare a două păcate capitale: orgoliul și lăcomia. Orgoliul cruciaților ar fi fost cel care l-a pus în pericol pe episcop, iar lăcomia barbarilor a făcut posibilă salvarea acestuia⁴¹.

Întregul pasaj pare să fie un *exemplum*, o scurtă întâmplare cu caracter moralizator și din această perspectivă etnonimul cu care apar desemnați răpitorii lui Adhémâr își pierde aproape cu totul importanța. Cum ar spune Umberto Eco „A hotărî cum funcționează un text înseamnă a decide care dintre diferitele lui aspecte este sau poate deveni relevant sau pertinent în scopul unei interpretări coerente a lui, și care rămân marginale și incapabile să legitimizeze o lectură coerentă”⁴². Revenind la exemplul prezentat, dacă Raymond d’Aguilers și Pierre Tudebode au oferit o lungă listă de popoare „barbare” acest lucru s-a datorat foarte probabil dorinței de a amplifica efectul dramatic al relatării expediției. Pentru Guillaume de Tyr acest aspect nu mai avea foarte mare importanță, deoarece nu și-a propus să redacteze o istorie a primei cruciade, ci o

³⁸ Asupra tuturor acestor aspecte v. James Brundage, *Adhemar of Puy*, p. 203-207.

³⁹ Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre*, p. 96 subliniază că în cuprinsul cronicii doar trei personaje se bucură de toată admirația lui Guillaume de Tyr. Acestea sunt Adhémâr du Puy, Petru de Barcelona, arhiepiscop de Tyr între 1151-1164 și Daimbert de Pisa, patriarh al Ierusalimului.

⁴⁰ Lester K. Little, *Pride goes before Avarice: Social Changes and Vices in Latin Christendom*, în „*American Historical Review*”, LXXX, 1975, 2, p. 16-49, în special p. 31-32 și fig. 1 p. 33.

⁴¹ Această interpretare nu este singura posibilă, dar cred că nu greșesc dacă voi considera că nu este o dovadă de suprainterpretare sau “interpretare paranoică”. Pentru aceste categorii v. Umberto Eco, *Interpretare și suprainterpretare. O dezbatere cu Richard Rorty, Jonathan Culler și Christine Brooke-Rose*, trad. Ștefania Mincu, Constanța, 2004, p. 44-61; vers. Originală *Interpretation and overinterpretation*, ed. by Stefan Collini, Cambridge University Press, 1992, p. 45-66 capitolul “Overinterpreting texts”.

⁴² Umberto Eco, *Interpretare și suprainterpretare*, p. 133.

istorie a regatului Ierusalimului, în care relatarea cuceririi Locurilor Sfinte avea doar rolul unei introduceri. A selectat deci din operele predecesorilor doar pasajele pe care le-a considerat semnificative și pe care, de cele mai multe ori, le-a rezumat. În acest fel lungă listă a răpitorilor legatului pontifical a fost redusă la un singur popor care putea întruchipa în ochii cititorilor cronicii alteritatea, barbaria. Nu pot răspunde precis de ce, din enumerarea lui Raymond d'Aguilers, cancelarul regatului Ierusalimului s-a oprit la bulgari. Mi se pare însă evident că alegerea făcută nu a avut impact asupra caracterului moralizator al episodului, aspect decisiv în viziunea celor care au relatat episodul.

Concluzia de mai sus pare banală, dar miza acestui text a fost să sugereze că, de multe ori, istoricii discută terminologia etnică folosită din sursele Evului Mediu făcând cu totul abstracție de context și de metoda de lucru a cronicarilor. Dacă istoria trecerii trupelor cruciate prin Balcani l-ar fi avut drept unic autor pe Guillaume de Tyr, istoricii s-ar fi putut întreba la nesfârșit cine sunt, în condițiile în care Bulgaria dispăruse de pe harta politică a Peninsulei Balcanice, enigmaticii bulgari care l-au capturat pe Adhémar du Puy.

CERCETAREA ISTORICĂ ASISTATĂ DE CALCULATOR. BAZE DE DATE ISTORICE

IRINA GAVRILĂ

După cum procesorul de texte este echivalentul informatic al mașinii de scris, tot astfel baza de date este echivalentul informatic al arhivei, cu cataloagele și indicii săi. Termenul de bază de date provine de la expresia „sistem de gestionare al bazei de date” (DBMS, Data Base Management System) și este evident că nici o altă aplicație a calculatorului în istorie n-a suscitată, în ultimul timp, un asemenea interes.¹

O bază de date gestionează informații deja structurate, adică informații ca unități distincte. Fiecare unitate de informație sau înregistrare corespunde unui obiect. Fiecare înregistrare este divizată în câmpuri care corespund atributelor ce definesc respectivul obiect. Câmpul este unitatea cea mai mică de informație cu proprie semnificație, cuprinsă într-o înregistrare. Înregistrările și câmpurile sunt similare rândurilor și coloanelor dintr-un tabel de contingență.

1. Baze de date

Vom porni de la un exemplu simplu și anume de la o bază de date bibliografice, constând dintr-un singur fișier, în care se introduc informațiile cuprinse în trei fișe. Fiecare carte catalogată, adică o fișă, este o înregistrare. Autorul, titlul, ediția, anul, subiectul sunt câmpurile care definesc o carte. În momentul creării bazei de date, care poate cuprinde mai multe fișiere, utilizatorul trebuie să dea un nume fișierului, specificând numele, lungimea și tipul fiecărui câmp conținut în înregistrările bazei de date. Numele este arbitrar, dar e util ca el să reflecte întrucâtva conținutul acestuia. Lungimea este numărul maxim de caractere pe care îl poate conține un câmp. Tipul definește ansamblul de operații la care pot fi supuse în mod logic informațiile, de exemplu două date de timp nu pot fi multiplicabile între ele, un nume propriu nu poate fi scăzut din altul, etc. Informațiile pot fi de tipul caracter, numeric sau dată. Aceste operații sunt ghidate prin programul care gestionează baza de date. Dacă numărul de fișe este relativ mic, să spunem 100-200, crearea unei baze de date nu este necesară, pentru că un procesor de texte care posedă capacitatea de căutare după cuvinte este suficient. Bazele de date devin utile atunci când volumul de informații este mare, de la câteva mii de înregistrări în sus.

În cazul exemplului nostru, fișele bibliografice pot fi sortate după diferite criterii, autor, titlu, subiect, fără ca ele să mai fie multiplicabile în funcție de aceste criterii. Multiplicarea fișelor implică și multiplicarea tuturor operațiilor pe care le facem asupra lor, de exemplu a corecturilor. Un volum mare de fișe și de chei de acces nu va mai putea fi gestionat manual, iar riscul de eroare crește semnificativ.

Sistemele informatice de gestionare a bazelor de date sunt programe care reduc la minimum redundanța datelor și prin asta posibilitatea de eroare și incoerență. În fișierul bazei de date bibliografice se poate accede prin intermediul unuia din atributele prin care e definită înregistrarea „carte”. Calculatorul, în mod rapid și flexibil, examinează secvențial toate înregistrările disponibile și furnizează informația cerută. Dacă numărul de înregistrări este mare și criteriile de căutare sunt slab specificate, de exemplu dacă căutăm toți autorii al căror nume de familie începe cu litera „A” și care au publicat cărți de statistică în perioada 1980-2000, căutarea poate lua mai mult timp. Dar, cu o bază de date se poate construi un indice pentru fiecare atribut care poate, în mod previzibil, constitui o cheie de acces. Putem avea un indice după autor, titlu, editură, etc, fără a duplica fișierul. Din punctul de vedere al utilizatorului, acești indici sunt gestionați automat de sistem și nu comportă muncă în plus. Orice interogare din partea utilizatorului prin intermediul unui atribut pentru care există un indice implică accesul direct la înregistrările care posedă atributul respectiv. Același lucru se întâmplă și pentru orice interogare formulată printr-o combinație logică a atributelor, prin intermediul operatorilor booleeni AND, OR, NOT.

Marea majoritate a sistemelor de gestionare a bazelor de date au diverse funcții care tind să simplifice utilizarea lor. Numai anumite câmpuri sunt puse în evidență pentru a ușura găsirea datelor sau eventuala lor modificare. Interogările pentru regăsirea informației pot fi scrise direct pe câmpuri (Query by example, etc).

Totuși, designul unei baze de date nu este o operațiune ușoară. Există o legătură strânsă între modul în care este structurată informația în baza de date, adică individualizarea fișierelor, a înregistrărilor și a câmpurilor și cantitatea și calitatea informației care poate fi extrasă succesiv.

¹ Philip Hartland, Charles Harvey, *Information Engineering and Historical Databases*, în vol. *History and Computing II*, ed. Peter Denley, Stephan Fogelvik, Charles Harvey, Manchester, 1989, p. 44-62.

După cum am mai spus, o bază de date constă dintr-o colecție de informații structurate și organizate pentru a înlesni memorarea, regăsirea selectivă și prelucrarea datelor. Din punctul de vedere al construcției unei baze de date, informația poate fi clasificată astfel:

- documente deja structurate, de exemplu registrele parohiale, recensămintele, etc, în care datele sunt înscrise, potrivit unor criterii cât de cât uniforme, în clase mai mult sau mai puțin rigurose definite;
- documente nestructurate (texte libere), dar care pot fi structurate.

Din această a doua categorie, fac parte actele notariale care, deși sunt texte libere, se supun unor formulare, tradiții juridice sau norme explicite, valabile cel puțin pe plan local și care, în consecință, prezintă o structură relativ omogenă. Din aceste documente nu este greu să se extragă acele elemente care pot fi supuse unei analize sistematice. Această operație comportă, totuși, riscuri evidente. A extrage dintr-un document numai o parte, cea care ne interesează, înseamnă a pierde tot restul. Informația introdusă în baza de date nu este o copie, chiar prescurtată și sărăcită a formei originale, ci ceva cu totul nou, o construcție a istoricului. Educați în respectul față de integritatea documentului, ceea ce îi neliniștește pe cercetători este nu atât utilizarea selectivă a sursei, pentru că oricum istoricul selectează din numărul mare de documente ceea ce i se pare semnificativ, cât manipularea arbitrară a surselor din care derivă caracterul de masă al acestui proces.

Desigur, problema alegerii informației se va desfășura în limitele impuse de proiectul de cercetare respectiv. Nici o selecție nu e prea drastică dacă ține seama și corespunde obiectului de studiu și scopului proiectului de cercetare. Este adevărat că, în faza laborioasă de strângere a datelor, pentru a respecta specificul cercetării, este prudent să reducem la minimum pierderile de informație.

2. Modele ale bazelor de date istorice

O bază de date este o structură complexă în care datele provenite din lumea exterioară, pentru istoric din documente și alte surse, trebuie înregistrate conservându-se relațiile existente între ele. Această structură poate fi organizată după mai multe modele. Cuvântul *model*, atunci când ne referim la designul bazelor de date, desemnează obiectele care o compun, modul în care acestea se dispun, relațiile între aceste obiecte și operațiile ce se pot face.

Modelele clasice în designul bazelor de date istorice sunt:

- modelul ierarhic
- modelul reticular
- modelul relațional

Primele două modele au fost utilizate încă din anii '60. Modelul relațional a fost introdus la începutul anilor '70 și s-a răspândit cu rapiditate, iar astăzi este practic un standard, chiar și pe calculatoarele personale.² Fiecare dintre aceste trei tipuri de modele prezintă avantaje și dezavantaje. Popularitatea modelului relațional se datorează în primul rând structurii sale simple, susținută pe baze matematice și faptului că accesul la date se face exclusiv prin intermediul sistemului, ceea ce ușurează considerabil munca utilizatorului. Acesta ajunge la date chemându-le cu ajutorul numelui sau valorii lor, datorită independenței datelor față de aplicație, accesul fiind la nivel logic și nu fizic. Desigur, modelul relațional prezintă anumite limite, care au fost înlăturate în bună măsură în ultimii ani.³

Această cerință, de a avea în propriile arhive informatizate o reprezentare asupra lumii înconjurătoare mai rafinată, mai flexibilă, bazată pe utilizarea integrală a documentelor provenite din surse diverse, s-a făcut în primul rând simțită în lumea afacerilor și a administrației publice. Cercetătorii din domeniul științelor sociale, dar mai ales, dată fiind importanța economică a bazelor de date, marile instituții comerciale sau industriale, principali utilizatori ai bazelor de date, au început relativ repede să-și manifeste nemulțumirea față de rigiditatea primelor două sisteme și să ceară pieței produse mai sofisticate de gestionare automată a informației. Cerințele acestor mari instituții publice, au condus în scurt timp la punerea la punct a unor produse comerciale capabile să satisfacă trei condiții esențiale și anume:

- baza de date se adresează utilizatorului, eliberându-l de sarcina dificilă a programării și permițându-i să se dedice în întregime dezvoltării propriului său proiect de cercetare;
- este garantată posibilitatea de a introduce în mod regulat date provenite din surse de diferite tipuri;
- este posibilă o restructurare a bazei de date și reformularea conexiunilor existente între informații, atunci când intervine o îmbogățire a arhivei sau când ipotezele de lucru trebuie modificate.

² C.J. Date, *An Introduction to Database Systems*, vol. I, Reading, 1986; Idem, *Relational Database: Selected Writings*, Reading, în, 1986.

³ David Vaskevitch, *Two Steps Forward, One Step Back*, în „Byte”, May 1992, p. 141-146.

Cum condițiile impuse de instituțiile comerciale sau industriale și cele impuse de specificul cercetării istorice, pentru o stocare flexibilă a datelor, sunt similare, sistemele de gestionare a bazelor de date, aflate pe piață, deși nu create în mod special, pot fi utilizate de istorici.

Concomitent, totuși, unii cercetători și-au propus să dezvolte sisteme de arhivare special concepute pentru istorie, cum ar fi Clio, elaborat de Manfred Thaller și MUSCAT, conceput la Cambridge de Martin Porter. Cu sistemul Clio poate fi abordată fiecare fază în parte a unui proiect de cercetare prosopografică, în timp ce MUSCAT gestionează concomitent date structurate și texte libere, iar structura datelor poate fi continuu redefinită potrivit exigențelor, de regulă schimbătoare, ale cercetării.⁴

Unitatea centrală în interiorul bazei de date este documentul. Pentru fiecare document se disting trei mari blocuri. Primul, acela al documentării, stochează informația potrivit modului de transmitere a textului, localizării originalelor și a copiilor în arhive, diferitelor ediții posibile și așa mai departe.⁵ În cel de-al doilea bloc, cel al textelor, textul original este stocat împreună cu informația direct corelată cu el, cum ar fi limba versiunii respective și tipul (original, copie, traducere, note. etc.). Cel de-al treilea bloc stochează datele deja structurate. Acest bloc conține, spre exemplu, toate datele referitoare la persoane. Legăturile dintre aceste persoane sunt definite sub forma a două tipuri de rețea: o rețea a legăturilor de familie și o rețea a legăturilor profesionale. Atunci când se extrage informație din baza de date, este posibil să se combine datele din cele trei blocuri. Când se cer date despre persoane, poate fi apelat atât întregul grup, cât și anumite grupuri de persoane din interiorul unui nivel sau cu o anumită funcție în cadrul bazei de date. Dacă baza de date conține suficientă informație, este posibil să se creeze, ca fază finală, un fișier de identificare, în care datele referitoare la un anumit individ sunt puse laolaltă.

3. Bazele de date relaționale și SQL

Atunci când avem de-a face cu o mulțime de date, este evident că ea poate fi în mod diferit structurată. Datele pot fi regrupate în unități diverse, iar aceste unități, la rândul lor, pot fi asociate după diferite scheme. În realitate, numărul de unități și relații care pot fi definite pentru a gestiona datele, este virtual nelimitat.

Proiectarea unei baze de date istorice constă din individualizarea unei scheme coerente pentru organizarea datelor în vederea introducerii și extragerii informației în modul cel mai ușor și eficient cu putință. Alegerea acestei scheme trebuie să fie precedată de o gândire aprofundată asupra finalității muncii și asupra caracteristicilor cantitative și calitative ale informației ce trebuie introdusă.

Într-o bază de date relaționale, datele sunt organizate în mulțimi coerente de informații, care pot fi reprezentate sub forma unei table bidimensionale. Fiecare rând sau înregistrare conține toate câmpurile tablei. Fiecare coloană, numită și câmp sau domeniu, reprezintă un element de informație. Un câmp nu este altceva decât un atribut al înregistrării, dar poate fi în același timp și o cheie a sa. O cheie este un indice care permite accesul rapid la rândurile tablei. Fiecare celulă creată prin intersecția unei coloane cu un rând conține o singură valoare sau nici una.

Pentru a insera, regăsi sau actualiza datele din tablele bazei de date, modelul relațional posedă un limbaj numit SQL (Structured Query Language). Este vorba de un limbaj non-procedural care permite exploatarea la maximum a caracteristicilor modelului relațional. Atunci când utilizatorul interoghează baza de date, sistemul și nu utilizatorul este cel ce determină modul optim de a produce rezultatele cerute.

Vom ilustra câteva din conceptele modelului relațional și a utilizării limbajului SQL pe un exemplu imaginar, al unei baze de date create ca arhivă de nume, utilă în cercetări prosopografice. Să presupunem că procedăm la despuieră a unor contracte de ucenicie, surse cu o structură formală stabilă și suficient de omogene pentru a furniza informații prețioase asupra indivizilor pe care îi menționează.

Subiecții unui contract de ucenicie sunt:

- persoana care-l încredințează pe ucenic
- meșterul, maestrul
- ucenicul
- martorii

Desigur mai pot apare și alte persoane, ocazional. De la bun început sunt excluse acele persoane care nu joacă un rol precis în încheierea contractului, ci apar ocazional, menționându-li-se doar numele și prenumele. Poate fi semnalată existența unor relații de rudenie între subiecții contractului. Pentru meșter se indică meseria, iar în cazul ucenicului poate fi menționată și vârsta.

Într-o astfel de bază de date pot fi introduse și informații extrase din alte surse, cum ar fi actele de dotă, testamentele, diverse recensăminte ale perioadei luate în studiu. Introcarea bazei de date conduce spre

⁴ Robert Rowland, *L'informatica e il mestiere dello storico*, în „Quaderni storici”, 73, 1991, p. 693-713.

⁵ I. Kropac, *Medieval Documents*, în vol. *Modelling Historical Data: Towards a Standard for Encoding and Exchanging Machine-Readable Text*, ed. D.I. Greenstein, 1991, p. 117-127.

reconstituirea unor cariere artizanale, de exemplu, pe lângă aflarea unor altor informații de interes, cum ar fi vârsta la care tinerii intrau ca ucenici, diversitatea meseriilor exercitate, etc.

O primă și importantă parte este proiectarea bazei de date care, în acest caz, se sprijină pe ceea ce putem numi „dosarul personal al individului”, care însumează întreaga informație adunată pentru un singur individ: nume și prenume, cu frecvențele variante de ortografiere, al cui fiu este sau relații parentale, vârsta, meseria sau meseriile exercitate, rolul avut în diverse contracte și așa mai departe.

O astfel de bază de date se poate caracteriza prin bogăția informației de nume și prin multitudinea de surse din care informația provine. Informația este gestionată prin trei nivele distincte de agregare. Primul este cel al unei mențiuni singulare sau apariția individului; al doilea este cel al carierei individuale, care rezultă din agregarea mai multor apariții ale aceluiași individ; al treilea nivel este cel al rețelei de relații, care pot fi gândite ca mulțimi de cariere individuale, care se intersectează datorită relațiilor de tip părinte-copil sau al alianțelor. Între aceste trei nivele trebuie formulate proceduri de corelare și recunoaștere, extrem de sofisticate, nu numai din cauza incertitudinii care caracterizează astfel de date, dar și datorită erorilor pe care, trecerea de la un nivel la altul le poate genera.

În exemplul de față vom utiliza trei table, simple ca structură. Prima tablă, pe care o denumim APARIȚIA1, înregistrează, pe fiecare rând, apariția unui individ într-un document. Câmpurile definite sunt:

- numărul contractului (NC)
- numărul atribuit fiecărui individ, potrivit ordinii în care este menționat în contract (NO)
- prenumele
- numele de familie
- meseria
- codul comunei de reședință (CR)

Căutarea datelor conținute într-o bază de date se face prin interogări (query), în acest scop folosindu-se o comandă SQL și anume SELECT. Comanda SELECT comportă trei părți. primele două obligatorii, cea de-a treia, care limitează aria de acțiune a celor două precedente, fiind facultativă.

```
SELECT (numele uneia sau mai multor coloane)
FROM (numele uneia sau mai multor tabele)
WHERE (condiția)
```

WHERE poate de fapt reprezenta o mulțime de condiții legate între ele prin operatori logici (AND, OR, NOT, etc.). Baza de date răspunde prin a furniza doar acele rânduri pentru care condiția respectivă se verifică.

APARIȚIA1

NC	NO	PRENUME	NUME	MESERIE	CR
2100	1	Ion	Costescu	Croitor	75
2100	2	Barbu	Donose	Fierar	
2100	3	Nicolae	Costescu	Pielar	01

RUDENIE

NC	NOD	RELAȚIA	NOR
2100	1	Tată	3
2100	3	Fiu	1

REȘEDINȚA

CR	COMUNA	JUDEȚ
01	Vultureni	Tecuci
02	Genuneni	Vâlcea

.....

74	Valea Mare	Muscel
75	Negulești	Tecuci

Figura 1. Table create pe baza unui contract de ucenicie imaginar (nr. 2100)

REȘEDINȚA este o tablă auxiliară, care asociază orice indicație privind reședința cu un cod numeric
Comanda:

```
SELECT NC, PRENUME, NUME MESERIE
FROM APARIȚIA1
WHERE MESERIE='PIELAR';
```

Va avea ca rezultat:

Nc	Prenume	Nume	Meserie
2100	Nicolae	Costescu	Pielar

Dacă nu este specificată meseria, interogarea restituie toate rândurile tablei APARIȚIA1.

Comanda:

```
SELECT NC, PRENUME, NUME, MESERIE
FROM APARIȚIA1;
```

Va avea ca rezultat:

Nc	Prenume	Nume	Meserie
2100	Ion	Costescu	Croitor
2100	Barbu	Donose	Fierar
2100	Nicolae	Costescu	Pielar

Tablele pot fi puse în legătură, una cu alta. În acest scop se utilizează funcția de legătură, (*join*). Aceasta permite căutarea datelor din două sau mai multe table și punerea lor laolaltă, ca și cum ar proveni din una singură.

Tabla REȘEDINȚA asociază fiecărei indicații privind reședința individului, care apare în contractul de ucenicie, un cod numeric. Câmpurile sunt:

- codul numeric al comunei de reședință (CR)
- comuna
- județul

Coloana CR permite punerea în legătură a tablelor APARIȚIA1 și REȘEDINȚA. Să presupunem că dorim să cunoaștem comunele de reședință ale persoanelor înscrise în tabla APARIȚIA1. Funcția de legătură *join* ne permite să utilizăm comanda SELECT pentru a interoga simultan cele două table, respectiv APARIȚIA1 și REȘEDINȚA. Prezența codului CR în ambele table ne va permite să aliniem rândurile acestora în modul dorit.

Comanda:

```
SELECT PRENUME, NUME, COMUNA
FROM APARIȚIA1, REȘEDINȚA
WHERE APARIȚIA1.CR = REȘEDINȚA.CR;
```

leagă două table (*join*)
corelează rândurile celor
două table cu condiția ca
valorile lui CR în ambele
table să fie egale.

Va avea ca rezultat:

Prenume	Nume	Comună
Ion	Costescu	Vultureni
Nicolae	Costescu	Negulești

În exemplul următor vom vedea cum putem asocia o tablă cu ea însăși. Dacă relațiile de rudenie între indivizii din tabla APARIȚIA1 sunt menționate, putem construi tabla RUDENIE. Câmpurile sunt următoarele:

- numărul contractului (NC)
- numărul de ordine al individului (relație directă, NOD)
- relația (indică gradul de rudenie)
- numărul de ordine al individului (relație reciprocă, NOR)

Tabla RUDENIE conține, prin urmare, tabla APARIȚIA1 în relație cu ea însăși (relație reflexivă). De fapt, NOD este numărul de ordine al unui individ care are un raport de rudenie cu o altă persoană, individualizată prin numărul de ordine NOR. Comanda pentru a pune în evidență prenumele și numele acestor indivizi și relația dintre ei este:

Comanda:

```
SELECT A.PRENUME, A.NUME, RELAȚIA, B.PRENUME, B.NUME
FROM APARIȚIA1 A, RUDENIE, APARIȚIA1 B
WHERE A.NC = RUDENIE.NC
AND A.NC = B.NC
AND A.NO = NOD
AND B.NO = NOR;
```

Va avea ca rezultat:

Prenume	Nume	Relația	Prenume	Nume
Ion	Costescu	tată	Nicolae	Costescu
Nicolae	Costescu	fiu	Ion	Costescu

În acest caz, ori de câte ori condiția conținută în clauza WHERE este satisfăcută, tabla APARIȚIA1 este consultată de două ori: o dată pentru a găsi prenumele și numele persoanei care este, ca să spunem așa „subiectul” relației, a doua oară pentru a găsi prenumele și numele persoanei care, de fapt, nu este „obiect”. Pentru a distinge aceste două forme se recurge, prin clauza FROM, la un alias. APARIȚIA1 va fi privită o dată ca tabla A și o dată ca tabla B. Clauza WHERE cere să se alinieze toate rândurile tabelor A, RUDENIE și B, care au același număr de contract NC și care au, în același timp numărul de ordine NO din A egal cu numărul de ordine NOD din tabla RUDENIE și numărul de ordine NO din B, egal cu numărul de ordine NOR din tabla RUDENIE. Figura III. 2 ilustrează modul în care a fost construită prima linie a rezultatului de mai sus, din tablele APARIȚIA1 și RUDENIE.

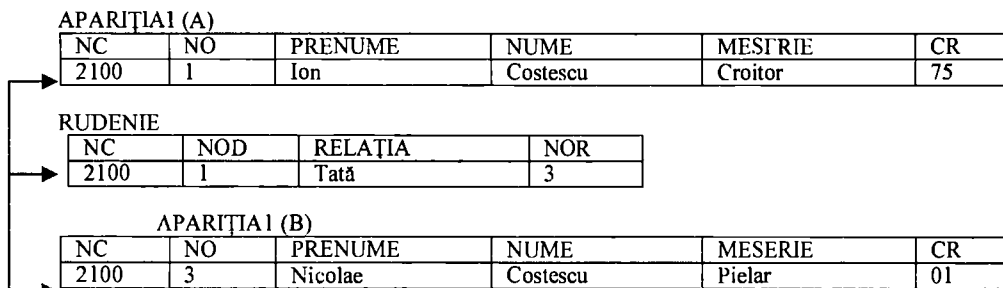

Figura 2. Join. Pentru a asocia o tablă cu ea însăși, APARIȚIA1 este privită o dată ca tabla A și a doua oară ca tabla B. Tabla RUDENIE conține rândurile din A și B conținute în relația „Tată” (A.NO=NOD și B.NO=NOR)

4. Introducerea datelor

Strângerea informațiilor necesare cercetării nu este în mod necesar direct condiționată de întrebuițarea succesivă a instrumentelor informatice utilizate în cursul elaborării respectivei lucrări. Oricum, este bine să nu subestimăm avantajele ce pot deriva din stabilirea din timp a strategiei de prelucrare la care vor fi supuse datele brute. Adoptarea unei modalități inteligente de culegere a datelor poate înlesni, de exemplu, introducerea lor în calculator, ceea ce conduce la o importantă economie de timp și bani. Introducerea datelor este, de fapt, o operație de lungă durată și plicticoasă, cu un însemnat impact asupra costului cercetării, dar care, în același timp, este o operație delicată, supusă ușor comiterii de erori care, nedepistate la timp, pot să anihileze o bună parte din munca desfășurată în faza de adunare a informației.

În concluzie, datele trebuie să fie astfel pregătite încât introducerea lor în calculator să poată fi făcută într-o manieră care să permită procedurilor informatice stabilite pentru regăsirea și prelucrarea lor să le recunoască corect. Sistemele cele mai evaluate de gestionare a bazelor de date posedă funcții care permit introducerea datelor potrivit unor forme sau tipare care pot fi cu ușurință create în funcție de exigențele

cercetătorului și care, pe lângă faptul că accelerează procesul de introducere a datelor, contribuie efectiv la reducerea gradului de eroare. De fapt, tiparul structurează ecranul monitorului astfel încât, fiecărui tip de date (caractere, numerice, date de timp), să i se rezerve o zonă, numită câmp, cu caracteristicile corespunzătoare tipului respectiv de informație (lungime, valoare, rang), în timp ce celelalte zone ale ecranului nu sunt accesibile. Un generator bun de forme are funcții care permit ca aceste caracteristici să fie specificate și care, în cazul unor nepotriviri între datele de intrare și specificațiile respective, trimit mesaje adecvate de eroare.

O operație tipică și destul de delicată a achiziției de date este codificarea. Codificarea trebuie să răspundă unor deziderate precise, ea trebuie să fie sistematică, completă, eficientă dar, mai ales, la codificare trebuie să se recurgă numai atunci când este neapărat nevoie.⁶

Când se lucrează cu cartele perforate, codificarea era indispensabilă pentru a reduce riscul de eroare, greșelile fiind frecvente chiar din timpul procesului de perforare a cartelelor. Chiar și reducerea numărului de cartele necesar pentru înregistrarea informației conținută într-un document era un avantaj. Codificarea este un proces care i-a preocupat întotdeauna pe cercetători și încă îi preocupă, în ciuda unor pierderi de informație, care apar inerent în decursul acestui proces.

Nu trebuie să confundăm codificarea cu prescurtarea informației, preocupările de care am amintit concentrându-se asupra codificării. Dacă anumite elemente de informație, neobișnuit de ample, se repetă fără variații, este întotdeauna util să le înlocuim cu prescurtări, ceea ce determină o economie substanțială de timp. Dacă la elemente de informație diferite corespund prescurtări diferite, nu există nici un pericol pentru că, în orice moment ne putem întoarce de la prescurtare la forma originală. Adevărata codificare este o procedură care agregă diverse elemente de informație sub o valoare sau sub un cod unic. Prin acest procedeu, o parte din informație se pierde în mod ireversibil.

Impusă în trecut mai ales din motive determinate de utilizarea unui anumit hardware, practicarea codificării nu mai este atât de răspândită precum obișnuia să fie și, chiar dacă conduce la o economie de timp, este de preferat să fie evitată. Astăzi este posibil să facem apel la ceea ce s-ar putea numi *post-codificare*, proces care permite stabilirea unor echivalențe și agregări într-o fază care urmează celei de introducere a datelor. Astfel, pierderea de informație datorată unor agregări ale datelor nu e definitivă pentru că, în orice moment avem posibilitatea de a ne întoarce înapoi, la datele inițiale, stabilind dezagregările și reagregările necesare. De fapt, codul nu este un produs care nu se poate modifica, dimpotrivă, greșelile se pot cu ușurință găsi și elimina, codul fiind adaptat noilor exigențe. Asupra problemelor ridicate de codificarea meseriilor și a profesiunilor, dar care se pot generaliza oricărui tip de codificare, există o serie de lucrări specializate.⁷

5. Concluzii

Bazele de date favorizează cercetările care se sprijină pe un volum mare de informație, în general pe surse seriale sau care prezintă caracteristici repetitive sau de uniformitate. Datorită bazelor de date s-a putut trece, de la examinarea documentelor singulare, la stocarea și prelucrarea unui volum mare de informații, provenite din surse diverse. Sursele de tip serial au avantajul de conține datele într-o formă deja structurată, ușor de introdus într-o bază de date. Fiind compilate după formulare, modele sau printr-o altă practică standardizată, fiind uneori chiar codificate potrivit unui cod căruia nu întotdeauna îi cunoaștem cheia, recensămintele, listele contribuabililor, registrele parohiale, listele de alegători, etc., au defecul sau calitatea, depinde din ce punct de vedere privim, de a fi puternic marcate de scopul persoanei sau al instituției care le-a produs, precum și de momentul de timp în care au fost create.

Descifrarea unor asemenea surse nu poate decât să câștige din confruntarea cu alte surse, de natură diversă, uneori asemenea confruntări dovedindu-se a fi absolut necesare. Aceste alte surse pot fi, adesea, fragmentare sau incoerente și regăsirea lor poate fi dificil de anticipat sau absolut întâmplătoare. Un avantaj major al bazelor de date, dacă au fost corect proiectate, este tocmai posibilitatea de a regăsi cu ușurință informația dispersată.

⁶ Konrad H. Jarausch, Kenneth A. Hardy, *Quantitative Methods for Historians. A Guide to Research, Data and Statistics*, Chapel Hill, 1991, p. 38.

⁷ Michel B. Katz, *Occupational Classification in History*, în „Journal of Interdisciplinary History”, vol. 3, 1972, nr. 1, p. 63-88; Robert J. Morris, *Occupational Coding: Principles and Examples*, în „Historical Social Research”, vol. 15, nr. 1, p. 30-40; Daniel Greenstein, *Standard, Meta-Standard: A Framework for Coding Occupational Data*, în „Historical Social Research”, vol. 16, nr. 1, p. 3-22.

Pericolul major în construirea unei baze de date nu mai este acela al unei gestionări incorecte a procedurilor care garantează, în procesul de introducere a datelor, omogenitatea și integritatea informației documentare. Pericolul constă în pierderea, în timpul adunării datelor, a unor elemente care să ne permită de a ajunge la originile raționamentului care a determinat alegerea criteriilor de organizate a informației.

Un alt pericol derivă din faptul că indefinita capacitate de înmagazinare a unei baze de date poate conduce la strângerea unui volum tot mai mare de date, fără ca ele să fie cu adevărat necesare. În proiectarea marilor baze de date trebuie să rezistăm tentației de a acumula prea mult material, ceea ce poate până la urmă îngreuna procesul de prelucrare și analiză.

În fine, trebuie să ținem seama și de costurile, de cele mai multe ori ridicate, pe care le implică proiectele de cercetare axate pe gestionarea bazelor de date și cu atât mai mult să acordăm o atenție sporită selectării judicioase a surselor și designului bazei respective de date.

NOTE ȘI RECENZII

** *Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar – publicistic ilustrat*, vol. I (A-Bez); II (Bi-Buz); III (C-Ch); IV (Ci-Cor), Chișinău, 1999-2002, 472+592+648+660 p.

Lucrarea, proiectată în 15 volume, din care până în prezent au văzut lumina tiparului primele patru, este o enciclopedie istorico-socială, rodul muncii unui numeros colectiv de cercetători din diferite domenii.

Primele trei volume au apărut sub egida Agenției Naționale de Presă „Moldpres” iar al patrulea a fost editat de Fundația „Draghiștea”.

Colectivul de autori este compus din: Ion Cernei, Mihail Gh. Cibotaru, Pavel Cocârlă (doctor habilitat, prof. univ.), Ion Domencu, Anatol Eremia (doctor în filologie), Ion Hâncu (doctor în istorie), Victor Ladaniuc, Ion Leășco (doctor în istorie), Ion Moiseev (doctor în istorie), Vladimir Nicu, Vasile Trofăilă, Tudor Țopa, Vitalie Zagaievschi, Ion Chiriac, Silvia Corlăteanu-Granciu, Victor Dragoș, Alexandru Manoil, Simion Popot, Valentin Rusu, Rodica Trofimov, Teodor Fănică, Teodor Niță, Ion Țăbuleac, Ion Bazatin. Au mai colaborat: Vasile Agache, Mihail Armăsar, Eugenia Bulat, Alexandru Cătera, Dumitru Cernega, Ion Chelban, Cornelia Cozonac, Pavel Dumbrăveanu, Vasile Moldoveanu, Ion Pirojoc, Tatiana Pântea, Simion Pleșca, Dorel Popa, Lucia Tonu, Dumitru Zamfirov, Dumitru Batâr, Mihai Eustatie, Tudor Iașenco, Vasile Melnic, Victor Mucerschi, Liliana Nuță, Radu Cărăuș, Valerian Ciobanu, Lilian Danilov, Gheorghe Gavriliță, Lilia Groza, Gheorghe Melnic, Viorica Răileanu, Constantin Bobeică, Andrei Calcea, Valeriu Chiper, Viorica Groza, Ion Josanu, Vasile Odoleanu, Petru Patiențu, Vasile Șoimar.

Proiectul are ca scop alcătuirea câte unei micromonografii pentru fiecare dintre cele 1681 de localități (13 municipii, 51 orașe, 1617 sate și cătune) ale Republicii Moldova. Se regăsesc date despre viața social-economică a Republicii Moldova și informații de natură istorică, demografică, administrativă, culturală, toponimică pentru fiecare așezare.

Fiecare micromonografie de localitate are unul sau mai mulți autori și conține date obligatorii cum ar fi: poziționarea geografică, prima atestare documentară, liste ale celor căzuți în al doilea război mondial, în războiul din Afganistan și în cel de pe Nistru (1992), liste ale victimelor represiei staliniste, aspectul contemporan al orașelor și satelor, personalitățile locului, note de uz actual (codul poștal, numele primarului și telefonul primăriei) și o scurtă bibliografie.

Primele patru volume cuprind descrierea a 426 de localități care sunt însoțite de fotografii, hărți, reprezentări grafice. Volumele au studii introductive semnate de renumiți specialiști din stânga Prutului, dedicate istoriei și toponimiei acestei regiuni. Volumul al treilea conține în partea sa introductivă un studiu despre represia și deportările masive ale populației basarabene de către autoritățile bolșevice.

Inițiativa autorilor enciclopediei localităților Republicii Moldova este una deosebită de meritorie și se cuvine să fie cunoscută de iubitori de istorie – specialiști și nespecialiști – de pe ambele maluri ale Prutului. Sperăm, prin urmare, ca și celelalte volume să vadă cât mai curând lumina tiparului și să aibă un tiraj cât mai mare.

Alexandru Ciociltan

VALENTIN CIORBEA, *Evoluția Dobrogei între 1918-1944. Contribuții la cunoașterea problemelor geopolitice, economice, demografice, sociale și ale vieții politice și militare*, Edit. Ex Ponto, Constanța, 2005, 558 p.

Încă înainte de anul 1989 istoriografia românească a început să trateze și subiecte referitoare la probleme mai delicate ale istoriei naționale, printre acestea aflându-se și problema Dobrogei. Primii pași au fost mai timizi pentru ca începând cu anul 1990 să apară importante contribuții despre acest subiect. Printre cercetătorii care s-au aplecat acestor probleme se numără și istoricul Valentin Ciorbea, profesor la Universitatea „Ovidius” din Constanța, care s-a remarcat prin contribuții ce au vizat mai ales istoria dobrogeană în cadrul statului național român.

Ultima lucrare a Domniei Sale, subintitulată cu modestie *Contribuții la cunoașterea problemelor geopolitice, economice, demografice, sociale și ale vieții politice și militare*, este o veritabilă sinteză a muncii sale de o viață asupra istoriei contemporane a Dobrogei prin care se prezintă „pentru prima dată în istoriografia românească, într-o abordare coerentă, științifică și monografică, evoluția Dobrogei între anii 1918-1944, cu dorința de a permite cititorului cunoașterea și înțelegerea problematicii complexe cu care s-a confruntat societatea românească dobrogeană între anii precizați” (p. 26). Cartea a apărut în cadrul Centrului de Studii și Cercetări ale Istoriei și Civilizației Zonei Mării Negre (secolele XIX-XXI) care funcționează pe lângă Facultatea de Istorie a Universității „Ovidius” din Constanța. Masivul volum este structurat în 6 capitole, majoritatea lor putând fi considerate adevărate monografii asupra aspectelor tratate.

Prefața cărții (p. 9-26) trece în revistă principalele contribuții ale istoriografiei românești privind istoria interbelică a Dobrogei subliniind, între altele, și „bogata producție istoriografică de după 1989, când, depășind restricțiile ideologice, de documentare, dar mai ales de publicare, istoricii specializați în istoria contemporană a României au lărgit aria de investigații, au reconsiderat fapte istorice în beneficiul cunoașterii” (p. 9) și justificându-și efortul prin faptul că „istoria Dobrogei, parte integrantă a trecutului spațiului carpato-dunăreano-maritim, este deosebit de bogată în evenimente și învățăminte pentru generațiile de astăzi și cele viitoare” (p. 10). Se cuvine remarcată și poziția autorului de a considera pe bună dreptate sudul regiunii ca parte integrantă a teritoriului dobrogean motiv pentru care se evită folosirea termenilor de „Dobrogea Nouă” sau „Cadrilater” (p.13, n.5) pe parcursul lucrării.

Primul capitol, *Dobrogea la sfârșitul primului război mondial* (p.27-84) urmărește succint dar elocvent evoluția teritoriului danubiano-pontic în timpul războiului pentru întregirea României atât în ceea ce privește ocupația militară a Puterilor Centrale, cât și „bătălia diplomatică” dusă de Statul Român pentru a i se recunoaște drepturile sale asupra acestui teritoriu.

Economiei Dobrogei între anii 1918-1944 îi este consacrat capitolul II (p. 85-228) în care se tratează exhaustiv problematica respectivă cuprinzând toate aspectele vieții economice de la agricultură – rămasă principala ramură economică – la industrie, transporturi (mai ales cele fluviale și maritime) dar și finanțe și turism. Datele prezentate asupra dezvoltării acestui ținut sunt foarte revelatorii dar credem că ar fi putut și mai bine evidențiate prin intermediul unor grafice și tabele așa cum apar în capitolul III dedicat *Dinamicii și structurii socio-profesionale a populației* (p. 229-306) în care se prezintă obiectiv și situația demografică a principalelor etnii din spațiul dobrogean interbelic, atingându-se și unele probleme sensibile precum evoluția etno-demografică (p. 237-245) ce demonstrează o sporire a numărului populației bulgare (mai ales ca urmare a sporului natural, deși nu au lipsit nici colonizări în timpul primului război mondial sau infiltrări din Bulgaria în perioada ulterioară) și românești (în special prin colonizare cu populație din Vechiul Regat sau cu aromâni sosiți din Peninsula Balcanică) concomitent cu o diminuare continuă a numărului populației musulmane datorată emigrării în Turcia. Considerăm că s-ar fi impus o prezentare mai detaliată a condițiilor care au determinat pe aromâni să-și părăsească locurile natale din Peninsula Balcanică (procesul a început încă din perioada antebelică) pentru a se stabili în România. Un întreg subcapitol (p. 258-278) a fost pe bună dreptate dedicat implicațiilor demografice ale cedării sudului Dobrogei (Cadrilaterului) către Bulgaria, întrucât evenimentele din 1940 au stabilit o situație care stă la baza realităților de astăzi.

Capitolul IV (p. 307-448) este dedicat vieții politice insistându-se pe evoluția partidelor politice care, după cum se poate observa, a fost asemănătoare celei din întracaga Românie interbelică în care „Organizațiile locale au evoluat sinuos, cu o activitate mult mai intensă pe timpul campaniilor electorale, al reuniunilor județene ori cu prilejul unor vizite ale liderilor centrali, după care luni de zile presa și alte izvoare istorice nu mai consemnau acțiuni” (p. 448). În Dobrogea nu au funcționat partide etnice deși aici atât formațiunile de extremă dreapta cât și cele de extremă stângă „au găsit un câmp prielnic de manifestare. Comunismul a găsit aderenți în rândul românilor, dar mai ales al minoritarilor bulgari. Prin celele create și alte organizații, aflate sub îndrumarea și controlul «Comiternului» [sic!], acestea au dus o politică antistatală și antiromânească. «Dreapta» [sic!] a exploatat numeroasele nemulțumiri și dezamăgiri îndeosebi ale aromânilor, naționalismul lor ardent și dorințele sincere ale unor categorii de români, de a se duce o politică profund naționalistă și lipsită de corupție” (p. 448).

Întregul capitol V se referă la „ciuntirea teritorială a Dobrogei” prin Tratatul de la Craiova din 7 septembrie 1940 (p. 449-480). Autorul nu se oprește numai la „raptul județelor sud-dobrogene” (p.449) ci prezintă și evoluția raporturilor româno-bulgare din perioada interbelică subliniind că: „După eșecul diplomatic înregistrat la «Conferința de Pace», guvernării bulgari au făcut din revizionism direcția fundamentală a politicii externe. Acestei obiectiv strategic diplomația bulgară i-a subordonat întreaga activitate” (p. 449). În acest context trebuie văzute și provocările bulgare de la frontieră care au durat practic pe tot parcursul existenței administrației românești în sudul Dobrogei în ciuda colonizării aromânilor „oameni

aprigi, deprinși cu vecinătatea deseori agresivă din zonele de unde veneau, în județele Caliacra și Durostor” cu scopul creării unei „centuri de apărare” a zonei (p. 452). Sunt prezentate și condițiile în care s-a realizat cedarea sudului Dobrogei ca o măsură de salvare a Transilvaniei (p.462), când Axa făcea presiuni asupra României pentru cedări teritoriale în favoarea vecinilor săi revizionisti iar Bulgaria nu se sfia să amenințe România cu o eventuală pierdere a întregului ținut și instituirea unei frontiere sovieto-bulgare pe Dunăre (p. 462). Pe bună dreptate se subliniază că practic actul de cedare a părții de sud a Dobrogei a fost semnat la 30 august 1940 la Viena, odată cu cedarea nordului și estului Transilvaniei (p. 469), tratatul de la 7 septembrie același an (amplu prezentat, p. 470-476) fiind doar materializarea sa oficială. Cadriaterul a fost recunoscut Bulgariei de către Conferința de Pace de la Paris din 1946 datorită asecedentului pe care Gheorghii Dimitrov îl avea la Moscova (p. 480) dar și – credem noi, faptului că Bulgaria nu s-a aflat în război cu U.R.S.S.

Acțiunile militare desfășurate în spațiul dintre Dunăre și Marea Neagră între 1941-1944 formează materia capitolului VI (p. 481-535) în care autorul caută să prezinte foarte detaliat situația militară a Dobrogei de la izbucnirea războiului antisovietic până în preajma semnării armistițiului de la Moscova din septembrie 1944. Instaurarea controlului sovietic în Dobrogea este înfățișată în toate articulațiile sale până la preluarea cu forța la 5 septembrie 1944 a flotei românești de către sovieticii apreciați de contraamiralul Horia Macellariu drept „ziua neagră a Marinei Regale Române” (p. 534) – de fapt, actul său de deces.

Capitolul de *Concluzii* (p. 536-539) este o recapitulare a conținutului cărții. Interesante ni se par unele remarci foarte obiective. Se recunoaște că Dobrogea de nord a fost „reunită prin dorința și voința Europei în 1878 la România” și că în 1913 provincia „a fost reîntregită în anul 1913 cu zona de sud (județele Caliacra și Durostor)” (p. 536). De asemenea se subliniază încă o dată că reforma agrară din 1921 nu s-a aplicat în sudul Dobrogei unde „s-a aplicat o legislație specială, destul de des modificată, menită [...] să consolideze proprietatea rurală” și că acțiunea de colonizare – „amplu proces demografico-economic” – nu a fost pregătită așa cum se cuvinea (p. 537). Autorul a împărțit perioada tratată în două: perioada 1918-1940 când întreaga Dobrogea „la fel ca toate regiunile României Mari, a intrat, pentru mai bine de 20 de ani, într-o perioadă de evoluție complexă, ascendentă, cu progrese în toate domeniile” (p. 536) și perioada 1940-1944 când România a eșuat în tentativa sa de restabilire a frontierelor sale naturale (p. 538-539). Concluzia cărții este că „Dobrogea și-a afirmat, în perioada analizată în lucrare – una dintre cele mai importante din istoria sa milenară, dacă avem în vedere că a evoluat între anii 1918-1940 reîntregită în cadrul României Mari –, rolul geopolitic major în afirmarea civilizației românești și a culturii minorităților la Dunărea de Jos și Marea Neagră, vocația de deschidere spre relații internaționale benefice statului român” (p. 539) subliniindu-se astfel statutul Dobrogei de poartă deschisă a României către lume.

Lucrarea se încheie cu o *Bibliografie selectivă* (p. 540-556) ce înregistrează 41 fonduri aflate în 7 arhive, 12 titluri de culegeri de izvoare, 6 volume de memorii, 70 de publicații (nu se face distincție între cele de epocă și publicațiile științifice actuale), 46 titluri de lucrări generale și alte 92 titluri înregistrate ca „lucrări speciale”. Bibliografia este într-adevăr selectivă pentru că ea lasă deoparte peste 150 de titluri de lucrări și articole precum și 20 de publicații care se regăsesc de asemenea în cele 2212 note ale lucrării.

Ca orice demers uman, nici această lucrare nu este scutită de imperfecțiuni ce nu influențează valoarea științifică a lucrării și de aceea nu insistăm asupra lor. Ne-am fi dorit un indice onomastic pentru o mai degrabă orientare în materia cărții. Un capitol despre evoluția culturii în acest spațiu geografic ar fi întregit acest volum și ar fi acoperit practic toate domeniile importante ale evoluției istorice. Se poate discuta și asupra limitelor temporale unde – este o opinie strict personală – s-ar fi pretat mai bine o tratare a istoriei spațiului dobrogean în perioada 1913-1940 când acesta s-a aflat în întregime în componența Statului Român. Pe ansamblu volumul recenzat se constituie într-o contribuție de referință pentru spațiul dobrogean (tratat în integralitatea sa) și pentru perioada avută în vedere.

Doru Neagu

LIDIA COLESNIC-CODRAENCA, *Limba română în Basarabia (1812-1918). Studiu sociolingvistic pe baza materialelor de arhivă*, Edit. Museum, Chișinău, 2003, 152 p.

Lucrarea Lidiei Colesnic-Codreanca tratează problema lingvistică din Basarabia anilor 1812-1918 pe baza materialelor de arhivă. Studiul se limitează la o singură sferă socială de funcționare a limbii – cea a învățământului laic. Autoarea ne dezvăluie starea generală a limbii române din perioada 1812-1918: denumirea și cauzele degradării ei în comparație cu limba română vorbită în dreapta Prutului.

Cartea este structurată în trei capitole. Prinul capitol – „Cadru sociocultural al funcționării limbii române în Basarabia în anii 1812-1918” – tratează aspectul sociolingvistic al temei. Autoarea analizează

contextul sociocultural în care a funcționat limba română în Basarabia. De asemenea, urmărește utilizarea glotonimului românesc/moldovenesc în materiale de arhivă, manuale, cărți laice și religioase, ziare din epocă. În capitolul următor – „Limba română în școala basarabeană” autoarea scoate în evidență acțiunile politicii lingvistice a guvernului țarist în școala laică de toate gradele (școala elementară, școlile ținutale, Liceul Regional din Chișinău). În capitolul final – „Starea degradată a limbii române în Basarabia (1812-1918)”, – dna. L. Colesnic-Codreanca face o analiză sociolingvistică a textelor românești editate în acea perioadă: gramatici și dicționare pentru uzul școlar.

Concluziile sunt urmate de rezumat în limbile română, rusă și engleză, indice de nume, bibliografie, izvoare, anexe.

Studiul dnei Lidia Colesnic-Codreanca constituie o realizare serioasă în domeniul sociolingvisticii românești, care se adresează lingviștilor, istoricilor, precum și cititorilor de toate vârstele, întrucât evoluția limbii române din Basarabia este o reflectare fidelă a istoriei comunității românești de pe acest teritoriu.

Svetlana Ciociltan

ION GH. HÎNCU, *Străvechi monumente din Republica Moldova*, Edit. Arc, Chișinău, 2004, 144 p.

Istoricul și arheologul Ion Gh. Hîncu prezintă în această recentă lucrare a sa monumentele arheologice importante de pe teritoriul Republicii Moldova începând cu epoca pietrei și terminând cu epoca modernă.

Cartea este scrisă într-un limbaj accesibil și publicului larg, iubitor de istorie. Acest lucru este binevenit întrucât populația, cunoscând valoarea inestimabilă a monumentelor arheologice, parte a patrimoniului național, le va putea proteja mai bine decât până în prezent. Autorul oferă soluții pentru ocrotirea și conservarea siturilor arheologice.

Lucrarea conține clasificarea și exemplificarea monumentelor străvechi: stațiuni și așezări rurale, cetăți și cetățui, orașe vechi părăsite, valurile lui Traian, necropole, mobile funerare, stele și sculpturi memoriale vechi, obiecte vechi răzlețite și comori. Un capitol este dedicat celor mai valoroase monumente arheologice din evul mediu timpuriu iar altul complexului muzeal Orheiul Vechi. În anexă se află textul legii privind ocrotirea monumentelor din 22 iunie 1993.

Cartea domnului Hîncu conține și un bogat material ilustrativ: hărți, fotografii, schițe și reconstrucții grafice, care împreună permit o mai bună percepție a trecutului.

Alexandru Ciociltan

RŪSZ-FOGARASI ENIKŐ, *Privilegiile și îndatoririle orașelor din Transilvania voievodală*, Cluj-Napoca Presa Universitară Clujeană, 2003, 280 p.

O nouă lucrare dedicată fenomenului urban vine să întregască cunoașterea istoriei orașelor din Transilvania. Autoarea a urmărit evoluția orașelor din cele șapte comitate transilvane în evul mediu punând accent pe privilegiile și îndatoririle acestor așezări.

Capitolul introductiv trece în revistă istoriografia problemei arătând contribuțiile cercetătorilor români, maghiari și sași. Urmează un capitol dedicat evoluției urbane medievale în Europa centrală, cu privire specială asupra orașului din voievodatul Transilvaniei.

Autoarea stabilește patru categorii de privilegii ale așezărilor urbane: economice, juridice, eclesiastice și militare pe care le analizează apoi pe rând. Aspecte esențiale ale privilegiilor economice sunt: dreptul de a ține târg (săptămânal sau anual), zilele de târg din centrele urbane respective, dreptul de depozit, vămile interne și externe, scutirile de vamă, monetăriile, impozitele, drepturile domaniale și de găzduire a demnitarilor regali. Deosebit de importante sunt privilegiile juridice. Enikő Rűsz-Fogarasi investighează dreptul de a alege liber conducerea orașului, dreptul de judecată, scutirea de jurisdicția unor demnitari, dreptul de sigiliu și stabilirea forurilor de apel. S-a pus accent pe sigiliile orașelor, acestea fiind analizate pe rând sub toate aspectele, după cum cer normele sfragisticii actuale. Privilegiile eclesiastice vizează dreptul de patronaj asupra unui locaș de cult, dreptul de a alege liber preotul, raportul între biserica parohială și filiile sale, scutirea de dependența protopopială sau episcopală (parohiile exempte), decima liberă. Între privilegiile militare se cuvin a fi menționate libertatea de a construi ziduri și bastioane de apărare (cazul Clujului) și scutirea totală sau parțială de a participa la armata regală.

Autoarea acordă un spațiu larg analizei îndatoririlor așezărilor urbane comitatense. Sunt reliefate îndatoririle față de puterea centrală (regele și dregătorul său, voievodul transilvan): impozitele, descensul și participarea militară. Așezările de pe domeniul nobiliar aveau îndatoriri față de stăpânul feudal iar cele de pe domeniul ecleziastic față de cler și biserică. În acest din urmă caz, spre exemplu, episcopul Transilvaniei avea în proprietate așezările Alba Iulia, Gilău, Zalău și Cluj (1270/72-1310).

Un capitol distinct îl constituie modelul de evaluare a așezărilor urbane. Fiecare centru urban a obținut un punctaj în funcție de anumiți factori și indici de urbanizare: târgurile (săptămânale sau anuale), vămile, cămărilor monetare, organizarea juridică, terminologia, breslele, numărul studenților și ordinele monahale. Clasificarea finală a stabilit cinci nivele după care pot fi împărțite centrele urbane din Transilvania comitatensă. Nivelul întâi este atins doar de Cluj și Dej; cel de-al doilea de Turda și Alba Iulia, iar alte șapte așezări aparțin nivelului al treilea: Aiud, Hațeg, Vințul de Jos, Cojocna, Baia de Arieș, Ocna Sibiului și Hunedoara.

Considerațiile finale din concluzii, sunt urmate de bibliografie, un rezumat în limba engleză, indici și anexe. Cu siguranță lucrarea doamnei Enikő Rűsz-Fogarasi este o contribuție deosebit de valoroasă la cunoașterea evului mediu transilvan.

Alexandru Ciociltan

MAGDA JÁSZAY, *Venezia e Ungheria. La storia travagliata di una vicinanza*, Udine, 2004, 444 p.

Lucrarea urmărește istoria raporturilor ungaro-venețiene din evul mediu și până la sfârșitul Republicii Serenissime în 1797. Fără a omite problemele de istorie economică sau culturală, atenția autoarei s-a concentrat în special asupra relațiilor politice fiind evidențiați factorii care au marcat „istoria zbuciumată a unei vecinătăți”. Fiind vorba de o lucrare de sinteză, autoarea valorifică mare parte din contribuțiile istoriografiei la acest domeniu de cercetare, aducând în unele situații și o serie de noi precizări. În acest sens merită atenție capitolul referitor la raporturile ungaro-venețiene după moartea lui Matia Corvin, mai ales în problema atitudinii regatului Sfântului Ștefan față de Veneția după dezastrul de la Agnadello. Analiza minuțioasă a d-nei Magda Jászay pune în lumină un aspect mai puțin cunoscut al politicii venețiene la începutul veacului al XVI-lea, ambasadorul *Serenissimei* la Buda, Piero Pasqualigo reușind, la capătul unor îndelungi și anevoioase negocieri, să evite aderarea Ungariei la „Liga de la Cambrai” și, în consecință, un atac îndreptat împotriva teritoriilor stăpânite de Republică în Dalmația. Lucrarea cuprinde un număr de ilustrații, hărți (ca o ciudățenie, legenda acestora și denumirile localităților au fost lăsate în limba maghiară) și o bogată bibliografie care include cele mai importante contribuții ale istoriografiei maghiare și italiene. Lipsesc din păcate contribuții mai vechi sau mai noi ale istoriografiei românești (ar fi meritat amintite pentru domnia lui Ludovic de Anjou studiile lui Șerban Papacostea, iar pentru epoca lui Iancu de Hunedoara măcar contribuțiile lui Francisc Pall) care ar fi permis o înțelegere mai nuanțată a unor probleme ce nu au privit exclusiv istoria raporturilor ungaro-venețiene.

Ovidiu Cristea

GEORGE F. JEWSEBURY, *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studii asupra expansiunii imperiale*, Edit. Polirom, Iași, 2003, 200 p.

Cartea reputatului istoric, profesor emerit al Universității de Stat din Oklahoma, reprezintă o prospecțiune interesantă a condițiilor și modului concret prin care teritoriul dintre Prut și Nistru a fost cucerit de Imperiul Țarist în timpul războiului ruso-turc, din anii 1806-1812. De fapt, George F. Jewsbury recunoaște în *Introducere* că demersul său are în vedere anexarea Basarabiei de Imperiul Rus: „ca pe un studiu de caz al problemelor administrative ale expansiunii”(p. 7). Autorul consideră că intervalul cronologic 1774-1828 și arealul luat spre abordare sunt suficiente pentru a ilustra convingător „procesul de expansiune a Rusiei”.

În primul capitol George F. Jewsbury prezintă expansiunea rusă în spațiul românesc de la tratatul de la Kuciuk Kainargi la războiul declanșat în anul 1806 contra Imperiului Otoman. Chiar dacă face o expeditivă apreciere, dar deloc măgulitoare pentru români, a sistemului social și politic din Țara Românească și Moldova, evident raportată la perioada amintită, principala preocupare a autorului este aceea de a reliefa incidența relațiilor ruso-otomano-franceze asupra spațiului românesc și mai cu seamă asupra atitudinii elitei autohtone. Mai departe istoricul american se concentrează asupra impactului războiului (1806-1812) asupra societății, economiei și chiar politicii Principatelor. Așa cum bine subliniază autorul, rușii nu urmăreau decât să obțină suportul logistic al Principatelor în confruntarea lor cu otomanii. De aceea, rușii au întreținut colaborarea lor cu factorii importanți din Principate, un loc privilegiat avându-l, pentru perioada 1800-1808, Constantin Ipsilanti. Însă, problemele s-au dovedit deosebit de complexe, căci interesele rușilor și românilor convergeau până la un punct, iar complicațiile rezultate, consecințele războiului, și mai ales situația internațională – purtând evident amprenta războaielor napoleoniene – nu făceau decât să impună boierilor pământeni și/sau fanarioșilor o poziție echivocă. De remarcat, încă de la primele capitole, stilul fin de analiză al istoricului susmenționat, ce surprinde nuanțele politicii ruse față de Principate, scoțând în mod obiectiv în evidență consecințele dezastruoase ale războiului asupra celor două Principate. Cu toate acestea unele modalități de exprimare sunt ușor amendabile, de exemplu atunci când boierii sunt considerați „o elită nedreaptă și nereprezentativă, pornită să profite pe scama propriului popor și a eliberatorilor” (p. 65). Mai întâi că se poate discuta în ce măsură erau rușii eliberatori atât timp cât pentru cei mai mulți români războiul însemna oprinare, iar apoi când în istoria românilor boierii au fost o elită dreaptă și reprezentativă?

Începând cu capitolul III, George F. Jewsbury tratează metodic politica administrativă a imperiului țarist în noua cucerire. Opiniile istoricului sunt valide, și ele ne oferă un tablou dezolant al noii provincii. Bineînțeles că sunt identificate și cauzele ce au conferit această imagine deplorabilă a provinciei: lipsa de preocupare a Sankt Petersburgului pentru Basarabia, în primii ani de ocupație, căci prioritățile sale erau legate de refacerea imperiului după campania napoleoniană și stabilirii unei noi ordini internaționale; falimentul politicii de acordare a autonomiei locale în Basarabia; slaba cooperare între autoritățile ruse și boierii români; disprețul manifestat de ruși față de români; corupția și abuzurile care domneau în structurile locale și în mentalul elitei basarabene. Cruda realitate transforma Basarabia, în ochii rușilor, „în cel mai înapoiat colț al imperiului” iar capitala Chișinău decăzută la statutul unui „oraș mizerabil”. În mod evident, autorul îi culpabilizează pe boieri, elita locală, de nereușita administrării eficiente a acestei provincii de o importanță strategică deosebită, în contextul confruntărilor cu Imperiul Otoman, și în care rușii aveau tot interesul ca treburile să fie cât mai bune cu putință. Așa se explică scutirea de taxe odată cu încheierea războiului, încurajarea activității de educare și culturalizare a mitropoliților Gavriil Bănulescu – Bodoni și Dimitrie Sulima, încercarea de cooperare cu boierii, împroprietăririle cu moșii a numeroșilor români din partida rusofilă, încurajarea imigrației țăranilor în teritoriul dintre Prut și Nistru, unde iobăgia era interzisă.

Un capitol întreg este dedicat condițiilor în care a fost elaborat *Regulamentul de organizare a oblastiei Basarabia*, sub directa supraveghere a generalului Bahmetiev, acest fapt petrecându-se în anul 1818, într-un moment în care noua provincie imperială putea fi o prioritate pentru Alexandru I. Conform acestei „constituții” (p. 124), noua oblastie avea capitala la Chișinău și primea oficial numele de Basarabia, confirmându-i-se dreptul la autoadministrare. Guvernatorul civil era subordonat guvernatorului general militar, iar instituțiile administrative erau: Sfatul suprem al Oblastiei, departamentul pentru chestiunile fiscale și administrative; departamentul pentru tribunale. Se poate afirma că acest Regulament confera Basarabiei autonomia. Astfel, limbile în care instituțiile își desfășurau activitatea erau româna și rusa, toate problemele urmau să fie soluționate conform „legilor și obiceiurilor locului” (p. 126), iar practic resursele umane ale administrației erau reprezentate de boierii români și funcționarii ruși. A avut loc o împărțire administrativă, locuitorii erau repartizați în nouă categorii. În general boierii și biserica și-au păstrat privilegiile, ba chiar, boierii au primit rangul nobiliar, în afară de evrei și țigani, regulamentul conferind locuitorilor drepturi și privilegii. Interesul țarului de a „oferi” acest Regulament, lăudabil din multe puncte de vedere, înaintat pentru restul imperiului, se explică prin poziția strategică, de frontieră, pe care o avea Basarabia, dar și prin concepția federalistă asupra statului a lui Alexandru I. Se dorea ca Basarabia să devină un „exemplu minunat” de *stăpânire rusă*, întrucupare a libertății, atractivă și pentru celelalte popoare ortodoxe stăpânite de musulmani.

George F. Jewsbury supune prezentării și analizei sale acest Regulament, dar conchide că „reușita sau eșecul în practică avea să depindă de nobilii români” (p. 133). Este adevărat că prin acest Regulament românii primeau în mare măsură majoră dreptul la autoadministrare. După analiza a cinci ani din istoria

„constituției”, opinia autorului este aceea că boierii (nobilii) români au fost incapabili să transpună în practică Regulamentul din 1818. Având o mentalitate specifică epocii fanariote, în care se formaseră, și sintetizând o sumă de defecte rău condamnabile, boierii au fost principalii vinovați de șansa istorică pe care Basarabia o pierdea. De reținut este și observația că elita locală era dominată de „boierii noi” mai exact de profitorii de pe urma războiului ruso-turc (1806-1812) și care urmaseră autoritățile țariste în stânga Prutului. Geoge F. Jewsbury îi culpabilizează și pe ruși pentru nereușita experimentului deoarece „scriseră un document idealist și imposibil de pus în practică” (p. 147).

În 1828, în condițiile iminenței declanșării unui nou război cu Imperiul Otoman, țarul Nicolae I, care de altfel avea principii de guvernare diferite de cele ale lui Alexandru I, a emis un ucuz prin care anula Regulamentul din 1818 și desființa autonomia provinciei. Astfel era făcut pasul decisiv spre încorporarea administrativă a Basarabiei în Imperiul Rus. Boierii români și-au pierdut majoritatea prerogativelor deținute anterior.

Pe de altă parte, se poate face o analogie interesantă între această lucrare și cea a domnului Șerban Papacostea, dedicată perioadei de dominație austriacă asupra Olteniei. Se pot urmări cum două mari forțe aflate în expansiune, pe seama Imperiului Otoman, dar și a spațiului românesc, caută să rezolve probleme rezultate din scopul politicii lor. Finalitatea întreprinderilor este aceeași, chiar dacă nuanțele mijloacelor de expansiune diferă, și poartă pecetea falimentului unor tentative de a impune unele reforme sociale care să faciliteze ocupația însăși.

În încheiere putem aprecia că această carte ar trebui lecturată de un număr cât mai mare de români, conținutul său rămânând de actualitate chiar dacă a fost elaborată în anul 1975 (publicată în România abia în 2003). Lucrarea este interesantă și pentru că analiza acestui subiect este făcută fără a exista susceptibilitatea implicațiilor subiective ale istoricului asupra unei „răni” încă deschise din trecutul românesc.

Ștefan Aftodor

N. PAVLENKO, O. DROZDOVA, I. KOLKINA, *Soratkini Piotra*, Molodaia Gvardiia, Moskva, 2001, 496 p.

Domnia țarului Petru cel Mare (1689-1725) constituie o epocă distinctă în istoria Rusiei. În acea vreme, prin reformele întreprinse de energicul țar prin consecvența cu care acesta a acționat pentru îndeplinirea vechilor obiective ale politicii externe rusești, Rusia a început un rapid proces de modernizare, s-a întărit pe plan intern, a cucerit noi teritorii în Europa și în Asia, iar influența și prestigiul său internațional au crescut foarte mult. De aceea, epoca respectivă este foarte importantă, atât pentru istoria Rusiei, cât și pentru istoria statelor vecine cu aceasta (inclusiv a Țărilor Române).

Colaboratorii lui Petru cel Mare (ruși și străini) au jucat un rol însemnat în obținerea de către acesta a numeroasele sale succese, în interiorul și în afara Rusiei. Este meritul celebrului țar de a fi știut, în majoritatea cazurilor, să-și aleagă colaboratorii potriviți. Despre acești colaboratori s-au scris numeroase lucrări științifice (cărți și studii). Totuși, unele aspecte au rămas încă insuficient clarificate. De asemenea, unora dintre respectivii colaboratori nu le-a fost încă dedicată nici o lucrare științifică specială (monografie sau studiu monografic).

Din motivele sus-amintite, istoricii ruși N. Pavlenko, O. Drozdova și I. Kolkina au elaborat această carte. Ea este o culegere de șase studii monografice. Fiecare studiu este dedicat unuia dintre colaboratorii importanți ai lui Petru cel Mare. Primul studiu a fost elaborat de O. Drozdova. Autorul următoarelor patru studii este N. Pavlenko. Ultimul studiu este semnat de I. Kolkina.

Personajul căruiu îi este dedicat primul studiu (p. 13-68) este *Franz Lefort* (1656-1699). Acest elvețian s-a născut la Geneva. La vârsta de 18 ani, a fugit de acasă și a ajuns în Olanda, unde a îmbrățișat cariera militară. După un an, în 1675, a sosit în Rusia, debarcând în portul Arhanghelsk. La început, nu a reușit să intre, ca militar, în slujba Rusiei. Totuși, s-a stabilit în celebrul cartier german (Nemețkaia sloboda) din Moscova. În 1678, s-a căsătorit acolo cu fiica unui colonel francez aflat în slujba Rusiei. În același an, Franz Lefort a devenit căpitan în armata rusă. Din momentul respectiv, cariera sa a evoluat din succes în succes. În 1682, era deja locotenent-colonel. A participat la campaniile militare rusești din 1687 având ca țintă Peninsula Crimeea. Acestea au eșuat. Dar, în 1688, Franz Lefort a devenit colonel. În septembrie 1689, el a trecut de partea tânărului țar Petru cel Mare (născut în 1672) în timpul confruntării dintre acesta și prințesa regentă Sofia. Izbânda lui Petru cel Mare și prietenia strânsă înfiripată între acesta și Franz Lefort

au însemnat pentru colonelul elvețian începutul perioadei de apogeu a vieții și carierei sale. Devenit rapid general și amiral, Franz Lefort a fost principalul sfetnic al lui Petru cel Mare în anii 1689-1699. În această calitate, el a fost inspiratorul orientării țarului spre Occident și al primelor reforme întreprinse de acesta. Moartea lui Franz Lefort (2/12 martie 1699), survenită în urma cancerizării unei vechi răni, a fost, fără îndoială, o mare pierdere atât pentru Petru cel Mare, cât și pentru Rusia.

Cel de-al doilea studiu din această carte (p. 69-170) analizează viața și activitatea celebrului Boris Petrovici Șeremetev (1652-1719). Provenit dintr-o veche familie nobiliară rusă (menționată în izvoare începând din secolul al XIV-lea), B. P. Șeremetev a început să se afirme în 1686-1687, când a participat la tratativele ruso-poloneze de la Moscova și, apoi în calitate de sol al Rusiei, a vizitat Varșovia și Viena. În 1689, în calitate de general, a participat la sus-amintita campanie militară rusă eșuată. În fața lui Petru cel Mare, s-a afirmat prin succesele militare antiotomane obținute în 1695 (pe Niprul inferior) și prin modul în care a acționat ca sol secret al Rusiei la Varșovia, Viena, Veneția, Roma, Napoli și în Malta (1697-1699). Deplina consacrare a lui B. P. Șeremetev în calitate de înalt demnitar rus și colaborator apropiat al lui Petru cel Mare s-a produs în timpul „Războiului nordic” antisuedez (1700-1721), în urma căruia Rusia a obținut accesul la Marea Baltică și a transformat Polonia în satelit al său. Devenit, în 1702, feldmareșal, B. P. Șeremetev a învins trupele suedeze în numeroase bătălii. A participat și la campania de la Prut (1711), în care armata rusă a fost învinsă de trupele otomano-tătare. B. P. Șeremetev a decedat la Moscova, la 17-28 februarie 1719. A beneficiat de funeralii naționale, fiind înmormântat la St. Petersburg, la 10/21 aprilie 1719. În istorie, B. P. Șeremetev a rămas ca principalul artizan al succeselor militare rusești din epoca lui Petru cel Mare.

Viața și activitatea lui *Piotr Andreeevici Tolstoi* (1645-1729) este subiectul următorului studiu (p. 171-298). Strămoșii lui P. A. Tolstoi apar în izvoare, ca nobili ruși, începând din secolul al XIV-lea. În 1689, P. A. Tolstoi a făcut greșeala de a se situa de partea prințesei regente Sofia în timpul confruntării decisive dintre aceasta și Petru cel Mare. Victorios, tânărul țar l-a exilat pe P. A. Tolstoi, numindu-l guvernator al unei provincii din nordul Rusiei europene. Abia în 1694, Petru cel Mare l-a rechemat pe P. A. Tolstoi la Moscova. La cerere, în 1697, P. A. Tolstoi a fost trimis de țar în Italia, alături de alți voluntari ruși, pentru a învăța limba italiană, precum și arta construirii și manevrării corăbiilor militare. S-a întors în Rusia în 1699. Din acest moment, câștigând încrederea țarului și slujindu-l cu credință, P. A. Tolstoi s-a aflat în ascensiune continuă. În anii 1702-1714, P. A. Tolstoi a trăit la Istanbul. La început (1702-1710), el a fost primul ambasador permanent al Rusiei în capitala Imperiului otoman. Aici l-a cunoscut și pe Dimitrie Cantemir. Apoi (1710-1714), P. A. Tolstoi a fost ostatic al autorităților otomane, până la îndeplinirea integrală de către Rusia a prevederilor tratatului de pace ruso-otoman de la Vadul Hușilor (1711). P. A. Tolstoi s-a întors în Rusia la sfârșitul anului 1714. Perioada 1718-1727 a marcat apogeul carierei acestui om politic rus. În 1718, a devenit consilier secret. Astfel, a intrat în rândurile celor câțiva înalți demnitari care conduceau efectiv Rusia. Căderea sa în dizgrație s-a produs brusc, imediat după moartea țarinei Ecaterina I (1725-1727). În 1727, P. A. Tolstoi a fost exilat la o mănăstire din extremitatea nordică a Rusiei europene. Acolo a decedat la 30 ianuarie/10 februarie 1729. În urma sa, a rămas amintirea diplomatului iscusit care a jucat un rol important în istoria expansiunii Rusiei spre Marea Neagră și Țările Române.

Personajul căruia îi este dedicat cel de-al patrulea studiu (p. 299-376) este *Aleksei Vasilevici Makarov* (?-1740). Începând din anul 1704 și până în anul 1725, A. V. Makarov a fost șeful de cabinet al țarului Petru cel Mare. El și-a păstrat această funcție și în anii 1725-1727 (sub domnia țarinei Ecaterina I). După un declin lent (1727-1730), cariera sa s-a încheiat brusc odată cu urcarea pe tronul Rusiei a țarinei Ana Ivanovna (1730-1740). În ultimul deceniu al vieții sale (1731-1740), A. V. Makarov s-a aflat în arest la domiciliu și a fost supus unui șir de anchete umiltoare și nejustificate. În istoria Rusiei, A. V. Makarov a fost omul din umbră care a jucat un rol important în evoluția internă și internațională a acestei țări timp de peste două decenii (170-1727).

Cel de-al cincilea studiu (p. 377-432) analizează viața și activitatea lui *Sava Raguzinskii* (1669-1738). Numele complet al acestuia este Sava Lukici Vladislavici-Raguzinskii. El s-a născut la Raguză (azi, Dubrovnik). Era de naționalitate sârbă și de religie creștin-ortodoxă. Încă din adolescență a fost trimis de tatăl său, cu scopuri comerciale în Franța, în Spania și la Veneția. În ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, el s-a stabilit la Istanbul, unde a desfășurat o intensă activitate comercială. Aici a rămas până în noiembrie 1704. Încă din 1699, a intrat, în secret, în slujba Rusiei. În anii 1702-1704, l-a ajutat mult pe ambasadorul rus la Istanbul, P. A. Tolstoi. În noiembrie 1704, Sava Raguzinskii s-a stabilit definitiv în Rusia. Aici a devenit consilier pe probleme otomane la *Polskii prikaz* (Ministerul de Externe) și colaborator apropiat al țarului Petru cel Mare. În consecință, el a jucat un rol foarte important în timpul războiului ruso-

otoman din 1710-1711 și al tratatelor ruso-otomane din 1711-1714 (când a întreținut legături strânse cu Dimitrie Cantemir și Constantin Brâncoveanu). În anii 1716-1722, s-a aflat la Veneția, în calitate de negustor, dar și de ambasador neoficial al Rusiei. După o ședere de trei ani la St. Petersburg, a fost trimis în solie în China (1725-1728). Acolo, în 1728, a reușit să încheie un tratat ruso-chinez de prietenie și comerț. Întors în Rusia a primit rangul de consilier secret. Sava Raguzinskii a decedat la St. Petersburg, la 18/29 iunie 1738. A lăsat amintirea rolului foarte important pe care l-a jucat în istoria relațiilor ruso-otomane și ruso-chineze.

Ultimul studiu (p. 433-476) din această carte îi este dedicat lui *Iakov Vilimovici (James William) Bruce* (1670-1735). Descendent dintr-o veche familie nobiliară scoțiană, I. V. Bruce s-a născut în Rusia, la Pskov, ca fiu al unui general scoțian aflat în slujba Rusiei. Ca subofițer, a participat la campaniile militare ruse din 1687 și 1689. În toamna anului 1689, a trecut de partea tânărului țar Petru cel Mare, devenind un colaborator apropiat al acestuia. În 1696, după victoria rusă de la Azov, a fost avansat la gradul de colonel. În anii 1697-1698, s-a aflat la Amsterdam și Londra (împreună cu țarul). În 1700, a devenit general și comandant-șef al artileriei ruse. A participat la „Războiul nordic” și la războiul ruso-otoman din 1710-1711 (inclusiv la bătălia de la Stănilești). În anii 1718-1726, a fost ministru al mineritului și manufacturilor. A contribuit la angajarea în slujba Rusiei a numeroși ofițeri și specialiști civili occidentali. A fost un foarte bun inginer, matematician, chimist și astronom. În iulie 1716 a descoperit petele solare. De asemenea, a fost un important traducător, editor și popularizator al științei în Rusia. La 6/17 iulie 1726, la cerere, I. V. Bruce a fost pensionat, cu gradul de feldmareșal. S-a retras la o moșie a sa de lângă Moscova. Acolo a murit la 19/30 aprilie 1735. În istoria Rusiei, I.V. Bruce a rămas inginerul, tehnocratul și militarul care a contribuit foarte mult la înfăptuirea reformelor lui Petru cel Mare (și deci, la progresul țării) pe plan militar, tehnico-științific, cultural și economic.

Notele de subsol (p. 477-493) și *Sumarul* (p. 494) întregesc, în mod binevenit, această carte.

Fără îndoială, meritele acestei cărți sunt numeroase. Foarte bine documentate, studiile din cadrul său dovedesc o mare putere de sinteză și aduc numeroase noutăți. Astfel, ele contribuie la progresul cercetării științifice și la mai buna cunoaștere a unei importante epoci din istoria Rusiei (dar și a altor state).

Desigur, această carte are și unele lipsuri. De exemplu, lucrările științifice turcești și izvoarele istorice otomane nu au fost deloc utilizate. De asemenea, au fost insuficient folosite lucrările științifice și izvoarele istorice occidentale. În același timp, persistă unele interpretări greșite moștenite din istoriografia sovietică.

În concluzie, cele câteva lipsuri sus-amintite nu micșorează valoarea acestei cărți. Ea este foarte importantă și folositoare pentru toți specialiștii care studiază istoria Rusiei și a statelor europene vecine cu aceasta (inclusiv a Țărilor Române) în veacurile XVII-XVIII, dar și în veacurile următoare.

Adrian Tertecel

MIHAI DIM. STURDZA, *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*. vol. I, *Abaza-Bogdan*, Edit. Simetria, București, 2004, 670 p.+il.+pl.+tabele

Constatănd carențele ce domnesc în istoriografia română privind radiografia unei clase sociale de importanță – cum a fost în trecut boierimea română – din ilustru descendent al acesteia, scoborător direct dintr-un principe domnitor, și-a luat sarcina herculeană de-a întocmi o „enciclopedie istorică, genealogică și biografică” privind istoricul ei. Ca orice organism din viață, această clasă a avut o naștere, o evoluție în timp, o decadnță și o moarte grăbită prin vicisitudinea vremurilor. Sfârșitul boierimii nu a fost lent, senin ci abrupt, distrugător, fiind suprimată în mod necruțător după 1945 de un regim politic exterminator bazat pe niște principii sociale de import care au dus țara pe calea primitivismului și subdezvoltării. Cu atât mai mult trecutul nu trebuie dat uitării ci trebuie judecat cu obiectivitate și simț al răspunderii, pentru ca să se poată aprecia în mod imparțial ce rol a jucat această clasă în istoria națională. Este ceea ce și-a propus autorul, Mihai Dim. Sturdza, un istoric înzestrat cu un deosebit spirit de observație și cu mult curaj spre a se înhăma la o sarcină aproape titanică dar mai ales să și reușească în întreprinderea sa. Istoriografia noastră a numărat distinși genealogi ce au abordat cu erudiție și discernământ trecutul unor familii boierești, în monografia dedicată fie unei singure familii fie a mai multora, dar niciodată cu excepția unui începător inimos dar

diletant ca O. G. Lecca, unui bun meseriaș ca E. Rhizo-Ranyabé sau temerar ca Ștefan D. Grecianu (care s-a oprit la mijlocul literei B) n-au încercat să abordeze istoricul tuturor familiilor de vază din Moldova și Țara Românească într-o operă integratoare, de ansamblu. Dar încercările meritorii ale cavalerului Sextil Pușcariu sau limitat doar la nobilimea română din Transilvania, inițiativă meritorie dar solitară.

Istoricul Mihai Dim. Sturdza și-a propus o sarcină mult mai ambițioasă, referindu-se însă doar la ceea ce a constituit propriu-zis aristocrația română adică boierimea din Moldova și Țara Românească și a purces la o analiză precisă de chirurg, lucrând cu bistoriul, disecând absolut toate aspectele legate de nașterea acestei clase, evoluția ei, rolul jucat în istoria Principatelor, importanța ei politico socială și culturală și predecesorii care au studiat-o. Capitole docte au fost rezervate precursorilor, analizei dregătorilor boierești, bibliografiei specializate și autorilor de texte genealogice, totul însoțit de un aparat critic corespunzător și ilustrat cu fotografiile înaintașilor dar și cu vederi de momente, afișe, foi de titlu sau coperti de cărți, stampă și orice putea fi mai sugestiv pentru resuscitarea atmosferei epocilor studiate. Apoi autorul porcede la studierea familiilor boierești, în ordine alfabetică, analizând cele 25 care încep cu litera A. Ceea ce face deosebit de atractivă lectura acestei enciclopedii este modul inteligent și atractiv în care a fost alcătuită. Departate de a constitui o înșirare seacă de arbori genealogici care n-ar putea suscita decât strictul interes al genealogiilor, lectura cărții constituie o adevărată desfătare intelectuală fiind foarte inteligent și inspirat alcătuită. Autorul a îmbinat citate din documentele vremii, cu extrase din presă, studii monografice sau de detaliu, aparținând lui sau altor diferiți autori calificați. Evocări ale unor membri ai respectivei familii, alte mărturii contemporane, totul însoțit de ilustrații de epocă și fotografii edificatoare. Din această imagine diversificată și caleidoscopică a reieșit – pentru toate familiile evocate – un întreg atractiv și edificator care face lectura nu numai instructivă dar și plăcută. Autorul ne plimbă, de pildă, în tainele originii lui Vasile Alecsandri, ne dezvăluie zbcuciumatul destin al membrilor familiei Arion dar mai cu seamă ne reconstituie, cu un talent remarcabil, prin pana lui Andrei Pippidi, viața celui ce a fost un politician de geniu dar și un cinic perfect amoral al vieții politice românești interbelice, Constantin Agetoianu, răposat în condiții tragice în temnițele comuniste. Trecând apoi la istoricul familiilor boierești al căror nume începe cu litera B, Mihai Sturdza trece în revistă istoricul a 36 de neamuri moldo-muntene de la Băbeanu la Bogdan. În același spirit benedictin dublat însă de deosebitul talent de a-l face lizibil cu plăcere. Se scurg, astfel, mărturii despre Bălăceni, boieri de rang înalt cu un destin împletit cu cel al istoriei Țării Românești, apoi inspirate pagini despre istoricul democrat-revoluționar Nicolae Bălcescu și neamul său, amănunte revelatoare despre marea familie a boierilor munteni Băleanu sau despre cea moldovenească Balș (cu reproducerea unor interesante inscripții funerare, citate, corespondență, piese literare etc.), epopeea lui Miron vodă Barnovschi al Moldovei, istoria prea curioasă a marelui logofăt și cavaler Anastase Bazotă (1798-1869) și a stirpei sale, trecutul bancherilor înnobilați Bellio (Bellu) și a flămânzilor rusificați Blaremburg, cu o ramură stabilită în Țara Românească și intrată în rândurile protipendadei, în sfârșit soarta membrilor venerabilei familii moldovene Bogdan, care s-a stins la începutul prezentului secol, al XXI-lea. Dar cea mai de seamă analiză – alcătuită cu un real talent de narator – este istoria familiei Bibescu, extinsă de a lungul a 85 de pagini, în care se perindă în tablouri vii, animate de o deosebită vervă, figurile domnitorului Gheorghe Bibescu și a fiului său, beizadeaua George (1834-1902), care s-a dorit rege, diplomatului și omului de cultură Anton Bibescu (1878-1951), unul din protectorii scriitorului francez de avangardă Marcel Proust, principelui aviator George-Valentin (1880-1941), fondator al aviației românești și a celebrei sale soții excentrică și elegantă prințesa Martha (1886-1972), născută Lahovari, scriitoare și aristocrată de salon. În zugrăvirea acestor personaje – cu un destin împletit cu cel al țării și oamenilor politici ai vremii, dacă ne-am referi numai la Nicolae Titulescu – talentul de evocare al autorului Mihai Sturdza a atins aproape perfecțiunea; arareori mi-a fost dat să parcurg cu atâta interes niște biografii atât de pline de substanță și de vitalitate, zămislite printr-o perfectă îmbinare a unor izvoare mozaicale, alcătuite din scrisori, documente, piese literare, amintiri, însoțite de o istoriografie adecvată (alcătuită din stampe, fotografii, afișe, anunțuri mortuare etc.), zugrăvind o lume aristocratică cosmopolită, extinsă la întreg continentul european și chiar de peste Ocean, aflată într-un iremediabil crepuscul. Sunt adevărate pagini antologice care depășesc cu mult pretențiile unei enciclopedii genealogice oricât de prețioasă s-ar dovedi ea. Procedeu literar-științific al lui Mihai Sturdza a depășit standardele în materie și măcar pentru acest motiv lucrarea sa ar trebui citită nu ca o antologie, ci ca un adevărat „best-seller” de cea mai bună calitate. Pe de altă parte, rigurozitatea științifică a autorului este împinsă, uneori, chiar până la pedanterie; un dublu șir de note la text și la tabellele genealogice, un indice tematic, altul de autori și în sfârșit unul final selectiv al numelor de persoane completează această monumentală lucrare. Masivitatea ei și modul mai mult decât erudit și inspirat în care a fost concepută îmi stârnește însă și îngrijorare. Câtă putere de muncă, câtă dăruire

și până la urmă cât timp îi va reclama autorului perfectarea întregii lucrări ce va număra, însă, un număr apreciabil de volume? Întreprinderea este titanică și firesc ar reclama până la ducerea ei la bun sfârșit munca plină de abnegație a unui întreg colectiv. Va izbuti singur autorul, chiar cu sprijinul unor prețioși auxiliari (ca de pildă d. Alin Pavel) care l-au secondat și la volumul de față, să-și încheie monumentală enciclopedie? I-o urmă din tot sufletul și se va bucura veșnic de întreaga noastră recunoștință ca cititori. Că mai există unele lipsuri¹ și mici erori faptul este indiscutabil, dar lipsit de relevanță. Oricând se pot face mici retușuri, adaos sau corectări, dar opera de bază rămâne indestructibilă. Editată în condiții splendide, cu numeroase ilustrații alb-negru și de o varietate deosebită, de la anunțuri din ziare la portrete și monumente de artă, este firesc că pentru tipărirea ei Editura „Simetria” a primit premiul pentru cea mai frumoasă carte din partea Asociației editorilor din România la Târgul Internațional de carte București 2005. Așadar monumentul alcătuit de Mihai Sturdza este durabil și de neprețuit; pentru aceasta nu numai genealogii dar și întreg corpul istoricilor români îi rămân profund îndatorați.

Paul Cernovodeanu

SEADIN XHAFERI, MUSTAFA IBRAHIMI, BAKI YMERI, *Emigracioni nga Maqedonia Perëndimore në Rumani*, Edit. Interlingua, Skopje, 2004, 162 p. + il.

Constatăm cu satisfacție faptul că studiile de balcanistică au cunoscut în ultimii ani un important reviriment, inclusiv în țara noastră, cu teme din ce în ce mai incitante. De această dată semnalăm o carte de excepție referitoare la emigranții sosiți în România pe parcursul secolului XX, cu deosebire din vestul Macedoniei, fostă jugoslavă, regiune locuită în majoritate de etnici albanezi, având ca centre mai importante orașele Kicevo (Kârciova), Tetovo și Gostivar, dar și din alte zone, de plecare, pentru a se așeza, cei mai mulți în mod definitiv, în localități ca București, Ploiești, Craiova, Constanța, Giurgiu, Cluj-Napoca, Oradea, Sighetul Marmăției, Sibiu, Mediaș, Piatra Neamț ș.a., cel mai puternic val fiind înregistrat după 1 Decembrie 1918, datorită în bună parte ospitalității românești și procesului de intensificare a industriei și comerțului. Autorii, primii doi cercetători universitari din Macedonia, iar cel de al treilea, poetul și traducătorul Baki Ymeri care provine dintr-o familie etnică mixtă (tatăl albanez din Sipkovița – Macedonia, mama româncă din județul Mureș), bun cunoscător al limbilor albaneză, română, macedoneană, sârbă, dar și a altor limbi de circulație internațională, fapt ce i-a permis studierea în original a multor documente, cărți, diferite publicații, îndeosebi din România. Cercetarea este meritorie pentru clarificarea multor probleme legate de motivele emigrării, colaborarea cu celelalte naționalități existente în Macedonia, fostă jugoslavă, îndeosebi macedo-români, integrarea în societatea românească, legăturile cu locurile de origine, rolul lor în dezvoltarea științei, culturii, comerțului, atitudinea față de unele evenimente naționale și internaționale etc.

Deoarece din lectura cărții reiese faptul că autorii intenționează să continue investigația, considerând acest prim volum ca un început, vom face sublinierea că toți emigranții veniți din Macedonia, indiferent de naționalitatea lor, confesiunea religioasă sau locul de baștină, au fost bine primiți în România de conaționalii lor balcanici. În speță albanezii, care formează obiectul studiului de față, fiind imediat adoptați de Comunitatea Albaneză de aici, care, având o vechime de peste patru secole pe pământ românesc era bine organizată, cu un prestigiu deja confirmat.

Trebuie să amintim că mulți albanezi din zona de vest a Macedoniei au fost personalități de prim rang în multe domenii, remarcându-se cei doi deținători ai Premiului Nobel, Maica Tereza de Calcutta

¹ Printre altele ar fi putut figura în lucrare neamul boiernașilor moldoveni Agarici din Fălciu, din rândul cărora s-au distins în vremurile noastre faimosul aviator Horia Agarici din timpul celui de al doilea război mondial și Viorica Agarici, președinta Crucii Roșii din Roman, din aceeași epocă, care a organizat ajutorarea evreilor deportați în trenurile morții trecând la 3 iulie 1941 prin gara Roman, acordându-le hrană și apă. Gestul ei umanitar a fost răsplătit prin acordarea de către Institutul „Yad Vashem” din Ierusalim a titlului de „Drept al popoarelor”. Pentru istoria acestor boiernași a se vedea N. Iorg „viteji” pe Valea Lohamului. *Neamul Agarici din satul Curteni-Fălciu, după acte și documente*. Iași, 1943; Marius Mircu, *Oameni de omenie în vremuri de neomenie*, București, 1996, p. 15-23; Daniel Ciobanu, *Note la genealogia familiei Agarici*, în „Arhiva Genealogică”, LV (X), 1998, nr. 3-4, p. 71-81. De asemenea se mai poate adăuga pentru familia Băjescu recenta monografie a dr. Spiridon Cristocca, *Din trecutul mării boierimi muscelene în secolul al XVII-lea. Marele ban Mareș Băjescu*, Brăila, 2005, cu interesante descoperiri arheologice la ctitoria acestui însemnat dregător al lui Matei Basarab de la Băjești/Argeș.

pentru activitatea misionară în India, Ferid Murati emigrant în America pentru descoperirea Viagrăi, dar și dintre cei veniți în România, dr. Ibrahim Temo conducător recunoscut al albanezilor din Dobrogea, participant la revoluția Junilor Turci, luptător în armata română în primul război mondial cu gradul de căpitan-medic, comerciantul Regep Selim Novosela cetățean de frunte al orașului Ploiești, susținător al independenței de stat a Albaniei, unde s-a tipărit în anul 1921 și prima versiune a Coranului în limba albaneză și alții. Ca istoric, membru și conducător al Comunității Albaneze am avut prilejul ca în ultimii 70 de ani să cunosc, în diferite ocazii, pe majoritatea albanezilor din România, îndeosebi cei veniți din Macedonia de care eram legat și prin relații de rudenie sau prietenie, putând mărturisi din interiorul Comunității despre multe personalități ale acesteia. Este și motivul pentru care am primit cu satisfacție și interes această lucrare apărută la Skopje ca un exemplu pentru continuarea cercetării istoriei diasporei albaneze pe anumite secțiuni, dar și în întregul ei.

Autorii folosesc importante surse de documentare, între care la loc de frunte se situează și autori români de prestigiu ca Nicolae Iorga, Bogdan Petriceicu Hașdeu, Grigore Brâncuși, scrieri ale istoricilor albanezi Vehbi Bala, Regep Ismaili, Ismet Dermaku, dar este surprinzătoare lipsa din bibliografie a marelui orientalist Hasan Kaleshi originar din Kărciova, care a scris importante pagini despre personalitatea lui Ibrahim Temo sau Zja Shkodra cunoscut cercetător al diasporei albaneze. Cele 17 portrete ale unor personalități emigrate și stabilite în România sunt corect creionate, deși se mai pot face multe completări utile, în acest sens fiind necesară consultarea presei albaneze din România apărută între anii 1884 și până în prezent. Îndeosebi ziarul „Albanezul” (Shqiptari) cu cea mai mare longevitate editorială. Micro-monografiile sunt comentate cu discreție și competență, dar ar fi trebuit încadrate în contextul istoriei Albaniei și României de la hotărârile Congresului de Pace de la Berlin (1878) și până în prezent, dând lucrării o mai mare importanță pentru studierea Peninsulei Balcanice în contextul istoriei universale.

În condițiile de azi ale aspirației integrării europene astfel de cărți sunt binevenite și în concordanță cu eforturile ce se fac pentru respectarea drepturilor omului și ale minorităților naționale, pentru așezarea relațiilor dintre toate popoarele pe baze noi de înțelegere, toleranță, concluzare pentru evitarea conflictelor rasiale și interetnice.

Secolul XX a fost definitoriu pentru cristalizarea actualului stat independent Republica Macedonia, având în vedere câteva repere importante precum Răscoala din 1903 când s-a format un guvern compus din 6 persoane (2 slavo-macedoneni, 2 aromâni și 2 albanezi) și o adunare de 60 de reprezentanți (aceeași proporție etnică), războaiele balcanice din anii 1912-1913 când teritoriul Macedoniei era răvnit de vecinii săi, formarea Macedoniei în cadrul Iugoslaviei și Independența Republicii Macedonia după destrămarea Iugoslaviei, cu o situație specială în anii celui de-al doilea război mondial, evenimente ce aveau să influențeze și fenomenul emigrației. În prezenta ediție ele nu sunt suficient explicate, autorii punând accentul pe studierea în ansamblu a diasporei albaneze unde excelează în prezentarea unor micro-monografii bine documentate și rigurose întocmite. Considerăm că încadrarea în contextul istoric dat de anumite evenimente interne și externe definitorii pentru situația acestei regiuni controversate, indiferent că era vorba de stăpânirea Imperiului Otoman, a administrației sârbești, a micro-monografiilor amintite, ar fi conturat cu mai multă precizie înțelegerea evoluției fenomenului emigrației, mai ales pentru etnicii aromâni și albanezi. Fără îndoială că aceste observații nu scad valoarea cărții, ele fiind făcute ca propuneri ce ar putea fi avute în vedere de autori la viitoarele ediții.

În încheiere trebuie să remarcăm bogăția ilustrațiilor, chiar dacă reproducerea unora nu este suficient de atent realizată artistic, deoarece ele completează textul cărții în mod substanțial, mai ales că unele sunt inedite, provenind direct de la familiile celor ce au onorat cu modestie și distincție Comunitatea Albaneză din România, dar și istoria locurilor de unde au emigrat.

Așteptăm cu interes completarea acestor valoroase informații cu noi volume de ținută științifică, utile tuturor cercetătorilor istoriei culturii și civilizației balcanice, dar și marelui public, îndeosebi urmașilor celor ce fac obiectul cărții de față, dorind din toată inima succes deplin celor trei autori în realizarea țelului propus de a prezenta o imagine cât mai completă a diasporei albaneze din România, propunându-le și unele lucrări mai recent tipărite în țara noastră, ca de exemplu, volumul de documente *Istoria Comunității Albaneze din România* editat de Uniunea Culturală a Albanezilor din România în anul 2000 sau *Istoria Albanezilor din România* apărută la Editura Kriterion la sfârșitul anului 2003.

Gelcu Sefedin Maksutovici

IM MEMORIAM

†GRIGORE CHIRIȚĂ
(1933 – 2005)

La 29 mai 2005, cu durerea în suflet, colegii de la Institutul de istorie „N. Iorga”, l-am condus pe ultimul drum pe Grigore Chiriță pe care o boală necruțătoare l-a răpit prea de timpuriu din mijlocul nostru. Gr. Chiriță s-a născut la 26 februarie 1933 în satul Unirea, jud. Vrancea; a urmat studiile secundare la Focșani și cele universitare la București, iar în 1957 a devenit cercetător științific la Institutul „N. Iorga”.

Între anii 1962 – 1968 a fost redactor la revista Institutului, „Studii”, pe care a servit-o, cu zel și abnegație, căutând să-i asigure un profil corespunzător, o apariție regulată și o gamă cât mai largă de colaboratori.

De la 1969 și până la pensionare, el a funcționat ca cercetător principal la același Institut, fiind unul dintre membrii cei mai activi în investigarea istoriei moderne a României.

Pasionat de istorie, Gr. Chiriță s-a dedicat cu toată râvna muncii de cercetare și creație științifică, ocupându-se atât de pregătirea pentru tipar a unor volume de documente sau bibliografii, cât mai ales de elaborarea de lucrări de interpretare consacrate perioadei de formare și consolidare a statului național român.

Dintre numeroasele sale studii și articole științifice, publicate în volume și reviste de specialitate, în decurs de 40 de ani, semnalăm:

1) *Modificarea constituției în 1884*, în „Studii” t. XXIII, 1970, nr. 4;

2) *Istoria legăturilor economice între Principatele Unite și Transilvania în anii domniei lui Al. I. Cuza*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, vol. IV, 1973;

3) *Preludiile și cauzele detronării lui Cuza Vodă*, în „Revista de istorie”, t. XXIX, 1976, nr. 3;

4) *România în 1866. Coordonate ale politicii interne și internaționale*, în „Revista de istorie”, t. XXX, 1978, nr. 12;

5) *Populația Principatelor Române în 1859*, în „Revista de istorie”, t. XLII, 1989, nr. 1.

a) *Studii. Revista de istorie. Supliment bibliografic (1958 – 1967)*, București, 1969, (189 p.);

b) *Corespondența diplomatică franceză (1856-1859)* volum de documente pregătit și editat în 1980, (595 pag.), în colaborare cu Direcția Arhivelor Naționale;

c) *Organizarea instituțiilor moderne ale statului român (1856 – 1866)*, monografie apărută, în 1999, la Editura Academiei Române;

d) *Societatea din Principatele Unite Române în perioada constituirii statului național* (358 p.). Această valoroasă monografie apărută, în 2004, tot la Editura Academiei, este ultima lucrare a colegului nostru. Cartea aceasta, prin tematica abordată și maniera de realizare, este complementară monografiei din 1999 și este menită a da răspuns unor întrebări esențiale privind crearea României moderne.

Lucrările elaborate de Gr. Chiriță se bazează pe o analiză competentă a izvoarelor și reprezintă contribuții meritorii la cunoașterea istoriei românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Întrucât i-am îndrumat, timp de peste trei decenii, activitatea științifică – în cadrul sectorului de istorie modernă – pot să afirm că Gr. Chiriță a fost un cercetător cu o înaltă ținută profesională și morală, constituind o pildă și pentru unii din colegii săi. În pofida faptului că se deplasa greu – în urma unui accident de tren suferit în copilărie – el era de o punctualitate exemplară în îndeplinirea sarcinilor profesionale. Era mereu preocupat de descoperirea unor documente de arhivă și de redarea veridică a realității vremii. Probitatea-i științifică deosebită îi impunea, de asemenea, să nu denatureze ori înfrumusețeze adevărul istoric.

Gr. Chiriță a fost un bun coleg și un om deosebit. Distins prin ținută, comportament, modestie și bunăstare sufletească, întotdeauna era gata să-și ajute colegii, să le împărtășească din cunoștințele sale. În acest sens, i s-a cerut să se ocupe, în câteva rânduri, și de îndrumarea unor studenți, de la Facultatea de istorie, în tainele cercetării, împărtășindu-le din experiența proprie. S-a achitat conștiincios și de această îndatorire.

Străbunii noștri spuneau că despre morți nu se vorbește decât de bine. Despre Gr. Chiriță, obiectiv judecând lucrurile, nici un coleg n-ar găsi ceva de rău să-i reproșeze. El nu a învidiat pe nimeni și a căutat să nu facă rău nimănui. De aceea, durerea noastră este, astăzi, pe măsura pierderii pe care o înregistrăm.

Colegul Gr. Chiriță, bun, modest și generos, nu mai este printre noi, dar amintirea lui va rămâne vie în memoria noastră și a tuturor celor care l-au cunoscut și prețuit.

Cu adâncă durere, ne luăm astăzi rămas bun și-i aducem un pios omagiu colegului nostru, rugând pe Dumnezeu să-l odihnească în pace; iar familiei îndoliată îi transmitem sincere condoleanțe.

N. Adăniloae

IM MEMORIAM

†CONSTANTIN BĂLAN (1928 – 2005)

La 27 august 2005 s-a stins din viață pe neașteptate, în urma unei boli necruțătoare, Constantin Bălan, istoric medievist, harnic și priceput editor de documente medievale din Țara Românească și mai cu seamă un mare epigrafist, culegător neobosit de inscripții românești și slavone din același spațiu, un specialist format în ani lungi de căutări pe teren. Modest, rezervat, vorbind rareori despre sine, a trecut prin viață discret, mereu egal cu sine însuși, totdeauna atent să nu supere pe nimeni, de un entuziasm puțin naiv, caracteristic adevăraților oameni de știință, așa l-am cunoscut în urmă cu patru decenii și așa a rămas până la capătul vieții.

Constantin Bălan s-a născut la 8 mai 1928 în București, unde a absolvit școala primară și liceul „Sfântul Gheorghe”, urmând între timp și liceul militar „Nicolae Filipescu” de la Mănăstirea Dealu (Târgoviște) – Predeal, rămânând întreaga viață un adept al disciplinei și rigorii, aplicate în domeniul științific. Atras de izvoarele documentare și de științele auxiliare ale istoriei, a urmat după 1947 Institutul de Arhivistică, Bibliologie și Muzeografie al Arhivelor Statului, o dată cu care a trecut la Facultatea de Istorie a Universității din București, pe care a absolvit-o în 1953, an în care a intrat ca cercetător științific la Institutul de Istorie al Academiei R.P.R. Într-o vreme din 1953 și 1990, când a fost nevoit să se pensioneze în urma unui nefericit accident, Institutul de Istorie, denumit din 1965 „N. Iorga”, a devenit pentru el o a doua casă. S-a angajat total în cadrul colectivului de „Izvoare” la multiple și migăloase operațiuni de publicare a documentelor interne, din colecțiile *Documente privitoare la istoria României* și *Documenta Romaniae Historica*, chiar dacă principala sa pasiune și obligație de plan – fericită asociere – a rămas legată de culegerea de inscripții românești chirilice și slavone. Apreciat încă din facultate de marele specialist în paleografia slavo-română, Damian P. Bogdan, care la 30 octombrie 1978 îi nota pe o culegere de acte moldovenești din județul Neamț, apărută în 1976 într-o publicație din Piatra Neamț, „cu simpatie și prețuire din partea dascălului său de la Facultatea de istorie”, Constantin Bălan a trudit alături de Alexandru Elian, Haralambie Chircă și Olimpia Diaconescu la alcătuirea monumentalului volum de *Inscripții medievale ale României, Orașul București, I (1395 – 1800)*, publicat în 1965, cuprinzând inscripții din întreaga țară și, firește, locale, aflate în București, însoțite de valoroase observații istorice, bibliografia edițiilor pentru fiecare inscripție și o crudă bibliografie generală, lucrare de referință. Constantin Bălan a fost sufletul acestui volum, astfel că nu întâmplător profesorul universitar Mihai Berza îi scria la 13 ianuarie 1966 pe o lucrare a sa despre *Nicolae Iorga*, apărută în 1965, „cu via satisfacție pentru admirabila reușită a primului volum din *Inscripțiile medievale ale României*” și calde urări pentru cele următoare. Din nefericire, acestea din urmă n-au mai apărut și membrii colectivului au trecut treptat în eternitate, urmărind alte rosturi, cu excepția lui Constantin Bălan și Haralambie Chircă, care au continuat culegerea de inscripții din Țara Românească. În această etapă, mai precis la 15 decembrie 1965, l-am cunoscut pe Constantin Bălan și în deceniile următoare mi-a devenit nu numai coleg de secție, sub conducerea exigentă a lui Damaschin Mioc, ci și un adevărat prieten, deschis oricărui subiect care privea istoria medievală în general. L-am admirat tenacitatea și acribia cu care aproape două decenii, în fiecare vară, mai întâi împreună H. Chircă, apoi singur, pleca în campanie cu o veche mașină de teren a Academiei pentru culegerea de inscripții de la fața locului. În condiții dificile a străbătut astfel întreaga Oltenie, dar și județele din stânga Oltului, luând la rând bisericuțele sătești, troițele răspândite în tot felul de locuri, vechi cruci și pietre inscripționate aflate prin gospodăriile oamenilor, culegând astfel un adevărat tezaur de inscripții, dar și însemnări de pe vechi cărți bisericești, obiective dintre care multe au rămas astăzi doar în fișele sale. Acestea constituie, de fapt, opera sa de căpătâi. A rânduit aceste fișe pentru publicare, după cum i-am sugerat, pe județe istorice, căci acestea nu se mai schimbă, le-a adăugat bibliografia celor publicate, pe care s-a străduit neîncetat să o țină la curent, în cele din urmă rezultând un extraordinar repertoriu al monumentelor istorice din Țara Românească, existente încă sau dispărute între timp, cuprinzând, după aprecierea sa în jur de 3300 de inscripții. Din nefericire, n-a putut să publice grupat decât o mică parte dintre acestea, pentru cine nu știe amintim aici că între 1971 și 1989 pentru publicarea unui volum de peste 350 pagini dactilografiate trebuia aprobarea forurilor superioare de Partid. Abia în 1994 a putut da la iveală un masiv volum de *Inscripții medievale și din Epoca Modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV – 1848)*, 645 p., iar în 2004, informându-l, la rândul meu, despre disponibilitatea autorităților culturale din Vâlcea și Olt de a-i edita inscripțiile referitoare la aceste județe, a pregătit pentru publicare, cu mari eforturi fizice și financiare, volumul de inscripții din județul istoric Vâlcea, pe care însă n-a mai apucat să-l vadă tipărit. Rămâne ca acesta ca și cele referitoare la alte județe muntene să se publice după textele și fișele lăsate de Constantin Bălan, însă fără ingerința neavenită a unor persoane dispuse de obicei să se amestece cu „observații” și „îndreptări” în astfel de

lucrări, parazitând cu semnătura lor pe cea a autorului. Tocmai în vederea publicării integrale a inscripțiilor pe județe istorice, Constantin Bălan a publicat separat doar puține dintre ele, mai mult referiri la acestea (*O inscripție din 1397 – 1398 privitoare la stăpânirea turcească de la Turnu* (1959); *O pisanie necunoscută din comuna Alunu* (1962), ambele în colaborare; *Unele considerații privind cercetările de la Biserica Domnească din timpanul de vest al naosului și despre inscripțiile descoperite aici* (1992); *Ruda et les boyards Rudeanu d'Argeș pendant l'époque de Michel le Brave* (1993); *Surse epigrafice și mai puțin cunoscute din domnia voievodului Mihai Viteazul. Mesajul formularelor* (1993); *Semnificația unor informații epigrafice din ultimele decenii ale sec. al XVII-lea, de la monumentele din Argeș, pentru istoria poporului nostru* (1995)).

Bun paleograf, s-a ocupat constant și de publicarea de documente. Dincolo de colecția *Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, în care semnătura i-a apărut doar la volumele XI (1975) și XXIV (1974), deși a contribuit și la publicarea altor volume, a dat la iveală o seamă de interesante documente interne, pe care le-a valorificat ca atare sau în cadrul unor studii (*Documente inedite slavoromâne din Țara Românească din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea* (1965, în colaborare); *Hrisovul lui Alexandru Aldea pentru mănăstirea Bolintin (1433)* (1992, în colaborare); *Hrisoave ale mănăstirii Plumbuita în arhivele de la Xeropotam – Athos* (1968); *Hrisoavele mănăstirii Bolintin din 1453 și 1479* (1998)). S-a apropiat apoi, în chip firesc, de științele auxiliare ale istoriei (*Nouvelles recherches dans le domaine des disciplines auxiliares de l'histoire* (1963); *Stema cu pisanie din vremea lui Ștefan cel Mare descoperită la cetatea de scaun a Sucevei* (1970, în colaborare), dar a zăbovit și asupra unor monumente bisericești (*Mănăstirile Dealu* (1965, ed. a II-a, 1968); *Căluș* (1967), *Cătăluș* (1968, în colaborare); *Siavropoleos* (2000, 2002, în colaborare) din Țara Românească și chiar *Putna* (1966 din Moldova), a unor ctitori (*Ctitori și societate în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea. Date privind monumentele din partea de vest a Țării Românești* (1984); *Biserici, clerici și ctitori în evoluția social-politică a Țării Românești (sec. XVII a doua jumătate – sec. XIX, primele decenii* (1994); *Portretul din 1846 al lui Hrisant Penetis, egumenul mănăstirii Horezu* (1998); sau asupra unor oameni de cultură (*Considerații privind activitatea stăruitorilor condeiiului și semnificația prezenței lor în arealul Țării Românești în evul de mijloc și la începutul Epocii Moderne* (1991)), unii cu interese chiar în domeniul inscripțiilor (*Preocupări de epigrafie ale lui C. D. Aricescu la Câmpulung și în împrejurimile orașului, la 1854* (1999)).

Constantin Bălan n-a ocolit nici aspecte istorice legate de unii voievozi munteni (*La pierre tombale de Mircea l'Ancien (Quelques contributions)* (1986); *Câteva considerații despre activitatea politică și diplomatică a lui Mihai Viteazul în 1597* (1975); *Domnia și personalitatea voievodului Constantin Brâncoveanu. Unele considerații* (1988)), sau pe cele privitoare la istoria socio-economică din același areal (*Structuri în regimul proprietății obștilor sătești din Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul veacului următor* (1986); *Meșteri de frumos* (1986); *Mărturiile documentare din viața socio-economică a unor așezări megieșești ale Țării Românești în ultimele decade ale sec. al XVI-lea și începutul sec. al XVIII-lea* (1988); *Aspecte economice din Țara Românească în epoca brâncovenească* (1989); *Aspecte zonale ale vieții economice în Țara Românească (sec. XVIII a doua jumătate – sec. XIX primele decenii)* (1994); *Vasile Căpitanul din Vârteșcoiu-Râmnicu Sărat (jud. Vrancea) și fratele său „Trup de argint”* (2000); *Realități din viața social-economică a Țării Românești la începutul Epocii Moderne* (2003)).

Când a avut ocazia Constantin Bălan a omagiat colegii mai vârstnici în viață (*Istoricul Petre Șerban Năsturel la 80 de ani* (2003), sau a evocat istorici trecuți în eternitate (*Gheorghe I. Brătianu* (1993); *Haralambie Chircă* (1996); *Nicolae Stoicescu* (1999)).

Ca o încununare a întregii sale activități științifice, Constantin Bălan a luat parte ca autor la colaborarea marelui tratat de *Istoria românilor*, vol. V (Sec. XVII) și VI (Sec. XVIII), apărut sub egida Academiei Române în 2002-2003, la ultimul volum fiind și secretar științific, investind în acesta din urmă o trudă cu adevărat impresionantă. A lucrat în colectiv, cu deplină dăruire, cum a făcut, de altfel, întreaga sa viață științifică, fără a cere răsplăți și distincții. N-a urmărit o carieră universitară și nici poziții academice. S-a risipit poate prea mult în ceea ce a socotit el a fi important pentru științele istorice, mereu gata să ajute și pe alții în publicarea izvoarelor documentare, fapt de care unii au profitat fără scrupule până la ultimele sale clipe. A fost, totodată, prea exigent cu sine însuși, acordând cea mai mare parte a timpului documentării generale, fără un obiectiv imediat, în detrimentul redactării. De aceea a și scris relativ puțin față de capacitățile și cunoștințele sale. Dar tot ce a scris a fost îndelung gândit și elaborat, sub pecetea unei depline maturități. Modestia și disponibilitatea sa l-au făcut foarte prețuit nu numai de colegii din toate generațiile, ci și de către oameni din afară. Conducerea țării l-a recompensat, de altfel, în 2002 cu Ordinul „Pentru Merit”, cu gradul de cavalier.

Viața, îndeosebi necazurile familiale, nu l-au cruțat, dar de sub vălul discreției ce l-a caracterizat puțin au putut pătrunde rosturile existenței sale, care în ultima parte luase accente aproape monahale. S-a stins prea curând, tocmai când reîncepuse publicare inscripțiilor sale. O dată cu Constantin Bălan dispare

încă o legătură cu vechiul Institut de Istorie „N. Iorga”, care în anii grei ai totalitarismului a păstrat, în condiții greu de imaginat astăzi, obiectivitatea medievisticii românești.

Odihnească-se în pace!

Constantin Rezachevici

Bibliografie selectivă Constantin Bălan

I. Ediții de izvoare.

Inscripțiile medievale ale României. Orașul București, vol. I, 1395 – 1800, Edit. Academiei, București, 1965, 953 p. (în colaborare).

Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească, vol. XXIV (1633 – 1634), Edit. Academiei, București, 1974, LVII+715 p. (în colaborare); vol. XI (1593 – 1600) *Domnia lui Mihai Viteazul*, Edit. Academiei, București, 1975, LI+745 p. (în colaborare).

Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV – 1848), Edit. Academiei Române, București, 1994, 645 p.

II. Monografii

Mănăstirea Dealu, Edit. Meridiane, București, 1965, 40 p.; ed. a II-a, 1968, 36 p.+il.+12 f. pl; (ed. și în lb. franceză).

Mănăstirea Căluș, Edit. Meridiane, București, 1967, 55 p.

III. Colaborări la volume de sinteză

Stavropoleos, vol. I, *Cititorie, oameni, fapte*, Edit. Humanitas, București, 2000, 144 p.; vol. II, 2002.

Istoria românilor, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601 – 1711 1716)*. Edit. Enciclopedică, 2003. Autor la capitolele: *Biserica în Țara Românească și Moldova*, p. 744 – 776; *Cultura în Țara Românească și Moldova*, p. 865 – 913.

Istoria românilor, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711 – 1821)*, coord. Paul Cernovodeanu și Nicolae Edroiu, secretar științific Constantin Bălan, Edit. Enciclopedică, București, 2002. Autor la capitolele: *Viața socio-economică în Moldova și Țara Românească. Economia agrară*, p. 177 – 182; *Instituțiile Țărilor Române. Domnia. Sfatul domnesc și Adunările țării. Organizarea administrativ – teritorială*, p. 303 – 323; *Biserica*, p. 337 – 351; *Domniile fanariote în Țara Românească și Moldova*, p. 442 – 500; *Cultura și Artă. Țara Românească și Moldova*, p. 726 – 834.

IV. Studii și articole

O inscripție din 1397 – 1398 privitoare la stăpânirea turcească de la Turnu, în SMIM, t. III, 1959, 359 – 364 p. (în colaborare cu H. Chircă).

O pisanie necunoscută din comuna Alunu, în SMIM, t. V, 1962, p. 349 – 352 (în colaborare cu H. Chircă).

Nouvelles recherches dans le domaine des disciplines auxiliares de l'histoire, în RRH, t. II, 1963, nr. 2, p. 387- 408.

Documente inedite slavo-române din Țara Românească din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, în „Romanoslavica”, t. XI, 1965, p. 333-355 (în colaborare cu Paul Cernovodeanu).

500 ans depuis la fondation du monastère de Putna, în RRH, t. V, 1966, nr. 5, p. 893 – 897.

Date noi pe marginea cercetărilor istorico-arheologice de la mănăstirea Cătăluș, în RM, t. 5, 1968, nr. 6, p. 547- 553 (în colaborare cu Gh. Cantacuzino).

Stema cu pisanie din vremea lui Ștefan cel Mare descoperită la cetatea de scaun a Sucevei, în BMI, t. XXXIX, 1970, nr. 1, p. 58- 61 (în colaborare cu Șt. Olteanu).

Câteva considerații despre activitatea politică și diplomatică a lui Mihai Viteazul în 1597, în RI, t. 28, 1975, nr. 4, p. 515 – 526.

Cititori și societate în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea. Date privind monumentele din partea de vest a Țării Românești, în vol. *Artă românească în „Secolul Luminilor”*, București, 1984, p. 146 – 158.

Meșteri de frumos ai Țării Românești. în MI, t. XX, 1986, nr. 3 (228), p. 24-26.

La pierre tombale de Mircea l' Ancien (Quelques contributions), în RRH, t. 25, 1986, nr. 1-2, p. 45- 51.

Structurări în regimul proprietății obștilor sătești din Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul veacului următor, în RI, t. 39, 1986, nr. 10, p. 962-981.

Domnia și personalitatea voievodului Constantin Brâncoveanu. Unele considerații, în RI, t. 41, 1988, nr. 9, p. 841- 859.

Mărturii documentare din viața socio-economică a unor așezări megieșești ale Țării Românești în ultimele decade ale sec. al XVI-lea și începutul sec. al XVIII-lea, în vol. *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1988, p. 82 - 93.

Aspecte economice din Țara Românească în epoca brâncovenească, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, Edit. Academiei, București, 1989, p. 24 - 45.

Considerații privind activitatea slujitorilor condeiului și semnificația prezenței lor în arealul Țării Românești în evul de mijloc și la începutul epocii moderne, în RA, an LXVII, vol. LIII, 1991, nr. 3, p. 311-317.

Hrisovul lui Alexandru Aldea pentru mănăstirea Bolintin (1433), în RI, t. III, 1992, nr. 5-6, p. 477 - 488 (în colaborare cu P. Ș. Năsturel).

Unele considerații privind cercetările de la Biserica Domnească, din timpanul de vest al naosului și despre inscripțiile descoperite aici, în SC Argeș, t. IV, 1992, p. 25-36.

Ruda et les boyards Rudeanu d'Argeș, pedant l'époque de Michel le Brave, în RRR, t. XXXII, 1993, nr. 3-4, p. 261 - 267.

Surse epigrafice inedite și mai puțin cunoscute din domnia voievodului Mihai Viteazul. Mesajul formularelor, în RI, t. IV, 1993, nr. 5-6, p. 419 - 425.

Aspecte zonale ale vieții economice în Țara Românească (sec. XVIII a doua jumătate - sec. XIX primele decenii), în RI, t. V, 1994, nr. 7-8, p. 701-709.

Biserică, clerici și ctitori în evoluția social-politică a Țării Românești (sec. XVII a doua jumătate sec. XIX primele decenii), în RI, t. V, 1994, nr. 1-2, p. 85-88.

„Revista Arhivelor” la 70 de ani de la apariție (1924 - 1994), în RA, an LXXI, vol. LVI, 1994, nr. 1, p. 13 - 46.

Semnificația unor informații epigrafice din ultimele decenii ale sec. al XVII-lea, de la monumente din Argeș, pentru istoria poporului nostru, în „Argessis”, t. VII, 1995, p. 67-72.

Hrisoave ale mănăstirii Plumbuita în arhivele de la Xeropotam - Athos, în SMIM, t. XVI, 1998, p. 171-179.

Hrisoavele mănăstirii Bolintin din 1453 și 1479, în vol. *In Honorem Paul Cernovodeanu*, Edit. Kriterion, București, 1998, p. 87-94.

Portretul din 1846 a lui Hrisant Penetis, egumenul mănăstirii Horezu, în RI, t. IX, 1998, nr. 3-4, p. 123-127.

Preocupări de epigrafie ale lui C. D. Aricescu la Câmpulung și în împrejurimile orașului, la 1854, în „Argessis”, t. VIII, 1999, p. 189 - 195.

Vasile Căpitanul din Vârteșcoiu - Râmnicu Sărat (jud. Vrancea) și fratele său „Trup de argint”, în vol. *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu*, Edit. Universității, București, 2000, p. 219 - 221.

Istoricul Petre Șerban Năsturel la 80 de ani, în vol. *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2003, p. 15 - 17.

Realități din viața social-economică a Țării Românești la începutul epocii moderne, în vol. *Identitate națională și spirit european. Academicianul Dan Berindei la 80 de ani*, Edit. Enciclopedică, București, 2003, p. 459 - 470.

V. In Memoriam

Gheorghe I. Brătianu, în RA, an LXX, vol. LV, 1993, nr. 4, p. 434 - 447.

Prof. univ. Haralambie Chircă, în RI, t. VII, 1996, nr. 7-8, p. 657-659

Nicolae Stoicescu, în SMIM, t. XVII, 1999, p. 5-7.

Mariana Mihăilescu

Tiparul executat la **S.C. LUMINA TIPO s.r.l.**
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, București
tel./fax 211.32.60; tel. 212.29.27
E-mail: **office@luminatipo.com**
www.luminatipo.com

„REVISTA ISTORICĂ“ publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, Sector 1, 011851 - București, tel. 212.88.90.

**Publicație apărută cu sprijinul
Ministerului Culturii și Cultelor**

